

Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΤΗΣ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί

κείμενα:

Ε. Αλεξάκης

U. Brunnbauer

Μ. Αράπογλου

Β. Νιτσιάκος-Β. Παπαπέτρου

Γ.-Ε. Ασπράκη

Α. Οικονόμου

Ε. Δέλτσου

R. Pichler

Ε. Λακοπούλου

Β. Πολίτης-Στεργίου

K. Kaiser

Φ. Τσιμπιρίδου

Ε. Κοβάνη

Ε. Ψυχογιού

επιμέλεια:

Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης

ΠΛΕΘΡΟΝ

ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Ο Βασίλης Νιτσιάκος
γεννήθηκε στην Αετομηλίτσα
Ιωαννίνων το 1958. Σπούδασε
Φιλολογία, Λαογραφία και
Κοινωνική Ανθρωπολογία στα
Πανεπιστήμια Ιωαννίνων,
Leeds και Cambridge. Το 1986
αναγορεύτηκε διδάκτωρ του
Πανεπιστημίου του Cambridge.
Από το 1989 διδάσκει στο
τμήμα Ιστορίας και
Αρχαιολογίας του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου
σήμερα κατέχει θέση
αναπληρωτή καθηγητή. Από το
1994 μέχρι το 1998 υπήρξε
επιστημονικός συνεργάτης του
Πανεπιστημίου του Cambridge
στο πλαίσιο ερευνητικού
προγράμματος που αφορούσε
στη σχέση κοινωνίας-φυσικού
περιβάλλοντος. Έχει συγγράψει
τα βιβλία *Παραδοσιακές
Κοινωνικές Δομές, Οδυσσέας*
(1991), *Οι Ορεινές Κοινότητες
της Βόρειας Πίνδου. Στον
απόηχο της μακράς διάρκειας,*
Πλέθρον (1995), *Λαογραφικά
Ετεράκλητα, Οδυσσέας* (1997)
και *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη
Πολιτισμική Γεωγραφία,
Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση
Ιωαννίνων* (1998).

Σημείωση Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Επιλογή βιβλίων
Πρόσβαση στο
Κέντρο της Κοινότητας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Κόνιτσα
1999

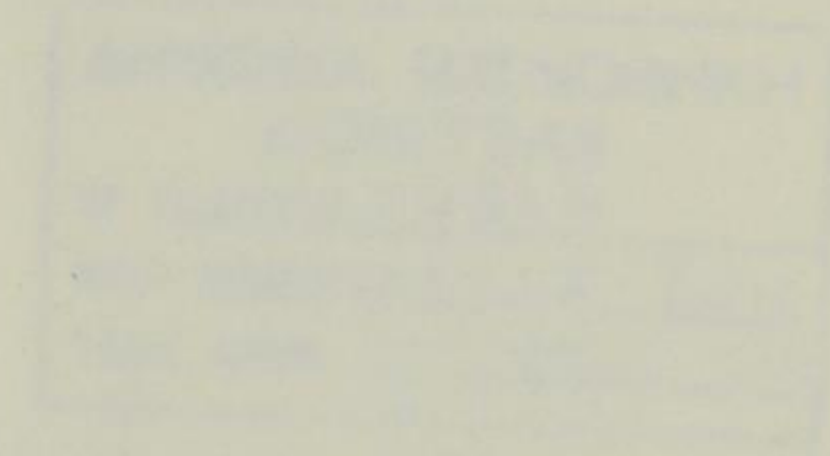
Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Εργαστήρια και Μεταφράσεις

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
Τμήμα Βιβλίων, Εργαστηρίων και Μεταφράσεων
Κόνιτσα

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

© Δήμος Κόνιτσας &

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ – Λουκάς Ρινόπουλος (2000)

Μασσαλίας 20α, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 36.41.260, 36.45.057

ISBN 960-348-102-5

Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί

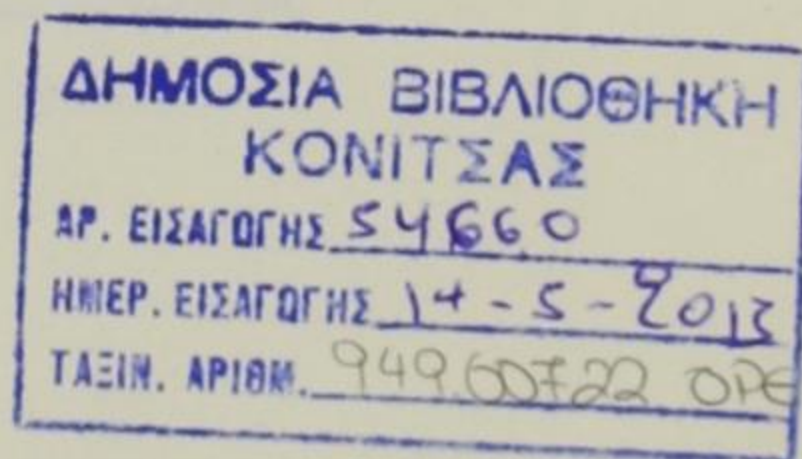
κείμενα:

Ε. Αλεξάκης
Μ. Αράπογλου
Γ.-Ε. Ασπράκη
Ε. Δέλτσου
Έ. Ζαχοπούλου
Κ. Kaiser
Ε. Κοβάκι
U. Brunnbauer
Β. Νιτσιάκος
Α. Οικονόμου
R. Pichler
Β. Πολίτης-Στεργίου
Φ. Τσιμπιρίδου
Ε. Ψυχογιού

επιμέλεια:

Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης

ΠΛΕΘΡΟΝ
ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Κωδ. Εγγραφή 8181

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

Ο ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Συντάχθηκε και Μεταφράστηκε

ΕΘΝΙΑΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΤΟΜΟΥ

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ ΜΙΧΑΛΗΣ, Δρ. Ανθρωπογεωγραφίας.

ΑΣΠΡΑΚΗ ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ-ΕΓΓΑΓΓΕΛΙΑ, Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

ΔΕΛΤΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΕΡΣΗ, Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

KAISER KARL, Καθηγητής Πανεπιστημίου Γκράτς.

ΚΛΣΙΜΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών, ΕΚΚΕ.

ΚΟΒΑΝΗ ΕΛΕΝΗ, Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

BRUNNBAUER ULF, Ερευνητής Πανεπιστημίου Γκράτς.

ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ, Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ΠΤΙ ΕΤΒΑ.

ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ ΒΟΥΛΑ, Κοινωνιολόγος.

RICHLER ROBERT, Ερευνητής Πανεπιστημίου Γκράτς.

ΠΟΛΙΤΗΣ-ΣΤΕΡΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΗΣ, Αγροτικός Κοινωνιολόγος.

ΤΣΙΜΠΡΙΔΟΥ ΦΙΛΙΠΠΗ, Επίκουρος Καθηγήτρια Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

ΥΓΧΟΓΙΩΝ ΕΛΕΝΗ, Ερευνήτρια Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Εισαγωγή	11
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ-ΣΤΕΡΓΙΟΥ	
Ερευνητικές προσεγγίσεις του ορεινού χώρου στις κοινωνικές επιστήμες. Από τον 18ο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα	25
ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΣΙΜΠΙΡΙΔΟΥ	
«Πομάκος σημαίνει άνθρωπος του βουνού». Εννοιολογήσεις και βιώματα του «τόπου» στις κατασκευές και τις πολιτικές μειονοτικών περιθωριακών ταυτοτήτων....	35
ULF BRUNNBAUER	
Κοινωνική προσαρμογή σ' ένα ορεινό περιβάλλον: Πομάκοι και Βούλγαροι στην κεντρική Ροδόπη, 1830-1930	53
ROBERT PICHLER	
Ανοιχτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα	79
KARL KASER	
Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος-αρχές 20ού αιώνα).....	97
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ	
Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανης Κόνιτσας	119
ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	
Οικονομία και συγγένεια στις αρβανίτικες ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα	149
ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ	
Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο	163
ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΡΑΠΟΓΛΟΥ	
Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου (19ος-20ός αιώνας)	185

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

Η ιστορικότητα του τόπου. Χρήσεις και μεταμορφώσεις του φυσικού χώρου
σε δύο ορεινές κοινότητες της Βαλκανικής: συγκριτική προσέγγιση 201

ΕΛΕΝΗ ΚΟΒΑΝΗ

Η οικονομία στις ακρώρειες του φυσικού της τοπίου 217

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΕΛΤΣΟΥ

Η οικοτουριστική ανάπτυξη και ο προσδιορισμός της φύσης
και της παράδοσης: παραδείγματα από τη βόρεια Ελλάδα 231

ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ-ΕΓΓΑΓΓΕΛΙΑ ΑΣΠΡΑΚΗ

Η δόμηση της τοπικής ταυτότητας στη Ραψάνη Ολύμπου 249

ΕΡΣΗ ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Πολιτική δημογραφία του νομού Ιωαννίνων, 1961-1991.
Το φαινόμενο των καταγομένων 265

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Εισαγωγή

Γιατί ο ορεινός χώρος και γιατί της Βαλκανικής; Αναζητώντας στοιχεία σχετικά με την ετυμολογία της λέξης «βαλκάνια», καθώς και για την ιστορία της ονοματολογίας του αντίστοιχου χώρου, διαπιστώσαμε έναν χαρακτηριστικό πλεονασμό στη φράση «ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής», αφού η ίδια η λέξη «balkan» στην τουρκική σημαίνει βουνό (Todorova 1997: 32). Βαλκάνια λοιπόν σημαίνει βουνά, κι αυτό από μόνο του δικαιολογεί την ενασχόληση με τον ορεινό χώρο, σε ό,τι αφορά στη συγκεκριμένη χερσόνησο.

Γιατί όμως της Βαλκανικής; Μήπως αναπαράγουμε στερεότυπα περί μιας ενότητας, η οποία κατασκευάστηκε μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες εξυπηρετώντας πολιτικές σκοπιμότητες; Μήπως συμβάλλουμε στη διαίωνιση ενός μύθου που έχει μάλιστα συνδυαστεί με προσβλητικές για τους ίδιους τους κατοίκους αυτής της περιοχής συνηχήσεις, στο πλαίσιο της παραγωγής μιας ετερότητας εκ μέρους του δυτικού κόσμου, της οποίας οι ιδεολογικές χρήσεις αλλά και οι πολιτικές καταχρήσεις κατά την πρόσφατη ιστορία είναι γνωστές;

Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτός ο απλός γεωγραφικός όρος προσέλαβε έντονες ιδεολογικές διαστάσεις, καθώς άρχισε να γίνεται συνώνυμος μιας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, η οποία μέχρι σήμερα αντιμετωπίζεται σαν μια ανωμαλία στην περιφέρεια του δυτικού κόσμου. Το ουσιαστικό «βαλκανοποίηση» και στις μέρες μας σημαίνει την πολυδιάσπαση μιας ενότητας και τις συνακόλουθες «πρωτόγονες» συγκρούσεις ανάμεσα στις διάφορες φυλετικές, εθνοτικές, θρησκευτικές και άλλες ομάδες. Λίγο πολύ ο «πολιτισμένος» και «δημοκρατικός» κόσμος της Δύσης βλέπει στη Βαλκανική μια κατάσταση την οποία ταυτίζει με έναν «άλλο», που ωστόσο δεν είναι αντίθετός του, όπως στην περίπτωση του «οριενταλισμού», αλλά είναι ένας άλλος μεστός αμφισημιών στην οριακότητα και «ανωμαλία» του, και συνεπώς και στην επικινδυνότητά του (Todorova 1997: 3-20, Said 1978).

Ο λόγος για τα Βαλκάνια και τους Βαλκάνιους, ο «βαλκανισμός», αναζωπυρώθηκε την τελευταία δεκαετία με την αποσύνθεση των ενοτήτων που είχαν δημιουργηθεί με την

επικράτηση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στο χώρο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τις γνωστές αιματηρές συγκρούσεις που ήλθαν να επιβεβαιώσουν τα στερεότυπα και να ενισχύσουν την εικόνα μιας σπαρασσόμενης από εθνοτικές και εθνικές συγκρούσεις περιοχής, η οποία επιπλέον φτάνει, τουλάχιστον σε μια εκδοχή της —αυτή που αφορά στην Ορθοδοξία (με αφορμή τη στάση των Σέρβων)— να ταυτίζεται με τον «άλλον» στο πλαίσιο της θεωρίας των δύο νοοτροπιών, των δύο πολιτισμικών συστημάτων στους ίδιους τους κόλπους του δυτικού κόσμου (Hantigton 1996).

Ανεξάρτητα από την ίδια την ιστορική διαδικασία κατασκευής και χρήσης της εικόνας των Βαλκανίων, ανεξάρτητα από το πόσο αυτή αντιστοιχεί σε μια πραγματικότητα, είναι γεγονός ότι τα Βαλκάνια, εδώ και παραπάνω από έναν αιώνα, αντιμετωπίζονται από τον έξω κόσμο σαν ενότητα γεωπολιτική και πολιτισμική, κάτι που σε μεγάλο βαθμό το έχουν εσωτερικεύσει και οι ίδιοι οι λαοί αυτού του χώρου σε ό,τι αφορά τον αυτοπροσδιορισμό τους ως συλλογική οντότητα, στο μέτρο που δεν είχαν διαμορφώσει οι ίδιοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την ιδέα της ενότητας και μιας άλλης φυσικά εικόνας από τα μέσα. Και τούτο παρά τις ενδοβαλκανικές συγκρούσεις που προέκυψαν κατά την ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων τον 19ο αιώνα (συγκρούσεις που είδαμε να αναβιώνουν και πρόσφατα) και τους ιδιότυπους απομονωτισμούς που είχαν επιβάλλει σε κάποιες περιπτώσεις τα καθεστώτα που επικράτησαν μετά το II Παγκόσμιο Πόλεμο (Stoianovich 1966 και 1994· Kaser 1998).

Πρόκειται όμως για την υιοθέτηση μιας εικόνας που άλλοι κατασκεύασαν για τους εαυτούς τους, για έναν ετεροπροσδιορισμό, προϊόν του εξουσιαστικού λόγου της Δύσης ή υπήρχαν αντικειμενικά δεδομένα σε ό,τι αφορά την ίδια τη δομή και την ιδεολογία των βαλκανικών κοινωνιών στα οποία στηρίχτηκε η διαμόρφωση μιας συλλογικής συνείδησης, μιας βαλκανικής ταυτότητας, η οποία βεβαίως δεν είναι κάτι στατικό αλλά υπόκειται σε διαρκή επαναπροσδιορισμό και διαπραγμάτευση ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες;

Το ζήτημα είναι φυσικά αρκετά σύνθετο και δεν είναι στις προθέσεις μας να το αντιμετωπίσουμε σ' αυτήν εδώ την εισαγωγή. Δεχόμαστε πάντως ότι υφίσταται ούτως ή άλλως μια ενότητα, η οποία σε καμμία όμως περίπτωση δεν πρέπει να υποστασιοποιείται και να μυθοποιείται, ούτε πρέπει να αναιρεί τις ετερότητες και τις αντιθέσεις που υφίστανται στο πλαίσιο της και που παράγουν και τις συγκρούσεις. Κάτω από αυτούς τους όρους και η έννοια της ενότητας παραπέμπει σε μια ιστορική δυναμική, γεγονός που σημαίνει ότι και αυτή υπόκειται σε διαρκείς αναθεωρήσεις και επαναπροσδιορισμούς στο εσωτερικό της, με βάση τα εκάστοτε ζητούμενα, τις αγωνίες του εκάστοτε ιστορικού παρόντος. Είμαστε άλλωστε της άποψης ότι η πρόσληψη του παρελθόντος και η διαχείρισή του καθορίζεται από το παρόν.

Από την άλλη πλευρά, είναι βέβαιο ότι η ενότητα δεν νοείται, δεν αντιμετωπίζεται αλλά ούτε και βιώνεται με τον ίδιο τρόπο από όλα τα μέρη που υποτίθεται πως την α-

παρτίζουν, όπως είναι επίσης βέβαιο ότι και στο πλαίσιο αυτής της ενότητας διαμορφώνονται εξουσιαστικοί λόγοι και ηγεμονικές αντιλήψεις, ότι οι παραδόσεις κάποιων είναι «πιο ίσες» από αυτές κάποιων άλλων, ότι οι συνθέσεις και εδώ αποτυπώνουν σχέσεις εξουσίας. Είναι αρκετό νομίζουμε να σκεφτεί κάποιος τη θέση των μουσουλμανικών πληθυσμών στη Βαλκανική μετά την κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την ανάδυση των εθνών-κρατών.

Η Μ. Todorova, μια ιστορικός βαλκανικής καταγωγής, γράφει σχετικά με το ζήτημα της ενότητας στο βιβλίο της *Imagining the Balkans*:

[...] Εξετάζοντας τις διαφορετικές ιστορικές κληρονομίες που έχουν διαμορφώσει τη νοτιοανατολική ευρωπαϊκή χερσόνησο, δύο κληρονομίες μπορούν να θεωρηθούν ως οι πιο κρίσιμες. Η μία είναι η χιλιετία του Βυζαντίου με τις βαθιές πολιτικές, θεσμικές, νομικές, θρησκευτικές, και πολιτισμικές επιρροές. Η άλλη είναι η μισή χιλιετία της οθωμανικής κυριαρχίας, που έδωσε στη χερσόνησο το όνομά της και εγκαθίδρυσε την πιο μακρά περίοδο πολιτικής ενότητας που απέκτησε ποτέ. Κατά την οθωμανική περίοδο, ένα μέρος της νοτιοανατολικής Ευρώπης δεν απέκτησε μόνο ένα νέο όνομα —Βαλκάνια— αλλά είναι κυρίως τα οθωμανικά στοιχεία ή αυτά που θεωρούνται ως τέτοια που προκάλεσαν τα τρέχοντα στερεότυπα. Πέρα από την ανάγκη για μια περίπλοκη θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση στα προβλήματα της οθωμανικής κληρονομιάς, φαίνεται ότι το συμπέρασμα ότι τα Βαλκάνια είναι η οθωμανική κληρονομιά δεν είναι υπερβολικό (Todorova 1997: 12).

Είναι ενδιαφέρον να πούμε επιπλέον ότι η Todorova θεωρεί ότι η οθωμανική κληρονομιά φέρει κυρίως τη σφραγίδα του 18ου και 19ου αιώνα. Με βάση αυτή τη θεώρηση —ότι τα Βαλκάνια είναι ισοδύναμα προς την οθωμανική κληρονομιά των τελευταίων αιώνων— προκύπτει και η τοποθέτηση ότι τα Βαλκάνια αρχίζουν να χάνουν την ταυτότητά τους καθώς εξευρωπαϊζονται ή, μ' άλλα λόγια, καθώς «δυτικοποιούνται». Μάλιστα, εκφράζεται η άποψη ότι στο πλαίσιο της διαδικασίας του «εξευρωπαϊσμού» των Βαλκανίων (εκφράση που υπονοεί τη διαφορά), εμφανίζονται μια σειρά από φαινόμενα όπως ο ορθολογισμός, η εκκοσμίκευση, η εμπορευματοποίηση, η εκβιομηχάνιση, η διαμόρφωση αστικής τάξης, εθνών-κρατών κλπ., τα οποία υποσκάπτουν την οθωμανική κληρονομιά και εμποδίζουν μια νέα κατάσταση, η οποία κάθε άλλο παρά εκφράζει την ουσία της «Βαλκανικότητας»: αντίθετα, αντανακλά τις επιπτώσεις του εξευρωπαϊσμού. Αυτή η θέση προφανώς καταδεικνύει με έναν μάλλον ειρωνικό τρόπο ότι, συν τοις άλλοις, αυτά τα οποία καταμαρτυρεί στους Βαλκάνιους ο δυτικός εξουσιαστικός λόγος είναι προϊόντα της επιβολής του.

Μπορεί τελικά να υποστηρίξει κανείς ότι τα βασικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το στερεότυπο του Βαλκάνιου σήμερα, τα βασικά στοιχεία της εικόνας που έχει κατασκευαστεί, είναι ιστορικά παράγωγα της ενσωμάτωσης της Βαλκανικής στο δυτικό κόσμο και συγκεκριμένα το αποτέλεσμα των δυσκολιών που αυτή αντιμετώπισε είτε γε-

νικά ως διαδικασία εκσυγχρονισμού είτε μετάβασης από μια πολυεθνική αυτοκρατορία σε επιμέρους έθνη-κράτη, τα οποία έπρεπε μάλιστα να έχουν εσωτερική ομοιογένεια. Ως προς το δεύτερο, ειδικά, πρέπει να πούμε ότι ένα συστατικό στοιχείο των κοινωνιών αυτών κατά την οθωμανική περίοδο, όπως η συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων και η πολυ-πολιτισμικότητα, καθίσταται βασικό πρόβλημα και εμπόδιο σε ό,τι αφορά τα εθνικά κινήματα που στοχεύουν στη διαμόρφωση εθνών-κρατών με «καθαρά» εθνολογικά χαρακτηριστικά. Έτσι, η διαδικασία ομογενοποίησης εκ των πραγμάτων προκαλεί εντάσεις, συγκρούσεις, διεκδικήσεις και αποκλεισμούς στο πλαίσιο των γνωστών εθνικών ανταγωνισμών, από τους οποίους άλλοι κερδίζουν κι άλλοι χάνουν (ή έτσι νομίζουν), ενώ κάποιες εθνοτικές ομάδες δεν καταφέρνουν καν να πραγματοποιήσουν τη μετάβασή τους στο έθνος με τη μορφή ενός κράτους.

Η «βαλκανοποίηση» λοιπόν των Βαλκανίων ίσως πρέπει να θεωρηθεί διαδικασία σύστοιχη της μετάβασής τους, του εκσυγχρονισμού τους, και να μην αποδίδεται σε κάποια «φυσικά» χαρακτηριστικά των λαών ούτε στην πολιτισμική κληρονομιά τους.

Αυτή η διαδικασία χρήζει επιστημονικών προσεγγίσεων όχι μόνο σε μακρο-ιστορικό αλλά και σε μικρο-ιστορικό επίπεδο. Χρειαζόμαστε τόσο τοπικές και θεματικές μονογραφίες όσο και συγκριτικές μελέτες, για να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα που προκύπτουν και αφορούν είτε γενικά ζητήματα σχέσεων και των εξελίξεών τους μέσα στο χρόνο είτε προβλήματα ερμηνείας φαινομένων που ανακύπτουν σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Επιπλέον, το βαλκανικό παρόν προβάλλει ιδιαίτερα προκλητικό για τις κοινωνικές επιστήμες, που έχουν πια μπροστά τους ένα διαφορετικό τοπίο αλλά και ένα νέο πεδίο έρευνας και μελέτης.

Αν υπάρχουν ανοιχτά ζητήματα σε ό,τι αφορά στη χρονικότητα ή την ιστορικότητα του φαινομένου που μας απασχολεί, ανοιχτά είναι επίσης τα ζητήματα που αφορούν στο χώρο, στη γεωγραφία, στο τι είναι και τι δεν είναι Βαλκάνια, πού αρχίζουν και πού τελειώνουν. Είναι γνωστό ότι έχουν εκφραστεί δισταμένες απόψεις ως προς την γεωγραφία των Βαλκανίων και μάλιστα, στις διάφορες εκδοχές αυτής της γεωγραφίας ο βαλκανικός χώρος επεκτείνεται ή συρρικνώνεται κατά το δοκούν, ώστε κάποιες χώρες άλλες φορές να θεωρούνται βαλκανικές κι άλλες όχι. Για παράδειγμα, κάποιοι μελετητές αποκλείουν από τα Βαλκάνια χώρες ή περιοχές όπως η Ελλάδα, η Δαλματία, η Τρανσυλβανία, ενώ ορισμένοι δέχονται την Ουγγαρία ως βαλκανική χώρα. Εμείς συγκλίνουμε με την άποψη του Stoianovich, η οποία είναι πιο ελαστική και απορρίπτει τον γεωγραφικό ντετερμινισμό προωθώντας την αντίληψη ενός πολιτισμικού χώρου και μιας ενότητας που δεν είναι δυνατόν να ταυτίζεται απολύτως με έναν αυστηρά οριοθετημένο γεωγραφικό χώρο ούτε και να περιχαρακώνεται σε σύνορα που έτσι κι αλλιώς είναι αμφισβητούμενα και διαπραγματεύσιμα. Βέβαια, υπάρχει ένας πυρήνας αλλά ο πολιτισμός μπορεί να υπερβαίνει τα όριά του, και άλλοι πολιτισμοί μπορεί να διεισδύουν στους κόλπους του.

Ο Stoianovich ορίζει γεωγραφικά την περιοχή με βάση πέντε ορεινά συστήματα: της Πίνδου, των Δειναρικών Άλπεων στη δύση, τη Ροδόπη στο κέντρο και νοτιοανατολικά και τις Καρπαθιο-Τρανσυλβανικές και Βαλκανικές Άλπεις στα βορειοανατολικά, τα οποία περικλείονται από τέσσερις θάλασσες (Αδριατική και Ιόνιο στα δυτικά, Αιγαίο νότια και Μαύρη θάλασσα ανατολικά). Αυτός ο χώρος αντιστοιχεί κατά βάσιν σε μια πολιτισμική ενότητα, η οποία βεβαίως δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να θεωρείται «στεγανοποιημένη» (Stoianovich 1966: 3-5).

Η παρούσα έκδοση προέκυψε από το συνέδριο «Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής», που συνδιοργάνωσαν στην Κόνιτσα, το Μάιο του 1998, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ και ο Δήμος Κόνιτσας.

Χρονικά καλύπτει κυρίως τη νεώτερη και σύγχρονη περίοδο, ενώ γεωγραφικά το πεδίο περιορίζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα των Βαλκανίων με προτεραιότητα στον ελλαδικό χώρο. Αυτό είναι αποτέλεσμα των πρακτικών δυσκολιών σε ό,τι αφορά την επικοινωνία των επιστημόνων σ' αυτό το χώρο και όχι κάποιων συγκεκριμένων επιστημονικών επιλογών. Ωστόσο, οι περιπτώσεις μελέτης από αυτό το τμήμα των Βαλκανίων, έχοντας σε ορισμένες περιπτώσεις και τη συγκριτική διάσταση, θέτουν, νομίζουμε, αρκετά αντιπροσωπευτικά ορισμένα καίρια ζητήματα που αφορούν τη συγκρότηση του ορεινού χώρου της Βαλκανικής, την ιστορία της σχέσης του ανθρώπου με το συγκεκριμένο αυτό φυσικό περιβάλλον, την ανάπτυξη των ορεινών οικονομικών συστημάτων με κεντρική δραστηριότητα την κτηνοτροφία και τις συναφείς ή συμπληρωματικές παραγωγικές δραστηριότητες, την κοινωνική συγκρότηση με έμφαση στην εστιακή ομάδα, την ταυτότητα των διάφορων εθνοτικών ομάδων σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του χώρου, και κυρίως με το ίδιο το βουνό ως σύμβολο, το μετασχηματισμό των τοπικών κοινωνιών αλλά και των αντίστοιχων πολιτισμικών συστημάτων και βεβαίως του ορεινού τοπίου, την ιδεολογική χρήση του ορεινού χώρου στο πλαίσιο των εθνικών ιδεολογιών αλλά και κάποιων εκδοχών της οικολογίας, σε συνδυασμό με τις νέες μορφές ανάπτυξης όπως ο αγρο-οικοτουρισμός.

Η συμβολοποίηση του βουνού ως «εργαστηρίου της φύσης» στο πλαίσιο του νατουραλισμού του 18ου αιώνα αλλά και οι συνακόλουθες μυθοποιήσεις του ορεινού χώρου στην Ευρώπη, όπου βεβαίως μέσω της ανάπτυξης της επιστήμης της Ανθρωπογεωγραφίας αλλά και των διεπιστημονικών προσεγγίσεων στον 20ό αιώνα επικρατούν άλλες αντιλήψεις που προβάλλουν τον ορεινό χώρο περισσότερο ως «κοινωνικό προϊόν», κάτι δηλαδή που συγκροτείται κοινωνικά, στη Βαλκανική παρουσιάζει άλλες διαστάσεις. Αναφερόμενος στο ελληνικό παράδειγμα, ο Β. Πολίτης-Στεργίου δείχνει πώς το βουνό από κατοικία των θεών στην αρχαιότητα έγινε καταφύγιο των κλεφτών και κίβωτός του ελληνικού πολιτισμού ως έδρα των «ελεύθερων κοινοτήτων» κατά την περίοδο της οθωμανι-

κής κυριαρχίας, με αποτέλεσμα να συμβολοποιηθεί στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Αυτή η ιδεολογική χρήση ανήγαγε το βουνό σε ένα σύμβολο μιας αιώνιας ελληνικότητας, που προσέλαβε έντονες πολιτικές διαστάσεις στο πλαίσιο των ανταγωνιστικών εθνικισμών που αναπτύχθηκαν στη Βαλκανική στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Με πολύ μεγάλη δυσκολία και με το έργο κάποιων διανοητών που υπήρξαν μάλλον αιρετικοί (όπως ο Κ. Καραβίδας), θα γίνει το πέρασμα από το βουνό ως σύμβολο της εθνικής ελευθερίας στον ορεινό χώρο στο βουνό ως κοινωνική πραγματικότητα, μέρος του αγροτικού χώρου. Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να αναδείξει και τον ενοποιητικό ρόλο του βουνού στη Βαλκανική, σε αντίθεση με τον διαχωριστικό ρόλο που παρήγαγαν οι εθνικές ρητορικές.

Η Φ. Τσιμπιρίδου μας μεταφέρει από την εθνική στην τοπική-εθνοτική κλίμακα, σε ό,τι αφορά τη συμβολική χρήση του βουνού. Στην περίπτωση των Πομάκων της Ροδόπης, αντίθετα μ' αυτό που γνωρίζουμε για άλλες ορεινές ομάδες —π.χ. οι Βλάχοι και οι Σαρακατσάνοι—, το βουνό έχει συμβολοποιηθεί σε ό,τι αφορά στη συγκρότηση της συλλογικής τους ταυτότητας, όχι ως τόπος ελευθερίας και ανεξαρτησίας αλλά ως τόπος μη-κοινωνικός, επικίνδυνος, μετέωρος και περιθωριακός, γεγονός που παραπέμπει σε μια βιωματική σχέση μ' αυτόν γεμάτη αγωνία, φόβο αλλά και σε αισθήματα αστάθειας και παρέκκλισης, σε μια σχέση που τονίζει ακόμα περισσότερο τα σύνδρομα του φόβου και της ντροπής που χαρακτηρίζουν την κοινωνική συμπεριφορά των Πομάκων. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η σχέση αυτή αλλάζει, όταν εγκαταλείπουν τα χωριά και εγκαθίστανται στην πόλη. Εδώ το βουνό αρχίζει να σημασιοδοτείται διαφορετικά, καθώς την εγκατάλειψή του διαδέχεται μια φαντασιακή επιστροφή σ' αυτό, στο πλαίσιο της οποίας οι αρνητικές συνδηλώσεις που ίσχυαν πριν δίδουν τη θέση τους σε κάποιες θετικές, όπως στις έννοιες «αγνός» και «θρησκευόμενος». Πρόκειται για μια επαναδιαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας, που συνοδεύεται από διαδικασίες απεμπλοκής της από τα σύνδρομα που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Η μετάβαση αυτή φαίνεται από την ανάλυση να συνοδεύεται από μια σειρά αντιφάσεων. Το βουνό γίνεται κι αυτό αντικείμενο αντιφατικών συμβολικών χρήσεων, γι' αυτό και η στάση τους απέναντι σ' αυτό το κεντρικό «σημείο» της ταυτότητάς τους είναι αμφίσημη.

Η σχέση κοινωνίας φυσικού περιβάλλοντος, η οικολογική προσαρμογή των ορεινών πληθυσμών γενικά, με κεντρικό άξονα φυσικά την κτηνοτροφική παραγωγική δραστηριότητα, έχει απασχολήσει αρκετά την ανθρωπολογική θεωρία, καθώς το παράδειγμα της κτηνοτροφίας χρησιμοποιήθηκε συχνά για την τεκμηρίωση θεωριών οικολογικού ντετερμινισμού, λόγω της εμφανούς και έντονης επίδρασης των φυσικών συνθηκών στην κοινωνική συγκρότηση και τον τρόπο ζωής των κτηνοτροφικών ομάδων και ιδιαίτερα των νομάδων. Οι θεωρίες αυτές έχουν βεβαίως εδώ και καιρό αμφισβητηθεί, ενώ έχει πειστικά υποστηριχτεί η άποψη ότι το φυσικό περιβάλλον μπορεί να υπαγορεύει χρήσεις και

να επιδρά στη διαμόρφωση και εξέλιξη των κοινωνιών αλλά δεν είναι αυτό που καθορίζει μονόπλευρα τα συστήματα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Κατά τον D. Ingold, οι οικολογικές σχέσεις στις κτηνοτροφικές κοινωνίες απορρέουν από την εφαρμογή μιας κοινωνικής λογικής και όχι αντίστροφα (Ingold 1980: 81). Τις τελευταίες μάλιστα δεκαετίες έχουν γίνει αρκετές εθνογραφικές μελέτες που απέδειξαν ότι το ευρύτερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι κτηνοτροφικές κοινωνίες είναι καθοριστικό για τη διαμόρφωση και εξέλιξή τους.

Στο παρόν βιβλίο η άποψη αυτή τεκμηριώνεται με συγκεκριμένα παραδείγματα συγκριτικού χαρακτήρα από τον ορεινό χώρο της Βαλκανικής από τους Brunnbauer, Pichler και Kazer. Ο Brunnbauer, εξετάζοντας τις μορφές προσαρμογής δύο ομάδων της Κεντρικής Ροδόπης, των σλαβόφωνων μουσουλμάνων και των χριστιανών Βουλγάρων κατά την χρονική περίοδο 1830-1930, αποδεικνύει ότι παράγοντες όπως το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο και ο τρόπος με τον οποίο ενσωματώνονται οι τοπικές ομάδες σ' αυτό είναι ιστορικά εξίσου σημαντικοί με τους οικολογικούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις δύο ομάδες, οι οποίες οφείλονται σε ιστορικούς, πολιτικούς και άλλους παράγοντες, άσχετους με τους καταναγκασμούς του φυσικού περιβάλλοντος. Από τη μια μεριά οι Νομάχοι αναπτύσσουν μια γενικευμένη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία αυτόαρκείας, παρουσιάζοντας πιο κλειστό χαρακτήρα και μεγαλύτερη απομόνωση και από την άλλη, οι Βούλγαροι εξειδικεύονται σε τεχνικά επαγγέλματα που υπαγορεύουν την εποχιακή μετανάστευση του ανδρικού πληθυσμού, ενώ έχουν μια πιο εκχρηματισμένη οικονομία και περισσότερες επαφές με τον έξω κόσμο. Η όλη ανάλυση δείχνει ότι καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξη των τοπικών αυτών κοινωνιών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρξε η μετάβαση από το οθωμανικό σύστημα στα εθνικά κράτη, γεγονός που σηματοδότησε τη διάσπαση του ενιαίου αυτού ορεινού χώρου, δημιουργώντας ανυπέροβλητα προβλήματα και στις ίδιες τις οικονομικές λειτουργίες που είχαν αναπτυχθεί στο πλαίσιο αυτής της ενότητας. Έτσι, η Ροδόπη που πριν ήταν ενοποιητικός παράγοντας τώρα γίνεται διαιρετικός.

Το παράδειγμα του Pichler, συγκριτικό κι αυτό, μας έρχεται από την Αλβανία και αφορά στη σχέση περιβάλλοντος, οικονομίας και κοινωνικής οργάνωσης σε δύο ορεινές περιοχές, κατά το πρώτο μισό του 20ού αι., το Ντουκάτσιν στο βορρά και το Κουρβελέσι στο νότο. Η σύγκριση ανάμεσα στα παραγωγικά συστήματα και την κοινωνική οργάνωση των δύο αυτών περιοχών, με κοινά εν πολλοίς οικολογικά χαρακτηριστικά, δείχνει επίσης ότι μια σειρά από οικολογικούς παράγοντες έχουν ιστορικά διαφοροποιήσει τις τοπικές κοινότητες ως προς το «κλειστό ή ανοιχτό» του χαρακτήρα τους, γεγονός που είχε ευρύτερες συνέπειες στην εξέλιξή τους. Στο Κουρβελέσι, οι σχετικά μεγάλες μετακινήσεις για την εξεύρεση κατάλληλων χειμαδιών σε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα έφεραν τους κτηνοτρόφους σε επαφή με άλλους τόπους και ανθρώπους, ενώ η ίδια η επα-

φή με τους κρατικούς μηχανισμούς και την οικονομία της αγοράς υπαγόρευσε ακόμα και αναζήτηση άλλων βιοποριστικών δραστηριοτήτων, όπως μισθωτή εργασία, που σήμαινε μετανάστευση. Όλα αυτά δημιούργησαν συνθήκες έντονων επαφών με τον έξω κόσμο και ένα άνοιγμα της τοπικής κοινωνίας σε μηνύματα και ιδέες, γεγονός που προκάλεσε αλλαγές και στους τοπικούς θεσμούς. Στο Ντουκάτσιν, αντίθετα, ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής, με τις μικρές μετακινήσεις και το συνδυασμό με μικρές γεωργικές καλλιέργειες που εξασφάλιζαν οικονομική αυτάρκεια στα νοικοκυριά κράτησε τις τοπικές κτηνοτροφικές κοινότητες πιο κλειστές και εσωστρεφείς.

Ο Kaser αναφέρεται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της δυτικής Βαλκανικής και σε μια μεγαλύτερη ιστορική διάρκεια που εκτείνεται από τον 14ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα, θίγοντας επίσης το ζήτημα της οικολογίας και της κοινωνικής συγκρότησης σε ό,τι αφορά τις κτηνοτροφικές ομάδες του ορεινού χώρου. Η άποψη που εκφράζει είναι ότι παρότι η διευρυμένη οικογένεια είναι κοινό χαρακτηριστικό των κτηνοτροφικών κοινοτήτων του ορεινού χώρου της Βαλκανικής, αυτή διαφοροποιείται — κατά τόπους και εθνοτικές ομάδες — τόσο ως προς το μέγεθος όσο και ως προς τη δομή. Φαίνεται γενικά ότι οι ανάγκες φροντίδας και διαχείρισης του κοπαδιού στις συγκεκριμένες οικολογικές συνθήκες οδηγούν στην επικράτηση διευρυμένων μορφών εστιακής οργάνωσης, αλλά ούτε η παρουσία τους ούτε οι μορφές τους μπορούν να αποδοθούν απόλυτα σε οικολογικούς παράγοντες. Λόγοι ιστορικοί, όπως η ανάγκη ασφάλειας και άμυνας, πολιτικοί, όπως η απουσία αποτελεσματικών κρατικών δομών αλλά και γενικότεροι οικονομικοί, όπως και πολιτισμικοί, έχουν συμβάλει στην καθιέρωση διαφόρων τύπων διευρυμένων κτηνοτροφικών εστιακών ομάδων.

Το θέμα της εστιακής ομάδας σε μια κοινότητα μαστόρων, την Καστάνιανη Κονίτσης, εξετάζει και ο Ε. Αλεξάκης, με βάση τη διαδικασία διεύρυνσης-διάσπασης, όπως αυτή προκύπτει από δύο απογραφές κατά τη δεκαετία του 1920, προσπαθώντας να εξηγήσει την εμμονή της διευρυμένης οικογένειας, παρά τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές που γνωρίζει η κοινότητα καθώς μετατρέπεται από κτηνοτροφική σε ομάδα μαστόρων. Την επιβίωση αυτή την αποδίδει στις ίδιες τις ανάγκες οργάνωσης και λειτουργίας των «μπουλουκιών» των μαστόρων, αφού η καθυστέρηση της διάσπασης των οικογενειών κορμού ευνοούσε τη συνεργασία στο πλαίσιο της επαγγελματικής δραστηριότητας, καθώς οι ομάδες συνεργασίας των μαστόρων συγκροτούνταν με βάση τη συγγένεια κι έτσι τα αδέρφια είχαν τη δυνατότητα να ασκούν και άλλες δραστηριότητες στο πλαίσιο της ίδιας εστιακής ομάδας.

Η σχέση οικονομίας και συγγένειας απασχολεί επίσης τη μελέτη της Α. Οικονόμου, που αναφέρεται σε δύο αρβανίτικες ορεινές κοινότητες της Αττικής. Εδώ φαίνεται καθαρά πώς οι αλλαγές στο ευρύτερο πλαίσιο και ο εκσυγχρονισμός γενικά επηρέασαν κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και οδή-

γησαν στο μετασχηματισμό της εστιακής ομάδας. Η συγγραφέας διαπιστώνει σήμερα την κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας και, σε ό,τι αφορά τη συγγένεια, την κυριαρχία του αμφιπλευρικού συστήματος. Παρατηρεί ακόμα ότι η συμμετοχή των μελών του νοικοκυριού στην παραγωγική δραστηριότητα μειώνεται, άλλες μορφές συνεργασίας εγκαταλείπονται, ενώ αυξάνεται η χρήση ξένης εργασίας και η γειτνίαση με τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Ελευσίνα, Θήβα, Ασπρόπυργο) απορροφά μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού της περιοχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι οι κοινότητες αυτές, παρά τις μεγάλες ανακατατάξεις που βιώνουν, καταφέρνουν να διατηρήσουν έναν δυναμικό χαρακτήρα προσαρμοζόμενες στις νέες συνθήκες αστικοποίησης, τουριστικής ανάπτυξης, νέων καταναλωτικών ηθών κλπ., χωρίς να χάνουν την κατά βάση δασο-αγροτοκτηνοτροφική φυσιογνωμία τους.

Πιο χαρακτηριστικό πάντως παράδειγμα κοινωνικής αλλαγής αποτελεί η ομάδα των κτηνοτρόφων στην Πελοπόννησο που μελέτησε η Ε. Ψυχογιού. Σ' αυτή την περίπτωση πρώην νομάδες κτηνοτρόφοι —κατά την άποψη της συγγραφέως, Παρακατσάνοι προερχόμενοι από την Πίνδο— αποκτώντας έγγεια ιδιοκτησία στα χειμαδιά μετατράπηκαν σε «μεταβατικούς» κτηνοτρόφους με σταθερή κατοικία στον κάμπο και με την πάροδο του χρόνου αφομοιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την τοπική κοινωνία, διατηρώντας ωστόσο μια αίσθηση διαφοράς και μια συνείδηση ιδιαιτερότητας. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αντίστασης μιας πολιτισμικής ταυτότητας μέσα σε γενικές συνθήκες αφομοίωσης, μολονότι εμφανίζεται ισχυρή στους γεροντότερους και φαίνεται να υποχωρεί στις νεώτερες γενιές.

Οι μετασχηματισμοί των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων του ορεινού χώρου αποτυπώνονται ιστορικά στο τοπίο, γεγονός που σημαίνει ότι και εδώ, παρά τα σταθερά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, στο μέτρο που αυτό κοινωνικοποιείται και μετατρέπεται σε πολιτισμικό χώρο, δηλαδή σε τόπο με μια ταυτότητα, υφίσταται μεταμορφώσεις ανάλογες των ιστορικών εξελίξεων. Αυτό φαίνεται από δύο εργασίες, από τις οποίες η μία αφορά το μετασχηματισμό μιας ορεινής ενότητας κατά τη μετάβαση από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή και η άλλη τις μεταμορφώσεις του φυσικού περιβάλλοντος σε δύο κοινότητες που από ένα σημείο και ύστερα εντάσσονται σε διαφορετικά πολιτικο-κοινωνικά συστήματα.

Η κεντρική θέση του Μ. Αράπογλου στο άρθρο του είναι ότι στη Β. Πίνδο, κατά την προβιομηχανική περίοδο, ουσιαστικά μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, επικρατεί ένα συγκεκριμένο σύστημα οργάνωσης της κοινοτικής έκτασης, που χαρακτηρίζεται από τους τύπους των εγκαταστάσεων που δημιουργήσαν οι άνθρωποι για να εξυπηρετήσουν τις παραγωγικές τους ανάγκες μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες. Οι εγκαταστάσεις αυτές παρουσιάζουν πολυκυτταρική μορφή, καθώς χαρακτηρίζονται από τη διασπορά τους στο χώρο με μια λογική προσαρμογής στα οικολογικά δεδομένα και άριστης αξιοποίησης των

φυσικών πόρων με βάση την γεωργο-κτηνοτροφία αλλά και τις συμπληρωματικές μεταποιητικές και άλλες δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο χώρο. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται ένα συγκεκριμένο τοπίο, που το χαρακτηρίζει τόσο η ενότητα όσο και η ποικιλία και φέρει τη σφραγίδα των τοπικών πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων. Όλα αυτά ανατρέπονται με τη μετάβαση στη σύγχρονη εποχή, καθώς τα νέα οικονομικά, τεχνολογικά και δημογραφικά δεδομένα οδηγούν το προηγούμενο σύστημα σε κατάρρευση. Στο μέτρο που συνεχίζει να υφίσταται αγροτική παραγωγή στο χώρο, αυτή αφενός παρουσιάζει συγκεντρωτικά και εντατικά χαρακτηριστικά και αφετέρου υπακούει στους κανόνες της οικονομίας της αγοράς αλλά και της σύγχρονης κοινωνίας, με αποτέλεσμα και η οργάνωση του χώρου και η αισθητική του τοπίου να αλλάζουν.

Η ιστορικότητα του τοπίου, όπως τεκμηριώνεται με το συγκριτικό παράδειγμα δύο κοινωνιών μικρής κλίμακας, απασχολεί και τους Β. Νιτσιάκο και Β. Παπαπέτρου. Παρουσιάζουν τις μεταμορφώσεις του τοπίου σε δύο κοινότητες, που ενώ ιστορικά είχαν πολλά κοινά στοιχεία, με την ένταξή τους σε διαφορετικά κοινωνικο-πολιτικά συστήματα, η μια στο ελληνικό (Αρίστη Ζαγορίου) και η άλλη στο αλβανικό κράτος (Μπουλιάρτι Δρόπολης), γνώρισαν ριζικές αλλαγές που επηρέασαν τη σχέση της τοπικής κοινωνίας με το φυσικό περιβάλλον. Πρόκειται για δύο συγκεκριμένα εθνογραφικά παραδείγματα, που δείχνουν πώς η μακρο-ιστορία και το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση κοινωνίας-φύσης σε τοπικό επίπεδο και πώς μ' αυτό τον τρόπο μετασχηματίζεται το τοπίο.

Η παρακμή του ορεινού χώρου, η δημογραφική αποψίλωση και η κατάρρευση του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτισμικού αυτού προτύπου που σημάδεψαν ως φαινόμενα όχι μόνο τον βαλκανικό αλλά και τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο στην εποχή της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού αντιμετωπίζονται πια με έναν διαφορετικό τρόπο, που υπαγορεύεται ουσιαστικά από τα αδιέξοδα της οικονομικής ανάπτυξης, τα οικολογικά προβλήματα, τις αρνητικές διαστάσεις της αστικοποίησης και της μαζικότητας της σύγχρονης κοινωνίας, τα ζητήματα ποιότητας της ζωής κλπ.. Αυτά που πριν θεωρούνταν στοιχεία μειονεξίας και, εν πάσει περιπτώσει, χαρακτηριστικά που δεν μπορούσαν να συμβαδίσουν με τις επιταγές του συγκεκριμένου προτύπου ανάπτυξης, τώρα αρχίζουν να αντιμετωπίζονται ως πλεονεκτήματα κάτω από την οπτική μιας άλλης αξιοποίησης αυτού του χώρου που συνδέεται με τα νέα αιτήματα εναλλακτικών μορφών οικονομικής ανάπτυξης αλλά και εναλλακτικών σχέσεων της οικονομίας με την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Τις γενικές διαστάσεις αυτού του ζητήματος θίγει η Ε. Κοβάνη, η οποία μάλιστα θεωρεί ότι για να μετατραπούν τα μειονεκτήματα σε συγκριτικά πλεονεκτήματα θα πρέπει να εξασφαλιστούν δύο βασικές προϋποθέσεις. Η δημογραφική ισορροπία και η εφαρμογή στρατηγικών που θα εξασφαλίζουν την αειφορία.

Ο οικότουρισμός αποτελεί μία από τις νέες εκδοχές των εναλλακτικών μορφών τουριστικής ανάπτυξης, που δεν περιορίζεται απλά στη χρήση του φυσικού και του πολιτισμικού περιβάλλοντος αλλά, όπως υποστηρίζει η Ε. Δέλτσου, συμβάλλει στην «κατασκευή» μιας εικόνας τόσο της φύσης όσο και της παράδοσης ενός τόπου. Χρησιμοποιώντας τρία εμπειρικά παραδείγματα από τη Β. Ελλάδα, η Δέλτσου καταλήγει στην άποψη ότι ο τουρισμός συνιστά μια «διαμορφώτρια μορφή ισχύος» που κατασκευάζει και ανακατασκευάζει τη φύση και την παράδοση σύμφωνα με τις ανάγκες του, κατασκευάζοντας έτσι ουσιαστικά το παρόν των κοινοτήτων, γεγονός που σημαίνει ότι δεν μένει απλά στη διαμόρφωση αντιλήψεων για το παρελθόν.

Η χρήση όμως της παράδοσης ή όψεων της δεν συνιστά μόνο στοιχείο τουριστικής αξιοποίησης στο πλαίσιο αυτής της επιστροφής στον ορεινό χώρο αλλά και μηχανισμό επαναδιαπραγμάτευσης τοπικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της Ραψάνης Ολύμπου που μελέτησε η Γ. Ασπράκη, είναι αρκετά χαρακτηριστικό ως προς αυτό. Εδώ η αμπελοκαλλιέργεια, μια σημαντική βιοποριστική δραστηριότητα του παρελθόντος, αποκτά νέες διαστάσεις στο παρόν, παρέχοντας ένα μέσο αντίστασης στην οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση του χωριού αλλά και ένα μηχανισμό βίωσης της συλλογικής ταυτότητας και αναπαραγωγής της συμβολικής κοινότητας. Η Ραψάνη είναι ένα καλό παράδειγμα για τις διαστάσεις που μπορεί πια να προσλάβει αυτή η επιστροφή στον ορεινό χώρο, με βάση τόσο τις νέες οικονομικές δυνατότητες όσο και τις νέες κοινωνικές και συμβολικές ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου.

Στην περιοδική «επιστροφή» των μεταναστών στον τόπο καταγωγής τους αναφέρεται στο άρθρο της η Ε. Ζαχοπούλου, αφού όπως είναι γνωστό από εμπειρικές και επιτόπιες έρευνες η μεταπολεμική αγροτική έξοδος δεν συνοδεύτηκε από την οριστική ρήξη των δεσμών των μεταναστών με τον τόπο καταγωγής τους. Στην περίοδο της μεταπολίτευσης, οι δεσμοί αυτοί αναζωπυρώθηκαν και αναπτύχθηκαν. Αυτή η περιοδική επάνοδος είχε πολλές θετικές επιπτώσεις τόσο στην οικονομική όσο και στην κοινωνική ζωή στο τοπικό επίπεδο. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η δράση του πληθυσμού των καταγομένων από μία αγροτική κοινότητα να αποτελέσει παράγοντα ανάπτυξης για πολλές ορεινές και μειονεκτικές κυρίως περιοχές.

Στο άρθρο της η συγγραφέας επιχειρεί μία ποσοτική προσέγγιση της γεωγραφικής διαφοροποίησης και της διαχρονικής εξέλιξης του πληθυσμού των «καταγομένων» μέσω της ανάλυσης πληθυσμιακών στατιστικών δεδομένων. Στόχος της είναι η διερεύνηση της τάσης των διαφόρων περιοχών να «συγκρατούν» στο νόμιμο πληθυσμό τους όσους μετανάστευσαν απ' αυτές καθώς και τους απογόνους τους. Η ανάλυσή της εστιάζεται στον Νομό Ιωαννίνων στην περίοδο 1961-1991 και διεξάγεται στο επίπεδο του νομού, της επαρχίας και της κοινότητας. Διαπιστώνεται ότι ο Νομός Ιωαννίνων κατατάσσεται μεταξύ των πρώτων νομών της χώρας όσον αφορά τη συντήρηση υψηλών πο-

σοστών «ετεροδιαμενόντων» (δημοτών των κοινοτήτων του που διαμένουν αλλού) και ότι η ύπαρξη στις αγροτικές κοινότητες, δυσανάλογων προς τον πραγματικό, νόμιμων πληθυσμών, διαφοροποιείται στον χώρο και στον χρόνο και επηρεάζεται από γεωγραφικούς, δημογραφικούς και πολιτικούς παράγοντες σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Ολοκληρώνοντας τη παρουσίαση αυτού του συλλογικού τόμου δεν μένει παρά να ευχαριστήσουμε θερμά όλους τους συναδέλφους που συνεργάστηκαν αρμονικά μαζί μας για την καλύτερη δυνατή παρουσίαση της εργασίας αυτής. Ο Δήμος Κόνιτσας στήριξε όχι μόνο τη διοργάνωση του Συνεδρίου αλλά και την έκδοση, και τον ευχαριστούμε διπλά. Τέλος είμαστε ευτυχείς που για άλλη μια φορά επιβεβαιώθηκε η άριστη συνεργασία μας με τον εκδότη μας κ. Λουκά Ρινόπουλο, που με περισσή φροντίδα επιμελήθηκε και την παρούσα έκδοση.

Β. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ-Χ. ΚΑΣΙΜΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hantigton P. Samuel, 1996, *The clash of civilizations and the remaking of world order*, Simon & Schuster, New York.
- Ingold Tim, 1980, *Hunters, pastoralists and ranchers*, Cambridge, Cambridge U.P..
- Kaser Karl, 1998, 'Anthropology and the balkanization of the Balkans', *Ethnologia Balkanica*, 2: 89-99.
- Stoianovich Traian, 1966, *A study in Balkan civilization*, Alfred A. Knopf, New York.
- Stoianovich Traian, 1994, *Balkan worlds: The first and the last Europe*, M.E. Sharpe, Armonk, New York and London.
- Todorova Maria, 1997, *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford U.P..

Ερευνητικές προσεγγίσεις του ορεινού χώρου στις κοινωνικές επιστήμες. Από τον 18ο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα

ΤΟ ΖΩΗΡΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΛΠΕΙΣ, που εκδηλώνεται στη διάρκεια του 18ου αιώνα, αρχικά με την λογοτεχνία και κατόπιν με το επιστημονικό έργο των νατουραλιστών που αναρριχώνται και μελετούν το βουνό ως το εργαστήριο της φύσης, προκαλεί μια βαθειά τομή στην αντίληψη και στη σχέση του ανθρώπου με το ορεινό τοπίο, που για τους περισσότερους πολιτισμούς αντιπροσωπεύει έναν ιερό χώρο, χώρο διαμονής καλών ή κακών θεοτήτων.

Ο ελβετός νατουραλιστής γιατρός και ποιητής, Albrecht von Haller (1708-1777), ύστερα από επανειλημμένες επισκέψεις στην περιοχή Oberland τών ελβετικών Άλπεων, δημοσιεύει το ποίημα 'Die Alpen' (1732), με το οποίο πλέκει το εγκώμιο του βουνού και τών ορεινών κοινωνικών ηθών. Το ποίημα αυτό, μεταφρασμένο στη γαλλική, κινητήρια γλώσσα της εποχής, αφιερώνει τα συναισθήματα χιλιάδων ευρωπαίων αναγνωστών.

Όμως, το κείμενο που εμπνέει ακόμα περισσότερο το αναγνωστικό κοινό για πολλές γενιές περιέχεται στο διήγημα του —επίσης ελβετού, από τη Γενεύη— Jean Jaques Rousseau (1712-1778), «La Nouvelle Héloïse», που δημοσιεύεται το 1761. Ο Rousseau, επηρεασμένος και από τον Haller, παρουσιάζει τις πολιτικές και κοινωνικές του ιδέες για το ανθρώπινο περιβάλλον του ορεινού τοπίου (γύρω από τη λίμνη Lemane). Με το κείμενο αυτό τροφοδοτεί την περιέργεια των ερωτευμένων και των εραστών της φύσης για το βουνό και επικεντρώνει το ενδιαφέρον αρκετών επιστημών προς αυτό.¹

Οι δύο συγγραφείς συμβάλλουν με αυτόν τον τρόπο στην εξοικείωση των ευρωπαίων με την ιδέα του βουνού, στη δημιουργία τουριστικής έλξης και στην κινητοποίηση της επιστημονικής περιέργειας προς τον ορεινό χώρο. Οι Άλπεις, σταυροδρόμι της Ευρώπης, γίνονται το θέατρο νέων δραστηριοτήτων και σημαντικών αλλαγών και το σύμβολο μιας νέας μυθολογίας, του ορεινού τοπίου απαλλαγμένου από δεισιδαιμονίες, στηριγμένου στις ιδέες της παρθένου φύσης, της αρμονικής συμβίωσης με το φυσικό περιβάλλον, των αγνών ηθών και της κοινωνικής ισορροπίας.

Τον Αύγουστο του 1782, η αναρρίχηση ενός άλλου ελβετού —του Horace Bénédict de Saussure (1740-1799), καθηγητή της φυσικής ιστορίας στην ακαδημία της Γενεύης— στη κορυφή του Mont Blanc, παρά το γεγονός ότι δεν είναι η πρώτη, σηματοδεύει —χάρη στη δημοσιότητά της και στον επιστημονικό της σκοπό— την απαρχή μιας σειράς επιστημονικών αποστολών στα όρη του πλανήτη.² Έτσι, στη διάρκεια του 18ου αιώνα, ο οποίος αναγγέλει τη γέννηση των σύγχρονων επιστημών και των ειδικοτήτων τους, οι νατουραλιστές, θεωρώντας το βουνό ως το εργαστήριο της φύσης, κινητοποιημένοι από τα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής και την επιστημονική τους περιέργεια, μετατρέπονται σε αναρριχητές προκειμένου να μελετήσουν τις μορφές, τις δομές και τα υψόμετρα των ορεινών όγκων. Ενδιαφέρονται να κατανοήσουν τον τρόπο διαμόρφωσης των βουνών, τις κλιματολογικές και μετεωρολογικές μεταβολές, το φαινόμενο της διάβρωσης των εδαφών ή να μελετήσουν τα ορυκτά, μεταλλεύματα και τα φυτά καθώς και τις επιδράσεις που ασκούν οι υψομετρικές διαφορές στον ανθρώπινο οργανισμό.

Από την άλλη πλευρά, η αναπαράσταση του ορεινού τοπίου από τους ζωγράφους που συνοδεύουν τους πρώτους ταξιδιώτες (άγγλους αριστοκράτες) και τους νατουραλιστές —από κοινού με τα αφηγηματικά και επιστημονικά κείμενα που ακολουθούν τις εξορμήσεις αυτές— συμβάλλουν στην ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση του επιστημονικού και τουριστικού ενδιαφέροντος για τους ορεινούς όγκους.³

Η επιστημονική κατάκτηση του βουνού συνοδεύεται από την κατάκτηση των κορυφών και από αυτό που θα επικρατήσει να λέγεται και στην γλώσσα μας ως αλπινισμός. Η φυσική γεωγραφία διαφοροποιείται από τη θεολογία, στο βαθμό που και τα όρη παραδίδουν τα μυστικά τους. Οι μύθοι, στηριζόμενοι στην υπερφυσική αντίληψη του βουνού, μετασχηματίζονται και αρχίζουν να έχουν ως βάση αναφοράς τη φυσική, κοινωνική και πολιτική εικόνα του ορεινού χώρου.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα περνάμε από τη μελέτη του βουνού ως εργαστηρίου της φύσης στη μελέτη των σχέσεων του ανθρώπου με τον ορεινό χώρο. Η σύγχρονη ανθρωπογεωγραφία που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή, αρχικά στη Γερμανία, υπό την επιρροή της ρομαντικής διάνοησης, και κατόπιν στην Γαλλία, υπό την επιρροή της γερμανικής σχολής,⁴ επικεντρώνουν την επιστημονική έρευνα στις σχέσεις του ανθρώπου με το χώρο. Όμως, ο ιδρυτής κάθε σχολής προσεγγίζει το βουνό σύμφωνα με τη δική του αντίληψη για την επιστήμη και τον κόσμο, τα προσωπικά του κίνητρα και επιδιώξεις.

Ο ουμανιστής Alexandre de Humboldt (1769-1859), που πιστεύει στην ενότητα της ανθρώπινης φυλής και θεωρεί επιστημονικά λανθασμένη την έννοια της διάκρισης των φυλών, όντας πιο κοντά στην εποχή και το πνεύμα των νατουραλιστών, μελετά το βουνό ως εργαστήριο της φύσης. Όμως, δεν αρκείται σε μια απλή περιγραφή ή στην

επεξήγηση μεμονωμένων φαινομένων αλλά —αξιοποιώντας τις επιστημονικές πληροφορίες των νατουραλιστών, τις εθνογραφικές γνώσεις, τις ιστορικές μαρτυρίες των τοπικών συγγραφέων και εκείνων της κλασικής αρχαιότητας— ελέγχει την εγκυρότητα των πληροφοριών και των υπαρχουσών θεωριών συγκρίνοντάς τες με τις προσωπικές του παρατηρήσεις στις οροσειρές της Αμερικής και της Κεντρικής Ασίας.⁵ Ο σύγχρονός του Carl Ritter (1779-1859) —εμπνευσμένος από το φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνα, τη φιλοσοφία της φύσης του Schelling, το παιδαγωγικό πνεύμα των Pestalozzi και Rousseau— εισάγει τον ιστορικό παράγοντα για την ερμηνεία των μετασχηματισμών του χώρου και δημιουργεί τις επιστημολογικές βάσεις της ανθρωπογεωγραφίας.⁶

Μετά τον θάνατο των Humboldt και Ritter, την ίδια χρονιά (1859) και κάτω από τις συνθήκες του ανερχόμενου εθνικισμού στην Ευρώπη, με μία Γερμανία να αναζητεί την εξάπλωση της κυριαρχίας της στα πρότυπα των άλλων αποικιοκρατικών δυνάμεων, ένας αριθμός γεωγράφων θα στρέψει το ενδιαφέρον του στα θέματα που συνδέονται με τις εδαφικές κατακτήσεις. Ένας από αυτούς, ο Friedrich Ratzel (1844-1904), εθνικιστής και ιδρυτικό μέλος της Επιτροπής Αποικιοκρατίας, εισάγει τον όρο *ανθρωπογεωγραφία* (*anthropogeographie*) και βάζει τις βάσεις της γεωπολιτικής, αναλύοντας τις σχέσεις του κράτους με το έδαφος.⁷ Είναι αυτός που μελετά εκτενέστερα τις σχέσεις του ανθρώπου με τον ορεινό χώρο και αναδεικνύει τις περισσότερες έννοιες γύρω από τις οποίες θα στραφεί στη συνέχεια η επιστημονική αναζήτηση. Δέσμιος, όμως, των νετερμινιστικών και πολιτικών του ιδεών, οδηγείται σε συμπεράσματα που μειώνουν το ρόλο του ανθρώπου ως γεωγραφικού παράγοντα και υποβαθμίζουν τους πολιτιστικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς προσδιοριστικούς παράγοντες, τις συνέχειες ή τις ιστορικές ριζές.

Ο Ratzel, θέλοντας να δείξει τον τρόπο με τον οποίο το φυσικό περιβάλλον (μορφολογία, κλίμα) καθορίζει τα κίνητρα των ενεργειών του ανθρώπου καθώς και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, βρίσκει στον ορεινό χώρο το κατάλληλο πεδίο προκειμένου να αποδείξει τις απόψεις του, αφού σ' αυτόν οι επιδράσεις της φύσης ασκούνται με τη μεγαλύτερη ένταση. Όπως λέει ο ίδιος, η επίδραση του εδάφους καθορίζει τα ανθρώπινα πεπρωμένα με μία τυφλή αγριότητα.⁸ Από πλευράς γεωπολιτικής, η μελέτη του ορεινού χώρου εντάσσεται στην προσπάθειά του να αποδείξει την επίδραση που ασκεί η μορφολογία του εδάφους στις διακρατικές σχέσεις. Σύμφωνα, λοιπόν, μ' αυτόν το βουνό, με τα εμπόδια που προβάλλει, συνδυάζει μιαν ενέργεια συντήρησης και ώθησης, ένα αίσθημα υπερηφάνειας και αυτάρκειας, που θα οδηγήσει μια μέρα το Κράτος να ξεπεράσει τα όρια που το προστατεύουν.⁹

Όπως σημειώνει ο Jacques Ancel, στη σκέψη του Ratzel μόνον οι μετακινήσεις των συνόρων προσδιορίζουν την παρακμή ή την μεγαλοσύνη ενός Κράτους. Σχετικά

με το θέμα αυτό, και σύμφωνα με τον AnceI, ο γεωγράφος δεν γνωρίζει φυσικά σύνορα, απορρίπτει την ψευδαίσθηση της γραμμικής έννοιας των συνόρων, εκτός κι αν είναι δέσμιος της χαρτογραφικής προκατάληψης. Επίσης, ο γεωγράφος καταγγέλει την ματαιοδοξία της ιστορικής έννοιας των συνόρων και τελικά συμπεραίνει ότι τα σύνορα είναι ένα πολιτικό ισοβάρες, το οποίο, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, καθορίζει την ισορροπία δύο πιέσεων: ισορροπία μαζών, ισορροπία δυνάμεων.¹⁰

Είναι αξιοσημείωτο ότι, την ίδια χρονική περίοδο, ένας άλλος γερμανός με αρχικές σπουδές στη γεωγραφία, ο Franz Boas¹¹ (1858-1942), ιδρυτής της αμερικανικής σχολής ανθρωπολογίας, μελετά στα βόρεια του Καναδά τις επιρροές των ακραίων συνθηκών στην ζωή των Εσκιμώων, προκειμένου να δείξει, σε αντίθεση με τον Ratzel, ότι η ιστορία, η γλώσσα, η κοινωνική οργάνωση προσδιορίζονται περισσότερο από τον πολιτισμό παρά από τις φυσικές συνθήκες. Στη συνέχεια, επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην προσπάθεια να αποδείξει ότι οι ανθρώπινες διαφοροποιήσεις δεν έχουν χαρακτήρα φυλετικό αλλά πολιτισμικό, δηλαδή επίκτητο.

Ο Elisée Reclus (1830-1905) και ο Paul Vidal de la Blache (1848-1918), είναι οι δύο προσωπικότητες που σηματοδοτούν την εξέλιξη της ανθρωπογεωγραφίας στην Γαλλία.¹² Ο πρώτος, πολιτικός εξόριστος για τις φιλελεύθερες ιδέες του, εισάγοντας κοινωνικούς προσδιοριστικούς παράγοντες όπως το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, τον τρόπο εκμετάλλευσής της και τις ταξικές συγκρούσεις, συμβάλλει στη διεύρυνση της έννοιας της γεωγραφικότητας, γεγονός που θα επηρεάσει, μετέπειτα, την οπτική με την οποία προσεγγίζεται ο χώρος. Το βουνό είναι και γι' αυτόν, όπως και για τους Haller και Rousseau, ο ιδανικός χώρος για την έκφραση των ιδεών του, της ελευθερίας, της αδελφότητας μεταξύ των λαών αλλά και της επισήμανσης των περιβαλλοντικών συνεπειών που μπορεί να προκαλέσει μια σχετική αντίληψη της προόδου. Όπως έγραφε ο ίδιος το 1880, μέσα σ' αυτό το μεγάλο έργο χωροθέτησης της φύσης δεν περιοριζόμαστε μόνο να διευκολύνουμε την πρόσβαση των βουνών αλλά, όταν χρειάζεται, δουλεύουμε ακόμα και για να τα εξαλείψουμε.¹³

Ο Vidal de la Blache, επηρεασμένος από το έργο των γερμανών γεωγράφων, βασικός θεμελιωτής της ανθρώπινης γεωγραφίας και ιδρυτής της γαλλικής ακαδημαϊκής σχολής, αναπτύσσει την έννοια του είδους ζωής (genres de vie), που θα συμβάλλει καθοριστικά στη μελέτη των σχέσεων του ανθρώπου με τον χώρο. Σύμφωνα μ' αυτήν, κάθε κοινωνική ομάδα, ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης της τεχνολογίας της, τα στοιχεία που της προμηθεύει το φυσικό περιβάλλον (υλικά κατασκευής, ένδυσης, διατροφής κλπ.), και σύμφωνα με τον τρόπο της κοινωνικής της οργάνωσης, αναπτύσσει το δικό της σύστημα συνηθειών, το είδος ζωής της.¹⁴

Ο Vidal, με τη ιδέα ότι ο άνθρωπος είναι ένας γεωγραφικός παράγοντας που τροποποιεί για δικό του όφελος τις φυσικές αντιξοότητες και με την ιδέα της αυτονομίας

των κοινωνικών φαινομένων, θέτει σε πιο στέρεες βάσεις την ανθρωπογεωγραφία και αποκαθιστά το κλονισμένο κύρος της από τις ιδεολογικές προκαταλήψεις του Ratzel. Ο ίδιος, χωρίς να διακατέχεται από το άγχος να αποδείξει την ανέκκλητη επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στην ζωή των ανθρώπων, μελετάει τον ορεινό χώρο από διαφορετική οπτική σε σχέση με τον Ratzel. Σύμφωνα με τον Vidal, για παράδειγμα, ο ιστορικός παράγοντας είναι αυτός που καθορίζει την πληθυσμιακή συγκρότηση του ορεινού χώρου των βαλκανικών χωρών. Οι επιπτώσεις, όμως, που επιφέρουν τα ιστορικά ατυχήματα (les accidents historiques), συχνά επιβιώνουν επί μακρόν, σε σχέση με τα αίτια που τα προκάλεσαν.¹⁵ Το γεγονός και μόνον ότι ο άνθρωπος εγκαθίσταται και διαβιεί μόνιμα σε υψίπεδα άνω των 2.000 ή 3.000 μέτρων, ή το γεγονός ότι τα προσαρτά στην άσκηση της ποιμενικής του οικονομίας, σε πείσμα των αντίξοων φυσικών συνθηκών, αποδεικνύει, κατά τον Vidal, την ηγεμονία του στη φύση.¹⁶

Οι ιδρυτές της ανθρώπινης γεωγραφίας θέτουν έτσι τα θεμέλια για τη μελέτη των σχέσεων του ανθρώπου με το χώρο. Το βουνό, σ' αυτή τη φάση, είναι το προνομιακό πεδίο για τη μελέτη του τρόπου προσαρμογής των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο φυσικό περιβάλλον και της κατανομής τους στο χώρο. Τα θέματα τα οποία θα αναδείξουν και ο τρόπος που τα προσεγγίζουν, στηριζόμενοι στην εμπειρική έρευνα, θα εξεταστούν στη συνέχεια από τους επιγόνους τους σε μεγαλύτερο βάθος και θα εμπλουτιστούν με νέα, στο πλαίσιο περιφερειακών ή θεματικών μονογραφιών. Η μελέτη των ειδών ζωής, των εποχιακών ή μόνιμων πληθυσμιακών μετακινήσεων, ο ποιμενικός κοινωνικο-οικονομικός βίος, η συμπληρωματική ή ανταγωνιστική σχέση μεταξύ ορεινού-πεδινού, η οικιστική συγκρότηση του ορεινού χώρου, το βουνό ως καταφύγιο και ως νησίδα αυτονομίας, τα δίκτυα επικοινωνίας, το βουνό ως φυσικό εμπόδιο και πολιτικό σύνορο, η συμβολική του ορεινού χώρου, ο τουρισμός είναι μερικά από τα θέματα και τις έννοιες που θα απασχολήσουν τις επόμενες γενιές των επιστημόνων.

Στη Γαλλία, κατά τη διάρκεια του πρώτου ημίσεως του 20ού αιώνα, οι σπουδές που έχουν ως αντικείμενο τον ορεινό χώρο πολλαπλασιάζονται. Το έργο του Jules Blache *Ο άνθρωπος και το βουνό* (1933),¹⁷ σφραγίζει αυτή την εποχή, αναδεικνύοντας δύο από τα βασικά ερωτήματα που θα απασχολήσουν την επιστημονική έρευνα στη μεταπολεμική περίοδο: της πληθυσμιακής εγκατάλειψης του ορεινών περιοχών και της ικανότητας της κτηνοτροφικής παραγωγής (του λευκού χρυσού), της δασικής εκμετάλλευσης, του τουρισμού ή του αλпинισμού να αναπληρώνουν την αποδόμηση των παραδοσιακών ορεινών δραστηριοτήτων.

Στην δεκαετία του '50 περνάμε από την έννοια του ανθρώπου-κατοίκου και την έννοια του είδους ζωής, στην έννοια του ανθρώπου-παραγωγού-καταναλωτή. Η αναγνώριση και η επεξήγηση των μορφών προσαρμογής στις τοπικές περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως η επιλογή της μορφής των οικισμών, των κατοικιών και των καλλι-

εργειών, ανάμεσα σε μια μεγάλη γκάμα επιλογής, σύμφωνα με την ευφυΐα ή την ιστορία των κοινωνικών συνόλων, δεν μπορεί να ερμηνεύσει τις γρήγορες και βαθιές αλλαγές που συντελούνται στην ύπαιθρο του ματαπολέμου και τα φαινόμενα που τη συνοδεύουν, όπως η αγροτική έξοδος και η ερήμωση των αγροτικών περιοχών ή η μεγέθυνση και ο τρόπος οργάνωσης των αστικών κέντρων.

Για να ερμηνευθούν οι μετασχηματισμοί που προκαλούνται στον αστικό ή αγροτικό χώρο πρέπει, σύμφωνα με τον Pierre George, να κατανοηθούν οι μηχανισμοί λειτουργίας και οι στόχοι του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής.¹⁸ Καθίσταται, έτσι, αναγκαία η κατανόηση των συναρθρώσεων και των αντιφάσεων μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, των παραγωγικών δυνάμεων και του γεωγραφικού χώρου, δηλαδή του χώρου ως κοινωνικού προϊόντος. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι κοινωνικές επιστήμες διασταυρώνονται στο επίπεδο των κοινών πεδίων έρευνας, όπως οι τοπικές μονογραφίες, ή στο επίπεδο των εννοιολογικών εργαλείων, όπως οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, η έννοια της αλλαγής, η σχέση του τοπικού με το ολικό ή του αγροτικού με το αστικό.

Σύμφωνα με τον Bernard Kayser,¹⁹ η κοινωνική ανθρωπολογία, η αγροτική κοινωνιολογία, η ανθρώπινη γεωγραφία, η ιστορία της Σχολής των *Annales* και η αγροτική οικονομία, αντιπροσωπεύουν μία ενότητα, τουλάχιστον στο μέτρο που προσεγγίζουν τις αγροτικές κοινότητες ως σύνθετο σύστημα και ως ολότητα.

Μέσα σ' αυτό το αναλυτικό πλαίσιο εντάσσεται και η έννοια του ορεινού χώρου, αποτελώντας πλέον μέρος της έννοιας του αγροτικού χώρου, σε αντίθεση με τον αστικό, ή μέρος της έννοιας του τοπικού, σε αντίθεση με το ολικό. Οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί που αναστατώνουν τον αγροτικό χώρο θίγουν με μεγαλύτερη ένταση τις ορεινές περιοχές.

Σύμβολο μιας ζωής κοινοτικής, αρμονικά προσαρμοσμένης στο περιβάλλον, όπως την οραματίστηκε ο Rousseau τον 18ο αιώνα και μελετήθηκε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού, οι ορεινές περιοχές μετατρέπονται μετά το '50, υπό την πίεση των αλλαγών της παγκόσμιας οικονομίας, σε προβληματικές αγροτικές περιοχές. Από εργαστήρια της φύσης του 18ου αιώνα, από προνομιακούς χώρους μελέτης της προσαρμογής του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, μετατρέπονται σε προνομιακά παρατηρητήρια μελέτης των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών του αγροτικού χώρου, αφού οι ορεινές περιοχές είναι αυτές που υφίστανται, με την μεγαλύτερη ένταση αυτή τη φορά, τις συνέπειες των μετασχηματισμών της υπαίθρου υπό το βάρος του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης.

Στην Ελλάδα, η μελέτη του ορεινού χώρου ακολουθεί την διαδρομή και τα εμπόδια της διαμόρφωσης και της θεσμικής ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών. Το επιστημονικό ενδιαφέρον που προκαλεί το βουνό στη χώρα μας είναι αντιστρόφως ανάλο-

γο της θέσης που κατέχει στην λαϊκή και εθνική μνήμη. Το επιστημονικό ενδιαφέρον που προκαλεί στη Γερμανία και στη Γαλλία, χώρες με τις οποίες υπάρχουν στενοί πνευματικοί δεσμοί, δεν οδηγεί σε μια ανάλογη επιστημονική προσέγγιση.

Εάν κατά την αρχαιότητα το βουνό, διαμονή των θεών, αποτελεί θεμελιακό μέρος του κόσμου σύμφωνα με την Θεογονία του Ησιόδου, στην διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας είναι ο χώρος διαμονής των κλεφτών και η έδρα των «ελεύθερων» ελληνικών κοινοτήτων, βασικό συστατικό στοιχείο της ιδεολογικής, εθνικής και κρατικής θεμελίωσης. Όμως, η ιδεολογική αυτή σπουδαιότητα δεν θα προκαλέσει, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του τρέχοντος αιώνα, κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ορεινό χώρο.

Αν στη Γερμανία και στη Γαλλία το ενδιαφέρον για την ανθρωπογεωγραφία, για την οποία ο ορεινός χώρος παραμένει ένα προνομιακό πεδίο έρευνας, αναπτύσσεται παράλληλα με τον αλпинισμό, τη διάδοση του έργου των διανοητών και των δραστηριοτήτων των νατουραλιστών, την άνοδο των εθνικιστικών και αποικιοκρατικών τάσεων, στην Ελλάδα ο αλпинισμός ως εισαγόμενο είδος των αρχών του αιώνα²⁰ δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο, ενώ ο χαρακτήρας του εθνικισμού είναι τέτοιος που λειτουργεί αρνητικά τόσο για τη Γεωγραφία όσο και για τις άλλες κοινωνικές επιστήμες.²¹

Στην Ελλάδα οι Δημητριάδες²² είναι από τους πρώτους που προσεγγίζουν, στα τέλη του 18ου αιώνα, τον ορεινό χώρο της γενέτειράς τους, το Πήλιο (1791), υπό το πρίσμα του παρόντος ιστορικού χρόνου και διατυπώνουν την ευχή να ακολουθήσουν και άλλοι το παράδειγμά τους, για να πάψουν οι Έλληνες να μαθαίνουν για την πραγματικότητα του τόπου τους από τα κείμενα των ξένων.

Η ευχή όμως αυτή, παρά την ένταξη και τη διδασκαλία της γεωγραφίας στα σχολικά προγράμματα από την πρώτη περίοδο της οργάνωσης της σχολικής εκπαίδευσης (το 1834), δε βρίσκει ανταπόκριση στο ακαδημαϊκό περιβάλλον της εποχής αλλά ούτε και αργότερα, παρά τις προσπάθειες κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα των Μαργαρίτη Δημητσα (1829-1903) και Αντώνη Μηλιαράκη (1841-1905). Το μάθημα, διδασκόμενο από εκπαιδευτικούς ανειδίκευτους στο αντικείμενο, στηρίζεται σε εγχειρίδια που αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από αποσπάσματα ή ακέραιες μεταφράσεις ξένων εγχειριδίων, με ορισμένες επεμβάσεις εκ μέρους του μεταφραστή-συγγραφέα, προκειμένου να εναρμονιστεί το περιεχόμενό τους προς τις επιταγές των επισήμων οδηγιών, οι οποίες ακολουθούν τις εθνικές επιλογές της εκπαιδευτικής διαδικασίας.²³

Για το ελληνικό κράτος της εποχής των βαλκανικών εθνικισμών, ο χώρος (ασαφής και ματακινούμενος σ' όλη την διάρκεια διαμόρφωσής του) είναι ένα ιδεολογικό προϊόν που φέρει τα ίχνη του παρελθόντος· παρελθόντος που μόνο αυτό είναι ικανό να διασφαλίζει την ιστορική συνέχεια και την ενότητα του ελληνισμού. Η ιστορία και η επίσημη λαογραφία της εποχής, προσαρμοσμένες θεωρητικά και μεθοδολογικά σε τρό-

πο ώστε να μπορούν να αποδείξουν αυτή τη συνέχεια,²⁴ φαίνεται ότι επαρκούν για να καλύψουν αυτήν την εθνική ανάγκη.

Ο χώρος, στήριγμα και προϊόν των σύγχρονων ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, έτσι όπως τον οραματίστηκαν οι Δημητριάδες δεν έχει ιδιαίτερο νόημα για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας ή τη δημιουργία του κράτους, ούτε, συνεπώς, και για τη διαμόρφωση του μελλοντικού πολίτη.

Τα χαραγμένα στο έδαφος ίχνη της αρχαιότητας, η πολιτισμική και δημογραφική ανωτερότητα των ελληνικών πληθυσμών στις υπό διεκδίκηση περιοχές, οι φυσικές και διανοητικές αρετές των Ελλήνων, που προέρχονται όχι μόνο από το ένδοξο παρελθόν αλλά και από τις αδιαμφισβήτητες καλλονές του φυσικού περιβάλλοντος της χώρας, είναι οι βασικές συνιστώσες της πολιτισμικής και εδαφικής ενότητας της Ελλάδας, που ανανεώνονται στη μακρόσυρτη διάρκεια του χρόνου και που — σύμφωνα με τις επίσημες σχολικές οδηγίες— η γεωγραφία καλείται να αποδείξει. Σε αυτό το πλαίσιο, και αφού το υλικό για μια τέτοια αποδεικτική λειτουργία της γεωγραφίας βρίσκεται έτοιμο στα ξένα κείμενα, επαρκεί η συστηματική τους επανάληψη για να εκπληρωθεί ο ρόλος της. Προς τι λοιπόν η ανάπτυξη μιας τέτοιας επιστήμης;

Μέσα σ' αυτήν την ακαδημαϊκή, παιδαγωγική και πολιτική συγκυρία, η προσφυγή σε νετερμινιστικά στερεότυπα ή επιχειρήματα βοηθάει στην επεξήγηση της ανάπτυξης του αρχαίου πολιτισμού και της ιστορικής του συνέχειας. Το βουνό, σύμβολο της αιωνιότητας, φέρει από τη μία πλευρά τα ίχνη του παρελθόντος, ενώ, από την άλλη, διαμορφώνει τις διαρκώς ανανεούμενες αρετές, οι οποίες καθορίζουν την υπεροχή των Ελλήνων.

Ο Κ. Μητσόπουλος (1844-1911) —καθηγητής γεωλογίας και ορυκτολογίας στο Πολυτεχνείο Αθηνών και βασικός συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων γεωγραφίας— εισάγει τις ιδέες του Ratzel, οι οποίες χρησιμοποιούνται για να στηρίξουν αυτές τις απόψεις. Την ίδια εποχή, η παραδοσιακή λαογραφία και ιστοριογραφία αναδεικνύουν τον ρόλο και καλλιεργούν την έννοια του βουνού σαν καταφυγίου του ελληνισμού.

Ο Κώστας Καραβίδας (1890-1973) έρχεται να ταραξεί την ιστορική και μυθολογική γαλήνη των ορέων, του οποίου οι εμπειρικές έρευνες, διεπιστημονικού χαρακτήρα, εφαρμοσμένες σ' αυτό το σταυροδρόμι διαφορετικών εθνοτήτων και πολιτισμών που είναι το ορεινό περιβάλλον της βόρειας Ελλάδας, φέρνουν στο προσκήνιο μια νέα εικόνα του βουνού. Ο Καραβίδας, επηρεασμένος από το έργο των ανθρωπογεωγράφων²⁵ και χρησιμοποιώντας τα αναλυτικά εργαλεία και την εμπειρική μέθοδο που του παρέχουν οι κοινωνικές επιστήμες της εποχής, αναδεικνύει την κοινωνική εικόνα του ορεινού χώρου, εικόνα με βάση την οποία, εξάλλου, διαμορφώνει και το κοινωνικό του όραμα.

Με το έργο του Καραβίδα περνάμε από την έννοια του βουνού ως ιστορικού χώρου, συμβόλου της ελευθερίας, καταφυγίου του ελληνισμού και παραγωγού των αρετών

της φυλής, στην κοινωνική του πραγματικότητα ως αγροτικού χώρου. Καθώς τον διαβάζουμε, μένουμε με την εντύπωση ότι ο βαλκανικός ορεινός χώρος αντιπροσωπεύει περισσότερο το πλαίσιο ενός κοινού τρόπου διαβίωσης και μιας κοινής πολιτισμικής ενότητας, πιο πολύ ένας χώρος μέσα στον οποίο συμμερίζονται κοινά πεπρωμένα, παρά ένα εμπόδιο ή μια γραμμή διαχωρισμού.

Από τη δεκαετία τού '50, το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον ορεινό χώρο διευρύνεται. Το βουνό, κυρίως της βορείου και κεντρικής Ελλάδας, γίνεται ο προνομιακός χώρος παρατήρησης που συνοδεύει την ανάπτυξη των εμπειρικών μελετών της αγροτικής κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της ανθρώπινης γεωγραφίας και της οικονομικής ιστορίας, με την παρουσία και το έργο σημαντικών ξένων εκπροσώπων των διαφόρων σχολών και ειδικοτήτων καθώς και με το έργο ορισμένων ελληνικών πρωτοπόρων.²⁷

Ο John Campbell (1964), ο Henri Mendras (1961), ο Michel Sivignon (1968), είναι μερικοί από τους ξένους που αφιερώνουν τις μελέτες τους στις κοινωνικές ομάδες και τους μετασχηματισμούς των ορεινών κοινοτήτων στις πρώτες δεκαετίες του μεταπολέμου. Η Αγγελική Χατζημιχάλη (1957, 1964, 1966) και ο Γεώργιος Καβαδίας (1965) είναι από τους πρώτους Έλληνες που μελετούν τις εθνοτικές ομάδες. Ο Στάθης Δαμιανάκος και η Βασιλική Φουντούκου εγκαινιάζουν τις επιτόπιες κοινωνικές έρευνες του ΕΚΚΕ στην περιοχή της Ηπείρου (1968).²⁸ Η θεματική και η μεθοδολογία των μελετών αυτών θα αποτελέσουν τη βάση πάνω στην οποία θα αναπτυχθεί στη συνέχεια η ελληνική επιτόπια έρευνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Philippe Joutard, 1986: 82-87.
2. Numa Broc, 1969: 18.
3. Broc, *ό.π.*: 270· Joutard, *ό.π.*: 46-47.
4. Paul Claval, 1995: 51-59.
5. Βλ., μεταξύ άλλων, Alexandre de Humboldt, 1848. Του ιδίου 1843.
6. Georges Nicolas-Obadia, 1974.
7. Michel Korinman, 1987.
8. Freidrich Ratzel, *Géographie politique*: 214.
9. Freidrich Ratzel, *ό.π.*: 98.
10. Jacques Ancel, 1939: 194-196.
11. Philippe Laburthe-Tolra & Jean-Pierre Warnier, 1994: 42-46.
12. Paul Claval, 1995: 76· Yves Lacoste, 1981: 4-5 και 1979: 69-70.

13. Elisée Reclus 1880: 220.
14. Paul Vidal 1922/1995: 128-130.
15. *Ό.π.*: 64-65.
16. *Ό.π.*: 46-47.
17. Jules Blache 1933.
18. Andre Meynier 1969: 152-154· Robert Marconis 1992: 138-141.
19. Bernard Kayser 1989: 25.
20. Ο φωτογράφος Frédéric Boissonas και ο Daniel Baud-Bovy, γιος του μουσικολόγου Samuel Baud-Bovy, με οδηγό τον προερχόμενο από την περιοχή Χρήστο Κάκκαλο αναρριχώνται τον Όλυμπο (Μύτικας 2.917 μ.) στις 2 Αυγούστου 1913 και εγκαινιάζουν την ορειβατική μόδα στην Ελλάδα. Βλ. Θάνος Κωνσταντινίδης, 1986/1996: 28-30.
21. Στάθης Δαμιανάκος, 1996: 217-219.
22. Δημητριάδης (Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς), 1988.
23. Σχετικά με τις ιδεολογικές διαστάσεις της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα των μαθημάτων της γεωγραφίας και της ιστορίας, βλ. Χριστίνα Κουλούρη 1989. Βλ., επίσης, Άννα Μαρχοπούλου 1994.
24. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος 1978/1986: 49· Στάθης Δαμιανάκος 1996: 217.
25. Κουλούρη 1989: 380-382.
26. Κώστας Καραβίδας 1931/1978: 18.
27. Βλ. σχετικά με την ανάπτυξη των εμπειρικών μελετών στην Ελλάδα, Stathis Damianakos 1996: 263-280.
28. Irwin Sanders 1962· John Campbell 1964· Henri Mendras 1961· Michel Sivignon 1968: 5-43· Αγγελική Χατζημιχάλη 1957, 1964, 1966· Γεώργιος Καβαδίας 1965· Στάθης Δαμιανάκος, Βασιλική Φουντούκου 1968: 127-140.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημητριάδης (Φιλιππίδης Δανιήλ, Κωνσταντάς Γρηγόριος), 1791, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Κουμαριανού Λικατερίνη, επανέκδ., Αθήνα, Ερμής, 1988.
- Καβαδίας Γεώργιος, 1965, *Pasteurs-nomades méditerranéens, Les Saracatsans*, Paris.
- Καραβίδας Κώστας, 1978, *Τα Αγροτικά*, Αθήνα, Παπαζήσης (α' έκδ., Α.Τ.Ε., 1931).
- Κουλούρη Χριστίνα, 1989, «Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie», διδακτορική διατριβή, Université Paris X.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, 1978/1986, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας, κριτική ανάλυση*, Αθήνα, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη).
- Κωνσταντινίδης Θάνος, 1986/1996, *Ο μαέστρος Δ. Μητρόπουλος στις κορυφές του Ολύμπου*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Μαρχοπούλου Άννα, 1994, «L'idéologie nationale et sa traduction spatiale en Grèce de 1836 à 1936: Espace et valeurs dans les manuels de géographie à l'école élémentaire», διδακτορική διατριβή, Université Paris V.

- Χατζημιχάλη Αγγελική, *Σαρακατσάνοι*, Αθήνα, τόμ. I.: 1957, II.: 1964, III.: 1966.
- Ancel Jacques, 1939, *Géographie des frontières*, Paris.
- Blache Jules, 1933, *L'homme et la montagne*, Paris, Gallimard.
- Broc Numa, 1969, *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIIIe siècle*, Paris, Bibliothèque Nationale.
- Campbell John, 1964, *Honour, family and patronage. A study of institution and moral values in a Greek mountain community*, Oxford, Clarendon Press.
- Claval Paul, 1995, *Histoire de la Géographie*, Paris, P.U.F., Que sais-je?.
- Damianakos Stathis & Foudoukou Vasilixi, 1968, *Analyse démographique de la structure des âges de la population du village de Gréveniti*, στο J. Peristianis, *Contribution to the mediterranean sociology*, Paris, Mouton, The Hague: 127-140.
- Damianakos Stathis, 1996, *Le paysan grec. Défis et adaptations face à la société moderne*, Paris, L'Harmattan.
- Humboldt Alexandre de, 1843, *Asie Centrale. Recherches sur les chaînes des montagnes et la climatologie comparée*, Paris, Gide, τόμ. I, II, III.
- Humboldt Alexandre de, 1848, *Cosmos, essai d'une description physique du monde*, γαλλ. μτφρ., Paris, Gide.
- Joutard Philippe, 1986, *L'invention du Mont Blanc*, Archives Gallimard/Jouillard.
- Kayser Bernard, 1989, *Les sciences sociales face au monde rural, méthodes et moyens*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.
- Korinman Michel, 1987, «Friedrich Ratzel (1844-1904). De la géographie politique à la géopolitique», πρόλογος στο Friedrich Ratzel, *La Géographie Politique (1897), Les concepts fondamentaux*, choix de textes, Paris, Fayard.
- Laburthe-Tolra Philippe & Jean-Pierre Warnier, 1994, *Ethnologie Anthropologie*, Paris, P.U.F..
- Lacoste Yves, *Hérodote*, αρ. 22, 1981 και αρ. 16, 1979.
- Marconis Robert, 1992, *Introduction à la géographie humaine*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.
- Mendras Henri, 1961, *Six villages d'Épire*, Unesco.
- Meynier Andre, 1969, *La pensée géographique en France (1872-1969)*, Paris, P.U.F., Collection SOR.
- Nicolas-Obadia Georges, 1974, «Carl Ritter et la formation de l'axiomatique géographique», εισαγωγή στο *Introduction à la géographie générale comparée de Carl Ritter, Berlin, 1852*, γαλλ. μτφρ., Paris, Les Belles Lettres.
- Reclus Elisée, 1880, *Histoire d'une montagne*.
- Sanders Irwin, 1962, *Rainbow in the Rock*, Cambridge, Harvard University Press.
- Sivignon Michel, 1968, «Les pasteurs du Pinde septentrionale», *Revue de géographie de Lyon*: 5-43.
- Vidal Paul, 1922/1995, *Principes de géographie humaine*, Paris, Armand Colin/Utz.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

«Πομάκος σημαίνει άνθρωπος του βουνού».

Εννοιολογήσεις και βιώματα του «τόπου» στις κατασκευές και τις πολιτικές μειονοτικών περιθωριακών ταυτοτήτων

«ΠΟΜΑΚΟΣ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ. Οι Πομάκοι βοηθούσαν τους Έλληνες στρατιώτες σε δύσκολες περιόδους. Είναι άνθρωποι αγνοί και κατασκευόμενοι». Πρόκειται για μια πρόσφατη ερμηνεία που χρησιμοποιείται στην πόλη από μουσουλμάνους, κατά το πλείστον, σλαβόφωνους κατοίκους που προέρχονται από τον ορεινό όγκο της Ροδόπης στην Θράκη. Συνηθίζουμε να ονομάζουμε Πομάκους όσους συνεχίζουν να κατοικούν στο βουνό της Ροδόπης κατά μήκος των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων και μεγάλο μέρος αυτών οι οποίοι σήμερα κατέβηκαν και κατοικούν στην πόλη.¹

Η συμμετοχή μου σ' αυτή τη συνάντηση, με θέμα τον «ορεινό χώρο της βαλκανικής», σκοπεύει να συμβάλλει στην προβληματική περί κατασκευής και συγκρότησης ταυτοτήτων² σ' ένα μέρος αυτού του ορισμένου ιστορικά και βιωμένου πολλαπλά ορεινού όγκου που πήρε κάποια στιγμή το όνομα «Βαλκάνια».³ Πέραν όποιου περιβαλλοντολογικού ή πολιτισμικού ντετερμινισμού και ενιαίας και υπερβατικής θεώρησης των πολιτισμών κατά περιβαλλοντολογικές ή γεωγραφικές ζώνες (π.χ. Μεσόγειος, Βαλκάνια), πιστεύω ότι ο τόπος και οι άνθρωποι επιδρούν αμφίδρομα στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος και της κουλτούρας αντίστοιχα, μέσα σε δεδομένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Σ' αυτή την προσέγγιση, το βουνό και ο ορεινός όγκος της βαλκανικής δεν υποστασιοποιούνται με σκοπό την ανάδειξη ενιαίων αρχών και χαρακτηριστικών που ανιχνεύονται και συγχρόνως υπερβαίνουν τις διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες που το/τον κατοικούν, όπως έχει ήδη γίνει με αντιλήψεις, θέσεις και προγενέστερες επιστημονικές πρακτικές που οδήγησαν στη δημιουργία ιδεοληψιών όπως ο «βαλκανισμός»⁴ και η «μεσογειακότητα».⁵ Αντίθετα, εδώ δίδεται ιδιαίτερη σημασία στις συνθήκες ύπαρξης των ομάδων κοινωνικού και ιστορικού χαρακτήρα και της αλληλεπίδρασής τους στην επαφή με τις περιβάλλουσες κοινωνικές ομάδες και πολιτισμούς, μέσα από δεδομένες πρακτικές εξουσίας που οδηγούν σε ιεραρχήσεις και

αξιολογήσεις πολιτισμών, διαμορφώνοντας και καθιερώνοντας συμπεριφορές με διαφορετικά βιώματα και συναισθήματα για τα δρώντα υποκείμενα. Μια τέτοια προσέγγιση, μέσα από την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζονται σε κάθε περίπτωση, μπορεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση του παζλ που θα συνθέσει την εικόνα του ορεινού όγκου της βαλκανικής διαχρονικά.

Το γενικότερο ερώτημα στο οποίο προσπαθεί να απαντήσει αυτή η προσέγγιση, όπως κάθε άλλη σε μια τέτοια συνάντηση, είναι η ανάδειξη της σχέσης των ανθρώπων με τον τόπο τους, σ' αυτόν τον ορεινό όγκο της βαλκανικής. Ποιος τόπος, όμως, και ποιοι άνθρωποι; Πότε και κάτω από ποιες συνθήκες θα ανιχνευθεί αυτή η σχέση; Και κυρίως πώς βιώνεται αυτή η σχέση; Θα έλεγε κανείς ότι αναλυτικά μας εργαλεία γίνονται η ιστορική εμπειρία, η αλληλόδραση και το βίωμα σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο, όπως και η ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο συνίστανται οι δομές ή και τις υπερβαίνουν τα υποκείμενα, μέσα από συγκεκριμένα συμβάντα.⁶

Στη δική μας περίπτωση «τόπος» είναι ένα μέρος της ορεινής Ροδόπης και άνθρωποι μια ομάδα, συνήθως⁷ σλαβόφωνων μουσουλμάνων. Όσο για την ανάδειξη της σχέσης με τον τόπο τους, επιλέχθηκε ο δρόμος της ανάληψης των διαδικασιών συγκρότησης των διαφόρων ταυτοτήτων (κοινωνικών και πολιτισμικών). Επειδή οι διαδικασίες κατασκευής και ο τρόπος που βιώνονται οι ταυτοότητες είναι διαδικασίες συμβολικού χαρακτήρα,⁸ θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πώς εννοιολογείται, συμβολοποιείται, ερμηνεύεται και βιώνεται αυτό το συγκεκριμένο είδος τόπου, το βουνό, ως ολότητα ή στα συστατικά του μέρη, και το είδος της σχέσης που καθιερώνεται με τους ανθρώπους που το κατοικούσαν και το κατοικούν, στο πλαίσιο διαδικασιών συγκρότησης ταυτοτήτων. Οι τελευταίες φαίνεται να προκύπτουν από συγκεκριμένες πρακτικές μακράς ή βραχείας διάρκειας, σε δεσυμένες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, ως προϊόντα αλληλεπίδρασης των ατόμων της ομάδας μας με άλλες ομάδες διαφορετικών πολιτισμών, θρησκειών και με διαφορετικές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία, με περισσότερη ή λιγότερη πρόσβαση στους μηχανισμούς εξουσίας που υφίστανται στην/ή σχετίζονται με την περιοχή. Ιδιαίτερα αυτός ο «τόπος» της ορεινής Ροδόπης, ως περιβάλλον και ως γεωγραφική και γεωπολιτική θέση (το βουνό στα διαφορετικά συστατικά του μέρη, ο ορεινός όγκος της Ροδόπης που απετέλεσε φυσικό σύνορο μεταξύ κρατών, η πολυπολιτισμική περιοχή της Θράκης,⁹ αλλά και η απομακρυσμένη δύσβατη περιοχή του ορεινού της όγκου, η απομόνωση και οι συνθήκες ορεινής διαβίωσης κλπ.), φαίνεται να κατέχει πρωταρχική θέση στις διαδικασίες εννοιολόγησης και κατασκευής εαυτών/άλλων.

Σ' αυτό το πλαίσιο το «βουνό», μέσω μιας ανθρωπολογικής προβληματικής περί κατασκευής και βίωσης των ταυτοτήτων, θα μας απασχολήσει σε δύο φάσεις: η μια αφορά στην περίοδο όπου κατοικείται και η άλλη στην περίοδο όπου εγκαταλείπεται. Τα δε ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει η παρούσα μελέτη είναι τα εξής:

1. Πώς χρησιμοποιείται το βουνό στην εννοιολόγηση και διαχείριση των κοινωνικών ταυτοτήτων (σχέσεις με τους άλλους) στην πολυπολιτισμική πραγματικότητα της περιοχής, σε συνθήκες αλληλόδρασης και στην εννοιολόγηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων¹⁰ (φύλα, ηλικίες κλπ.), ενόσω κατοικείται;

2. Πώς χρησιμοποιείται αυτός ο τόπος στην εννοιολόγηση και διαχείριση, κυρίως κοινωνικών ή και πολιτισμικών ταυτοτήτων, από τη στιγμή που εγκαταλείπεται;

Στην πρώτη περίπτωση, για τη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικών ταυτοτήτων σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξε η γεωπολιτική σημασία του τόπου ως σημαίνον, με τα σημαινόμενα που καθιερώθηκαν υπό το βάρος των ιστορικών συγκυριών και των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών από το 1920 και μετά (σύνορα, περιθωριακή ζώνη, θρησκευτικές διαφορές κοινοτήτων, στιγματισμός διαφορετικότητας των κατοίκων που τον κατοικούν, πολυπολιτισμική πραγματικότητα της ευρύτερης περιοχής). Μ' άλλα λόγια, για την ανάλυση των κοινωνικών ταυτοτήτων θεωρείται σημαντική η ανίχνευση της σημασίας της ιστορικής εμπειρίας των ανθρώπων αυτού του τόπου.

Για τη διαμόρφωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων, από την άλλη μεριά, σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζει ο τρόπος χρήσης του τόπου από περιβαλλοντολογική σκοπιά, με τις χρήσεις υλικού ή συμβολικού χαρακτήρα, τόσο στις οικονομικές δραστηριότητες, στις κοινωνικές συμπεριφορές αλλά και γενικότερα στις συμβολικές δράσεις και τον φαντασιακό κόσμο (κατά φύλα και ηλικίες διαχωρισμός της εργασίας, παραμύθια, μυθολογίες και όνειρα, κοινωνική συμπεριφορά και μαγικές πρακτικές).

Και οι δύο διαστάσεις εννοιολόγησης και χρήσης του σημαίνοντος αυτού «τόπου», με όλα τα σημαινόμενα που συνεπάγονται, λειτουργώντας σε μακρές διάρκειες, έρχονται να διαμορφώσουν καθοριστικά την τρίτη διάσταση, όπου ο συγκεκριμένος αυτός τόπος στο σύνολό του (το βουνό της Ροδόπης κλπ.), επανέρχεται ως βασικό χαρακτηριστικό στην εννοιολόγηση και τη διαχείριση τόσο των πολιτισμικών αλλά κυρίως των νέων κοινωνικών ταυτοτήτων, όπως είναι η εθνοτική ταυτότητα, η οποία αναδύεται από τις νέες συνθήκες διαβίωσης, στην πόλη αυτή τη φορά.

Για να απαντήσουμε στο πρώτο ερώτημα, πρέπει, αρχικά, να επισημάνουμε ορισμένα βασικά πραγματολογικά δεδομένα που αφορούν στις ιστορικές συγκυρίες και στις συνθήκες κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα διαβίωσης των ανθρώπων στο χώρο στη μακρά διάρκεια, που ξεκινά από τον περασμένο τουλάχιστον αιώνα.

Πρώτα απ' όλα το όνομα Πομάκος, που με τόση ευκολία εμείς —οι μη Πομάκοι— χρησιμοποιούμε δεν είναι παρά ένας ετεροπροσδιορισμός που εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 19ου αι. και που —μαζί με άλλα ετεροπροσδιοριστικά ονόματα που προηγούνται ή και συνυπάρχουν (Αχριάν,¹¹ Νταγκλή,¹² Κιζιλμπάς)— χρησιμοποιούνται υποτιμητικά και περιπαιχτικά,¹³ ως συνδηλωτικά αυτού που άλλαξε πίστη,¹⁴ του παράξενου, του λίγο έμπιστου, του κυνηγημένου φυγά¹⁵ που βρίσκει καταφύγιο στο βου-

νό. Οι ίδιοι βίωναν και βιώνουν αυτά τα χαρακτηριστικά σε αισθήματα φόβου και ντροπής, τόσο κατά τον 19ο αι., όταν έλεγαν «Μας λένε Πομάκους», όσο και σήμερα, όταν λένε «Πομάκοι λένε είμαστε, ξέρω 'γώ;» Ο τρόπος χρήσης αυτών των ονομάτων δίνει και το στίγμα της σχέσης αυτών των πληθυσμών με τους άλλους, μια σχέση μειονοτικών απέναντι σε κυρίαρχες ομάδες, που σε μακρά διάρκεια εδραιώνουν την χρήση αυτών των ονομάτων. Όπως γνωρίζουμε και από άλλα παραδείγματα, συνήθως οι μειονότητες ορίζονται από το βλέμμα που οι κυρίαρχες ομάδες έχουν γι' αυτούς, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για μια αυτο-υποτίμηση.¹⁶ Ιδιαίτερα για την περίπτωση των Πομάκων, καθοριστικό λόγο έπαιξε η πολυπολιτισμική πραγματικότητα της Θράκης, με καθορισμένες διαβαθμίσεις στους ρόλους και τις πρακτικές κυρίαρχων/κυριαρχούμενων, όπου, βέβαια, η ομάδα με το ετεροπροσδιοριστικό Πομάκοι κατείχε την τελευταία θέση στην κοινωνική ιεραρχία.

Το αίσθημα φόβου —που είναι συνώνυμο με το αίσθημα της ντροπής στη γλώσσα τους, που συνιστά με τη σειρά της το καθ' εαυτό σημείο ντροπής— σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σ' αυτήν την κληρονομιά του παρελθόντος, πριν τον 20ό αι., αλλά σε πολύ μεγαλύτερο οφείλεται και στις πολιτικές των εθνικών κρατών που ήθελαν να τους προσεταιρισθούν ή να τους εγκαταλείψουν κατά τη διάρκεια του 20ού αι. (βλ. Ελλάδα, Βουλγαρία, Τουρκία).

Ο διαμελισμός του πολιτικού χάρτη των Βαλκανίων στις αρχές του 20ού αι. βρήκε αυτές τις ορεσίβιες κοινότητες μοιρασμένες μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, να γίνονται αντικείμενο διεκδίκησης από τις διάφορες εθνικές προπαγάνδες, άλλοτε λόγω του γλωσσικού κριτηρίου (σλαβική γλώσσα-Βουλγαρία), άλλοτε λόγω του θρησκευτικού κριτηρίου (μουσουλμανική θρησκεία-Τουρκία), ενώ για την εθνική πολιτική της Ελλάδας και τα δύο κριτήρια καθιστούσαν εξίσου ύποπτους τους ορεινούς αυτούς πληθυσμούς, που γι' αυτό κρατούνταν στο περιθώριο του περιθωρίου. Η γλώσσα υποτιμήθηκε, κυρίως όταν το εκπαιδευτικό σύστημα τους υπέβαλε στην εκμάθηση τριών άλλων γλωσσών (Ελληνικά, Τουρκικά, Αραβικά) εκτός της δικής τους, που παρέμεινε προφορική.¹⁸ Υπό αυτό το καθεστώς, η δημιουργία των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων, από το 1920 και μετά, έπαιξε χαρακτηριστικό ρόλο στη ζωή τους, καθώς και ο τόπος τους δίπλα στα σύνορα, τα βουνά που κατοικούσαν, επειδή έγινε ο κατ' εξοχήν περιθωριακός τόπος του ελληνικού κράτους και του έθνους αφού (για την ελληνική τουλάχιστον περίπτωση), μέχρι το 1989, η περιοχή αποτελούσε «περιθωριακή ζώνη» και «επιτηρούμενη περιοχή» όπως πολύ καλά γνωρίζουμε —το μαθαίναμε στο σχολείο— επρόκειτο για την πρακτική της αποφυγής του «εκ βορρά κινδύνου», του κομμουνισμού, υπ' αριθμόν ένα εχθρού του έθνους στην ψυχροπολεμική περίοδο. Ο φόβος της ελληνικής εθνικής πολιτικής για την διττά ύποπτη υπόσταση και, ενδεχόμενα, στάση αυτών των πληθυσμών (μουσουλμάνοι και σλαβόφωνοι συγχρόνως), γίνεται έκδηλος

στις λίγες ομολογουμένως «μελέτες» της προπολεμικής και αμέσως μετά τον πόλεμο εποχής, που όμως έχουν στόχο την απόδειξη της μη ύπαρξης φυλετικών δεσμών μεταξύ Πομάκων και Βουλγάρων.¹⁹ Στις μελέτες αυτές, οι Πομάκοι «τουρκίζουν» ελεύθερα, αρκεί να μη «βουλγαρίζουν». Έχει ενδιαφέρον να τονίσει κανείς ότι αντίστοιχες εθνικές μελέτες ιστορικών, λαογράφων και λογίων στη συνέχεια διαφοροποιούνται ριζικά, ως αντίδραση στην επεκτατική πολιτική της Τουρκίας μετά την εισβολή στην Κύπρο, το 1974. Έκτοτε, είτε αναζητώνται συστηματικά οι ρίζες τους πέραν του μουσουλμανικού τους προφίλ που φυσικά ανάγονται στα αρχαία θρακικά φύλα,²⁰ αγνοώντας με υπερβατικό τρόπο την ενδιάμεση περίοδο της όποιας σλαβικής επιρροής ή του εξισλαμισμού τους, είτε επιχειρείται ευθέως η ανάδειξη της μη ύπαρξης δεσμών των Πομάκων με την Τουρκία.²¹ Το ίδιο καθοριστική για τη μοίρα των ανθρώπων ήταν και η πολιτική της Τουρκίας που, παρ' όλον τον κοσμικό χαρακτήρα του νεοτουρκικού κράτους, έπαιξε το χαρτί της θρησκείας για τον εκτουρκισμό μειονοτήτων μέσα και έξω από την επικράτειά της, εξίσου σε Ελλάδα και Βουλγαρία. Το πρόγραμμα αυτό της τουρκικής πολιτικής είχε μεγαλύτερη απήχηση στα χωριά που ήταν προσβάσιμα στις θρησκευτικές ηγετικές αρχές (χωριά Ξάνθης, κεφαλοχώρια Ροδόπης), ενώ λειτούργησε αρνητικά στα απομονωμένα χωριά με μη συγκεντρωτική διάταξη του χώρου τους. Ένας χότζας, σε ένα τέτοιο χωριό, μου έλεγε: «Εδώ στ... (όνομα χωριού) οι άνθρωποι δεν πιστεύουν, γιατί δεν μπορείς να τους μαζέψεις στο τζαμί όπως κάτω στα χωριά μας». Φαίνεται ότι αυτή η επιθετική πολιτική της Τουρκίας, μέσω της θρησκευτικής ηγεσίας, διαμόρφωσε ή και συνέχισε το σκηνικό της έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων μουσουλμάνων (σουνίτες/κιζιλμπάσηδες) στον ορεινό όγκο της Ροδόπης, μιας αντιπαράθεσης που είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από τον 19ο αιώνα.²²

Σε μια εσωτερική θεώρηση, όλοι αυτοί οι πληθυσμοί του ορεινού όγκου της Ροδόπης, φέροντας ως κληρονομιά όλα αυτά τα στίγματα, διαφοροποιούνται για λόγους θρησκευτικούς αλλά, κυρίως, για λόγους σχέσεων κοινού ανήκειν. Έτσι, οι διαφοροποιήσεις τους στην εσωτερική ρητορική και στις πρακτικές σχέσεων,²³ σε μεγάλο βαθμό γίνονται στη βάση συγκεκριμένων τόπων, της λειτουργίας και της σημασίας τους. Συστάδες χωριών κατά μήκος των συνόρων παρουσιάζονται ως «ίδιοι άνθρωποι», γιατί τα χωριά τους μοιάζουν (διάσπαρτοι μαχαλάδες) και οι άνθρωποι έχουν ίδιες συνήθειες (χαλαρό θρησκευτικό συναίσθημα) απέναντι σε μια τουλάχιστον μορφή εξουσίας, εξωγενούς χαρακτήρα, που εκφράζεται διά μέσου των ηγετών της μουσουλμανικής θρησκείας. Άλλα χωριά, με συγκεντρωτικού τύπου διάταξη του οικιστικού τους χώρου, κατοικούνται από έντονα θρησκευόμενους μουσουλμάνους, διατηρώντας σχέσεις εξάρτησης από τη θρησκευτική ηγεσία της πόλης,²⁴ ενώ τη διαχείριση του κύρους στο επίπεδο του ορεινού όγκου φαίνεται να κατέχουν κατ' εξοχήν οι «άλλοι», οι Κιζιλ-

μπάσηδες, η μειοψηφία «αιρετικών» σιιτών απέναντι στην πλειοψηφία των «ορθόδοξων» σουνιτών· οι πρώτοι, παρ' όλο που μειοψηφούν, κατέχουν το δικαίωμα μιας συσσιαστικής δραστηριότητας κύρους, που αποτελεί η διοργάνωση πανηγυριών σε καθορισμένους υπαίθριους χώρους αυτού του ορεινού όγκου της Ροδόπης.²⁵ Ο ανταγωνισμός είναι τόσο μεγάλος που τα τελευταία χρόνια, με το άνοιγμα των κοινοτήτων αυτών στο έξω κόσμο, την συμμετοχή των media κλπ., παρατηρείται μια έξαρση και αύξηση των πανηγυριών, που αποτελούν επιθετική πράξη οικειοποίησής τους από τους σουνίτες και από τις θρησκευτικές και πολιτικές ηγεσίες που δρουν στην περιοχή.²⁶ Με την αναταραχή που υφίσταται για το ποιος διοργανώνει τι, όταν οι εκδοχές είναι πολλαπλές και αλληλοσυγκρουόμενες, ένα είναι βέβαιο: ο έλεγχος αυτής της συμβολικής δραστηριότητας κύρους είναι σημείο πρωταρχικής αξίας και προτεραιότητας για την καθιέρωση ή τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων κυρίαρχων/κυριαρχούμενων στην περιοχή.

Δεν υφίσταται, επομένως, κανενός είδους ομογένεια που να εκφράζεται από τους ίδιους σ' αυτούς τους πληθυσμούς. Απεναντίας, υφίστανται μόνον μικρές διαφοροποιήσεις, όπως το δείχνει παραδειγματικά ο λόγος: «αυτοί που μένουν στην Ξάνθη δεν είναι σαν εμάς» κ.ά.. Η ομογενής θεώρηση είναι εξωγενούς χαρακτήρα και προέρχεται από τις πολιτικές των άλλων κυρίαρχων ομάδων, που τους θέλουν «ορεσίδιους μουσουλμάνους» ή «Ροδοπαίους» στους επίσημους εθνικούς τους λόγους. Ο τόπος τους, το βουνό, χρησιμοποιείται ως μετωνυμία της διαφορετικότητας για τον επίσημο λόγο, της καθυστέρησης και της περιθωριοποίησης για τον καθημερινό. Έτσι, στην εθνική τουρκική αντίληψη που υιοθετείται κι απ' τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους της περιοχής, γίνονται οι «ορεινοί μουσουλμάνοι» —στην ίδια λογική κατηγοριοποίησης που μπαίνουν και οι Κούρδοι— ενώ το «Ροδοπαίος»²⁷ χρησιμοποιείται από λόγιους εθνικής αποστολής στην Ελλάδα, για να τους διαφοροποιήσει από την υπόλοιπη μουσουλμανική μειονότητα. Το «πομάκος» συνεχίζει να χρησιμοποιείται στον καθημερινό λόγο από τους χριστιανούς κατοίκους της Θράκης ως κατηγορούμενο, συνδελωτικό του ορεσίδιου = καθυστερημένος, άξεστος, περιθωριακός.

Χωρίς να δηλώνεται με προφανή τρόπο, αλλά και μέσα στις ιθαγενείς αναπαραστάσεις, ανιχνεύεται ο τρόπος χρήσης αυτού του ορεινού τόπου ως τόπου καταφυγίου από ανθρώπους του περιθωρίου. Χαρακτηριστική γι' αυτό είναι η μυθολογία ενός χωριού, που αφήνει να διαφανεί ενδεχόμενα ο τρόπος διευθέτησης των διαφόρων ομάδων στον ορεινό όγκο σε περασμένους χρόνους και μας μαρτυρεί, κυρίως, πώς ερμηνεύεται και διώνεται η ύπαρξή τους υπό το στίγμα του περιθωριακού.

Το χωριό Σαρακηνή, κύριο χωριό της επιτόπιας έρευνας, στα πομάκια ονομάζεται Sarandzina γιατί, σύμφωνα με μία από τις εντόπιες εκδοχές, κατοικείται από Sarakatsan-Karakatsan, όπως λένε. Το πρώτο σημαινόμενο του όρου μάς παραπέμπει χωρίς αμφιβολία στους γνωστούς μας ελληνόφωνους νομάδες κτηνοτρόφους. Και

εγώ η ίδια για πολύ καιρό αδυνατούσα να συνδέσω τις έννοιες και να καταλήξω σε υποθέσεις, τη στιγμή που εδώ έχουμε να κάνουμε με γεωργο-κτηνοτροφικές κοινότητες και όχι με νομάδες κτηνοτρόφους, ώσπου ανακάλυψα ότι ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να περιγράψει, μεταξύ άλλων όρων, τους κατοίκους των αγροικιών (koliba), των καλυβιών, που ζουν περιθωριακά στο χωριό, έχουν ένα μικρό αγρόκτημα και λίγα ζώα, θεωρούνται κάτοικοι του χωριού χωρίς όμως να έχουν δικαίωμα πρόσβασης στην κοινοτική γη και τον οικιστικό χώρο των μαχαλάδων του χωριού. Ο χώρος αυτός σχηματίζει μια περιθωριακή ζώνη εκμετάλλευσης και οι κάτοικοί του έχουν τέτοια σχέση με το χωριό όπως περίπου και οι Σαρακατσάνοι που εγκαθίσταντο με τα καλύβια τους στα όρια των κοινοτήτων. Επειδή δε όλος ο ορεινός χώρος της Ροδόπης είναι διάσπαρτος από τέτοιες αγροικίες που συνιστούν συγγενικές ομάδες, μικρές συνοικίες και άλλοτε χωριά, αποκτούμε μια ιδέα των συνθηκών εγκατάστασης σε παρελθοντικό χρόνο, στον ορεινό αυτό όγκο, που γινόταν στη βάση των αρχών του αρχαιότερου και του περιθωριακού, αλλά κυρίως μας δείχνουν πώς βιώνεται ασυνείδητα η ύπαρξή τους με το status του περιθωριακού.²⁸ Είναι δε χαρακτηρισικοί οι άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν το status αυτών των ανθρώπων-δορυφόρων *bairska metska*, που μεταφράζεται ως «άγρια αρκούδα» και κυριολεκτικά σημαίνει «αρκούδα του βουνού», ή «φουκαράς», με μεταφορικά σημαινόμενα τη φτώχεια και τη ντροπή.

Όπως βλέπουμε, οι κοινωνικές ταυτότητες στο χώρο δεν είναι ίδιες για όλους, παρ' όλο που στο σύνολό τους βιώνονται υπό το επίσημο του διαφορετικού/περιθωριακού. Στην καθιέρωση αυτού του βιώματος, πρωταρχική σημασία έπαιξε ο τόπος αυτών των ανθρώπων, ο ορεινός όγκος της Ροδόπης.

Αλλά ας περάσουμε στην δεύτερη διάσταση, όπου το βουνό χρησιμοποιείται ως σύμβολο του φαντασιακού κόσμου για τις πολιτισμικές κατασκευές ταυτοτήτων. Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι στην ιθαγενή αντίληψη ο πραγματικός και ο φανταστικός κόσμος σε πολλές περιπτώσεις δεν διαχωρίζονται, όπως αυτό φαίνεται από την ακόλουθη φράση που δίνει όλη την ουσία της ύπαρξής τους, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται και τη βιώνουν: «Εμείς οι Πομάκοι, εδώ ζούμε σαν όνειρο! Γεννιόμαστε, πεθαίνουμε, τίποτα δεν καταλαβαίνουμε». Η φράση αυτή αποκτά ιδιαίτερο νόημα όταν διευκρινιστεί ότι ο ομιλητής, λέγοντας «εδώ», εννοούσε τον τόπο τους στα βουνά, σε μια αντιπαράθεση με τους ρυθμούς της ζωής στην πόλη.

Όμως, όπως στην πραγματικότητα έτσι και στα μαγικά²⁹ πομάκικα παραμύθια, το βουνό αποτελεί τον καθ' αυτό τόπο μύησης των αγοριών στο στάδιο του ενήλικα, που προϋποθέτει συσσώρευση γνώσεων, διεκδίκηση με τους άλλους πρωταγωνιστές του κοινωνικού παιχνιδιού που είναι μόνο άνδρες αλλά και αναζήτηση του άλλου φύλου, που αποτελεί την πέτρα του σκανδάλου μεταξύ ανδρών· ακριβώς όπως και στην πραγματικότητα. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα της πολιτισμικής ταυτότητας φαίνεται μέσα α-

πό την επιλογή και τη χρήση συμβόλων που δίνουν περιεχόμενο στις φαντασιακές αυτές κατασκευές. Εδώ, χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο προσέγγισης γίνονται και τα όνειρα,³⁰ ιδιαίτερα όταν αυτά έρχονται και ξανάρχονται, και διώνονται με παρόμοιους τρόπους από διαφορετικά άτομα κάθε φορά. Έτσι, ένα κεντρικό μοτίβο που δείχνει την αγωνία και την αστάθεια της ύπαρξής τους συμβολοποιείται με τη χρήση ενός ιδιαίτερου τόπου για το χωριό τους, επώνυμου, ψηλού λόφου με σπηλιές, ο Assar-tepe —τόπος φορτισμένος θετικά και τραγικά συνάμα από παραδόσεις, όπως η ευρέως διαδεδομένη μυθολογία του βαλκανικού χώρου για τον εγκλεισμό της μωρομάνας—, ο οποίος κάθε φορά που τον επισκέπτονται, στα όνειρα ή στην πραγματικότητα, βάζει τους άνδρες στη δοκιμασία της μετέωρης κατάστασης, όπως χαρακτηριστικά την περιγράφουν και τη διώνουν: «να πέσω ή να μη πέσω στο κενό», λένε οι πληροφορητές μας.

Όμως, και στο εσωτερικό κάθε χωριού ο χώρος (οικιστικός και υπαίθριος) είναι αυστηρά διαχωρισμένος κατά φύλα και ηλικίες, στη βάση των δραστηριοτήτων και της χρήσης του χώρου που κάνει ο καθένας. Σ' αυτές τις εσωτερικές διακρίσεις, το βουνό (bair) γίνεται χώρος των παραγωγικών δραστηριοτήτων των νέων ανδρών (βοσκοί), αλλά και χώρος των άτυπων και σε διάρκεια δοκιμασιών που υποβάλλονται μεταξύ τους για την απόκτηση της ανδρικής ταυτότητας (αποκάλυψη στα κρυφά αλκοόλ από ομάδες αγοριών σε υπαίθριους χώρους στα όρια των μαχαλάδων). Ο ίδιος χώρος, κάποιες ώρες της νύχτας, καταλαμβάνεται από άορατες υπερφυσικές δυνάμεις που θέτουν σε δοκιμασία κάθε ανθρώπινη ύπαρξη (τζίνια) ή από γριές, απειλητικές γυναίκες, με υπερφυσικές δυνάμεις που επιδίδονται σε πράξεις μαγείας. Στον ίδιο χώρο, όμως, περιπλανώνται και όσοι παροτρύνουν του κοινωνικού παιγνιδιού, όσοι —επειδή πέφτουν θύματα μαγείας— επιδίδονται σε παράλογες πράξεις μη κοινωνικότητας (περιπλάνηση στο βουνό ή στον αντίποδα αυτού την πόλη, αντι-κοινωνική συμπεριφορά, αποφυγή συζύγου, προκλήση φορέων εκπροσώπων της εξουσίας, αντίθετα με τις συνήθειες).

Η χρήση του συμβόλου «βουνό» από τον φαντασιακό κόσμο και την κοινωνική πραγματικότητα με τα σημασιόμενα του άγριου, του μη-κοινωνικού, του επικίνδунου, του μετέωρου κλπ., αποκτά νόημα σ' αυτό το ιδιαίτερο περιβάλλον και στον ιδιαίτερο τρόπο ζωής, με ανάλογο τρόπο που συμβολοποιούνται κατηγορίες του κοινωνικού, ζωικού ή φυτικού κόσμου επειδή «σημαίνουν», στην συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, στους γνωστικούς και συγκινησιακούς κώδικες. Για του λόγου το αληθές θα χρησιμοποιήσω συγκριτικά δύο εθνογραφικά παραδείγματα που με πολύ παραστατικό τρόπο επιβεβαιώνουν αυτή την υπόθεση. Θα αναφερθώ σε μία μυθολογία, της οποίας το μοτίβο είναι κοινό στον ινδοευρωπαϊκό κόσμο, την οποία συναντούμε εδώ, στο χωριό της επιτόπιας έρευνας, αλλά και στους Βεδουίνους της Βόρειας Αφρικής.³¹ Η ιστορία και στις δύο περιπτώσεις συνοδεύεται από μια εξ ίσου έντονη συγκινησιακή φόρτιση, όταν την διηγούνται. Πρόκειται για τη γνωστή ιστορία δύο νέων που αγαπιούνται και

που, επειδή τους χωρίζουν, πεθαίνουν. Οι μάνες τους αποφασίζουν να τους θάψουν δίπλα-δίπλα και να φυτέψουν στους τάφους τους δύο φυτά, αρσενικά και θηλυκά αντίστοιχα, τα οποία μεγαλώνοντας μπλέκονται. Ο άνθρωπος όμως που τους χώρισε στη ζωή, στην κυριολεξία «αυτός που μπήκε στη μέση», διαφορετικού φύλου και status, επιχειρεί να τους «ξεμπλέξει»-χωρίσει και μετά θάνατον, γεγονός που οδηγεί στην τιμωρία του με θάνατο από έναν συγχωριανό του. Στην κοινωνία των Βεδουίνων, που πολύ χαρακτηριστικά περιγράφει η Lila Abu-Lughot, ο άνθρωπος που χωρίζει το ζευγάρι είναι ο πρώτος ξάδελφος της κοπέλας από την πατρική γραμμή, ενώ στη δική μας περίπτωση, ο άνθρωπος που χωρίζει είναι μια γριά γυναίκα που κάνει Karatsalikia,³² δηλαδή πρακτικές μαγείας για διάλυση ζευγαριών και γάμων. Το μοτίβο του ξαδέλφου από τη μεριά του πατέρα, ως πρόσωπο απειλητικού χαρακτήρα, που δημιουργεί την αγωνία για την ατυχή κατάληξη της προσωπικής επιλογής η οποία έρχεται σε σύγκρουση με την κοινή λογική στις γαμήλιες πρακτικές όπου υφίσταται ο προτιμητέος γάμος με τον εκ πλαγίου πατρικό ξάδελφο, αποκτά και δίνει νόημα στην μυθολογία της βεδουίνικης κοινωνίας με αντίστοιχο τρόπο όπου στην δική μας περίπτωση σε μια κοινωνία στην οποία ο γάμος πρέπει να υπάρχει με κάθε κόστος, ο κίνδυνος μιας διάλυσης προέρχεται από τις γριές γυναίκες που καταφεύγουν σε karatsalikia, υποκινούμενες από ζήλια. Κατ' επέκταση, όμως, στη θέση της γριάς γυναίκας μπορεί συχνά να βρεθεί η μάνα της νύφης, που τόσο στις πρακτικές όσο και στη ρητορική των ανθρώπων αυτών είναι η αιτία χωρισμού των ζευγαριών αλλά και η βασική αιτία για την έλλειψη επικοινωνίας στο ζευγάρι. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι παρ' όλη την ανδροτοπική εγκατάσταση και την μουσουλμανική ηθική, ο δεσμός μάνας-κόρης παραμένει δυνατός και συνεχής τόσο διά βίου αλλά, σε μερικές περιπτώσεις, και μετά θάνατον.³³ Όσο για τη χρήση των συμβόλων από το φυτικό κόσμο, στην πρώτη περίπτωση είναι φοινικές —όπου ξέρουμε ότι διακρίνονται σε θηλυκούς και αρσενικούς— ενώ στη δεύτερη είναι τριανταφυλλίες διαφορετικού χρώματος, όπου το κόκκινο —όπως και σε άλλες περιπτώσεις— ταυτίζεται με το κορίτσι³⁴ και το άσπρο με το αγόρι.

Έτσι, εάν το σύμβολο «βουνό» βιώνεται από αισθήματα αγωνίας, αστάθειας, παρέκκλισης κλπ. και όχι από αισθήματα υπερηφάνειας και υπεροχής, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις,³⁵ αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχουν συγκεκριμένοι λόγοι κοινωνιολογικής και πολιτισμικής φύσης. Συνάμα, όταν αυτός ο «τόπος», με όλα τα συναισθήματα φόβου που τον συνοδεύουν, γίνεται «σημείο» αναφοράς για πολιτισμικές και κοινωνικές ταυτότητες, κατανοούμε πώς και γιατί μπορεί να βιώνονται μ' αυτόν τον αρνητικό τρόπο.³⁶

Η δεύτερη φάση της σχέσης βουνού/ανθρώπων συνοδεύεται από μια πράξη εγκατάλειψης και βάζει τους ανθρώπους σε καθεστώς κρίσης που συνεπάγεται κάθε μετα-

βατική κατάσταση, ιδιαίτερα όταν η τελευταία σηματοδοτείται από βαθιές αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης, όπως στην περίπτωση μας με το πέρασμα στις συνθήκες της μοντέρνας εποχής.

Σ' αυτές τις συνθήκες (αλλαγή παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπου από αγρότες σε καθεστώς αυτάρκειας γίνονται εργάτες εξαρτημένοι από την αγορά εργασίας) και στον νέο τους τόπο, την πόλη, πρέπει να αναζητήσουν πρώτα απ' όλα νέα κοινωνική ταυτότητα μέσα από τις νέες δυναμικές που δημιουργούνται στις διαδικασίες αλληλόδρασης με τις άλλες ομάδες. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, πρέπει να επαναπροσδιορίσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα στις διαδικασίες συνέχειας και ασυνέχειας. Να αναζητήσουν, τέλος, και την ατομική τους ταυτότητα, τόσο στις συνθήκες της νεωτερικότητας, όπου επικρατεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των ατόμων και η προβολή της εικόνας του εαυτού, ενώ κουβαλούν με τη μορφή κληρονομιάς τις δεσμεύσεις συλλογικού χαρακτήρα της κουλτούρας τους. Τις διαδικασίες όμως για την απόκτηση, εδραίωση, απόρριψη κλπ. οποιασδήποτε ταυτότητας, επειδή δεν υφίστανται ξεχωριστά, πρέπει να τις δούμε υπό το πρίσμα των στρατηγικών ταυτοτήτων, που κινούνται ανάμεσα σε δεδομένα, κληρονομίες, πολιτικές, συλλογικό ή ατομικό πνεύμα.

Έτσι, πρώτα απ' όλα η κοινωνική τους ταυτότητα προκύπτει μέσα από συνθήκες και πρακτικές επανισλαμισμού τους. Αυτό φαίνεται καθαρά από τον τρόπο που κατασκευάζουν τα σπίτια τους στην αυθαίρετη περιθωρία τους, στα όρια της πόλης, δηλαδή με υψηλούς μαντρότοιχους που κρατούν απομονωμένο τον κόσμο του σπιτιού από τα έξω βλέμματα, που σημαίνει — κυρίως — αποκλεισμό της γυναίκας από τη σφαίρα του κοινωνικού. Χαρακτηριστική είναι η φράση μιας πληροφόρητριάς μου, που μου έλεγε λίγο πριν κατέβει στην πόλη: «Δεν θέλω να κατέβω στην πόλη, να βλέπω τα τέσσερα ντουβάρια. Εδώ τουλάχιστον βλέπω το βουνό κάθε μέρα».

Ο χώρος όμως του αυθαίρετου περιθωριακού «μαχαλά», όπως ονομάζεται ο συνοικισμός τους στην πόλη της Κομοτηνής, γίνεται ο κατ' εξοχήν «τόπος» του περιθωρίου και του κοινωνικού τους αποκλεισμού. Εδώ, σ' αυτόν τον περιθωριακό τόπο, στα όρια της πόλης, τίθενται οι νέοι όροι του κοινωνικού παιχνιδιού και της κοινωνικής ταυτότητας των ανδρών.¹⁸ Ανάλογες πρακτικές που στο παρελθόν θεωρούνταν παρεκκλίνουσες συμπεριφορές, λόγω της μεταιχμιακής κατάστασης στην οποία βρισκόταν το άτομο υπό καθεστώς μαγείας (αλόγιστη δαπάνη χρημάτων, έλλειψη κοινωνικότητας, αποφυγή της συντροφιάς, φυγή στο βουνό ή στην πόλη σαν «κοπρόσκυλα»), εδώ γίνονται κατεστημένο για την απόκτηση και εδραίωση της ανδρικής ταυτότητας. Οι συνήθειες πρακτικές είναι η αλόγιστη δαπάνη των χρημάτων στα «φρουτάκια», δηλαδή τους ληστές, η αναζήτηση της «ψεύτικης αγάπης», όπως λένε, στην αγκαλιά «ξένων» γυναικών, στα νυχτερινά μπάρ που υπάρχουν στα χωράφια περιμετρικά της πόλης, παράμετροι της νέας κοινωνικής ταυτότητας του μειονοτικού και περιθωριακού ατόμου.

Η πράξη εγκατάλειψης, τέλος, του ορεινού όγκου σε πραγματικές συνθήκες συμβαδίζει με την επανοίκησή του σε φανταστικό επίπεδο, για την κατασκευή μιας άλλης κοινωνικής ταυτότητας, της εθνοτικής. Εδώ επιστρέφουμε στην αρχική μας φράση, «Πομάκος σημαίνει άνθρωπος του βουνού», που αν στο παρελθόν οι Πομάκοι βοηθούσαν άλλοτε Τούρκους και άλλοτε Βούλγαρους, με τη σημερινή ερμηνεία που προέρχεται από μερίδα των ίδιων «οι Πομάκοι βοηθούσαν τους έλληνες στρατιώτες». Η φράση, όμως, συνεχίζει και θέλει να αποτάξει το αρνητικό φορτίο των συνδηλωτικών του Πομάκου κι έτσι οι Πομάκοι γίνονται αφ' ενός «αγνοί» άνθρωποι, απαραίτητως δε «θρησκευόμενοι». Πρόκειται για μια προσπάθεια διαφοροποίησης και προβολής της εθνοτικής ταυτότητας, με επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων κυρίαρχου/κυριαρχούμενου, που στηρίζεται σε επινοήσεις για τη σύσταση της φανταστικής τους κοινότητας. Αυτή η προσπάθεια συνοδεύεται από ενέργειες απειμπλοκής του σημαίνοντος Πομάκος από τα σημαινόμενα του φόβου και τις ντροπής. Στο διάγγελμα που παρουσιάζεται στο πρώτο φύλλο της πομακικής εφημερίδας, της οποίας ο τίτλος στα ελληνικά σημαίνει «αγάπη», μεταξύ άλλων αναφέρεται: «αγάπη για όλους όσους αισθάνονται Πομάκοι. Γι' αυτούς που δεν νιώθουν ντροπή και φόβο να ομολογήσουν δημόσια ότι είναι Πομάκοι κι ότι οι παππούδες μας και οι πρόγονοί μας μιλούσαν και μιλούν ακόμη πομακικά» (Ζαγαλίτσα, 1.10.1997).

Στα ίδιο πλαίσιο, μια άλλη στάση άρνησης της διαπραγμάτευσης δείχνει ότι, έως τώρα, οι σχέσεις κυρίαρχων/κυριαρχούμενων κατέληγαν σε πρακτικές αφομοίωσης της μειονότητας αυτής από μια πλειοψηφία μουσουλμάνων που διεκδικούν μια τουρκική εθνική ταυτότητα: «Αρνούμαι να αφήσω το χωριό στο βουνό και να κατέβω στην πόλη, να γίνω Τούρκος», παρόλες τις αντίξοες συνθήκες στις οποίες τους υποβάλλει η αδιαφορία του ελληνικού κράτους. Αντίστοιχα, αλλά σε άλλο κοινωνικό πλαίσιο, στην άλλη πλευρά των συνόρων, στη Βουλγαρία, για την καθιέρωση νέων ταυτοτήτων επινοούνται διάφορες θεωρίες³⁹ περί καταγωγής τους, αρκεί να απορρίψουν τις σλαβικές ρίζες· μάλιστα, μια θεωρία υποστηρίζει ότι οι ρίζες τους βρίσκονται στο Πακιστάν, όπου κατοικούν ορεσίβιοι μουσουλμάνοι, «μουσουλμάνοι που κατοικούν στα βουνά».⁴⁰

Οι αντιφάσεις που προκύπτουν από τις συνθήκες της νεωτερικότητας οδηγεί μια μερίδα νέων ανδρών να νοιώθουν ξένα σώματα στην κουλτούρα τους και να βιώνουν με αναχωρητικές τάσεις την νέα πραγματικότητα. Πρόκειται για τους νέους άνδρες που, αφού έχουν πραγματοποιήσει κάποιες πανεπιστημιακές σπουδές, επιστρέφουν στα χωριά τους για να παντρευτούν. Δεν μπορούν, ωστόσο, να μοιραστούν με τις γυναίκες τους ούτε τις γνώσεις ούτε τις εμπειρίες τους, γιατί «αυτές έχουν μάθει αλλιώς, να μένουν στο σπίτι με τις μάνες τους, ντρέπονται να βγαίνουν μαζί με τους άνδρες τους, όπως κάνουν οι χριστιανές». Για μια τέτοια περίπτωση, ένας πληροφορητής μου, που ζει ακόμη στη Θεσσαλονίκη, μου έλεγε: «Δεν ξέρω τι θα κάνω όταν γυρίσω στο χωριό,

σκέφτομαι να πάρω τα βουνά!» Ένας άλλος ήθελε να πάει να αναζητήσει νύφη από τη μεριά της Βουλγαρίας, γιατί «εκεί είναι αλλιώς, είναι μορφωμένες, δεν φορούν φερετζέ, και μπορεί η γυναίκα να σε ακολουθήσει έξω στον κόσμο». Είναι φανερό ότι οι πολιτικές συνθήκες καθιέρωσαν έναν πιο αυτόνομο ρόλο για τις μουσουλμάνες γυναίκες στη Βουλγαρία, επειδή μορφώθηκαν, απέκτησαν δικαιώματα και έκαναν χρήση αυτών ξεφεύγοντας από την αυστηρή ισλαμική ηθική.

Στην παρουσίαση των όψεων που σχετίζουν το θέμα της συγκρότησης των ταυτοτήτων με έναν ορισμένο ορεινό τόπο και του τρόπου που αυτός εννοιολογείται και βιώνεται, θα ήθελα —κλείνοντας— να τονίσω τον καταστροφικό ρόλο κάθε μορφής εξουσίας που ασκήθηκε και συνεχίζει να ασκείται σε μακρά διάρκεια σ' αυτούς τους πληθυσμούς. Ιδιαίτερα επικίνδυνος υπήρξε ο ρόλος των διανοούμενων που κατά καιρούς ασχολήθηκαν με το θέμα και κατασκεύασαν πολλαπλές «πραγματικότητες» για τις ρίζες αυτών των ανθρώπων, υπηρετώντας την εκάστοτε εθνική πολιτική. Σε κάθε περίπτωση, η όποια μορφή εξουσίας —είτε με καταναγκασμούς σε αλλαγή ταυτοτήτων, όπως στη περίπτωση της Βουλγαρίας, είτε με πολλαπλή αδιαφορία, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, που εμπόδισε αυτούς τους πληθυσμούς να έχουν πρόσβαση στη γνώση, να αισθανθούν τη σιγουριά του εαυτού τους και να σταθούν γερά στα πόδια τους— ωθεί σήμερα στην υιοθέτηση πολλαπλών ταυτοτήτων (βλ. περίπτωση Βουλγαρίας) ή τους ακινητοποιεί με εξωτερικούς και εσωτερικούς μηχανισμούς για την επιλογή ταυτότητας. Υπό το κράτος των κυρίαρχων ομάδων και των συγκυριών, που τους θέλουν άλλοτε κυνηγημένους κι άλλοτε εγκαταλειμμένους, συνεχώς όμως με τον έναν ή άλλο τρόπο ελεγχόμενους, οι στρατηγικές ταυτότητας που υιοθετούνται διεκδικώντας —πολύ πρόσφατη αντίδραση— ή σιωπώντας, περιέχουν μια σταθερή αναφορά, στη βάση της οποίας ορίζεται θετικά ή αρνητικά η ταυτότητά τους. Η αναφορά αυτή έχει να κάνει με τον τόπο τους, το βουνό απ' όπου προέρχονται. Η κληρονομιά όμως αυτή είναι γεμάτη αρνητικά στερεότυπα, προκαλεί συναισθήματα φόβου και ντροπής και γι' αυτό η στάση τους γίνεται αμφίσημη. Η αμφισημία και η αμφιταλάντευση είναι, εξάλλου, αναμενόμενη στα μάτια των άλλων, των κυρίαρχων, που τους αντιλαμβάνονται μέσω αυτών των στερεότυπων και των αναπαραστάσεων του «λίγο έμπιστου», του «μη σταθερού», του «ανθρώπου που αλλάζει εύκολα γνώμη» αλλά και του «καθυστερημένου». Πολλαπλές ταυτότητες ή αμφισημία έχουν όμως μια κοινή βάση, τη βάση της ανασφάλειας, το συναίσθημα της απειλής, να «χάνεις τη γη κάτω από τα πόδια σου», να κινδυνεύεις «να πέσεις ή να μη πέσεις στο κενό», και σε τελική ανάλυση, μεταφορικά ή κυριολεκτικά, να «ζεις επικινδύνως».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τι σήμαινε στο παρελθόν και τι σημαίνει να είσαι Πομάκος σήμερα, ποιος ήταν και είναι ο τρόπος διαβίωσης αυτών των ανθρώπων στον ορεινό όγκο της Ροδόπης, είναι το θέμα που διαπραγματεύεται μια ολοκληρωμένη μονογραφία —που βρίσκεται υπό έκδοση—, προϊόν μακροχρόνιας επιτόπιας έρευνας με τίτλο: «On nous appelle Pomak!» *Constructions socio-culturelles et politiques du rouvoir face à l'avènement ethnique* («Μας λένε Πομάκους!» Πολιτισμικές κατασκευές και πολιτικές εξουσίας μπροστά στην άφιξη του εθνοτικού φαινομένου), L'Harmattan, 1999. Εδώ, όπως και στην παραπάνω μονογραφία, η έννοια της εθνοτικού προσδιορισμού δεν χρησιμοποιείται ως αναλυτικό εργαλείο, στη βάση του οποίου γίνονται οι περαιτέρω αναλύσεις αλλά, αντίθετα, αναζητώνται οι συνθήκες συγκρότησης ή μη μιας εθνοτικής ταυτότητας που προσλαμβάνεται ως αναλυτικός όρος και κοινωνική πραγματικότητα συγκεκριμένων συνθηκών της νέας εποχής. Το θέμα όμως της εθνοτικής ταυτότητας εξετάζεται αναλυτικά στην παραπάνω μονογραφία και για την ελληνική γλώσσα, σε μια εργασία που θα εκδοθεί αργότερα: *Περί της άφιξης του εθνοτικού φαινομένου. Ζητήματα θεωρίας και πρακτικής πεδίου*. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το εθνοτικό φαινόμενο αντιμετωπίζεται ως νεωτεριστικό φαινόμενο και ως κατασκευή, τόσο στη διάσταση που το θέλει αναλυτικό εργαλείο στα χέρια των διανοούμενων, όσο και στη διάσταση που το θεωρεί σημείο ηθελημένης αναφοράς του «ανήκειν» σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο. Για μια θεωρητική ανάλυση του θέματος, βλ. M. Banks, 1996, *Ethnicity: Anthropological Constructions*, London, New York, Routledge· A. Cohen, 1994, 'Boundaries of consciousness, consciousness of boundaries', στο H. Vermeulen & C. Govers (eds.), *The Anthropology of Ethnicity. Beyond Ethnic Groups and Boundaries*, Amsterdam, Het Spinhuis: 59-79· P. Poutignat & J. Streiff-Fenart (dir.), 1995, *Théories de l'ethnicité*, Paris, P.U.F.· R. Jenkins, 1994, 'Rethinking ethnicity: Identity, Categorisation and Power', *Ethnic and Racial Studies*, 17 (2): 197-223.

2. Στη διαμόρφωση αυτής της προβληματικής, που παρουσιάζεται αναλυτικά στη μονογραφία, συνέβαλαν, μεταξύ άλλων, ουσιαστικά οι ακόλουθες μελέτες: S. Ortner, 1994, 'Theory in Anthropology since the Sixties', στο N. Dirks, G. Eley & S. Ortner (eds.), *Culture / Power / History. A Reader in Contemporary Social Theory*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press: 372-411· E. Παπαταξιάρχης, 1996, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας, Τοπικά Β', *Περί Κατασκευής*: 197-216. Για μια σύνδεση της θεωρίας περί ταυτότητας και της εθνογραφικής πρακτικής σ' αυτό το ερευνητικό πεδίο στην ελληνική γλώσσα, βλ. «Ιστορική εμπειρία, πολιτισμική κληρονομιά και πολιτικές εξουσίας σε μια ανθρωπολογική προσέγγιση για τις κατασκευές μειονοτικών περιθωριακών ταυτοτήτων», *Μνήμων*, 1999, υπό έκδοση.

3. M. Todorova, 1996, «Τα βαλκάνια από την ανακάλυψη στην 'κατασκευή' τους», M. Hroch & M. Todorova, *Εθνικό κίνημα και βαλκάνια*, Αθήνα, Θεμέλιο.

4. Για την ανάλυση του φαινομένου του «βαλκανισμού», βλ. M. Todorova, *ό.π.*, και K. Kayser, 1998, 'Anthropology and the Balkanization of the Balkans: Jovan Cvijic and Dinko Tomasie', *Ethnologica Balkanica*, 2: 89-99. Ωστόσο, το θέμα που με τόση ευαισθησία προσεγγίζεται στις παραπάνω μελέτες, καθώς και στο βιβλίο της M. Todorova, 1997, *Imaging the Balkans*, Oxford, Oxford University Press, θεωρώ ότι παραμένει προς διερεύνηση για την ανθρωπολογική ανάλυση των επιτόπιων ερευνητών, ντόπιων και ξένων, που ασχολούνται με θέματα συλλογικής ταυτότητας. Φαίνεται ότι η μέχρι τώρα ενασχόληση με το εθνοτικό φαινόμενο αποτελεί, για κάποιες

μελέτες και σε έναν βαθμό, μια διάσταση του «βαλκανισμού», της δυτικής αυτής ματιάς που εισήγαγε αυτό το αναλυτικό εργαλείο για να υπηρετηθούν, ενδεχομένως, κάποιες πολιτικές σκοπιμότητες ή, όπως κρίνεται εκ του αποτελέσματος, να χρησιμοποιούνται τελικά αυτές για πολιτικές σκοπιμότητες. Ας μη ξεχνάμε ότι και η επινόηση του όρου *ethnic group* έγινε από βρετανούς ερευνητές, για να χρησιμοποιηθεί ως αναλυτικό εργαλείο στις διαδικασίες απο-αποικιοποίησης των χωρών της Αφρικής.

5. Για τον όρο *mediterraneanism*, που αποδίδεται στα ελληνικά ως μεσογειακότητα, βλ. Μ. Herzfeld, 1998, *Η ανθρωπολογία μέσα στον καθρέπτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια: 84, και Η. Driessen, «Η περιοχή της Μεσογείου ως πρόκληση στην πολιτισμική ανθρωπολογία και οι προκλήσεις στη μεσογειακή εθνογραφία», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού, 1998, *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

6. Δανείζομαι αυτή τη δυαδική διάκριση, δομή/συμβάν, από το άρθρο του Ε. Παπαταξιάρχη, χωρίς ωστόσο να υιοθετώ στο σύνολό της την εξ ολοκλήρου απορριπτική θέση των θεωριών του δομικού μαρξισμού και την υιοθέτηση των απόψεων του Sahlins για τη σχέση τους («Συναντήσεις στον Ειρηνικό: Δομή και συμβάν στην ανθρωπολογική ιστορία», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού, 1998).

7. Η χρήση του επιθέτου «συνήθως» προσπαθεί να αποδώσει την γλωσσική πολυμέρεια αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι, ανάλογα με τις συνθήκες και τους ομιλητές, χρησιμοποιούν τρεις διαφορετικούς κώδικες, την πομακική σλαβόφωνη γλώσσα, την τουρκική ή την ελληνική. Στο πλαίσιο δε των στρατηγικών ταυτότητας, επειδή το είδος της γλώσσας αποτελεί κριτήριο του «ανήκειν» (εθνοτικού, εθνικού κλπ.) μέσω των πολιτικών χειραγώγησης, η σλαβική γλώσσα εγκαταλείπεται σταδιακά και παραχωρεί τη θέση της στην τουρκική.

8. Ε. Παπαταξιάρχης, 1996: 197-216.

9. Η Θράκη, από τα τελευταία διχμερισμένα που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό έθνος-κράτος —μόλις το 1920—, λόγω της πληθυσμιακής της σύνθεσης αποτελεί πολυπολιτισμική περιοχή με μουσουλμάνους και χριστιανούς. Οι τελευταίοι διακρίνονται σε ντόπιους και πρόσφυγες από τις ανταλλαγές των πληθυσμών του 1922, αλλά —πιο πρόσφατα— και σε ρωσοπόντιους με την προσέλευση αυτής της ομάδας μετά το 1989. Μεταξύ δε των μουσουλμάνων διακρίνονται και άλλοι διαχωρισμά, μη αναγνωρίσιμοι επίσημα από τις διεθνείς συνθήκες, που γίνονται στη βάση της γλώσσας (τουρκική, πομακική, ρομ), του εθνοτικού και του εθνικού «ανήκειν» («είμαστε Τούρκοι» ή «τουρκικής καταγωγής», ή «είμαστε Πομάκοι», «είμαστε Ρομ»), και προκύπτουν ως προϊόντα πολιτικών εξουσίας, ταυτόχρονα διακρίσεων αυτών των μειονοτήτων από την πλειοψηφία ως κατηγορία πολιτών στο ελληνικό κράτος, αλλά και εθνικιστικών διεκδικήσεων εκ μέρους της επιθετικής πολιτικής της Τουρκίας. Οι μουσουλμάνοι είναι έλληνες πολίτες με δικαιώματα θρησκευτικής ελευθερίας και εκμάθησης της τουρκικής γλώσσας, η οποία διδάσκεται σε μειονοτικά σχολεία παράλληλα με την ελληνική. Για μια αναλυτική παρουσίαση του θέματος, βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο στην υπό έκδοση μονογραφία.

10. Υιοθετώ τη διάκριση σε κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες, ως κατηγορίες των συλλογικών και έμφυλων ταυτοτήτων, επιχειρώντας τον τονισμό της σημασίας της διάκρισης του κοινωνικού παιγνιδιού και του πολιτισμικού υπόβαθρου, αντίστοιχα. Ο λόγος είναι ότι η διάκριση αυτή προκύπτει από μια εμική (*emic*) διχοτόμηση του κοινωνικού και μη κοινωνικού χώρου. Κατ' αρχάς, στον πρώτο ανήκουν οι άνδρες ενώ στο δεύτερο, αν είναι υπαίθριος, ανήκουν οι αμφίσημες οντότητες όπως οι ηλικιωμένες γυναίκες, οι άνδρες θύματα μαγείας, τα νεαρά αγόρια με παρεκκλίνουσα κοινωνική συμπεριφορά, ενώ αν πρόκειται για το σπίτι και το εσωτερικό του, ο χώρος α-

νήκει στις γυναίκες. Στο πλαίσιο αυτής της διάκρισης, οι κοινωνικές ταυτότητες μπορούν να αφορούν μόνο τους άνδρες, ενώ οι άλλες προσδιορίζονται από αξίες και κατηγοριοποιήσεις πολιτισμικού περιεχομένου, κατά φύλο, ηλικία και κατά περίπτωση. Επειδή, ωστόσο, δεν υπάρχουν όροι γι' αυτήν τη διχοτόμηση, υιοθετώ με ετικη (etic), θα λέγαμε, πρωτοβουλία, τους όρους κοινωνικές/πολιτισμικές ταυτότητες.

11. Balivet, 1992, «Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans», *La Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66 (4): 11-20.

12. P. N. Boratav, 1976, «Les maîtres de l'espace sauvage», στο H. Balfet, P. N. Boratav, C. Bromberger, M. de Fontanes, J. Fribourg, M. O. Henriot, C. Lacoste-Dujardin, G. Ravis-Giordani & L. A. Roubin (dir.), *Pratiques et représentations de l'espace dans les communautés méditerranéennes*, Paris, CNRS: 89-100.

13. Τέτοιες πληροφορίες έχουμε κυρίως από τις διηγήσεις περιηγητών, κάποιες από τις οποίες έτυχε να συμβουλευτώ, χωρίς να ανατρέξω συστηματικά σε μια τέτοια μελέτη ιστορικού χαρακτήρα. Είναι όμως γεγονός ότι για την περιοχή αυτή τέτοιες πηγές δεν αφθονούν, όπως μας βεβαιώνει η συστηματική έρευνα που έχει αρχίσει στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Θα ήθελα και εδώ να ευχαριστήσω την ιστορικό Ιόλη Βιγγοπούλου για τις υποδείξεις της και τη βοήθεια που μου παρείχε σ' αυτόν τον τομέα. Μεταξύ των περιηγητών, βλ. την μαρτυρία του B. Nikolaïdes, 1859, *Les Turks et la Turquie contemporaine*, Paris.

14. T. Gueorguieva & A. Jeliazkova, 1994, «L'identité en période de changement (Observations sur certaines tendances du monde mixte des Rhodopes)», *Cahiers internationaux de sociologie*, XCVI: 125-143.

15. M. Balivet, 1992, «Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans», *La Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66 (4): 11-20. A. Popovic, 1992, «Représentation du passé et transmission de l'identité chez les musulmans des Balkans. Mythes et réalités», *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66 (4): 139-144.

16. C. Camilleri, J. Kastarsztein, F. M. Lipiansky, H. Malewska-Peyre, I. Toboada-Leonett & A. Vasquez (dir.), 1990, *Stratégies identitaires*, Paris, P.U.F.

17. Στο σλαβικό ιδίωμα το οποίο ομιλούν, τα δύο ρήματα —ντρέπομαι και φοβάμαι— είναι σχεδόν ομόηχα (stramo, srano), ενώ χρησιμοποιούνται με τρόπο αδιαφοροποίητο το ένα στη θέση του άλλου. Με πολλούς δε τρόπους δηλώνεται ότι η γλώσσα τους αποτελεί ντροπή, είτε γιατί με έμμεσο τρόπο την παρομοιάζουν με τη σούπα των φτωχών που έχει απ' όλα μέσα, «η γλώσσα μας tsorba είναι, έχει απ' όλα μέσα, ελληνικά, τουρκικά, πομάκικα, βουλγάρικα», είτε —όπως πρόσφατα ευθέως δηλώνεται στο πρώτο φύλλο της πομακικής εφημερίδας— «δεν πρέπει να ντρεπόμαστε και να φοβόμαστε για τη γλώσσα μας». Ας σημειωθεί, επίσης, ότι αν ο φόβος σ' αυτή τη γλώσσα παραπέμπει άμεσα στη ντροπή, η τελευταία με τη σειρά της παραπέμπει στη φτώχεια. Το επίθετο «φουκαράς» ερμηνεύεται από τους ίδιους ως φτωχός και γεμάτος ντροπή, συνάμα σε διάφορες περιστάσεις, ιδιαίτερα δε για να χαρακτηρίσει τους κατοίκους-δορυφόρους που ζουν περιθωριακά στο χωριό.

18. Σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης και τα εκπαιδευτικά πρωτόκολλα που ακολούθησαν, δεν προβλέπεται η διδασκαλία άλλης γλώσσας για τη μουσουλμανική μειονότητα πλην της τουρκικής, παράλληλα με τη διδασκαλία της ελληνικής.

19. Π. Παπαχριστοδούλου, 1958, «Οι Πομάκοι. Υπόδουλος λαός των Βουλγάρων επί της Ροδόπης», *Αρχαίον Θρακικού, Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 23: 1-24.

20. Βλ. ενδεικτικά, για μια κριτική θεώρηση: Οι «Λαχριάνες» της επιτηρούμενης ζώνης, Ο Ιός της Κυριακής, 12 Ιανουαρίου 1997, εφημ. *Ελευθεροτυπία*. Για μια ενδεικτική βιβλιογραφία περί

Πομάκων, βλ. για την ελληνική γλώσσα, Κ. Τσιούμης, 1997, *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920-1950)*, Θεσσαλονίκη, Προμηθέας. Για μια συνολική κριτική θεώρηση της βιβλιογραφίας περί Πομάκων, βλ. σχετικό κεφάλαιο μονογραφίας υπό έκδοση.

21. Π. Χιδίρογλου, 1989, *Οι έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Αθήνα, Ηρόδοτος.

22. Για τις διαδικασίες εξισλαμισμού στην περιοχή, οι ερευνητές συμφωνούν ότι σ' ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων, αλλά ιδιαίτερα στον χώρο της Θράκης, προηγήθηκαν τάγματα και σέκτες σιτών, όπως ήταν οι μπεκτασήδες και οι κιζιλμπάσηδες, ήδη από 14ο-15ο αι.. Στην συνέχεια, στο πλαίσιο των πολιτικών εξισλαμισμού της Πύλης, ένα μεγάλο ρεύμα προσηλυτισμού προς τον σουνιτισμό έλαβε χώρα επί των ημερών του σουλτάνου Μαχμούτ Β', κατά τον 19ο αι.. Ειδικότερα, για την περιοχή που μας ενδιαφέρει φαίνεται ότι τότε άρχισε η φθίνουσα πορεία του μοναστηριού και των τεκκέδων των κιζιλμπάσηδων, με την αφαίρεση προνομίων, την καταστροφή τεκκέδων κλπ., ενώ άρχισαν και οι ανταγωνισμοί μεταξύ «ορθόδοξων» σουνιτών και «αιρετικών» κιζιλμπάσηδων. Για μια ανάλυση του θέματος, βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο της μονογραφίας. Για τα δεδομένα, βλ. Ε. Ζεγκίνης, 1988, *Ο Μπεκτασισμός στην Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη, ΠΜΧΑ.

23. Η ανάλυση δεν βασίζεται μόνο στην ρητορική των μεν για τους δε αλλά προσπαθεί να συνδέσει τις ρητορικές με τις πρακτικές σχέσεων. Ενδεικτικό των σχέσεων που καθορίζουν το κοινό ανήκειν είναι οι γαμήλιες ανταλλαγές.

24. Οι θρησκευτικοί ηγέτες (χοτζάδες, ιμάμηδες), όμως, σε ένα μεγάλο βαθμό γίνονται φερέφωνα της εθνικιστικής πολιτικής της Τουρκίας, που εκφράζεται επίσημα και εκπροσωπείται από το τουρκικό προξενείο της Κομοτηνής. Σε περιπτώσεις μη ελέγχου αυτών των ηγετών, αλλά και του πιο επίσημου εκπροσώπου του μουσλή, εκφράζονται διαφωνίες κι αντιδράσεις, όπως συνέβη πριν λίγα χρόνια με την εκλογή δύο διαπολιτισμικών μουφτήδων, ενός που αναγνωρίζεται επίσημα ως εκπρόσωπος της μουσουλμανικής μειονότητας από το ελληνικό κράτος, και άλλου που εκπροσωπεί ανεπίσημα ένα μέρος της μουσουλμανικής μειονότητας.

25. Για μια πρώτη περιγραφή του χώρου, βλ. Φ. Τσιμπιρίδου, 1994, «Ο χώρος: Δομές και αναπαραστάσεις. Ανθρωπολογική ανάγνωση του χώρου στα πομακοχώρια του νομού Ροδόπης», *Εθνολογία*, III: 5-31.

26. Αγάδες, δηλαδή χορηγοί αυτών των κιζιλμπάσηκων πανηγυριών ή άλλων νέων (όπως στο Alan-terel) επιχειρούν να γίνουν: σουνίτες, άτομα ή σύλλογοι από άλλα μη-κιζιλμπάσηκα χωριά που υποστηρίζονται είτε από τη σουνιτική θρησκευτική ηγεσία της πόλης, είτε από την συμβουλευτική επιτροπή της μειονότητας, για την οποία είναι κοινό μυστικό ότι εκφράζει τις βουλές της τουρκικής πολιτικής μέσω του Προξενείου της Κομοτηνής: χριστιανοί πολιτικοί ηγέτες (όπως η περίπτωση του αιρετού νομάρχη) ή ευαισθητοποιημένοι σε εθνικά θέματα ισχυροί, οικονομικά, πολίτες (η περίπτωση γνωστού επιχειρηματία που βοήθα στην εθνοτική αφύπνιση Πομάκων και Τσιγγάνων).

27. Γ. Μαγκριώτης, 1990, *Πομάκοι ή Ροδοπαίοι. Οι έλληνες μουσουλμάνοι*, Αθήνα, Ρήσος.

28. Η υπόθεσή μας ενισχύεται και από τα δεδομένα μιας έρευνας ιστορικής γεωγραφίας για την περίοδο 12-14ου αιώνα: C. Asdracha, 1976, «La région des Rhodopes aux XIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique», *Byzantinisch-neugriechischen jahrbücher*, 49, Athènes: 50-90.

29. Για την ανάλυση των συμβόλων των μαγικών παραμυθιών σε μια προβληματική διάλογου ανθρωπολογίας/ψυχανάλυσης, βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις των: N. Belmont, 1993, «Conte merveilleux et mythe latent», *Ethnologie française*, XXIII, 1: 74-81· N. Belmont, 1996, «Le conte: Espace onirique, espace sémantique», *Anthropologie et Psychanalyse*,

Journal des Anthropologues, 64-65: 115-126. M. Xanthakou, 1988, *Cendrillon et les soeurs cannibales. De la Staktobouta maniote (Grèce) à l'approche comparative de l'anthropophagie intraparentale imaginaire*. Paris, «Cahiers de l'Homme», XXVIII, EHESS. M. Xanthakou, 1993, *Faute d'épouses on mange des soeurs. Réalités du célibat et fantasmagorie de l'inceste dans le Magne (Grèce)*, Cahiers de l'Homme, EHESS.

30. Για τη χρήση των ονείρων και του φαντασιακού κόσμου στην εθνογραφική πρακτική, βλ., μεταξύ άλλων, C. Stewart, 1997, 'Fields in dreams: anxiety, experience, and the limits of social constructionism in Modern Greek dream narratives', *American Ethnologist*, 24 (4): 877-894. M-E. Handman, 1996, «Le rêve entre au delà et ici-bas», *Terrain*, 26: 83-98. B. Tedlock (ed.), 1987, *Dreaming. Anthropological and psychological interpretations*, Cambridge, Cambridge University Press.

31. L. Abu-Lughot, 1988, *Veiled Sentiments. Honor and Poetry in a Bedouin Society*, University of California Press.

32. Είναι χαρακτηριστικό ότι «κάνω karatsalikia» σημαίνει κυριολεκτικά και μεταφορικά «μπαίνω στη μέση», αφού karatsalik, εκτός των άλλων, ονομάζεται και το φυλαχτό που φορούν για να τους προστατεύσει από το μάτι, αυτό που μεσολαβεί μεταξύ αρνητικής ενέργειας του άλλου και του πιθανού αποδέκτη της, του εαυτού.

33. Λένε ότι οι γυναίκες μπορούν, αν το ζητήσουν, να θαφτούν δίπλα στη «μαμά τους και τον μπαμπά τους», δηλαδή να αλλάξουν νεκροταφείο, μιας και υπάρχουν τρία διακριτικά για τους πέντε αυστηρά διαχωρισμένους στο χώρο και τις δραστηριότητες μαγαζιού του χωριού. Δεν μπόρεσα, ωστόσο, να το εξακριβώσω γιατί δεν υπάρχουν διακριτικά στους τάφους και επειδή, λόγω του υπερβολικού φόβου των ανθρώπων του χωριού προς τους νεκρούς, δεν υπήρξε κανείς πληροφορητής διαθέσιμος να με συνοδεύσει στα νεκροταφεία.

34. Χαρακτηριστικό είναι ο συμβολισμός της θηλυκότητας με το diva, το κόκκινο μαντήλι που προσφέρει ο πεθερός στη νύφη, την ημέρα του γάμου.

35. Αναφέρομαι στις εκδηλώσεις υπερηφάνειας για τον τόπο τους, τον ορεινό τόπο, των Κρητικών, των Βλάχων της Ηπείρου ή των Κορσικανών. Φαίνεται ότι τόσο οι δραστηριότητες, αλλά κυρίως το πηλίκιον της διαπραγματεύσεως της σχέσης κυρίαρχων/κυριαρχούμενων, δίνουν στην πρώτη περίπτωση ανθρώπους συσπειρωμένους γύρω από μια εικόνα αυτο-εκτίμησής απέναντι στους άλλους που ορισμένες φορές οδηγεί στην πρόκληση των κυρίαρχων άλλων (ανάληψη του νόμου του κράτους στα χέρια τους, αυτοδικία κλπ.), ή την χρήση της ποιητικής (M. Herzfeld, «Η κοινωνικό ποιητική. Όψεις από την ελληνική εθνογραφία», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), 1998). Στη δεύτερη περίπτωση, οι ιστορικές συγκυρίες επέτρεψαν σε ομάδες από τα ορεινά βλαχοχώρια της Ηπείρου με συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες (ημινομαδική κτηνοτροφία, μικρής ή μεγάλης εμβέλειας) να περάσουν στην κατηγορία των κυρίαρχων (έμποροι, μικρού και μεγάλου βεληνεκούς) και να δημιουργήσουν την εικόνα του υπερήφανου για τον ορεινό τόπο του, κοσμογονισμένου και καταξιωμένου εμπόρου του 18ου και 19ου αιώνα. Μέσα σε ένα τέτοιο ερμηνευτικό πλαίσιο μπορεί και πρέπει να ιδωθεί, κατά τη γνώμη μου, το γεγονός ότι ενώ αργότερα έχουμε τη σταδιακή εγκατάλειψη του ορεινού όγκου λόγω των νέων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και της αστυφιλίας, παρατηρείται συγχρόνως η αγωνιώδης επανοίκησή του, έστω και φαντασιακά, με τη σύσταση ηπειρωτικών συλλόγων, ετήσιων συναντήσεων στα βουνά κλπ., με το αίσθημα υπερηφάνειας και ευφορίας που τις συνοδεύει (B. Νιτσιάκος, 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον). Στην τρίτη περίπτωση, σε έναν άλλο ορεινό τόπο της Μεσογείου, στην Κορσική, καθοριστικό ρόλο για την αυτο-εκτίμηση και τη θετική εικόνα του εαυτού έπαιξε το γεγονός της συγγενικής οργάνωσης. Ο θετικός ορισμός

του εαυτού μέσα σ' ένα συγγενικό σύστημα όπου υφίσταται η οργάνωση κατά γένη στη βάση της αρρενογονικής καταγωγής που ανάγεται μέχρι θρυλικών προγόνων, ήρθε να ισορροπήσει την αρνητική εικόνα απ' έξω, των κυρίαρχων ομάδων της κεντρικής εξουσίας προς αυτούς, βλ. A.-J. Rainaldi, 1994, «Les cadets dans les contes coises», στο G. Ravis-Giordani & M. Segalen (dir.), *Les Cadets*, Paris, CNRS: 273-302.

36. Για τις ανταλλαγές συμβόλων κοινωνικής και φαντασιακής πραγματικότητας στη συγκρότηση των ταυτοτήτων, πιστεύω ότι ανθρωπολογία και ψυχανάλυση έχουν να ωφεληθούν από έναν γόνιμο διάλογο στη βάση των «κατασκευών». Ο διάλογος, που έχει αρχίσει τα τελευταία χρόνια πάνω σ' αυτήν την νέα βάση, βρίσκεται σε εξέλιξη. Βλ. χαρακτηριστικά: G. Chatuty, 1992, «Anthropologie et psychanalyse. Le dialogue inachevé», στο G. Althabe, D. Fabre & G. Lenclud (dir.), 1992, *Vers une ethnologie du présent*, Édition de la Maison des sciences de l'homme, Paris: 75-115· «Anthropologie et Psychanalyse», 1996, *Journal des Anthropologues*, 64-65· ή το πρόσφατο αφιέρωμα στο *L'Homme*, 149, 1999.

37. C. Camilleri, J. Kastarsztejn, E. M. Lipiansky, H. Malewska-Peyre, I. Toboada-Leonett & A. Vasquez (dir.), 1990, *Stratégies identitaires*, Paris, P.U.F.

38. Για μια πρώτη αναλυτική παρουσίαση της ζωής στο «μαχαλά», βλ. F. Tsibiridou, 1996, «Processus de modernisation et de marginalisation. Le cas d'une minorité», στο *Les mécanismes de la transition dans l'Europe des transformations*, Actes, Komotini, 5-7 avril 1995, Athènes, Sakkoulas: 53-70.

39. Μια θεωρία κάθε εβδομάδα αναφέρει ο ανθρωπολόγος Asen Balicki, από το «είμαστε Άραβες», «είμαστε Τούρκοι», «είμαστε μουσουλμάνοι» κλπ., οτιδήποτε αρκεί να μην είναι Σλάβοι, που θα τους ταύτιζε με τους Βούλγαρους, από τους οποίους προσπαθούν να διαφοροποιηθούν, όταν η επίσημη πολιτική των τελευταίων επί έναν αιώνα προσπαθεί κατά καιρούς να τους εκβουλαρίσει με βίαιους τρόπους: A. Balicki, 1997, 'Romak Identity: National prescriptions and native assumptions', paper presented at the 2nd conference of Association for Balkan Anthropology, *Identity, Migration and Boundaries in the Balkans*, Bucarest, September 4-7.

40. T. Gueorguieva & A. Jeliazkova, 1994, «L'identité en période de changement (Observations sur certaines tendances du monde mixte des Rhodopes)», *Cahiers internationaux de sociologie*, XCVI: 125-143.

Κοινωνική προσαρμογή σ' ένα ορεινό περιβάλλον: Πομάκοι και Βούλγαροι στην κεντρική Ροδόπη, 1830-1930*

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΡΘΡΟ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΕΤΑΙ τις στρατηγικές της ανθρώπινης προσαρμογής σε ένα ορεινό περιβάλλον στην κεντρική Ροδόπη κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Σκοπός μας είναι να δείξουμε πώς προσαρμόστηκαν οι άνθρωποι στις ειδικές πιέσεις ενός δύσκολου οικολογικού περιβάλλοντος. Ωστόσο, οι κοινωνικές προσαρμογές στις φυσικές δυνάμεις δεν θα εξηγηθούν με όρους μιας ολιστικής προσέγγισης, καθόσον η περιοχή που εξετάζουμε δεν μπορεί να θεωρηθεί κλειστό σύστημα και η κοινωνική της οργάνωση δεν καθορίζεται μόνο από την οικολογία. Αντίθετα, τα ευρύτερα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δίκτυα στα οποία είχε ενταχθεί η οροσειρά της Ροδόπης υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των κοινωνικών της θεσμών. Πάνω απ' όλα, οι εξωτερικές πιέσεις καθόρισαν και τη χρονική οριοθέτηση της εργασίας: Κατά τη δεκαετία του 1830 η περιοχή της Ροδόπης υπήρξε από τους κύριους προμηθευτές κρέατος και μάλλινου για τις ανάγκες του οθωμανικού κράτους, ενώ κατά τη δεκαετία του 1920 η χάραξη νέων συνόρων και η κοινωνική ανάπτυξη των πεδιάδων οδήγησαν τις ορεινές περιοχές σε σοβαρή οικονομική παρακμή.

Εκτός από τα παραπάνω, μία ολιστική προσέγγιση δεν θα επέτρεπε να εξηγήσουμε τις βασικές διαφορές στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση που παρατηρούνται μεταξύ των δύο βασικών πληθυσμιακών ομάδων του χώρου, δηλαδή των Πομάκων (βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι) και των χριστιανών Βουλγάρων. Παρόλο που ζούσαν στο ίδιο οικολογικό περιβάλλον, οι στρατηγικές προσαρμογής τους διέφεραν σημαντικά.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη των ορεινών κοινωνιών αποτελεί καθιερωμένο πεδίο έρευνας για την Ανθρωπογεωγραφία, την Ανθρωπολογία, την Εθνογραφία και —αν και σε μικρότερο βαθμό—

την Ιστορία. Γενιές επιστημόνων έχουν σαηγευτεί από τα βουνά και έχουν προωθήσει εκτεταμένες έρευνες. Στην Ευρώπη, η περισσότερη έρευνα έχει επικεντρωθεί στις Άλπεις. Ο γνωστός γάλλος ιστορικός Lucien Febvre —μαζί με τον Marc Bloch, συνιδρυτή της τόσο σημαντικής γαλλικής σχολής των *Annales*— γράφει ότι οι μελετητές έδιναν μεγάλη έμφαση «στην επίδραση των βουνών στον άνθρωπο και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εγχάρασσαν στις ορεινές κοινωνίες —χαρακτηριστικά από κάθε άποψη διαφορετικά από εκείνα των πεδινών κοινωνιών, καθόσον επηρεάζονται από ένα φυσικό περιβάλλον ιδιαίτερα καταπιεστικό και τυραννικό» (Febvre 1925: 194). Τα βουνά συνδέθηκαν με ιδιαίτερα σκληρούς οικολογικούς περιορισμούς, που υποτίθεται ότι οδήγούσαν στην απομόνωση και καθυστέρηση των ορεινών κοινωνιών. Έτσι, το κύριο ενδιαφέρον των ανθρωπογεωγράφων και των εθνολόγων των Άλπεων στράφηκε στη συσχέτιση μεταξύ περιβάλλοντος και κοινωνικής οργάνωσης. Μία θεωρητική κατασκευή, του περιβαλλοντικού ντετερμινισμού, η οποία υποστήριζε ότι άνθρωποι που ζουν σε παρόμοιες οικολογικές συνθήκες θα πρέπει να παρουσιάζουν και παρόμοια κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά απέκτησε ιδιαίτερη γοητεία (Viazzo 1989: 1). Με την εμφάνιση της προσέγγισης του οικοσυστήματος κατά τη δεκαετία του 1960, το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον για τις Άλπεις εστιάστηκε στην ανάλυση των σχέσεων μεταξύ πληθυσμού και πόρων και έτσι η δημογραφία αναδείχτηκε κύρια επεξηγηματική μεταβλητή. Κατά συνέπεια, η διατήρηση της δημογραφικής ισορροπίας θεωρήθηκε ο κύριος σκοπός των κοινωνικών θεσμών. Το κύριο έλλειμμα αυτών των προσεγγίσεων συνίστατο στην αδυναμία τους να εξηγήσουν την κοινωνική αλλαγή και την ποικιλία των κοινωνικών θεσμών σε παρόμοια περιβάλλοντα.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους προσεγγίσεις και τα θεωρητικά πλαίσια, οι περισσότερες μελέτες των Άλπεων ασπάζονταν την άποψη ότι οι ορεινές κοινότητες ήταν πολιτισμικά και οικονομικά καθυστερημένες. Οι κοινότητες των Άλπεων υποτίθετο ότι είχαν παραμείνει αναλλοίωτες ως τις αλλαγές που επέφερε ο τουρισμός. «Πράγματι, ένας σημαντικός λόγος για τον οποίο οι ανθρωπολόγοι γοητεύτηκαν από τη μελέτη των Άλπεων είναι η παραδοχή ότι ο ορεινός όγκος στην καρδιά της Ευρώπης ήταν αποθετήριο παλιών εθίμων και παρείχε μοναδικές ευκαιρίες για μια ματιά στο κοινωνικό παρελθόν της ανθρωπότητας και για τη διερεύνηση της μετάβασης από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία» (Viazzo 1989: 12). Η σύγχρονη εικόνα των περιθωριοποιημένων ορεινών περιοχών μεταφέρθηκε στο παρελθόν χωρίς λεπτομερή έρευνα των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων στις ορεινές κοινότητες των Άλπεων πριν από την περιθωριοποίησή τους κατά τον 20ό αιώνα. Αυτή η παραδοχή τέθηκε υπό αμφισβήτηση από συγγραφείς όπως ο Robert Burns και πιο πρόσφατα ο Pier Paolo Viazzo, που διαπίστωσε ότι οι ορεινές κοινότητες μπορεί να ήταν πιο ανοικτές και πιο προοδευμένες από τις πεδινές (Viazzo 1989: 138 κ.ε.).

Πρώτοι ήταν κυρίως οι ανθρωπολόγοι που μελετούσαν το χώρο των Άνδεων, οι οποίοι ξεπέρασαν τα ολιστικά σχήματα και υπογράμμισαν τη σημασία της ιστορίας κατά τη μελέτη των ορεινών κοινοτήτων. Συγγραφείς όπως ο Benjamin Orlove, ο Robert E. Rhoades, ο Stephen I. Thompson ή ο David Guillet σημείωσαν σημαντική πρόοδο στην ανθρωπολογική έρευνα των ορεινών κοινωνιών κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Δεν έβλεπαν πια τους ανθρώπους ως όντα έκθετα στις πιέσεις του περιβάλλοντος αλλά και ως γνήσιους δρώντες. Ο Benjamin Orlove συνοψισε τη διαδικαστική προσέγγιση στο πλαίσιο της οικολογικής ανθρωπολογίας ως εξής: Πρέπει να δίνει έμφαση «στη σημασία του χρονικού πλαισίου, στο ρόλο των μοντέλων που βασίζονται στους δρώντες, να εστιάζεται με σαφήνεια στους μηχανισμούς των κοινωνικών αλλαγών και να εξισορροπεί τους ρόλους της κοινωνικής οργάνωσης, του πολιτισμού και της βιολογίας» (Orlove 1980: 262). Επιπλέον, προώθησαν τις διαπολιτισμικές συγκρίσεις, οι οποίες έδειξαν ότι παρόμοιες φυσικές συνθήκες μπορεί να οδηγούν σε παρόμοιες κοινωνικές προσαρμογές σε διαφορετικούς χώρους, αλλά και ότι θα μπορούσε να ισχύει και το αντίθετο.

Σε μια κοινή εργασία τους, ο Robert Rhoades και ο Stephen Thompson πρότειναν την απόρριψη της θεώρησης των «οικολογικών ιδιαιτεροτήτων». Από τη μια, «αποδεικνύεται δύσκολο εγχείρημα η διάκριση μεταξύ αυτού που επιβάλλεται από εξωτερικές δυνάμεις και αυτού που προκύπτει από την οικολογική προσαρμογή στις οικο-φωλιές των αλπικών κοιλάδων», αλλά από την άλλη παρατηρούνται συντριπτικές ομοιότητες μεταξύ των ορεινών κοινοτήτων σε διαφορετικούς ορεινούς χώρους (Rhoades/Thompson 1975: 536). Κατά τη σύγκριση των αγροτών στις ελβετικές Άλπεις με τους Khumbu-Sherpas στο Νεπάλ, οι Rhoades και Thompson εντόπισαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά κοινωνικής και οικονομικής προσαρμογής σε οικολογικά περιβάλλοντα που θεωρούνται εξίσου ακραία. Παραθέτουμε αυτά τα χαρακτηριστικά:

Μικτή ορεινή γεωργία, η οποία συνδυάζει εκτροφή βοοειδών με καλλιέργεια της γης ως κυρίαρχη οικονομική στρατηγική. Η κατάκτηση της γης και η μετακινούμενη εκτροφή βοοειδών επιτρέπουν την εκμετάλλευση διαφορετικών υψομέτρων και μικρο-κλιμάτων κι έτσι ελαχιστοποιούν τον οικολογικό κίνδυνο.

Οι θερινοί βοσκότοποι είναι κοινόκτητοι. Η κοινή περιουσία προστατεύεται και ρυθμίζεται από την τοπική κοινότητα, στην οποία αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία. Η κοινότητα εντάσσει τα νοικοκυριά και οργανώνει τη μεταξύ τους συνεργασία. Η τοπική εξουσία ασκείται από την κοινότητα μέσω της συνέλευσης των αρχηγών όλων των νοικοκυριών, η οποία και εκλέγει εκ περιτροπής τους τοπικούς άρχοντες.

Και στις δύο περιπτώσεις παρατηρούνται παρόμοιοι δημογραφικοί μηχανισμοί για τη διατήρηση οικολογικών ισορροπιών, όπως η μεγάλη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, η υψηλή αναλογία οριστικής αγαμίας, η χαμηλή γονιμότητα και η μετανάστευση.

Οι Rhoades και Thompson δεν αρνούνται τις ποικίλες διαφορές μεταξύ των αλπικών κοινοτήτων και εκείνων στα Ιμαλάια. Πράγματι, εφιστούν την προσοχή στη διεξοδική ανάλυση των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων κατά τη μελέτη των ορεινών κοινοτήτων. Τόσο οι ομοιότητες όσο και οι διαφορές στην κοινωνική οργάνωση των ορεινών πληθυσμών πρέπει να ερευνώνται συγκριτικά. Ο David Guillet οδήγηθηκε σε παρεμφερή συμπεράσματα στη συγκριτική εργασία του μεταξύ των Κεντρικών Άνδεων και των Ιμαλαΐων. Δίδοντας έμφαση στον κεντρικό ρόλο της παραγωγής για την προσαρμογή των ανθρώπων στα ορεινά περιβάλλοντα, εντοπίζει ένα πλήθος από παρόμοιες στρατηγικές προσαρμογής και στους δύο ορεινούς χώρους (Guillet 1983: 564). Ο Guillet επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις συνέπειες του υψομέτρου: Οι άνθρωποι πρέπει να αποφασίσουν αν θα ειδικευτούν στα προϊόντα μιας ζώνης ή αν θα ακολουθήσουν μικτή στρατηγική, δηλαδή την εκμετάλλευση όλων των ζωνών στα διαφορετικά υψόμετρα. Στις ορεινές κοινωνίες, οι μικτές στρατηγικές (επίσης γνωστές ως «γενικευμένη παραγωγική στρατηγική», «αγροτο-ποιμενική επιχιακή μετακίνηση», «Alpwirtschaft») είναι πολύ συνηθισμένες αλλά απαντώνται εξίσου και οι εξειδικευμένες στρατηγικές. Ωστόσο, «το αν μια ομάδα κρίνεται εξειδικευμένη ή γενικευμένη στο παραγωγικό της σύστημα είναι θέμα βαθμού» (Rhoades/Thompson 1975: 547).

Κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, εκτός από τις συγκριτικές προσεγγίσεις σε ευρεία κλίμακα γεωγραφικών αποστάσεων, κατέστησαν σημαντικές και οι συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών οικονομικών και εθνοτικών ομάδων στην ίδια περιοχή. Στην ανθρωπολογία των Άλπεων, οι πιο σημαντικές μελέτες έγιναν από δύο αμερικανούς ανθρωπολόγους, τον Eric Wolf και τον John Cole. Στη μελέτη τους για δύο χωριά του Τυρόλου, το γερμανικό St. Felix και το ρωμαϊκό Tret, οι συγγραφείς διερευνούν τη σχέση μεταξύ οικολογίας, πολιτισμού, κοινωνικής οργάνωσης και οικονομίας (Cole/Wolf 1974). Οι κοινωνικές σχέσεις στα εν λόγω χωριά διαφοροποιούνται εξαιτίας των διαφορετικών ιστορικών υποβάθρων. Σε μερικές περιπτώσεις, οι ίδιες οικολογικές πιέσεις μπορούσαν, παρόλα αυτά, να μετασχηματίζουν διαφορετικές ιδεολογικές αντιλήψεις σε παρόμοιες πρακτικές. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την τοπική ιδεολογία, στο Tret ίσχυε η ίση διαίρεση της πατρικής κληρονομιάς, ενώ στο St. Felix προκρινόταν η αυτοτελής μεταβίβαση της περιουσίας. Ωστόσο, στην πράξη το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων δεν διαφέρει μεταξύ των δύο χωριών, αφού ούτε η ισότιμη κληρονομιά ασκούνταν πλήρως στο Tret, ούτε η διατήρηση των ιδιοκτησιών ήταν απόλυτη στο St. Felix. Έτσι, οι Cole και Wolf εφιστούν την προσοχή μας στην ανάγκη να μελετώνται τα χωριά με όρους συγκριτικούς, μη κλειστών προσεγγίσεων και υπό ιστορική προοπτική.

Συμπερασματικά, κάποιες κοινές μεθοδολογικές επισημάνσεις της σύγχρονης ιστορικής και ανθρωπολογικής έρευνας των ορεινών κοινοτήτων θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

– Οι ορεινοί πληθυσμοί συχνά αντιμετωπίζουν παρόμοιες οικολογικές πιέσεις, αλλά η κοινωνική τους οργάνωση δεν μπορεί να ερμηνευτεί υπό το φως μόνο αυτών των πιέσεων. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, τα ορεινά χωριά σπάνια διακρίνονται από απομόνωση, ώστε να μπορούν να αγνοηθούν τα ευρύτερα οικονομικά και πολιτικά δίκτυα στην ανάλυση.

– Οι συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών ορεινών σχηματισμών αποκτούν ιδιαίτερο νόημα στην ανάλυση των σχέσεων μεταξύ οικολογικών πιέσεων και εξωτερικών παραγόντων. Οι συγκρίσεις δείχνουν ότι διαφορετικές ορεινές κοινότητες έχουν κάποιες κοινές στρατηγικές κοινωνικής προσαρμογής αλλά και ότι η κοινωνική ποικιλία, ακόμη και σε μια μικρή περιοχή, είναι εντυπωσιακή (βλ. Rhoades/Thompson 1975· Cole/Wolf 1974).

– Ένα από τα κύρια προβλήματα στη μελέτη των ορεινών κοινοτήτων, ανεξάρτητα από την γεωγραφική τους θέση, είναι να καθοριστεί το επίπεδο ανοικτού ή κλειστού προσανατολισμού τους. Στις πιο κλειστές κοινότητες, οι δημογραφικοί έλεγχοι αποκτούν μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι στις ανοικτές κοινότητες.

– Συναφές με το πρόβλημα του ανοικτού ή κλειστού προσανατολισμού είναι το πρόβλημα των ρόλων των κεντρικών εξουσιών και του κράτους, οι οποίοι και απαιτούν ειδική μελέτη. Έχει υποστηριχτεί ότι στους ευρωπαϊκούς ορεινούς χώρους υπήρχε πολιτική περιθωριοποίηση. Ωστόσο, κρατικοί και άλλοι θεσμοί, όπως η εκκλησία, έχουν διεισδύσει και έχουν μετατρέψει ζητήματα οικολογικών περιορισμών σε αποφάσεις πολιτικο-οικονομικού χαρακτήρα.

Ακολουθώντας τις παραπάνω μεθοδολογικές αντιλήψεις, η έρευνα των ορεινών περιοχών έχει επικεντρωθεί σε ένα δείγμα χαρακτηριστικών, τα οποία θεωρούνται πιο κρίσιμα: Τεχνικές αυτοσυντήρησης και παραγωγικές στρατηγικές, τύποι ιδιοκτησίας και κληρονομιάς, κοινωνικο-οικονομικές μορφές ελέγχου και κοινοτικής ρύθμισης, δομές της οικογένειας και δημογραφικά μοντέλα (Rhoades/Thompson 1975: 536).

Αποτελεί ενδιαφέρουσα διαπίστωση ότι ο βαλκανικός χώρος έχει μάλλον αγνοηθεί από τον ανθρωπολογικό και ιστορικό λόγο περί ορεινών κοινωνιών, παρόλο που η περιοχή είναι κατ' εξοχήν ορεινή. Η εξαιρετική μελέτη του Campbell για τους Έλληνες Σαρακατσάνους ποιμένες ακόμη περιμένει την ένταξή της σε ένα γενικότερο πλαίσιο, το οποίο να καλύπτει τις ορεινές κοινωνίες της Ν.Α. Ευρώπης (Campbell 1974). Ανάμεσα στις ελάχιστες εξαιρέσεις είναι η μελέτη του Karl Kaser για τις φυλετικές κοινωνίες της δυτικής Βαλκανικής (Kaser 1992), στην οποία ο συγγραφέας αποπειράται μια ανακατασκευή των διαπλοκών μεταξύ οικολογίας και κοινωνικής οργάνωσης με ιστορική οπτική. Η βασική ιδέα του Kaser είναι ότι οι φατριακής και φυλετικής δομής κοινωνίες των περιοχών της βόρειας Αλβανίας, της βόρειας Ελλάδας, της Μακεδονίας, του Μαυροβουνίου και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης βασίζονται στην κτηνοτροφία των ε-

ποχιακών μετακινήσεων ή στην ημι-νομαδική κτηνοτροφία. Έτσι, οι φυλές και η παρογραμμική οργάνωση αποτελούν αντιδράσεις στις ανάγκες οργάνωσης της κτηνοτροφικής εργασίας και της ασφάλειας των κοπαδιών σε μια σχεδόν α-κρατική κοινωνία. Στην εργασία του Kaser, η επίδραση των φυσικών περιορισμών στην κοινωνική οργάνωση είναι έμμεση και διαμεσολαβείται από την κτηνοτροφία.

Γενικά, παραμένει η έλλειψη συγκριτικών μελετών για τις ορεινές κοινότητες στα Βαλκάνια, μελέτες που θα βασιζόταν σε λεπτομερείς μικρο-έρευνες, κυρίως επειδή είναι ελάχιστες οι μελέτες σε μικρή κλίμακα αλλά με ισχυρή θεωρητική θεμελίωση. Γι' αυτό, είναι απαραίτητο να γίνουν τέτοιες συγκριτικές προσπάθειες με αυστηρή θεμελίωση σε εμπειρικά δεδομένα, προκειμένου να κατανοηθούν καλύτερα οι ιδιαιτερότητες των βαλκανικών κοινωνιών και των πολιτισμών τους.

Η ΟΡΟΣΕΙΡΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Οικολογικοί περιορισμοί, πολιτική οργάνωση και οι λαοί

Η οροσειρά της Ροδόπης αποτελεί ένα συνεκτικό ορεινό όγκο κατά μήκος της ελληνικής και βουλγαρικής μεθορίου. Εκτείνεται 220 χλμ. από τα δυτικά προς τα ανατολικά και 100 χλμ. από τα βόρεια προς τα νότια. Καλύπτει μία έκταση σχεδόν 15.000 τ. χλμ.. Πάνω από το 80% της έκτασης ανήκει στη Βουλγαρία και το υπόλοιπο στην Ελλάδα. Τα υψηλότερα σημεία της Ροδόπης βρίσκονται στο κέντρο της με κορυφές που υπερβαίνουν τα 2.000 μ. υψόμετρο (Goljam Perelik: 2.191 μ., Goljam Sjutkja: 2.186 μ. και Goljam Persenik: 2.091 μ.). Το ανατολικό τμήμα αποτελείται από λόφους, μερικοί από πάνω από 300-400 μ.. Κατά συνέπεια, δεν θα ασχοληθούμε με την ανατολική Ροδόπη, αφού δεν μπορεί να θεωρηθεί ορεινή περιοχή.¹ Στη δυτική και κεντρική Ροδόπη,² οι περισσότερες περιοχές βρίσκονται σε υψόμετρα μεταξύ 1.000 και 1.600 μ. Η πλειονότητα των χωριών είναι σε υψώματα μεταξύ 800 και 1200 μ.. Το κλίμα της Ροδόπης είναι ηπειρωτικό, με σχετικά σύντομες και υγρές θερινές περιόδους και μεγάλες χειμώνες. Οι κοιλάδες μπορεί να καλύπτονται από χιόνι από τα τέλη Οκτωβρίου ως τις αρχές Απριλίου. Στις νότιες περιοχές επικρατεί πιο μεσογειακό κλίμα.

Παρόλο που το νερό δεν σπανίζει, οι συνθήκες είναι σχετικά άσχημες για τη γεωργία στην κεντρική Ροδόπη. Υπάρχουν λιγότερες μεγάλες εκτάσεις με προσχλωσιγενή εδάφη, τα οποία επιτρέπουν καλές αποδόσεις στις διάφορες καλλιέργειες. Τα περισσότερα εδάφη είναι απότομα και σε μεγάλα υψόμετρα, οπότε η καλλιεργητική περίοδος εί-

ναι σύντομη κι ο κίνδυνος της διάβρωσης μεγάλος. Στα πιο ήπια τμήματα της οροσειράς, η καλλιέργεια του καπνού είναι δυνατή αλλά αποτελεί συνάρτηση των συνθηκών αγοράς. Αντίθετα, οι συνθήκες για την κτηνοτροφία (αιγο-προβατοτροφία) θεωρούνται καλές, υπό τον όρο ότι μπορεί να εξασφαλιστεί η τροφοδοσία των ζώων το χειμώνα. Τα θερινά βοσκοτόπια αφθονούν και επιτρέπεται η βόσκηση των δασών. Η υγρασία που επικρατεί τη θερινή περίοδο επιτρέπει την ανάπτυξη πλούσιας και θρεπτικής βοσκής. Ωστόσο, η αξιοποίηση αυτών των συνθηκών για την κτηνοτροφία εξαρτάται από το επίπεδο της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ένταξης της περιοχής.

Έτσι, η οικολογία δεν αποτελεί κοινωνικό δεδομένο αυτή καθ' εαυτή, αλλά μόνο στο κατά πόσο και πώς χρησιμοποιούν τη φύση οι άνθρωποι. Στη Ροδόπη, η χάραξη των συνόρων οδήγησε σε αλλαγές ως προς τη χρήση και ως προς την αντίληψη του περιβάλλοντος. Μέχρι το 1878 αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι λαοί της είχαν απεριόριστη πρόσβαση στις γύρω πεδιάδες, όπου βοσκούσαν τα ζώα στη διάρκεια του χειμώνα. Επιπλέον, η περιοχή ήταν σχετικά κοντά στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας και σε άλλα σημαντικά αστικά κέντρα της οθωμανικής επικράτειας στην Ευρώπη (όπως η Θεσσαλονίκη, η Ξάνθη, η Δράμα, οι Σέρρες, η Φιλιππούπολη, η Αδριανούπολη). Όμως, με την ίδρυση του βουλγαρικού εθνικού κράτους (1878), την μετέπειτα επέκτασή του (1885 και 1912) και τελικά με την απώλεια της διεξόδου προς το Αιγαίο, το 1919, ο χώρος της Ροδόπης μετατράπηκε από αναπόσπαστο τμήμα μιας χωρικής ενότητας σε σχέση με τις πεδιάδες, σε απομονωμένα, περιθωριοποιημένα βουνά κατά μήκος μιας όλο και πιο αδιάβατης μεθορίου. Η χάραξη των συνόρων, όπως και οι κοινωνικές αλλαγές στις πεδιάδες και τις πόλεις, είχαν βαθιές επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή του ορεινού χώρου.

Πέρα από τις συνέπειες των πολιτικών αλλαγών, η δυτική και η κεντρική Ροδόπη αποτελούν ιδιαίτερα ενδοιαφέρουσα περίπτωση, εξαιτίας του γεγονότος ότι κατοικούνταν και συνεχίζουν να κατοικούνται από δύο διαφορετικές εθνο-θρησκευτικές ομάδες, τους (μουσουλμάνους) Πομάκους³ και τους χριστιανούς Βουλγάρους. Κατά τον 19ο αιώνα, οι Πομάκοι κυριαρχούσαν στη δυτική και κεντρική Ροδόπη, αλλά με τις μετακινήσεις μετά το 1878, οπότε έφυγαν Πομάκοι και ήρθαν Βούλγαροι, η δημογραφική κατάσταση μεταβλήθηκε με επικρατέστερο πληθυσμιακό στοιχείο —παρ' όλα αυτά— πάλι τους Πομάκους. Το παράδειγμα των Πομάκων με τους χριστιανούς γείτονές τους δείχνει ότι, παρά το ίδιο οικολογικό πλαίσιο, η κοινωνική και οικονομική οργάνωση διαφοροποιούνται σημαντικά. Μία από τις κύριες αιτίες ήταν το διαφορετικό επίπεδο εξωτερικών πιέσεων που χαρακτήριζαν τις πομακικές και βουλγαρικές κοινότητες και, βεβαίως, οι διαφορές στο ιστορικό και πολιτικό υπόβαθρο.

Οικονομική προσαρμογή

Ένας κοινοτικός κατάλογος από το χωριό Arda, με μικτό πληθυσμό, των αρχών της δεκαετίας του 1920, περιέχει πληροφορίες για την έγγεια ιδιοκτησία, το ζωικό κεφάλαιο και τα επαγγέλματα. Το χωριό είχε 1318 κατοίκους με σχετικά ισόρροπη κατανομή Πομάκων και Βουλγάρων (789 Πομάκοι, 521 Βούλγαροι και 8 Τσιγγάνοι). Ο κατάλογος αποκαλύπτει σαφή σχέση των Πομάκων με τη γεωργία από τη μια και, από την άλλη, των Βουλγάρων με την χειροτεχνία.

Πίνακας 1: Επαγγέλματα των αρχηγών νοικοκυριών στην Arda, 1929

επάγγελμα	Βούλγαροι		Πομάκοι	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%
αγρότες	4	3,7	155	88,6
τουβλάδες	44	41,1		
δασοφύλακες & αγροφύλακες	18	16,8		
ράφτες	12	11,2		
οικοκυρές	11	10,3	14	8
βυσκιά	7	6,5	3	1,7
δάσκαλοι	3	2,8		
δημύσιι υπάλληλοι	2	1,9		
πανδοχείς	2	1,9		
έμποροι	2	1,9		
εργάτες με μερικάματα			2	1,2
μαμήδες			1	0,6
τσαγκάρηδες	1	0,9		
χαλκωματάδες	1	0,9		
Σύνολο	107	99,9	158	99,4

Πηγή: District State Archive Smoljan, f. 8k, op. 1, a.e. 50.

Ο κύριος λόγος για τη σαφή επικράτηση της γεωργίας, σε συνδυασμό με την μικρής κλίμακας κτηνοτροφία μεταξύ των Πομάκων, ήταν ότι κατείχαν περισσότερη γη απ' ό,τι οι Βούλγαροι. Η σχετική αναλογία ήταν 2,15:1 υπέρ των Πομάκων, παρ' όλο που τα νοικοκυριά και των δύο είχαν κατά μέσον όρο μικρές ιδιοκτησίες (1,9 και 0,9 εκτάρια, αντίστοιχα). Η οικονομική διαφοροποίηση που παρατηρείται στην Άρδα μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ανήκει σε ένα μοντέλο τουλάχιστον 100 χρόνων παλαιό: Οι Πομάκοι ήταν κατά πλειοψηφία συνδεδεμένοι με αγροκτηνοτροφικές δραστηριότητες αυτοσυντήρησης, με έμφαση στην καλλιέργεια ή στην κτηνοτροφία, ενώ οι Βούλγαροι ασχολούνταν με δραστηριότητες στραμμένες στην αγορά. Έτσι, αναδεικνύονται δύο στρατηγικές παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν στις δύο κύριες πληθυ-

σμακές ομάδες: α) μια γενικευμένη για τους Πομάκους, όπου τα νοικοκυριά αξιοποιούσαν διαφορετικές οικολογικές ζώνες και παρήγαγαν σχεδόν όλα όσα χρειαζόνταν και β) μία εξειδικευμένη, όπου τα νοικοκυριά αφοσιώνονταν κυρίως σε μία παραγωγική δραστηριότητα,⁴ τα κέρδη της οποίας εκχρηματίζονταν κι έτσι τα νοικοκυριά μπορούσαν να αγοράζουν προϊόντα που χρειαζόνταν αλλά δεν παρήγαγαν. Αυτή η στρατηγική περιοριζόταν στον βουλγαρικό πληθυσμό.

Η γενικευμένη παραγωγική στρατηγική

Εθνογραφικές παρατηρήσεις του 19ου και του 20ού αιώνα, καθώς επίσης και αρχαιολογικό υλικό, επιτρέπουν ομόφωνα να συμπεράνουμε ότι ο πομακικός πληθυσμός ασχολείτο σχεδόν αποκλειστικά με την γεωργο-κτηνοτροφία. Ένας σύγχρονος παρατηρητής έγραψε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα: «Επιδίδονται [οι Πομάκοι] στη γεωργία, την εκτροφή ζώων και τη μελισσοκομία» (Popkonstantinov 1893: 718). Οι τεχνίτες και οι έμποροι ήσαν σχεδόν ανύπαρκτοι. Η πομακική οικονομία βασίζονταν σε πρωτόγονη γεωργία (εναλλαγή δύο καλλιεργειών) και εκτροφή ζώων.

Το κύριο χαρακτηριστικό της γεωργίας, εκτός από την τεχνολογική υστέρηση, ήταν ο κατακερματισμός της γης. Οι εκμεταλλεύσεις διαιρούνταν σε 15-20 μικρά τεμάχια, διασκορπισμένα σ' όλη την περιοχή της κοινοτικής έκτασης. Μερικά χωράφια μπορεί να απείχαν και δέκα χλμ. μεταξύ τους. Μέσα από αυτή την κατάτμηση, ήταν δυνατό να αξιοποιούνται διαφορετικά μικρο-κλίματα και υψόμετρα. Εκτός από την κατάτμηση, το ιδιοκτησιακό μοντέλο των Πομάκων έχει και ένα άλλο χαρακτηριστικό των ορεινών κοινωνιών. Η καλλιεργήσιμη γη ανήκε σε ιδιώτες, ενώ τα βοσκοτόπια αποτελούσαν κοινοτική περιουσία. Αυτό το μοντέλο έγχειας ιδιοκτησίας στη γεωργία και κοινόκτητων βοσκοτόπων στην κτηνοτροφία είναι σύνηθες χαρακτηριστικό των ορεινών κοινωνιών (Rhoades/Thompson 1975: 540). Ωστόσο, τα δικαιώματα στην έγχεια ιδιοκτησία ήσαν επίσης περιορισμένα. Κάθε χρόνο η κοινότητα καθόριζε τα βοσκοτόπια και τα μαντριά και μαζί τις περιοχές που θα έμεναν χέρσες για λίπανση από τα αιγοπρόβατα. Η απόφαση ήταν κρίσιμης σημασίας για όλα τα νοικοκυριά, αφού χωρίς τη λίπανση θα έπεφτε η παραγωγικότητα της γεωργίας. Κάθε νοικοκυριό είχε κάποιο χωράφι σε αγρανάπαυση/λίπανση και κάποια άλλα που μπορούσε να σπείρει, ακριβώς επειδή τα χωράφια ήσαν διασκορπισμένα. Ο κατακερματισμός της γης συνοδευόταν κι από αντίστοιχη διάσπαση του οικιστικού ιστού. Τα χωριά συχνά διαιρούντο σε μικρά τμήματα (μαχαλάδες), που αποτελούντο από αρκετά σπίτια και συχνά απείχαν πολύ μεταξύ τους.⁵ Ο κατακερματισμός της γης είναι σύνηθες γνώρισμα της ορεινής γεωργίας. «Ο κατακερματισμός της γης και των κτισμάτων ήταν συνήθης στις Άλπεις, λό-

γω της φύσης της αλληλεπίδρασης μεταξύ οικονομίας και οικολογίας. Η κατάτμηση της εκμετάλλευσης επέτρεπε στους γεωργούς να διασπείρουν την αγροτική εργασία ισομερώς στη διάρκεια των εποχών και ταυτόχρονα τους προστάτευε από τους διαρκείς κινδύνους των χιονοστιβάδων και των πλημμυρών» (Friedl 1973: 29).

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα των Πομάκων βασιζόταν κυρίως στα πρόβατα και σε μικρότερο βαθμό στα γίδια. Τα νοικοκυριά είχαν κατά κανόνα μερικές δεκάδες ζώα, ως και 200. Ανάλογα με το μέγεθος του κοπαδιού, η εκτροφή των προβάτων ακολουθούσε την μετακίνηση στα πεδινά το χειμώνα ή το αλπικό σχήμα, δηλαδή τη σταυλισμένη διατροφή με ξηρές τροφές στο ίδιο το χωριό. Η δεύτερη επιλογή καθίστατο εφικτή μόνο αν το νοικοκυριό είχε λίγα ζώα και μπορούσε να εξασφαλίσει τις απαιτούμενες τροφές. Αυτό εξαρτάτο από την κρίσιμη απόφαση των αγροτικών νοικοκυριών για το πόση γη θα αφιέρωναν στην παραγωγή ξηρής τροφής για τα ζώα και πόση στην καλλιέργεια άλλων προϊόντων. Τα περισσότερα νοικοκυριά των Πομάκων της Ροδόπης προτιμούσαν τη δεύτερη χρήση, πράγμα εφικτό όταν το νοικοκυριό μετακινούνταν σε πεδινά μέρη. Τα νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν γη στα πεδινά κοντά στα θερινά βοσκοτόπια τους. Οι κτηνοτρόφοι από τις βόρειες πλαγιές κατέβαιναν στη θρακική πεδιάδα γύρω από τη Φιλιππούπολη, αυτοί των νότιων περιοχών στις παραλιακές πεδιάδες του Αιγαίου, γύρω από πόλεις όπως οι Σέρρες, η Δράμα, η Ξάνθη και η Κομοτηνή. Σε αυτές τις περιοχές η γη εμενε χέρσα, γιατί οι οθωμανοί γαιοκτήμονες προτιμούσαν να τη νοικιάζουν στους κτηνοτρόφους παρά να επενδύσουν σε αγροτική ανάπτυξη (Beuermann 1967: 89). Η εκτροφή των προβάτων ήταν κατά βάση οργανωμένη σε συνεταιριστικά πλαίσια. "Στη διάρκεια του χειμώνα τα νοικοκυριά έσμιγαν τα κοπάδια τους και σχημάτιζαν κοπάδια με 1.000 ως 2.000 πρόβατα και από κοινού ρύθμιζαν το απαιτούμενο προσωπικό. Υπολόγιζαν ένα βοσκό ανά 200 πρόβατα. Οι βοσκοί άφηναν τα ορεινά στα τέλη του Οκτώβρη (περίπου του Αγίου Δημητρίου, 26/10) και επέστρεφαν προς τα τέλη του Απρίλη (του Αγίου Γεωργίου, 23/4). Συνεργασία υπήρχε και το καλοκαίρι με το στήσιμο των μαντριών. Σ' αυτά απασχολούντο βοσκοί και τυροκόμοι από τα διάφορα νοικοκυριά, στα οποία ανήκαν τα πρόβατα, και παρήγαγαν γάλα, γιαούρτι και τυρί. Επίσης, προσλαμβάνονταν επαγγελματίες βοσκοί και τυροκόμοι, σε επίπεδο κοινότητας. Τα ζώα «γραιοκιάζονταν» σε μετακινούμενες στάνες, οι οποίες άλλαζαν τακτικά για να λιπαίνονται περισσότερα εδάφη. Τα νοικοκυριά έπαιρναν γαλακτοκομικά προϊόντα ανάλογα με την παραγωγικότητα των προβάτων τους, πράγμα που υπολογιζόταν με τα *predoj*, τη συμμετοχή των προβάτων κάθε νοικοκυριού στο συνολικό προϊόν. Στην αγορά έφτανε μικρό ποσοστό των προϊόντων, ό,τι απαιτείτο για να πληρωθούν οι φόροι, τα ενοίκια για τη χειμερινή βόσκηση και για να αγοραστούν αλάτι κι άλλα συναφή αγαθά, τα οποία δεν μπορούσαν να παράγουν.

Κατά τον 19ο αιώνα, η μόνη μη αγροτική οικονομική δραστηριότητα ήταν η πα-

ραγωγή υφάσματος, κυρίως για να καλυφθούν παραγγελίες της οθωμανικής κυβέρνησης για τις ανάγκες του νέου τότε στρατεύματος (ιδρύθηκε το 1826). Η παραγωγή υφάσματος αφορούσε όλα τα χωριά της Κεντρικής Ροδόπης και οργανώθηκε από μια πλούσια οικογένεια της Φιλιππούπολης, τους Gumusgerdan. Αυτή η οικογένεια ανέπτυξε ένα πρωτο-βιομηχανικό δίκτυο νοικοκυριών για την επεξεργασία του μαλλιού. Τα νοικοκυριά αποζημιώνονταν σε χρήμα, αν και τα ημερομίσθια ήσαν πολύ χαμηλά. Ωστόσο, για τους Πομάκους αυτή ήταν μία από τις κύριες πηγές εισοδήματος. Πάντως, με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρήκμασε και η πρωτο-βιομηχανική παραγωγή υφάσματος.

Σε γενικές γραμμές, η πομακική οικονομία δεν άλλαξε δραματικά με τη χάραξη των συνόρων. Ωστόσο, 10.000 Πομάκοι εγκατέλειψαν την Ανατολική Ρωμυλία μετά το 1878 και τελικά τη Βουλγαρία, όταν τα βουλγαρικά στρατεύματα κατέλαβαν τις νότιες περιοχές της Ροδόπης το 1912 και άρχισαν μια καμπάνια βίαιου εκχριστιανισμού. Αν και πολλοί Πομάκοι επέστρεψαν αργότερα, η οικονομία είχε καταστραφεί, αφού πολλά εδάφη εθνικοποιήθηκαν ή καταλήφθηκαν από χριστιανούς Βουλγάρους. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μόνο οι Πομάκοι που καλλιέργησαν καπνά ήσαν σε κάπως καλύτερη μοίρα. Η γεωργία δεν εξελίχτηκε, μάλλον χειροτέρευσε, αφού εκτάθηκε η καλλιέργεια και σε μη γόνιμα εδάφη και μειώθηκε η φυσική λίπανση, λόγω της υποχώρησης της κτηνοτροφίας. Στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 οι Πομάκοι περιγράφονται σαν φτωχός και οπισθοδρομικός λαός, που εκτός από το διαφορετικό θρήσκευμα παρουσίαζαν και μειωμένη ανταπόκριση σε τεχνολογικές βελτιώσεις.

Εξειδικευμένες παραγωγικές στρατηγικές και εποχιακή μετακίνηση εργατών

Στη διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα οι χριστιανοί Βούλγαροι είχαν διάφορες οικονομικές ενασχολήσεις. Τα δύο κύρια χαρακτηριστικά της βουλγαρικής οικονομίας ήταν η ένταξη στην αγορά και η κινητικότητα. Η πλειονότητα των ανδρών έλειπαν από το σπίτι τους για παρατεταμένες χρονικές περιόδους, πουλώντας την εργασία ή τα προϊόντα της εργασίας τους.

Τα βουλγάρικα νοικοκυριά χρειάστηκε να στραφούν σε επαγγέλματα πέραν της γεωργο-κτηνοτροφίας της αυτοσυντήρησης, επειδή δεν διέθεταν αρκετή γη για καλλιέργεια. Κατά τον 19ο αιώνα, η κύρια απασχόληση των ανδρών ήταν αυτή του βοσκού σε μεγάλης κλίμακας εκτροφή προβάτων, η οποία προκλήθηκε από την οικονομική πρόοδο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξαιτίας της μεταρρύθμισης *Tanzimat*. Η ίδρυση του νέου οθωμανικού στρατού στη θέση των γενιτσάρων, το 1826, επηρέασε την οικονομία της Ροδόπης, γιατί οι οθωμανικές αρχές άρχισαν να παραγγέλλουν μεγάλες πο-

σότητες προβάτων και υφάσματος από την περιοχή αυτή.⁷ Η παραγωγή υφάσματος στη Ροδόπη βασιζόταν στην μεγάλη κλίμακας κτηνοτροφία. Ωστόσο, τα πρόβατα της Ροδόπης εξυπηρετούσαν και άλλες ανάγκες: Το κρέας επωλείτο στην Πόλη και σε άλλες πόλεις, τα μαλλιά σε διερχόμενους εμπόρους που περνούσαν από τα χειμερινά λειβάδια γι' αυτόν το σκοπό κ.ο.κ..

Από οργανωτική άποψη, η κτηνοτροφία μεγάλης κλίμακας έμοιαζε με τον πρώτο τύπο της εποχιακά μετακινούμενης κτηνοτροφίας των Πομάκων. Όμως, δεν στηριζόταν μόνο στα πρόβατα των τοπικών νοικοκυριών αλλά και στα μεγάλα κοπάδια των οθωμανών μεγαλογαιοκτημόνων του πεδινού και, σε μικρότερο βέβαια βαθμό, του ορεινού χώρου, που τα ανέθεταν σε επαγγελματίες βοσκούς. Οι βοσκοί αυτοί ήσαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία χριστιανοί Βούλγαροι. Η επιχείρηση αυτή οργανωνόταν από τους λεγόμενους κεχαγιάδες (*kechajias*), κτηνοτρόφους με εμπειρία και κύρος, οι οποίοι διέθεταν και δικά τους μεγάλα κοπάδια. Η συμφωνία με τους γαιοκτήμονες ήταν σχετικά απλή: Οι κεχαγιάδες έπαιρναν τα κοπάδια των γαιοκτημόνων, τα οποία έβοσκαν στα βουνά το καλοκαίρι και στα πεδινά το χειμώνα. Η «καποξημίωσή» τους ήταν το δικαίωμα να βόσκουν τα δικά τους κοπάδια στα χειμερινά λειβάδια χωρίς να πληρώνουν και να παίρνουν το γάλα από τα πρόβατα των γαιοκτημόνων. Οι ιδιοκτήτες των λειβαδιών έπαιρναν μια ποσότητα γάλακτος, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας. Οι κεχαγιάδες είχαν την ευθύνη της οργάνωσης κάθε δραστηριότητας γύρω από τη διαχείριση των κοπαδιών. Ένα από τα κύρια καθήκοντά τους ήταν η εξεύρεση ρογιασμένων βοσκών. Ως μέρος του μισθού τους, οι βοσκοί μπορούσαν να έχουν και δικά τους πρόβατα στο κοπάδι. Η εργασία καταμεριζόταν διεξοδικά ανάμεσα στους βοσκούς: Οι πιο απλές δουλειές γίνονταν από «μαθητευόμενους» (*karacerce*), οι πιο περίπλοκες από τους βοηθούς του κεχαγιά (*jan kechaja*). Στα θερινά βοσκοτόπια, που συχνά αποτελούσαν ιδιοκτησία των κεχαγιάδων, εγκαθίσταντο τυροκομεία, στα οποία προσλαμβάνονταν προσωπικό για το άρμεγμα και την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων.

Τα κοπάδια απαρτιζόταν 10.000 ζώα, ακόμα και περισσότερα. Περί το 1870, τα θερινά βοσκοτόπια σε χωριά όπως τα Momcilovci, Sokolovci και Siroka laka έφταναν περί τα 100.000 πρόβατα το καθένα. Συνολικά υπολογίζονται γύρω στα δύο εκατομμύρια πρόβατα στην ορεινή Ροδόπη, μεταξύ των ποταμών Mesta και Marica. Η μείωση της κτηνοτροφίας άρχισε με την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους και ιδιαίτερα με την ενοποίηση Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας, το 1885. Το πέρας των συνόρων σήμαινε τέλη και διπλή επιβολή ειδικών φόρων για τα πρόβατα. Παρ' όλα αυτά, η κτηνοτροφία μεγάλης κλίμακας διατήρησε τη σημασία της, αν και σε χαμηλότερα επίπεδα, στις περιοχές της Ροδόπης που παρέμειναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως το 1912. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η κτηνοτροφία κατέρρευσε για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, το 1916 η Βουλγαρία απώλεσε τη διέξοδο προς το Αιγαίο (*Belomorie*) και την Ελλάδα, ό-

που βρίσκονταν τα προνομιακά χειμερινά λειβάδια. Το πέραςμα της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου έγινε στην πορεία όλο και πιο δύσκολο. Κατά δεύτερο λόγο, τα χειμερινά λειβάδια μειώθηκαν, επειδή γη που παλιότερα έμενε χέρση άρχισε να καλλιεργείται από τις εκατοντάδες χιλιάδες των προσφύγων που έφτασαν σε Ελλάδα και Βουλγαρία. Αυτή η διαδικασία είχε ήδη αρχίσει από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στη Βουλγαρία, η κοινόκτητη γη (*mera*) μειώθηκε κατά το ένα τρίτο σε απόλυτα μεγέθη μεταξύ 1897 και 1938, παρ' όλο που τα συνολικά εδάφη του κράτους αυξήθηκαν από 96.345 στις 103.144 τ.χλμ..

Πίνακας 2: Ετήσιος αριθμός προβάτων διερχομένων από τον βουλγαρο-ελληνικό μεθοριακό σταθμό στο Rudozem, 1920-1930 (χιλιάδες)

Έτος	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Αριθμός	104	85	60	40	35	30	26	20	20	13	12

Πηγή: Rodopa, 11:6, 1.6.1932, S. 2.

Κατά το μεσοπόλεμο, η εκτροφή προβάτων σταμάτησε να αποτελεί σημαντική οικονομική δραστηριότητα για την πλειονότητα των νοικοκυριών στη Ροδόπη. Ήταν αδύνατον να παραχθούν αρκετή ξηρή τροφή για την εκτροφή των ζώων στα βουνά το χειμώνα και εναλλακτικοί χειμερινοί βοσκότοποι δεν υπήρχαν. Κάποιοι κτηνοτρόφοι στην αρχή δοκίμασαν τη μετακίνηση σε διαθέσιμα βοσκότοπια της Τουρκίας αλλά σύντομα σταμάτησαν, λόγω της μεγάλης απόστασης και των διαρκώς αυξανόμενων ενοικίων που καθιστούσαν το εγχείρημα όχι επικερδές. Στη δεκαετία του 1930, κοπάδια των 100 προβάτων θεωρούνταν ήδη μεγάλα. Η εκτροφή προβάτων και γιδιών προσανατολίστηκε στην τοπική αγορά και στην αυτοσυντήρηση.

Η δεύτερη κύρια οικονομική δραστηριότητα του βουλγαρικού πληθυσμού στη Ροδόπη ήταν η εποχιακή μετακίνηση για εργασία (*gurbet*). Κυριάρχησε μεταξύ των Βουλγάρων μετά την παρακμή της κτηνοτροφίας, παρ' όλο που οι μετακινούμενοι τεχνίτες δεν αποτελούν καινούριο φαινόμενο. Οι πρώτες αναφορές για μετακίνηση τεχνιτών στη Ροδόπη ανάγονται στο 18ο αιώνα. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, πολλοί πρώην βοσκοί χρειάστηκε να αλλάξουν επάγγελμα και να γίνουν πλανόδιοι τεχνίτες, κυρίως χτίστες, υφαντές και αργότερα ραφτάδες. Ύπήρχαν και κάμποσες δωδεκάδες από ψαράδες (Kanev 1975: 524 κ.ε.). Επιπλέον, από τα τέλη του 19ου αιώνα αυξάνονται οι δημογραφικές πιέσεις και η εποχιακή μετακίνηση για αναζήτηση εργασίας αποδείχτηκε μια ενδεδειγμένη στρατηγική. Κάποια χωριά, όπως το Jugono ή η Kovacevica, εξειδικεύτηκαν σχεδόν αποκλειστικά στις κατασκευές. Η μεγαλύτερη συνάφεια με την εργατική μετανάστευση παρατηρείται σε χωριά όπου τα νοικοκυριά έχουν μικρές εκτάσεις γης (κατά μέσον όρο λιγότερη από ένα εκτάριο). Οι πλανόδιοι εργάτες απασχολούνταν κυρίως στις περιοχές της Ξάνθης, της Καβάλας, της Κομοτηνής, της Φιλιππού-

πολης, της Θάσου αλλά και στη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη και σε κάποια νησιά του Αιγαίου. Μερικοί έφταναν ως τη Μικρά Ασία, τη Σερβία και τη Ρουμανία.

Η εποχιακή μετακίνηση για εργασία αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο στο βαλκανικό χώρο κατά το 19ο αιώνα. Όπως και στη Ροδόπη, οι περισσότεροι εργάτες απασχολούνταν στις οικοδομές (Palairot 1987). Στις αρχές του 20ού αιώνα, σε περιοχές της Μακεδονίας όπως το Τέτοβο (Tetovo) και το Ντεμπάρ (Debar), το 60-69% του εργατικού δυναμικού απασχολούνταν ως εποχιακοί εργάτες. Σ' όλα τα Βαλκάνια αυτοί που κυρίως μετακινούνταν ήσαν οι άντρες. Οι γυναίκες απασχολούνταν στις τοπικές αγροτικές δραστηριότητες της επιβίωσης, δηλαδή παρέμεναν στα χωριά τους και παρήγαγαν σε είδος, ενώ οι άντρες κέρδιζαν χρήματα. Η διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ των εισοδημάτων σε είδος και σε χρήμα αποτελούσε κύριο μέλημα κάθε νοικοκυριού (Palairot 1987: 38). Βέβαια, οι πλανόδιοι τεχνίτες δεν θα έπρεπε να θεωρηθούν φτωχοί. Στο χώρο της Ροδόπης ακόμη και οι χτίστες, που θεωρούνταν η χαμηλότερη τάξη στα χωριά, εξοικονομούσαν αρκετά χρήματα για να φτιάξουν άνετα και συχνά πολύ όμορφα σπίτια.

Ως προς την εσωτερική οργάνωση, η εργατική μετανάστευση παρουσίαζε ομοιότητες με την εκτροφή των προβάτων. Οι μετακινούμενες ομάδες αποτελούνταν από πέντε ως τριάντα ή και περισσότερους εργάτες, οργανωνόταν και καθοδηγούντο από τον αρχιμάστορα (*ustabasijsa, basmajstor*). Η ευθύνη του ήταν να βρίσκει τις δουλειές και να απασχολεί τον απαιτούμενο αριθμό μαθητευόμενων και μαθητευομένων, για να φέρνει σε πέρας την εργασία που του είχαν εμπιστευτεί. Έπαιρνε τα χρήματα από τον εργοδότη και τα μοιραζόταν με τα μέλη της ομάδας (*ceta, tajfa*). Τα μέλη των μικρότερων ομάδων ήταν συνήθως συγγενείς, ενώ στις μεγαλύτερες ομάδες η σύνθεση ήταν ανεξάρτητη από συγγενικούς δεσμούς (Kanev 1975: 441). Οι ομάδες διαιρούνταν σε μαστόρους (*majstorici*) σε έμμισθους τεχνίτες (*kalfi*) και σε μαθητευόμενους (*ciraci*). Οι σχέσεις τους καθορίζονταν από τις συντεχνίες στις οποίες ανήκαν οι πρωτομάστορες. Οι μαθητευόμενοι έκαναν τρία με τέσσερα χρόνια για να περάσουν στη δεύτερη κατηγορία των καλφάδων κι άλλα τέσσερα για να γίνουν μαστόροι.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι συντεχνίες αποτελούσαν έναν από τους κύριους θεσμούς που ρύθμιζαν την οικονομική και κοινωνική ζωή (Baer 1970: 30). Έλεγχαν την οργάνωση της εργασίας, τα έξοδα και τα κέρδη, καθώς και την ηθική συμπεριφορά των μελών. Ακόμη, είχαν ενεργό συμμετοχή στα κοινά. Ιδιαίτερα η περίφημη συντεχνία των υφαντουργών, ασκούσε μεγάλη επιρροή στους τόπους καταγωγής. Οι συντεχνίες πρόσφεραν χρήματα ή βιβλία για την εκκλησία και το σχολείο, ενίσχυαν τα φτωχά μέλη και τα μέλη τους βοηθούσαν στην κατασκευή των κοινοτικών κτιρίων. Οι πλανόδιοι εργάτες και οι επαγγελματικές οργανώσεις τους άνοιγαν τους ορίζοντες των χωριών με την εισαγωγή νέων πραγμάτων, αγαθών και τεχνολογιών, με τα οποία εξοικειώνονταν κατά τις μετακινήσεις τους. Οι συντεχνίες και τα μέλη τους δραστη-

ριοποιούνταν στα θέματα της εκκλησίας και των σχολείων. Για παράδειγμα, στο χωριό Cepelare το πρώτο σχολείο ιδρύθηκε από έναν πλανόδιο υφαντουργό, περί το 1830.⁸

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρήκμασε και η εποχιακή μετανάστευση των εργατών. Οι παραδοσιακοί χώροι απασχόλησης τώρα ανήκουν στην Ελλάδα ή την Τουρκία και η διέλευση των συνόρων είναι δύσκολη. Οι χτίστες, οι ραφτάδες και οι υφαντουργοί στην αρχή υποκατέστησαν αυτή την απώλεια με κάποια επιτυχία σε μετακινήσεις εντός της Βουλγαρίας. Αλλά γρήγορα η ανάπτυξη της τοπικής εργατικής τάξης στις διάφορες περιοχές περιόρισε τη ζήτηση για απασχόληση των πλανόδιων τεχνιτών.

Η περίοδος του μεσοπολέμου ήταν γενικά δύσκολη από οικονομική άποψη. Ο βουλγαρικός πληθυσμός όλο και περισσότερο στρεφόταν στις αγροτικές καλλιέργειες (καπνά) και την υλοτομία. Η τελευταία κατέστη εφικτή μετά το 1919, οπότε και ολοκληρώθηκε η διάνοιξη του δρόμου που συνέδεε το Asenovgrad με το Cepelare και επέτρεπε τη χρήση αμαξών. Παρ' όλα αυτά, το συγκοινωνιακό έμελλε να εξελιχτεί σε κύριο πρόβλημα της περιοχής της Ροδόπης. Πολλοί κάτοικοι εγκατέλειψαν οριστικά τα βουνά και αποκαταστάθηκαν στις —αν και με αργούς ρυθμούς— τότε αναπτυσσόμενες αστικές βιομηχανίες και ως υπάλληλοι. Η περιοχή της Ροδόπης μετατράπηκε σε περιθωριοποιημένο χώρο μιας περιθωριοποιημένης χώρας. Πολλά νοικοκυριά αντιμετώπισαν έντονη φτώχεια.

Συναφές με ζητήματα οικονομικής οργάνωσης είναι το πρόβλημα του ανοικτού ή απομονωμένου χώρου, το οποίο και απασχολεί τόσο πολύ τους ερευνητές των ορεινών κοινωνιών. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες η έρευνα των Άλπεων κατάφερε να αποκαλύψει ότι πολλές αλπικές κοινότητες χαρακτηρίζονταν από απρόσμενα υψηλό βαθμό ανοίγματος. Οι κύριοι λόγοι ήταν η μακρά ιστορία ένταξης σε λειτουργικές κρατικές δομές και η εκτεταμένη εργατική μετανάστευση, η οποία και συντελούσε στο άνοιγμα των ως τότε κλειστών κοινοτήτων. Προκειμένου να μετρηθεί ο βαθμός ανοικτού προσανατολισμού, το ποσοστό εγγραμμάτων θεωρήθηκε ουσιαστικός δείκτης, αφού προϋπέθετε κάποιας μορφής εκπαίδευση και, κατ' επέκτασιν, επαφές με τον έξω κόσμο. Μελέτες των δεικτών αυτών οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τον 17ο αιώνα στη Γαλλία, η περί τα 1900 στην Αυστρία, οι αλπικές κοινότητες είχαν τους υψηλότερους δείκτες (Viazzo 1989: 140 κ.ε.). Οι περιοχές της Κεντρικής Ροδόπης φαίνεται να εντάσσονται επιτυχώς σ' αυτό το πρότυπο. Οι δείκτες ήταν σημαντικά υψηλότεροι στον βουλγαρικό πληθυσμό, που χαρακτηριζόταν από εποχιακή μετανάστευση, συγκριτικά με τους Πομάκους. Μεταξύ 1899 και 1901, το 78,18% όλων των νεονύμφων αντρών στην περιοχή του Rupres στην Κεντρική Ροδόπη μπορούσαν να διαβάσουν και να γράφουν, ενώ ο σχετικός δείκτης ήταν μόνο 7% για τους Πομάκους. Για τις νύμφες, οι δείκτες ήταν 19,88% για τις Βουλγάρες και 0,46% για τις Πομάκες. Η κατάσταση δεν διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά την επόμενη εικοσαετία. Πάνω από το 96%

των γαμπρών και το 74% των νυφών ήσαν εγγράμματοι μεταξύ των Βουλγάρων αλλά μόνο το 20% των γαμπρών και το 8% από τις νύφες μεταξύ των Πομάκων (πηγή: *Statistika na dvizenieto na naselenieto*, Sofia 1901-1928). Πολύ απλά, η εγγραμματοσύνη δεν ήταν απαραίτητη σ' έναν αγροτο-ποιμενικό πληθυσμό που είχε ελάχιστες επαφές με τον έξω κόσμο. Για όσους όμως μετανάστευαν για να εργαστούν ήταν πλεονέκτημα να μπορούν να διαβάζουν και να γράφουν. Επιπλέον, οι Πομάκοι αρνούντο επί μακρόν να στείλουν τα παιδιά τους σε βουλγάρικα σχολεία, ενώ κατά την οθωμανική περίοδο η εκπαίδευση ήταν χαμηλού επιπέδου και μη υποχρεωτική. Αντίθετα, οι Βούλγαροι κατάφεραν να καθιερώσουν ένα, αν και υποτυπώδες, εκπαιδευτικό σύστημα ήδη πριν από την ενσωμάτωση της Ροδόπης στο βουλγαρικό κράτος.

Ένας άλλος δείκτης του βαθμού απομόνωσης είναι η γλώσσα: Η βουλγαρική γλώσσα που μιλούσαν (και μιλούν) οι Πομάκοι είναι αρχαϊκή, τόσο στην ορολογία όσο και στην προφορά και τη σύνταξη. Για τους βουλγάρους εθνογράφους αυτό συνιστούσε, πέρα απ' οτιδήποτε άλλο, απόδειξη της βουλγαρικής εθνικότητας των Πομάκων· αλλά για μας ο γλωσσικός αρχαϊσμός είναι μια ακόμη συνέπεια της γενικής κοινωνικής απομόνωσης των Πομάκων και της μικρής έντασης των επαφών τους με τον έξω κόσμο. Μερικοί παρατηρητές του 19ου αιώνα φτάνουν να θεωρούν ότι τα βουλγαρικά των χριστιανών Βουλγάρων περιείχαν περισσότερες λέξεις τουρκικής προέλευσης απ' ό,τι η γλώσσα των Πομάκων.

Έτσι οι Πομάκοι ήσαν πιο απομονωμένοι από τους Βουλγάρους αλλά ο βαθμός της απομόνωσής τους άλλαξε με το χρόνο. Στην περίπτωση της Ροδόπης αυξήθηκε κατά τα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Μία παρόμοια διεργασία έχει παρατηρηθεί και στις Άλπεις (Viazzo 1989: 138). Ο βουλγαρικός πληθυσμός απομονώθηκε περισσότερο, διότι η παραδοσιακά ανοικτή οικονομία τους καταστράφηκε από το νέο διεθνές πολιτικό σκηνικό που επικράτησε μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η απομόνωση των Πομάκων εντάθηκε λόγω της πλήρους αποξένωσής τους από το βουλγαρικό έθνος-κράτος και τις συνακόλουθες πολιτικές διακρίσεων εις βάρος τους.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΟΜΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Όπως παρουσιάσαμε ήδη, οι Πομάκοι και οι Βούλγαροι διέφεραν μεταξύ τους ως προς τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες. Συνδεδεμένοι με αυτή τη διαφορά ήσαν και οι διαφορετικοί ρόλοι των νοικοκυριών στην οργάνωση της εργασίας. Στην οικονομία των Πομάκων το νοικοκυριό παρέμενε η βασική μονάδα οικονομικής οργάνωσης. Η οικο-

νομία των χριστιανών Βουλγάρων ήταν κυρίως οργανωμένη σύμφωνα με επαγγελματικά κριτήρια. Ο καταμερισμός εργασίας ήταν μεγαλύτερος και οι οικονομικές σχέσεις δεν εξαρτώντο κατ' ανάγκην από την οργάνωση του νοικοκυριού. Στις εργασιακές ομάδες και στις συντεχνίες η κατανομή πόρων και το μίσθωμα της δουλειάς δεν γίνονταν από κάποιον αρχηγό νοικοκυριού αλλά από κάποιον επαγγελματία που τις διηύθυνε. Το επάγγελμα καθόριζε και τα κύρια ορόσημα στη ζωή των ανδρών. Περί τα 12-14 το αγόρι γινόταν μαθητευόμενος, τέσσερα χρόνια αργότερα κάλφας και, αν είχε τύχη, σχεδόν πέντε χρόνια αργότερα θα εξελισσόταν σε αρχιτεχνίτη. Κατ' επέκτασιν, διέφεραν και οι κύκλοι εξέλιξης των νοικοκυριών μεταξύ των Πομάκων και των Βουλγάρων. Όμως, πρέπει να σημειώσουμε ότι η οικονομία δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας στον καθορισμό του σχηματισμού και της εξέλιξης των νοικοκυριών. Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και οι τρόποι κοινωνικής ένταξης είναι επίσης σημαντικά.

Οι κύριες διαφορές μεταξύ Βουλγάρων και Πομάκων, ως προς τους τρόπους σχηματισμού των νοικοκυριών, ήσαν οι ακόλουθες:

- Η συχνότητα των σύνθετων νοικοκυριών ήταν πολύ μεγαλύτερη στους Πομάκους απ' ό,τι στους Βουλγάρους.

- Η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν (για άντρες και γυναίκες) πολύ μικρότερη στους Πομάκους απ' ό,τι στους Βουλγάρους.

- Η εγκατάσταση μετά το γάμο, στους μεν Πομάκους έτεινε να είναι πατρο-ανδροτοπική, ενώ στους Βουλγάρους ήταν νεοτοπική.

Ωστόσο, παρέμεναν και σημαντικές ομοιότητες:

- Η πλευρική επέκταση του νοικοκυριού ήταν σπάνια.

- Η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας βασιζόταν στην ίση κληρονομιά των αντρών.¹¹

- Τα νοικοκυριά αποτελούνταν μόνο από συγγενείς.

- Ο μεγαλύτερος άντρας ήταν συνήθως και ο αρχηγός του νοικοκυριού.

- Ο γάμος αποτελούσε καθολικό φαινόμενο.

Αν και στενίζουν οι πηγές σχετικά με την ανασύσταση οικογενειών και τον υπολογισμό των σχετικών δεικτών στα Βαλκάνια (Todorova 1993: 107 κ.ε.), διαθέτουμε κάποιους καταλόγους από χωριά της κεντρικής Ροδόπης μετά το 1877. Ως το 1913, αφορούν αποκλειστικά το χριστιανικό βουλγαρικό πληθυσμό αλλά έκτοτε καλύπτουν ολόκληρα τα χωριά. Η ανάλυση πέντε αντιπροσωπευτικών καταλόγων δίνει με σαφήνεια τις διαφορές που προαναφέραμε στην τυπολογία των νοικοκυριών μεταξύ Βουλγάρων και Πομάκων (πίνακας 3).

Οι ίδιες διαφορές είναι επίσης εμφανείς και στους καταλόγους ενός πληθυσμιακά μικτού χωριού (πίνακας 4).

Αλλά, ενώ οι διαφορές στη δομή των νοικοκυριών είναι εντυπωσιακές, από άποψη μεγέθους τα νοικοκυριά των Πομάκων δεν ήσαν μεγαλύτερα από αυτά των Βουλγάρων.

Πίνακας 3: Τυπολογία νοικοκυριών σε δύο βουλγαρικά και δύο πομακικά χωριά (1877-1928)

	Βούλγαροι		Πομάκοι	
	Siroka Iaka, 1877 (437 νοικοκυριά)	Cepelare, 1880 (89 νοικοκυριά)	Arda, 1913 (160 νοικοκυριά)	Bogutevo, 1928 (161 νοικοκυριά)
τύπος ¹⁰	%	%	%	%
μεμονωμένοι	0,9	2,3		1,2
μη οικογένειες	0,2	2,3	0,7	0,6
31	10,6	6,8	2,6	5,0
32	59,5	64,8	45,8	38,5
33	0,7	1,1		0,6
34	10,0	8,0	7,2	5,0
πυρηνικές οικογένειες	80,8	80,7	55,5	49,1
41	5,3	3,4	27,5	9,9
43	1,6		2,0	3,1
44	0,2			
45	0,2		0,7	0,6
47	3,7	4,5	3,3	7,5
απλές διευρυμένες οικογένειες	11	7,9	33,3	21,1
51	1,2			
53	0,5			4,3
55	4,2	6,8	10,5	23,6
56	0,5			
57	0,5			
σύνθετες οικογένειες	7,1	6,8	10,5	27,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγές: Siroka Iaka: ODA Smoljan f. 44k, op. 2, a.e. 7. Cepelare: ODA Smoljan f. 142k, op. 1, a.e. 4. Arda: ODA Smoljan f 8k, op. 1, a.e. 137. Bogutevo: Registar za naselenieto na s. Bogutevo, φυλάσσεται στη δημοτική αρχή του Cepelare.

ρων. Και στις δύο περιπτώσεις ο μέσος όρος ήταν μεταξύ πέντε και έξι μελών. Επίσης, σπάνιες ήταν οι πλευρικές επεκτάσεις και στους Πομάκους. Τα διευρυμένα νοικοκυριά των Πομάκων περιελάμβαναν γονείς και έναν ή περισσότερους παντρεμένους γιους, ή έναν παντρεμένο γιο και ένα γονιό. Συνεπώς, τόσο τα πομακικά όσο και τα βουλγαρικά νοικοκυριά σχηματίζονταν γύρω από τον πυρήνα συγγενών πρώτου βαθμού του αρχηγού τους (γονείς, σύζυγοι, αδέρφια και παιδιά). Στη βουλγαρική Siroka Iaka, το 96,8% του πληθυσμού ανήκε στην κατηγορία των συγγενών πρώτου βαθμού του αρχηγού του νοικοκυριού. Για τους χριστιανούς του Cepelare, ο δείκτης ήταν 93,5%, ενώ για τους Πομάκους της Arda μόνο 91,5% και για τους Πομάκους του Bogutevo 81,4%. Αυτά τα μεγέθη των συγκεκριμένων δεικτών θεωρούνται υψηλά για τη νοτιο-ανατολική Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Καυταντζόγλου υπολογίζει δείκτες μεταξύ 72,3 και 81,7% για τους συγγενείς πρώτου βαθμού του αρχηγού του νοικοκυριού στον

Πίνακας 4: Τυπολογία νοικοκυριών σ' ένα πληθυσμιακά μικτό χωριό (Cepelare, 1920)

	Βούλγαροι (61 νοικοκυριά)	Πομάκοι (37 νοικοκυριά)
τύπος	%	%
μεικνωμένοι	1,6	2,7
31	14,8	
32	60,7	43,2
33	3,3	2,7
34	3,3	2,7
πυρηνικές οικογένειες	82,0	
48,6		
41	11,5	16,2
42		2,7
47	1,6	2,7
απλές διευρυμένες οικογένειες	13,1	21,6
51		2,7
55	3,3	2,7
σύνθετες οικογένειες	3,3	27,0
Σύνολο	100,0	100,0

† Πηγή: Registar za grazdanskoto sastojanie na obstina Cepelare, φυλάσσεται στη δημοτική αρχή του Cepelare.

πληθυσμό των νοικοκυριών του Συρράκου την περίοδο μεταξύ 1898 και 1929 (Caftanzoglou 1994: 89).

Οι διαφορές μεταξύ των νοικοκυριών των Πομάκων και εκείνων των Βουλγάρων οφείλονταν στους διαφορετικούς τρόπους σχηματισμού τους. Τα βουλγαρικά νοικοκυριά συνήθως ξεκινούσαν με το γάμο ενός γιου. Αντίθετα, οι Πομάκοι σχημάτιζαν νοικοκυριά σε μετέπειτα στάδια του κύκλου ζωής. Μια άλλη σημαντική διαφορά ήταν η πολύ μικρή ηλικία κατά τον πρώτο γάμο στον πληθυσμό των Πομάκων. Οι λόγοι ήταν πολιτισμικοί και οικονομικοί: Η παρθενία αποτελούσε υψηλή αξία —ήταν στην πραγματικότητα προϋπόθεση για το γάμο— και προστατευόταν καλύτερα με τους πρώτους γάμους των κοριτσιών. Επιπλέον, οι γονείς προσπαθούσαν να κρατούν τα παιδιά υπό τον έλεγχό τους όσο το δυνατόν περισσότερο. Από την άλλη, τα κορίτσια εγκατέλειπαν το νοικοκυριό με το γάμο και χρειαζόταν να αντικατασταθούν από μια νύφη το συντομώτερο δυνατό, αφού διαφορετικά το νοικοκυριό θα στερείτο την απαραίτητη εργασία για να αντιμετωπίσει τις περίπλοκες ανάγκες ενός αγροτο-ποιμενικού σπιτικού (βλ. Mitterauer/Ehmer 1986: 13).

Τα νοικοκυριά των Πομάκων ενδέχεται να ήταν ακόμη πιο σύνθετα τον 19ο αιώνα, αφού η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν ακόμη μικρότερη (περί τα 13-14 για τα κορίτσια, γύρω στα δύο χρόνια μεγαλύτερη για τα αγόρια, βλ. Makaveeva 1991: 64). Η μέση ηλικία γάμου αυξήθηκε περίπου μετά το 1918.¹¹ Βεβαίως, δεν διαθέτουμε ακρι-

θή στοιχεία για τη δομή της οικογένειας των Πομάκων κατά τον 19ο αιώνα. Αναφορές και κάποια στατιστικά στοιχεία του ύστερου 19ου αιώνα, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι δομές του 19ου αιώνα ήταν παρόμοιες με αυτές των αρχών του 20ού αιώνα. Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, οι δομές των πομακικών νοικοκυριών παρέμειναν αρκετά σταθερές. Όλοι οι παρατηρητές συμφωνούν ότι οι ριζικές αλλαγές στη δομή της οικογένειας και στις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό της επήλθαν μόνο με την κομμουνιστική προσπάθεια για εκσυγχρονισμό και ιδιαίτερα με την κολλεκτιβοποίηση.¹²

Στη δυτική Ροδόπη η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική. Τουλάχιστον οι αναφορές του Philip Mosely περιέχουν πληροφορίες για ύπαρξη μεγάλων σύνθετων νοικοκυριών, τύπου ζάντρουγκας (*zadruga*), μεταξύ των Πομάκων ως και τις δεκαετίες του 1920 και 1930 (Mosely 1976a και 1976b). Χωρίς να επιδιώκουμε και την εξήγηση αυτών των διαφορών, προτείνουμε ότι ο γενικά υψηλότερος βαθμός απομόνωσης και η απουσία οποιασδήποτε αισθητής ένταξης των περιοχών σε αγορές κατά τον 19ο αιώνα ευθύνονται για αυτή τη διαφοροποίηση. Οι πηγές αυτής της περιόδου περιγράφουν τη δυτική Ροδόπη ως άκρως απομονωμένη περιοχή, με πρώτο και οπισθοδρομικό πομακικό πληθυσμό (Popkonstantinov 1893). Συγκριτικά με τους Πομάκους της δυτικής Ροδόπης, οι Πομάκοι της κεντρικής Ροδόπης ήταν πιο ενταγμένοι σε ευρύτερα κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα κατά τον 19ο αιώνα.

Η ενσωμάτωση των νοικοκυριών

Το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των νοικοκυριών ανήκει σ' αυτά που συνήθως κυριαρχούν κατά τη μελέτη ορεινών κοινοτήτων. Η κυρίαρχη επιρροή της κοινότητας του χωριού και η εξουσία της μπορούν να αποδειχθούν σε διαφορετικούς ορεινούς χώρους (Guillet 1983: 564· Viazzo 1989: 26 κ.ε.). Γενικά, κατά τις προ-βιομηχανικές περιόδους τα νοικοκυριά των ορεινών περιοχών δεν είχαν επαρκείς πόρους για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες και δυσκολίες των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Σημαντικές αποφάσεις απαιτούσαν την από κοινού προσπάθεια αρκετών νοικοκυριών.

Στην οροσειρά της Ροδόπης μπορούμε να διακρίνουμε διάφορα επίπεδα κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταξύ των νοικοκυριών: τη συγγένεια, τη γειτονιά, την κοινότητα του χωριού και μεταξύ των χριστιανών Βουλγάρων τις επαγγελματικές οργανώσεις. Η κοινότητα ρύθμιζε την πρόσβαση στη γη. Μόνο οι χωριανοί είχαν το δικαίωμα να κατέχουν γη στα όρια της κοινοτικής έκτασης. Τα κοινόκτητα βοσκοτόπια χρησιμοποιούντο από τα κοπάδια των κατοίκων ή νοικιάζονταν σε κτηνοτρόφους από άλλα μέρη. Σε χωριά με μεγάλης κλίμακας κτηνοτροφία, τα συμφέροντα των κατοίκων κατά

καιρούς συγκρούονταν με εκείνα των κεχαγιάδων, που κατείχαν ιδιόκτητα λειβάδια και συχνά αδιαφορούσαν για τους κανόνες της κοινότητας (Markova 1960: 77).

Τα χωριά λειτουργούσαν επίσης ως φορείς ηθικού ελέγχου. Τα νοικοκυριά και τα άτομα που προσέβαλαν τις ηθικές αντιλήψεις της κοινότητας υφίσταντο κυρώσεις από τις αρχές του χωριού. Για παράδειγμα, οι νύφες που είχαν χάσει την παρθενιά τους πριν από το γάμο ταπεινώνονταν από/και παρουσία όλης της κοινότητας. Ο ρόλος των χωριών αναγνωριζόταν και ενισχυόταν από το κράτος όπως κατά την ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, περίοδο κατά την οποία τα χωριά αποτελούσαν τη μικρότερη νομικο-διοικητική μονάδα και απολάμβαναν κάποια δικαιώματα αυτονομίας.

Η συγγένεια και η γειτονιά αποτελούσαν κι αυτές σημαντικά μέσα κοινωνικής ενσωμάτωσης για τα νοικοκυριά. Εκτός από τη συναισθηματική στήριξη, τα νοικοκυριά αντλούσαν πόρους από την ανταπόδοση και ανταλλαγή εργασίας που χαρακτήριζαν τις συγγενειακές και γειτονικές σχέσεις. Σε περιόδους αγροτικής αιχμής, όπως και για την κατασκευή κτιρίων, η στενότητα της οικογενειακής εργασίας ήταν ιδιαίτερα αισθητή.¹³ Στην αδυναμία τους να προσλάβουν εργάτες με μεροκάματο, στρέφονταν στη συνεργατική προσφορά εργασίας. Διακρίνονταν δύο μορφές συνεργατικότητας (βλ. Guillet 1980: 154). Πρώτον, η «τελετουργική» (festive) εργασία, που χαρακτηριζόταν από γενικευμένη αμοιβαιότητα. Τα νοικοκυριά που συμμετείχαν δεν μετρούσαν την ποσότητα της εργασίας που προσέφεραν. Η μόνη υποχρέωση του νοικοκυριού που βοηθούσαν αφορούσε τη φροντίδα για το φαγητό και το ποτό τους, που τα προσέφερε. Τα νοικοκυριά γνώριζαν ότι μακροπρόθεσμα θα τους επιστρεφόταν η εργασία που είχαν επενδύσει. Η δεύτερη μορφή ήταν αυτή της ανταλλασσόμενης εργασίας: Τα νοικοκυριά ανέμεναν την ανταπόδοση σχετικά σύντομα και στην ίδια ποσότητα (Krastanova 1986: 116). Αρχικά η ανταλλασσόμενη εργασία λειτουργούσε στο πλαίσιο της συγγενειακής ομάδας: αλλά προς τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα όλο και περισσότερο επεκτεινόταν και στη γειτονιά. Ανάλογα με την περίπτωση, η ομάδα συνεργασίας ήταν μικρότερη ή μεγαλύτερη. Ένας μαχαλάς ή και ολόκληρο το χωριό συμμετείχε στην κατασκευή ή τη συντήρηση των κοινοτικών κτιρίων. Σε μικτά, από την άποψη της θρησκείας, χωριά η αμοιβαία ανταποδιδόμενη εργασία αποτελούσε σημαντική μορφή και πλαίσιο κοινωνικής επαφής μεταξύ Πομάκων και Βουλγάρων. Αυτού του είδους η εργασία ήταν και μέσο εκδήλωσης ιδεολογικών αντιλήψεων στο επίπεδο της κοινότητας και επιβολής κοινωνικών σχέσεων εντός των ορίων της.

Η ηθική βάση της αμοιβαιότητας ήταν η έννοια της αλληλεγγύης μεταξύ συγγενειακών νοικοκυριών. Οι αδελφοί δεν ανταγωνίζονταν ο ένας τον άλλο για την εξασφάλιση γης και εξουσίας, αφού η γη μοιραζόταν εξίσου σε όλα τα αρσενικά παιδιά. Μεταξύ Βουλγάρων και Πομάκων, σχεδόν όλοι οι παντρεμένοι άνδρες γίνονταν αρχηγοί ανεξάρτητων νοικοκυριών στη διάρκεια της ζωής τους. Έτσι, δεν ανταγωνίζονταν

για το ποιος θα είναι αρχηγός του αρχικού νοικοκυριού. Η ανάλυση των καταλόγων με νοικοκυριά αποκαλύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των νιόπαντρων ανδρών ήσαν ήδη αρχηγοί νοικοκυριού και ότι οι περισσότεροι παντρεμένοι Πομάκοι γίνονταν αρχηγοί ανεξάρτητου νοικοκυριού πριν συμπληρώσουν τα 35 χρόνια.

Μέσω της αμοιβαίας ανταλλαγής υπηρεσιών τα νοικοκυριά υποστασιοποιούσαν τους υπάρχοντες συγγενειακούς δεσμούς, όπως και δημιουργούσαν νέες σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαίων εξαρτήσεων, οι οποίες τελικά εκλαμβάνονταν ως συγγενειακές σχέσεις. Η συγγένεια ήταν δυναμικό φαινόμενο και μπορούσε να επεκταθεί ανάλογα με τις ανάγκες του νοικοκυριού. Προκειμένου να εκδηλωθούν και να σταθεροποιηθούν αυτές οι σχέσεις χρησιμοποιούντο διάφορες μορφές τεχνητής συγγένειας (κουμπαριά, σχέση ομογάλακτων, αδελφοποιία), με τις αντίστοιχες γλωσσικές εκφράσεις. Αυτό το μονέλο αντιστοιχεί στην παραδοχή του David Guillet ότι «καθώς κινούμαστε από τις εντατικές παραγωγικές ζώνες σ' κείνες της εκτατικής παραγωγής, αυξάνεται η πίεση στα νοικοκυριά να διαφοροποιήσουν την παραγωγή, να μειώσουν τους κινδύνους και να αντλούν εργατικό δυναμικό σε πλαίσιο αμοιβαιότητας κατά τις περιόδους αιχμής. Μία αντίδραση είναι η δημιουργία ευέλικτου δικτύου κοινωνικών σχέσεων μέσω δεσμών συγγένειας, φιλίας, πελατειακών σχέσεων και πνευματικής συγγένειας, το οποίο να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για εξασφάλιση στρατηγικής σημασίας γης και εργασίας σε περίπτωση ανάγκης» (Guillet 1983: 561). Έτσι, η μικρή ηλικία γάμου των Πομάκων αποτελούσε και τρόπο δημιουργίας νέων σχέσεων με μη συγγενικά νοικοκυριά ή ενδυνάμωσης υπάρχουσών σχέσεων το συντομώτερο δυνατό στον κύκλο ζωής.

Μεταξύ του βουλγαρικού πληθυσμού, η συγγένεια και η γειτονιά δεν ήσαν οι μόνες δυνατότητες για την οργάνωση κοινωνικών δικτύων πέρα από αυτά της κοινότητας. Οι πλανόδιοι τεχνίτες εντάσσονταν σε επαγγελματικές οργανώσεις, οι οποίες, ακόμη κι αν στηρίζονταν στη συγγένεια για την προσέλκυση μαθητευομένων, υπερέβαιναν τους δεσμούς συγγένειας. Ωστόσο, στο επίπεδο του χωριού, οι σχέσεις αμοιβαιότητας και συνεργασίας —παρόμοιες με αυτές της συγγένειας— κυριαρχούσαν και στο πλαίσιο των επαγγελματικών οργανώσεων.

Συμπερασματικά, επιθυμώ να τονίσω ότι η περίπτωση της οροσειράς της Ροδόπης καταδεικνύει την ποικιλία της κοινωνικής προσαρμογής σε ένα ορεινό περιβάλλον. Στο ίδιο ακριβώς οικολογικό περιβάλλον, δύο πληθυσμιακές ομάδες υιοθέτησαν διαφορετικούς τρόπους στην οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής τους. Οι διαφορετικές πορείες τους προκύπτουν από διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες και από διαφορετικά επίπεδα ευαισθησίας σε πιέσεις των ευρύτερων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομών. Αλλά, παρά τις διαφορές, εντοπίστηκαν και παρόμοιες αντιδράσεις στις οικολογικές πιέσεις. Κατά συνέπεια, προκειμένου να διαμορφώσουμε μια συνολική άποψη για τις ορεινές κοινότητες του βαλκανικού χώρου, φαίνεται απαραίτητη η διεξα-

γωγή περαιτέρω συγκριτικής έρευνας, η οποία θα στηρίζεται σε λεπτομερείς μικρο-έρευνες και θα διέπεται από παρόμοιες μεθοδολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Η παρούσα δημοσίευση είναι αποτέλεσμα της εργασίας μου στο ερευνητικό πρόγραμμα «Οικολογία, Οργάνωση της Εργασίας και Μορφές Οικογένειας στα Βαλκάνια. Σύγκριση Ορεινών Κοινωνιών», το οποίο χρηματοδοτείται από το Αυστριακό Ίδρυμα για την Προαγωγή της Επιστημονικής Έρευνας, το FWF. Το πρόγραμμα διεξάγεται στο Τμήμα Ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στο Πανεπιστήμιο του Γκρατς.

1. Η ανατολική Ροδόπη διαφέρει και από μίαν άλλη άποψη από τη δυτική και την κεντρική Ροδόπη: κατοικείται κυρίως από την τουρκική εθνότητα.

2. Αφού τα εμπειρικά δεδομένα αφορούν κυρίως την κεντρική Ροδόπη, οι περισσότεροι ισχυρισμοί μας ισχύουν αποκλειστικά γι' αυτή.

3. Η βιβλιογραφία για τους Πομάκους είναι ήδη εκτενής. Κατά κανόνα είναι ιδεολογικά φορτισμένη και απλά προσπαθεί να αποδείξει ότι οι Πομάκοι ανήκουν στο βουλγαρικό, το ελληνικό ή το τουρκικό έθνος. Πράγματι, οι Πομάκοι είναι από τεχνική άποψη, όπως και οι βόσνιοι Μουσουλμάνοι, ένας εξισλαμισμένος σλαβικός πληθυσμός. Πρόσφατη φιλολογία φτάνει να ισχυρίζεται ότι μπορεί να θεωρηθούν διακριτή εθνοτική ομάδα (Karagiannidis 1997).

4. Αρχικά η έννοια της «εξειδικευμένης παραγωγικής στρατηγικής» συζητήθηκε ως αγροτική δραστηριότητα ενταγμένη στην αγορά. Διευρυνόμενη την έννοια προκειμένου να συμπεριλάβει και μη αγροτικές δραστηριότητες. Σκοπός είναι να εστιαστεί το περιεχόμενο της έννοιας στα νοικοκυριά και τις αποφάσεις τους, όπως και στις οικονομικές περιστάσεις για δραστηριότητες που εντάσσονται σε αγορές.

5. Συνήθως ο πληθυσμός που μαχαλά περιλάμβανε μια συγγενειακή ομάδα και προερχόταν από κοινή προγονική οικογένεια.

6. Η καλύτερη πηγή στην εκτροφή προβάτων στην Κεντρική Ροδόπη γράφτηκε από ένα δάσκαλο της επαρχίας και, ταυτόχρονα, πολιτικό, τον Vasil Decov (Decov 1903).

7. Βλ. σχετικά τεκμήρια στο Dorev Panco (ed.), 1940, *Documenti za bulgarskata istorija, II. Documenti iz turskite darzavni archivi*, Sofia. Αυτά τα τεκμήρια αφορούν τακτικές εντολές της οθωμανικής κυβέρνησης για μαλλί και ύφασμα της Ροδόπης από το 1820 και πέρα.

8. Η ισχυρή έγνοια για την εκπαίδευση που χαρακτηρίζει τον χριστιανικό βουλγαρικό πληθυσμό της Ροδόπης μπορεί να θεωρηθεί συνέπεια των εποχιακών μετακινήσεων για εργασία. Χωριά όπως η Siroca Laka, το Cepelare και το Cokmanovo ήσαν γενέτειρες πολλών διανοουμένων και ακαδημαϊκών δασκάλων. Ήδη από το 1920 αναφέρονται σπουδαστές από αυτές στο εξωτερικό.

9. Η παραδοχή του εθιμικού δικαίου ότι τα κορίτσια πρέπει να εξαιρούνται από την κληρονομιά παραγωγικής ιδιοκτησίας απεδείχθη πιο ισχυρή από τις προβλέψεις του νόμου της Sheriat και του βουλγαρικού Αστικού Κώδικα.

10. Χρησιμοποιείται σε τροποποιημένη μορφή το σύστημα ταξινόμησης των Laslett και Hammel: 31= ζευγάρι χωρίς παιδιά, 32= ζευγάρι με παιδιά, 33= πατέρας με παιδιά, 34= μητέρα με παιδιά, 41= πυρηνική οικογένεια με ανιόντες, 42= πυρηνική οικογένεια με συγγενείς παλαιότε-

ρων γενεών, 43= πυρηνική οικογένεια με ανύπαντρα αδέρφια, 44= πυρηνική οικογένεια με πλευρικούς συγγενείς (χωρίς αδέρφια), 45= πυρηνική οικογένεια με απογόνους, 47= πυρηνική οικογένεια με συγγενείς διαφόρων γενεών, 51= νοικοκυριό με οικογένεια προπάτορα, 53= frereches, 54= νοικοκυριό με οικογένεια της ίδιας γενεάς, 55= νοικοκυριό με οικογένεια απογόνου, 56= νοικοκυριό με οικογένεια νεώτερης γενεάς, 57= νοικοκυριό με οικογένειες διαφόρων γενεών.

11. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ανέβηκε η μέση ηλικία γάμου στους Πομάκους, επειδή το βουλγαρικό κράτος προσπάθησε να εφαρμόσει νόμιμα όρια ελάχιστης ηλικίας γάμου τα 18 χρόνια για τα κορίτσια και τα 20 για τα αγόρια. Επίσης, οι άντρες συνήθως παντρεύονταν μετά την εκπλήρωση των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων.

12. Κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930 έχουν ήδη αρχίσει κάποιες αλλαγές, αφού τα παιδιά των Πομάκων όλο και περισσότερο πήγαιναν σε βουλγαρικά σχολεία. Αυτό οδήγησε στη διαρκώς μειούμενη επιρροή των γονιών, επειδή η κοινωνικοποίηση σταμάτησε να αποτελεί μονοπώλιό τους.

13. Στην περίπτωση των Πομάκων, το πρόβλημα οφειλόταν στην περιπλοκότητα των εργασιών που είχαν. Τα βουλγαρικά νοικοκυριά είχαν να αντιμετωπίσουν την απουσία των ανήλικων ανδρών, οι οποίοι εργάζονταν ως εποχιακοί μετανάστες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baer Gabriele, 1970, 'The Administrative, Economic and Social Functions of the Turkish Guilds', *International Journal of Middle East Studies*, 1: 1, 28-50.
- Beuermann Arnold, 1967, *Fernweidewirtschaft in Südosteuropa. Ein Beitrag zur Kulturgeographie des östlichen Mittelmeergebietes*, Braunschweig.
- Brunnbauer Ulf, 1998, 'Das Viehhirte und die Haushalte. Ökologie, Arbeitsorganisation und Haushalte unter Muslimen und Christen in den Mittleren Rhodopen, 1830-1935', Graz: Ph.D thesis.
- Byrnes Robert E. (ed.), 1976, *Communal Families in the Balkans: The Zadruga, Essays by Philip E. Mosely and Essays in His Honor*, London.
- Caftanzoglou Roxanne, 1994, 'The Household Formation Pattern of a Vlach Mountain Community of Greece: Syrrako 1898-1929', *Journal of Family History*, 19: 1, 79-98.
- Campbell J. K., 1974, *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, New York-Oxford.
- Cole John/Wolf Eric, 1974, *The hidden frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Village*, New York.
- Decov Vasil, 1903, 'Srednerodopsko ovcarstvo', *SBNU*, 19: Materiali, 3-92.
- Ehmer Josef/Mitterauer Michael (ed.), 1986, *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien-Köln-Graz.
- Febvre Lucien, 1925, *A geographical introduction to history*, London.
- Friedl John, 1973, 'Benefits of Fragmentation in a Traditional Society: A Case from the Swiss Alps', *Human Organization*, 32: 1, 29-36.
- Guillet David, 1980, 'Reciprocal Labor and Peripheral Capitalism in the Central Andes', *Ethnology*, 19: 2, 151-168.

- Guillet David, 1983, 'Toward a Cultural Ecology of Mountains: The Central Andes and the Himalayas Compared', *Current Anthropology*, 24: 5, 561-574.
- Kanev Konstantin, 1975, *Minaloto na s. Momcilovci, Smoljansko. Prinos kam istorijata na srednite rodopi*, Sofia.
- Karagiannis Evangelos, 1997, *Zur Ethnizität der Pomaken*, Berlin.
- Kaser Karl, 1992, *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*, Wien-Köln-Weimar.
- Krastanova Kiprijana, 1986, *Tradicii na trudova vzaimopomost v balgarskoto selo*, Sofia.
- Makaveeva Ljuba, 1991, *Balgarsko semejstvo. Etno-socialni aspekti*, Sofia.
- Markova Ljudmilla, 1960, 'Sel'skaja obscyina u bolgar v XIX veke', *Trudy Instituta Étnografii AN SSSR*, N.S. 57 (Moskva), 6-109.
- Mosely Philip E., 1976a, 'The Peasant Family: The Zadruga, or Communal Joint-Family in the Balkans, and its Recent Evolution', στο Byrnes Robert E. (ed.): 19-30.
- Mosely Philip E., 1976b, *The Distribution of the zadruga within Southeastern Europe*, Byrnes, 58-69.
- Orlove Benjamin, 1980, 'Ecological Anthropology', *Annual Review of Anthropology*, 9: 235-273.
- Palareit Michael, 1987, 'The Migrant workers of the Balkans and their Villages (18th Century-World War II)', στο Roth Klaus (ed.), *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa* (= Südosteuropa-Studien, Heft 38, München).
- Popkonstantinov Christo, 1893, 'Kraiste Babek v Rodopskite planini', *SBNU*, 9: 716-731.
- Rhoades Robert/Thompson Stephen, 1975, 'Adaptive Strategies in Alpine Environments: Beyond Ecological Particularism', *American Ethnologist*, 2: 535-551.
- Todorova Maria N., 1993, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developements in Ottoman Bulgaria*, Washington.
- Viazzo Pier Paolo, 1989, *Upland Communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Cambridge.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ανοιχτές ή κλειστές;

Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση
των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία
κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΡΘΡΟ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΕΤΑΙ τον σχετικά ανοιχτό προσανατολισμό των ορεινών κοινοτήτων σε δύο αλβανικές περιοχές, οι οποίες παρουσιάζουν οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές ομοιότητες. Στην εθνογραφία του ορεινού χώρου, η εικόνα των ορεινών κοινοτήτων παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της οπισθοδρόμησης, του συντηρητισμού και της φτώχειας. Μια μεγαλύτερη έμφαση στην ιστορία παρήγαγε μια νέα εικόνα για τον πολιτισμό και την ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Ο ανθρωπολόγος Robert Burns ήταν από τους πρώτους που αμφισβήτησαν τις παλιές έννοιες και έφτασε στο σημείο να ισχυριστεί ότι η γαλλική περιοχή των Άλπεων μπορεί να χαρακτηριζόταν από απρόσμενα υψηλό βαθμό εγγραμματοσύνης ήδη από την περίοδο του ύστερου μεσαίωνα.¹ Αυτό καταγράφεται στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Μελέτες που ακολούθησαν σε άλλες περιοχές των Άλπεων ενίσχυσαν τα συμπεράσματά του. Στις ορεινές περιοχές της Αυστρίας, η εγγραμματοσύνη έφτασε το 100% το 1900 και στις ανατολικές περιοχές ξεπέρασε τις επιδόσεις των πεδινών οικισμών της χώρας.²

Οι ενδείξεις του ανοίγματος προς τα έξω εμφανίζονται ταυτόχρονα με σημαντικό αριθμό χαρακτηριστικών, τα οποία δείχνουν κοινωνική και πολιτισμική εσωστρέφεια. Η επιμονή των παλαιών παραδόσεων και συνηθειών, οι βαρειές διάλεκτοι, η ενδογαμία σε επίπεδο χωριού και η περιορισμένη μετανάστευση είναι μερικά από τα στοιχεία που προσδίδουν την εντύπωση εσωστρεφών κοινοτήτων. Επίσης, συνάδει με αυτή την εικόνα το γεγονός ότι οι ορεινές κοινωνίες σε διαφορετικές περιοχές επιδεικνύουν αρκετά εντυπωσιακές ομοιότητες σε κρίσιμους θεσμούς.

Αυτό μας οδηγεί στο λεγόμενο αλπικό παράδοξο. Η παραδοχή ότι απομονωμένες κοινότητες σε μεγάλα υψόμετρα προσεγγίζουν πλησιέστερα την κλειστή οικονομία της αυτοσυντήρησης, παραβλέπει το γεγονός ότι οι πιθανότητες να προσεγγίσουν την αυτάρκεια είναι προφανώς μικρότερες, εξαιτίας της οικολογικά εκτεθειμένης θέσης τους. Η ίδια η περιθωριακότητα της γης και οι σκληρές κλιματολογικές συνθήκες εξαναγκάζουν αυτές τις κοινότητες να «ανοίξουν» τις οικονομίες τους πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι κοινότητες των χαμηλότερων υψομέτρων.³ Οι στρατηγικές για την αντιμετώπιση των στενοτήτων στην προσφορά ποικίλλουν από τις διάφορες μορφές μετανάστευσης ως στις παραγωγικές στρατηγικές, όπως αυτή της μεταβατικής κτηνοτροφίας. Πράγματι, η οικολογία δεν είναι ο μοναδικός παράγων που καθορίζει αν μια κοινότητα θα έχει ανοικτό ή κλειστό προσανατολισμό. Στην παρούσα εργασία θα συζητηθούν η διασύνδεση μεταξύ μικρο-δομών και μακρο-δομών, όπως και η ιστορική δυναμική σχετικά με το ζήτημα των σχετικά ανοικτών ή κλειστών κοινοτήτων.

Τα πορίσματα αυτά ανθρωπολόγων, ιστορικών και γεωγράφων είναι αποτέλεσμα εκτεταμένης και μακράς έρευνας σε διάφορες ορεινές περιοχές ανά τον κόσμο. Στην περίπτωση των Βαλκανίων δεν έχουμε ακόμη τέτοιες μελέτες, που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις για τον κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό και για τη σχέση απομονωμένων και δυσπρόσιτων ορεινών περιοχών με την οθωμανική διοίκηση και αργότερα με τα αντίστοιχα κράτη που την διαδέχτηκαν. Η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη ότι τα βουνά λειτούργησαν μόνο ως καταφύγιο όσων προσπαθούσαν να ξεφύγουν από οθωμανούς εισβολείς και ότι οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών ήσαν κύρια σκληροί μαχητές της εθνικής ανεξαρτησίας ή παρόμοιοι μύθοι της εθνικιστικής ιστοριογραφίας θα μπορούσαν έτσι να αντιμετωπισθούν με άλλες εννοιολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Η ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΟΧΗ, Η ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Οι συγκριτικές μελέτες έχουν αποδειχτεί πολύ χρήσιμες για τέτοια εγχειρήματα. Οι δύο περιοχές που επελέγησαν για τη σύγκριση είναι: Ο ορεινός χώρος του Dukagjin, που ανήκει στις βόρειες αλβανικές οροσειρές, βόρεια του ποταμού Δρίνου ως τα σύνορα με το Μαυροβούνιο. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από υπερβολικά απότομη μορφολογία του εδάφους και είναι ιδιαίτερα δυσπρόσιτη. Οι ορεινοί σχηματισμοί φτάνουν τα 2.600 μ.. Στις άνω ζώνες απαντώνται καλά βοσκοτόπια, που εξασφαλίζουν τροφή για τα κοπάδια το καλοκαίρι. Κατά τους χειμερινούς μήνες το κλίμα είναι βαρύ και το χιόνι

μπορεί να καλύπτει τις κορυφές επί μήνες. Το καλοκαίρι επικρατεί ήπιος και υγρός καιρός. Τα ποτάμια έχουν σχηματίσει βαθιές κοιλάδες στα ασβεστολιθικά πετρώματα. Μέχρι και τα χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος η επικοινωνία ήταν πολύ δύσκολη. Τα χιονισμένα ορεινά περάσματα και τα ορμητικά ποτάμια ήταν συχνά αδύνατον να τα διασχίσει κάποιος το χειμώνα ή την περίοδο που έλιωναν τα χιόνια, και οι άνθρωποι έμεναν απομονωμένοι για μεγάλα χρονικά διαστήματα.⁴

Επίσης, εξετάζουμε τα όρη του Kurvelesh, τα οποία βρίσκονται στη νοτιοδυτική Αλβανία. Η περιοχή μπορεί να διακριθεί σε Άνω και Κάτω Kurvelesh. Από μορφολογική άποψη, το δεύτερο μοιάζει με το Dukagjin αλλά έχει μεσογειακό κλίμα. Το άνω τμήμα είναι ένα υψίπεδο περικυκλωμένο από ομαλές βουνοπλαγιές. Εξίσου δύσκολο στην προσπέλαση από άλλες περιοχές, ως προς την εσωτερική δομή δεν παρουσιάζει τον κατακερματισμό του Dukagjin. Επικρατεί το μεσογειακό κλίμα με ξηρά και θερμά καλοκαίρια και ήπιους ζεστούς χειμώνες. Υπάρχουν περισσότερα βοσκοτόπια από ό,τι στο Βορρά αλλά στη διάρκεια του καλοκαιριού η ζέστη ξεραίνει τη βόσκη και αναγκάζει τους κτηνοτρόφους να μετακινηθούν στην ενδοχώρα.⁵

Η επιλογή των δύο αυτών περιοχών για τη συγκριτική μελέτη δικαιολογείται ως εξής: Η επίδραση του ορεινού στοιχείου στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση, και στις πολιτισμικές συνήθειες των κατοίκων, ήταν προφανής. Η βόσκη των ζώων ήταν η κύρια ασχολία, αφού η καλλιέργεια της γης προσέκρουε στην έλλειψη καλλιεργήσιμων εδαφών. Τόσο το Dukagjin όσο και το Kurvelesh απέκτησαν προνομιακό καθεστώς στον διοικητικό μηχανισμό του οθωμανικού κράτους. Σύμφωνα με το λεγόμενο *Jus Valachium*, οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών ήσαν οργανωμένοι σχεδόν σαν στρατιωτικές μονάδες.⁶ Εξ αρχής ήσαν σε πολύ καλύτερη θέση από τους αγρότες γενικά, απαλλάσσονταν από φόρους, μπορούσαν να φέρουν όπλα προκειμένου να εξυπηρετήσουν ανάγκες όπως η φύλαξη των ορεινών περασμάτων και ως εκ τούτου να διατηρήσουν τα τοπικά τους έθνη. Αυτά τα προνόμια συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας συνείδησης ανώτερης κοινωνικής θέσης, του ελεύθερου ορεινού ανθρώπου, που διατηρήθηκε και στον 20ό αιώνα. Η κοινωνική οργάνωση και τα πολιτισμικά γνωρίσματα είναι παρόμοια από πολλές απόψεις, παρόλο που το Dukagjin παρέμεινε στον καθολικισμό, ενώ η περιοχή του Kurvelesh προσηλυτίστηκε στον ισλαμισμό κατά τον 17ο αιώνα.

Η μελέτη καλύπτει τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και το πρώτο μισό του 20ού, μέχρι την εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Ο χρονικός περιορισμός οφείλεται στην έλλειψη επαρκών πηγών και στοιχείων για περιόδους πριν από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Με την ανάληψη της εξουσίας από το Κομμουνιστικό Κόμμα, οι συνθήκες ζωής και εργασίας για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών άλλαξαν δραματικά. Τα δεδομένα αντλούνται από προσωπική έρευνα πεδίου και στις δύο περιοχές, δημογραφική ανάλυση των χωριών, συλλογή στοιχείων για το

εθιμικό δίκαιο στις αντίστοιχες περιοχές, μελέτες για την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό, όπως και από αναφορές περιηγητών και διπλωματών.

ΟΡΕΙΝΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Και στις δύο περιοχές η καλλιεργήσιμη γη είναι πολύ περιορισμένη. Στο Dukagjin μόνο το 2% του εδάφους μπορεί να καλλιεργηθεί, στο Kurvelesh ο δείκτης κυμαίνεται μεταξύ 2,5 και 5%. Κατά συνέπεια, επικρατεί η γεωργία των κήπων με καλλιέργειες καλαμποκιού, φασολιών, πατάτας, καρότων και οπωροφόρων δέντρων. Οι οικολογικές προϋποθέσεις ευνοούσαν τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Στο Dukagjin, περί το 25% της γης μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για βοσκοτόπια, στο Kurvelesh η αναλογία ανερχόταν πάνω από το 50%.⁷ Το μέγεθος των βοσκοτόπων, όπως και το κλίμα, επηρέασαν τον ποιμενικό τρόπο ζωής.

Διάφοροι τύποι κτηνοτροφίας και συναφής κοινωνική οργάνωση

Η ποιμενική στρατηγική στο Dukagjin έμοιαζε με τη λεγόμενη μικτή ορεινή γεωργία ή Alpwirtschaft, η οποία επικρατούσε —όπως προδίδει και ο όρος— σε τμήματα των Άλπεων.⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Dukagjin τα αιγοπρόβατα δεν σταυλιζόνταν το χειμώνα, σε αντιδιαστολή με τον κλασικό τύπο της Alpwirtschaft.⁹ Κατά τη θερινή περίοδο, τα ζώα έμεναν στα παρακείμενα θερινά βοσκοτόπια, όπου οι οικογένειες διατηρούσαν προσωρινά ξύλινα καταλύματα. Οι μόνιμες κατοικίες ήσαν στις κοιλάδες, όπου καλλιεργούνταν καλαμπόκι και λαχανικά. Μόνον οι αγελάδες σταυλιζόνταν. Οι καλάμιές των καλαμποκιών, κλαδιά και μερικές φορές ο σανός αποτελούσαν τη χειμερινή τροφή. Μεταξύ των δύο χωρικά διαχωρισμένων σφαιρών της παραγωγής —τα λειβάδια και τα χέρσα κοντά στο χωριό και τα βοσκοτόπια στα μεγάλα ύψη—, οι διασυνδέσεις ήσαν μικρές.¹⁰ Η οικονομία παρέμενε σε επίπεδο επιβίωσης. Ο Kaser έχει πειστικά υποστηρίξει ότι το περιβάλλον υπήρξε το προαπαιτούμενο για την οικονομία, πράγμα που κατά το παρελθόν οδήγησε στο σχηματισμό κάποιων χωρικών και κοινωνικών μονάδων, τις φυλές. Προσδιόρισε αυτό το οικονομικό σύστημα ως «κτηνοτροφία των μικρών αποστάσεων».¹¹

Σύμφωνα με την ορολογία του Beuermann, η κτηνοτροφία στο Kurvelesh αποτελεί συνδυασμό της αποκαλούμενης οικονομίας των καλυβιών (Kaliwia-economy)

και της μεταβατικής κτηνοτροφίας.¹² Η οικονομία των καλυβιών είναι η πιο ακραία εκδοχή του αλπικού τρόπου, της *Alpwirtschaft*. Οι μόνιμοι οικισμοί βρίσκονται μεταξύ 400 και 1.100 μέτρων. Τα ζώα συνήθως κινούνται ανάμεσα στα κοινόκτητα θερινά βοσκοτόπια του τόπου καταγωγής και τα χειμερινά λειβάδια των παράλιων και χαμηλών ζωνών, τα οποία συνήθως νοικιάζονται από τους γαιοκτήμονες (κράτος, ιδιώτες, εκκλησιαστικά ιδρύματα).

Κατά τον 19ο αιώνα οι γυναίκες και τα παιδιά συχνά συνόδευαν τους άνδρες στις χαμηλές ζώνες. Οι ιδιοκτήτες μεγάλων κοπαδιών καθ' όλη τη διάρκεια του έτους μετακινούντο εκτός του χώρου προέλευσης, φτάνοντας τα καλοκαίρια ως τα υψώματα του Ζαγορίου ή άλλα τμήματα στην οροσειρά της Πίνδου. Κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η κτηνοτροφία μεγάλων αποστάσεων παρήκμασε για διάφορους λόγους, τους οποίους θα παρουσιάσουμε αργότερα. Στη διάρκεια του χειμώνα οι πεδιάδες της Άρτας, της Μουζακιάς και άλλες παράλιες περιοχές λειτουργούσαν ως λειβάδια. Το εργατικό δυναμικό αποτελείτο κυρίως από συγγενείς, αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις απασχολούνταν και ρογιασμένοι βοσκοί. Δεν υπήρχε λειτουργική σχέση μεταξύ γεωργίας και κτηνοτροφίας. Τόσο η οικονομία των καλυβιών όσο και μεταβατική κτηνοτροφία ήσαν προσανατολισμένες στην οικονομία της αγοράς. Συνεπώς, η κτηνοτροφία ασκείτο ως εξειδικευμένη παραγωγική διαδικασία.

Ο μέσος όρος των ζώων ανά 100 κατοίκους αντικατόπτριζε τους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής και τον πρώην αυτάρκη και μη προσανατολισμένο στην αγορά χαρακτήρα της κτηνοτροφίας. Στο Dukagjin το 1934, 100 κάτοικοι είχαν 26 πρόβατα, 37 γίδια και 12 αγελάδες. Στην περιοχή του Kurvelesh, οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 170 πρόβατα, 160 γίδια και 15 αγελάδες. Στο Kurvelesh υπήρχε και εκτροφή αλόγων.¹³

Ο ορεινός χώρος της βόρειας Αλβανίας διαιρείται σε αρκετές αμοιβαία αποκλειόμενες φυλές, οι οποίες βασίζονταν στην κοινή προέλευση και τους συναφείς μύθους για την καταγωγή τους. Λέγεται ότι η κάθε φυλή προέρχεται από έναν γεννήτορα.¹⁴ Η συνείδηση της κοινής προέλευσης καθορίζει τις μορφές γάμου με άτομα διαφορετικής φυλής. Επιπλέον, πολλοί κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της φυλής. Η σταθερότητα και η επιμονή αυτών των θεσμών οφείλεται στο σχετικά κλειστό και απομονωμένο σύστημα οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης που επικρατούσε στο Dukagjin.

Στο νότο, η κοινότητα του χωριού, που απαρτιζόταν από διάφορες μικρές φυλετικές ομάδες, απετέλεσε τη βάση της κοινωνικής και οικονομικής δομής. Η επικράτηση της ενδογαμίας στο πλαίσιο του χωριού δημιούργησε ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στις συγγενειακές ομάδες, τέτοιους που σε περίπτωση ανάγκης διαμόρφωναν ισχυρή ενότητα έναντι της ξένης επιβουλής ή —ελλείψει αυτής της επιβουλής— έντονες συγχρούσεις ως προς τα κοινόκτητα βοσκοτόπια. Σε αντίθεση με το βορρά, τα όρια των

χωριών δεν παρακολουθούσαν τα αντίστοιχα των (τοπικών) οικονομιών. Οι βοσκοί αλλά και οι μετακινούμενοι εργάτες συνήθως υπερέβαιναν τα όρια της περιοχής τους και συχνά διέσχιζαν μακρινές επαρχίες προς αναζήτηση κατάλληλης βοσκής ή εργασίας, αντίστοιχα. Ως εκ τούτου, η οικονομία, σε μεγάλο βαθμό, διαμόρφωσε σχέσεις εξάρτησης από εξωτερικούς παράγοντες. Εξ άλλου, η επαφή με άλλους ανθρώπους και καταστάσεις στις πεδιάδες, όπως και με τις κρατικές αρχές, συνεπαγόταν μια πιο έντονη μεταφορά πολιτισμικών και τεχνολογικών «αγαθών».

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Οι κτηνοτροφικές στρατηγικές εξαρτώνται από τις οικολογικές συνθήκες, όπως και από ευρύτερες οικονομικές και πολιτικές περιστάσεις και μεταβολές. Η ίδρυση των εθνικών κρατών, η χάραξη των συνόρων, η συγκεντρωτική κρατική πολιτική και οι μεταρρυθμίσεις περί τις γαίες, οι δημοσιονομικές πιέσεις και η υποχρεωτική στράτευση αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες, οι οποίοι και επηρέασαν την ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ κτηνοτροφίας και περιβάλλοντος σε ολόκληρη τη Βαλκανική. Οι συνέπειες αυτών των εξελίξεων διέφεραν ανάλογα με την κτηνοτροφική στρατηγική. Για παράδειγμα, η αγροτική μεταρρύθμιση στις χαμηλές ζώνες είχε μεγαλύτερες επιπτώσεις στη μεταβατική κτηνοτροφία απ' ό,τι στις διάφορες μορφές της αλπικής γεωργίας.

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τρία γεγονότα είχαν σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία. Τα παραδείγματα που ακολουθούν δείχνουν αρκετά καλά το βαθμό στον οποίο αντέδρασαν στις αρνητικές εξωτερικές εξελίξεις τα δύο διαφορετικά οικονομικά συστήματα.

Η πολιτική αναστάτωση

Οι ποιμενικές κοινότητες ήσαν ευάλωτες στις πολεμικές συρράξεις και την πολιτική αστάθεια, επειδή τα γεγονότα αυτά μπορούσαν να εμποδίσουν την εποχιακή μετακίνηση στους κάμπους ή ακόμη να τις εμπλέξουν στις ίδιες τις συγκρούσεις. Δεν είναι τυχαίο αυτό που λέγεται, ότι οι ορεσίβιοι ήσαν ανέκαθεν ενημερωμένοι για την πολιτική. Η επίγνωση και μακρινών ακόμη καταστάσεων θα μπορούσε να αποδειχτεί καθοριστική για την οικονομική τους ευμάρεια και για την ασφάλεια των οικογενειών τους.⁵

Τόσο οι βόρειες όσο και οι νότιες περιοχές επηρεάστηκαν σημαντικά από τα γεγονότα του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, ο οποίος προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές και στις δύο. Στο Kurvelesh κάηκαν χωριά από ελληνικές ομάδες ατάκτων, μεγάλο τμήμα των κοπαδιών κλάπηκε και ο πληθυσμός αναγκάστηκε να καταφύγει στην περιοχή της Vloza. Την ίδια περίοδο παρόμοια δυστυχία βρήκε και τα χωριά του Dukagjin, όπου στρατεύματα Μαυροβουνίων λεηλάτησαν και κατέστρεψαν χωριά.⁶ Σε έκθεσή του για την αποτίμηση των συνθηκών της αλβανικής γεωργίας, ο C. Sedlmayr αναφέρει ότι το 1913 βρισκόταν στο πιο χαμηλό επίπεδο «αφού τα κοπάδια είχαν αποδεκατιστεί κατά τη διάρκεια του πολέμου».⁷ Οι μάχες μεταξύ ιταλικών και ελληνικών στρατευμάτων κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο προκάλεσαν και πάλι σοβαρές καταστροφές στο Kurvelesh.⁸

Και στις δύο περιοχές ο πόλεμος, πέρα από όλα τα κοινωνικά προβλήματα, προκάλεσε και σοβαρή μείωση του ζωικού κεφαλαίου. Χρειάστηκε πολύς καιρός για να ανάμψει η κτηνοτροφία από αυτή την απώλεια. Επιπλέον, για τους κτηνοτρόφους του Kurvelesh, τα νέα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας και οι υψηλοί τελωνειακοί δασμοί που επιβλήθηκαν απέκλεισαν την πρόσβαση σε μακρινά λιβάδια και περιορίσαν την κινητικότητά τους.

Η εξάρτηση από εξαγωγές εξαιτίας της χαμηλής ζήτησης κτηνοτροφικών προϊόντων στο εσωτερικό της χώρας

Οι κτηνοτρόφοι που ήταν προσανατολισμένοι στην αγορά είχαν ισχυρή εξάρτηση από τις συνθήκες που επικρατούσαν σ' αυτή και τη γενική οικονομική κατάσταση στις γειτονικές χώρες κατά την περίοδο μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων. Ειδικότερα, τα κτηνοτροφικά προϊόντα πωλούντο εκτός της χώρας, αφού η πλειονότητα των αγροτών στην Αλβανία παρέμεναν αυτάρχεις παραγωγοί, προκαλώντας ελάχιστη ζήτηση για πρόσθετα αγαθά της αγοράς. Ακόμη πιο σημαντικό υπήρξε το γεγονός ότι η χώρα είχε χαμηλό δείκτη οικονομικής μεγέθυνσης στη βιομηχανία και οριακό αστικό πληθυσμό. Από το 1930 παρατηρείται διαρκής πτώση στις εξαγωγές κτηνοτροφικών προϊόντων, λόγω των εμποδίων στις εμπορικές συναλλαγές με την Ελλάδα και την Ιταλία. Απεναντίας, παρατηρούμε μια σταθερή αύξηση σε εισαγωγές κλωστούφαντουργικών και χρησιμοποιημένων υλικών για κατασκευή υποδημάτων, τα οποία αντικατέστησαν τα χειροποίητα προϊόντα της εριουργίας.⁹ Επειδή τα επόμενα χρόνια οι δαπάνες αυτές δεν ελαττώθηκαν, πολλοί ιδιοκτήτες μεγάλων κοπαδιών αναγκάστηκαν να πουλήσουν μέρος του ζωικού κεφαλαίου, προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα για τη μίσθωση λειβαδιών, για τους φόρους και τη φροντίδα των ζώων.

Αυτό το παράδειγμα δείχνει επίσης ότι η προσανατολισμένη στην αγορά κτηνοτροφία εξαρτάτο σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από εξωτερικές οικονομικές εξελίξεις. Αντίθετα, οι κτηνοτρόφοι του Dukagjin επηρεάστηκαν πολύ λιγότερο από τις μακρο-πολιτικές και οικονομικές αλλαγές κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Οι δημογραφικές εξελίξεις

Η κτηνοτροφία μακρινών αποστάσεων ήταν επίσης ευάλωτη σε ό,τι αφορά τις οικιστικές μεταβολές στις χαμηλές ζώνες. Σε περίπτωση αύξησης του πληθυσμού ή απόφασης των ορεινών κατοίκων για εγκατάσταση στα πεδινά, τα κοπάδια δεν είχαν χώρους βόσκησης κατά τα μέσα της χειμερινής περιόδου που γεννιούνται τα αρσενικά και η καλή βοσκή ήταν εξαιρετικά σημαντική. Στην περιοχή που μελετάμε, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα υπήρξε ένα διαρκές κύμα εγκατάστασης κατοίκων των ορεινών περιοχών στα πεδινά και τις παραποτάμιες κοιλάδες, χώρους που ως τότε λειτουργούσαν ως χειμερινά λειβάδια.¹⁰ Η αύξηση του πληθυσμού, όπως και η βελτίωση των συνθηκών δημόσιας υγιεινής με βελτιωτικά έργα στα ελώδη εδάφη που επλήττοντο από ελονοσία, σε συνδυασμό με τη βελτίωση των συνθηκών ασφαλείας, ενθάρρυναν τους κατοίκους να μετακομίσουν στις πεδιάδες και τις παραποτάμιες κοιλάδες. Στην πορεία αυτών των εξελίξεων, εδάφη που παλιότερα ήσαν λειβάδια μετατράπηκαν σε καλλιεργούμενη γη. Κατά συνέπεια, ενώ η πληθυσμιακή πίεση, η κατανομή των πρώην βοσκοτόπων και η καλλιέργειά τους δυσχέραιναν την κτηνοτροφία μακρινών αποστάσεων, το βόρειο σύστημα παρέμεινε σχεδόν ανέπαφο από αυτές τις νέες συνθήκες.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΜΙΑ ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΠΗΓΗ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Η λέξη κουρμπέτι (kurbet) στα τουρκικά σημαίνει την εργατική μετανάστευση, η οποία και απετέλεσε μια ακόμη ευρέως διαδεδομένη οικονομική στρατηγική στη νότια Αλβανία, όπως και σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων.¹¹ Παρ' όλο που το Kurvelesh ήταν φημισμένο σαν κτηνοτροφική περιοχή, στη διάρκεια του 19ου αιώνα η εποχιακή μετακίνηση εργατών κατέστη σημαντική πρόσθετη πηγή εισοδημάτων για τον αυξανόμενο πληθυσμό. Επί του παρόντος δεν έχουμε συστηματικές και συγκριτικές μελέτες για την εργατική μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της νότιας Αλβανίας, αλλά έρευνα πεδίου σε δύο γειτνιαζόντα χωριά του Kurvelesh, που διεξήχθη από ομάδα

ιστορικών και εθνολόγων το καλοκαίρι του 1998, μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια εικόνα για τη σημασία και τις πολιτισμικά ιδιόμορφες στρατηγικές της εργατικής μετανάστευσης πριν από την κομμουνιστική περίοδο. Το μουσουλμανικό χωριό Fterra, στο Κάτω Kurvelesh, παρουσιάζει την ίδια ένταση εργατικής μετανάστευσης με το μικτό από θρησκευτική άποψη χωριό Hograç, αλλά οι μουσουλμάνοι εργάτες κατευθύνονταν κυρίως στην Τουρκία (Ανατολία, Πόλη κλπ.), ενώ ο ορθόδοξος πληθυσμός πήγαινε σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στην Ελλάδα, και κατά τον μεσοπόλεμο σε χώρες της βόρειας Αμερικής, τη Γαλλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Χωρίς να παραμερίζουμε αυτή τη διαφοροποίηση, η σημασία της εργατικής μετανάστευσης υπήρξε κρίσιμη για το Κάτω Kurvelesh. Το ίδιο φαινόμενο μπορεί να τεκμηριωθεί και στη βόρεια Αλβανία, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό.¹² Ο πολύ υψηλότερος ρυθμός εργατικής μετανάστευσης στο νότο σχετίζεται με τις οικολογικές πιέσεις, όπως και με την παράδοση της κτηνοτροφίας μακρινών αποστάσεων. Μία ακόμη σημαντική πτυχή είναι η σχετική με τη θρησκευτική διασύνδεση. Το Kurvelesh προσηλυτίστηκε στον ισλαμισμό στη διάρκεια του 17ου αιώνα. Η Πύλη παραχώρησε κάποια προνόμια στους ορθόδοξους εμπόρους και, γενικά, οι ορθόδοξοι μετακινούντο πιο εύκολα στην Αυτοκρατορία από τους καθολικούς, οι οποίοι ήταν προσανατολισμένοι στην Ιταλία και την Αυστρία.¹³

Ο προορισμός των μεταναστών δείχνει ότι η μετανάστευση απαιτούσε προσεκτικό σχεδιασμό και αρκετά χρήματα. Αυτά τα ποσά μπορούσαν εναλλακτικά να τα αποκτήσουν από τους δανειστές των πόλεων, συνήθως με υψηλά επιτόκια και πολλές εγγυήσεις. Στην πράξη, αν και οι συνθήκες διαφοροποιούνται σημαντικά, οι μετανάστες χρειάζονταν κάποιας μορφής κεφάλαιο για να το ανταλλάξουν ως εγγύηση. Για τους αγρότες των απομακρυσμένων ορεινών περιοχών του Dukagjin, οι διαθέσιμοι πόροι για τέτοιους σκοπούς ήταν αρκετά περιορισμένοι.

Υπό το φώς του υψηλού ρυθμού εργατικής μετανάστευσης, και σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία μακρινών αποστάσεων, το Kurvelesh πρέπει να θεωρηθεί πιο ανοικτό σύστημα από τα ορεινά του αλβανικού βορρά. Οι εξειδικευμένες παραγωγικές στρατηγικές ήταν κεφαλαιώδους σημασίας για τη μεγιστοποίηση της πρόσβασης σε πόρους. Αλλά ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειες αυτής της παραδοχής; Είναι σωστό να ισχυριστούμε ότι οι άνθρωποι του πιο ανοικτού νότου ήταν και πιο ανοικτοί στον εκσυγχρονισμό, πιο ευέλικτοι στην προσαρμογή τους σε νέες συνθήκες διαβίωσης και πιο ικανοί να μεταφέρουν πολιτισμικά «αγαθά» από τα κέντρα του τεχνολογικού πολιτισμού στον απομονωμένο κόσμο του βουνού; Αυτά τα ερωτήματα δεν απαντώνται εύκολα αφού, από την άλλη πλευρά, πολλά στοιχεία των ορεινών κοινοτήτων —ακόμη και στο νότο— δίνουν την εντύπωση εξαιρετικά κλειστών κοινοτήτων. Τα χωριά του Kurvelesh, για παράδειγμα, συνέχισαν να τηρούν την κοινοτική ενδογαμία κι ακόμη και εκείνοι που εγκατέλειπαν την πατρική γη για χρόνια, επέστρεφαν προκειμένου να

παντρευτούν γυναίκα από τον τόπο τους. Εξάλλου, άλλες συνήθειες και έθιμα μπορεί να δίνουν την εντύπωση ενδοστρεφών κοινοτήτων τόσο στο βορρά όσο και στο νότο.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΛΕΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΑΝΟΙΚΤΕΣ

Το φυσικό περιβάλλον λειτουργεί ως ισχυρή δύναμη σε ό,τι αφορά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, οι οποίοι είναι αναγκαίοι για τη λήψη συλλογικών αποφάσεων, τη διασφάλιση της τάξης και την εμπέδωση της εξουσίας. Η κοινωνική οργάνωση και οι θεσμοί της χαρακτηρίζονται από εσωτερική συνέπεια και μια κλειστή στάση έναντι του έξω κόσμου. Οι ανθρωπολόγοι έχουν επιστημονήσει κάποια συγκεκριμένα γνωρίσματα της κοινωνικής οργάνωσης των ορεινών αγροτο-ποιμενικών κοινοτήτων. Η συγκριτική έρευνα έχει δείξει ότι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και νομής προσδιορίζονται επακριβώς και ότι ο αυστηρός έλεγχος διασφαλίζεται μέσω συλλογικών οργάνων και διαδικασιών. Τα μικρά κομμάτια καλλιεργήσιμης γης συνιστούν αντικείμενο ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ τα βοσκοτόπια, τα λειβάδια, τα δάση και η διάθεση των υδάτων αποτελούν κοινόχρηστα αγαθά της τοπικής κοινότητας. Η διατήρηση αυτών των πόρων υπό κοινοτικό έλεγχο είναι θεμελιώδης για τη συνέχεια των ποιμενικών δραστηριοτήτων. Στην περίπτωση που η κοινόκτητη γη μετατραπεί σε ιδιόκτητο αγαθό, διακυβεύεται η αρχή της από κοινού βόσκησης.¹⁴ Το εθιμικό δίκαιο των περιοχών που εξετάζουμε περιλαμβάνει αρκετές ρυθμίσεις που διέπουν το δικαίωμα χρήσης των εδαφών σύμφωνα με τους περιορισμούς που προαναφέρθηκαν. Σημασία αποκτούν και οι τρόποι με τους οποίους ρυθμίζεται η μεταβίβαση ιδιόκτητων εδαφών σε ξένους. Ο πωλητής υποχρεούται να προσφέρει τη γη πρώτα σε συγγενείς και γείτονες, πριν λάβει άδεια να την πουλήσει σε ξένους. Με παρόμοια προσοχή και αυστηρότητα εποπτεύεται η χρήση των υδάτων από κοινοτικούς μηχανισμούς. Ο Robert Burns έχει ισχυριστεί ότι σκοπός αυτών των περιορισμών είναι να περιοριστεί ο αριθμός των μελών και να καθιερωθεί ένα σχετικά κλειστό κοινωνικό όριο περί την τοπική ομάδα, προκειμένου να μειωθούν οι δυνητικοί κίνδυνοι εντός και εκτός ομάδας.¹⁵ Ο Eric Wolf αναπτύσσει ένα παρόμοιο επιχειρήμα με την έννοια της «κλειστής συνεκτικής (corporate) κοινότητας».¹⁶

Ωστόσο, αυτού του τύπου οι κανόνες, που βασίζονται σε προφορικές ρυθμίσεις, δεν είναι σταθεροί και δεδομένοι για πάντα. Ο Jack Goody έχει επιχειρηματολογήσει πειστικά ότι το εθιμικό δίκαιο είναι πιο ευέλικτο από το γραπτό ως προς τη δυνατότητά του να προσαρμόζεται σε μεταβαλλόμενες πολιτικές και οικονομικές περιστάσεις.¹⁷ Σε

αντιδιαστολή με το Kanun του Lek Dukagjin, το βορειοαλβανικό εθιμικό δίκαιο, μπορούμε να εντοπίσουμε σημαντικούς μετασχηματισμούς στο νοτιοαλβανικό, μία βελτίωση των θρησκευτικών κανόνων με στοιχεία οθωμανικού δικαίου και παλαιών τοπικών εθίμων, ως αποτέλεσμα των ισχυρών διασυνδέσεων μεταξύ ορεινών περιοχών και του έξω κόσμου.¹⁸ Ο περιορισμός που αναφέραμε ως προς την κοινόκτητη γη άλλαξε κατά τον 19ο αιώνα, αφού οι πλούσιες οικογένειες με τα μεγάλα κοπάδια απέκτησαν τα βοσκοτόπια των χωριών, εξαιτίας του προσανατολισμού προς την οικονομία της αγοράς που χαρακτήριζε την κτηνοτροφία στο Kurvelesh. Στο ορεινό Dukagjin δεν διαπιστώνουμε ανάλογους μετασχηματισμούς στις προφορικά μεταδιδόμενες ρυθμίσεις.

Μεγάλη προσοχή έχει δοθεί στο θεσμό της συνέλευσης του χωριού και σ' αυτόν του συμβουλίου των αρχηγών των νοικοκυριών, τα οποία υπήρχαν σχεδόν παντού, ήσαν κρίσιμης σημασίας και παρουσίαζαν τυπικές δομικές ομοιότητες. Σύμφωνα με τον Guillet, η «συνέλευση συνιστά ένα forum διεξαγωγής ζωντανών συζητήσεων και λήψης συναινετικών αποφάσεων για πολλά ζητήματα, μεταξύ των οποίων ο προγραμματισμός των αγροτικών εργασιών, η κατασκευή και συντήρηση τεχνολογικών μέσων, η επεξεργασία οικολογικά ορθών κανόνων παραγωγής».¹⁹ Και στις δύο περιοχές, τη βόρεια και τη νότια, είχαν αναπτυχθεί αρκετοί νομικοί θεσμοί αυτού του είδους. Αυτές οι νομικές ρυθμίσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατανομή του οικονομικού πλεονάσματος, τον έλεγχο δικαιωμάτων επι εδαφών και υδάτων και σε άλλες ζωτικές εκφάνσεις της οικονομικής ζωής. Όμως, αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι η εμπέλεια και η αποτελεσματικότητα των συμβουλίων μειώθηκε στο νότο δεκαετίες νωρίτερα απ' ό,τι στο βορρά.

Το κρατικό δίκαιο, όπως και η εφαρμογή και αποδοχή των κρατικών θεσμών, διείσδυσε στις ορεινές περιοχές του νότου πολύ νωρίτερα από τα ορεινά κάστρα του βορρά, όπου το Kanun διατήρησε την επιρροή του ακόμη και στη μετα-κομμουνιστική περίοδο. Η πρόκληση εξασθένιση και αντικατάσταση των τοπικών νομικών συνηθειών στο νότο δεν είναι η μόνη ένδειξη για την ισχυρότερη διασύνδεσή του με τον έξω κόσμο. Αντίστοιχες εξελίξεις υπήρξαν και στις ρυθμίσεις που πήγαζαν από το ισλαμικό δίκαιο της Shariat, όπως και σε πτυχές των σχέσεων μεταξύ αγροτών και φεουδαλικού τύπου γαιοκτημόνων. Αντίθετα, το Kanun του Lek Dukagjinit παρέμεινε σχετικά ανέπαφο από επιρροές του ευρύτερου κόσμου. Η συγγενειακή ομάδα, ως βασική μονάδα κοινωνικής οργάνωσης, ανέθετε τη νομική εξουσία στον αρχηγό της οικογένειας. Η καταγωγή —και κατ' επέκτασιν τα νομικά δικαιώματα— καθορίζονταν μέσω της αρρενογονικής γραμμής. Ο πατριάρχης ήταν ο απόλυτος άρχων στο νοικοκυριό του. Η κυριαρχία του εκτεινόταν ακόμη και σε θέματα ζωής και θανάτου των μελών του νοικοκυριού.²⁰

ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Οι ανθρωπολόγοι έχουν συχνά υπογραμμίσει το γεγονός ότι οι αρχές για το σχηματισμό νοικοκυριών στις περισσότερες ποιμενικές κοινωνίες σχετίζονται με τις δομές της πατρογραμμικής συγγένειας και της πατροτοπικής εγκατάστασης. Αυτό συμβαίνει και στις υπό μελέτην περιοχές. Η συγγένεια προσδιορίζεται από την ανδρική γραμμή καταγωγής, η οποία προδιαγράφει και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και τις κληρονομικές απαιτήσεις. Η υψηλή θέση των ανδρών πηγάζει κυρίως από την οργάνωση της εργασίας, ειδικότερα από τον μεγάλο αριθμό κοινωνικών λειτουργιών που ασκούν τα μέλη του νοικοκυριού, εξαιτίας της ασθενούς διείσδυσης των κρατικών θεσμών. Το νοικοκυριό συνδυάζει τη συλλογική παραγωγή και κατανάλωση.

Αν συγκρίνουμε τα αποτελέσματα της Απογραφής Πληθυσμού του 1945 για τα Fterra (Κάτω Kurvelesh) με εκείνα του δείγματος από χωριά του Dukagjin το 1950,²¹ παρατηρούμε ότι:

α) Ο αριθμός των σύνθετων νοικοκυριών στα χωριά του Dukagjin ήταν αρκετά υψηλότερος από εκείνον στα χωριά του Kurvelesh. Ταυτόχρονα, τα νοικοκυριά μιας οικογένειας ξεπερνούσαν τα προηγούμενα στο Kurvelesh, ενώ τα νοικοκυριά διευρυμένων οικογενειών είχαν σχεδόν την ίδια αναλογία και στις δύο περιοχές.

β) Η πλευρική επέκταση του νοικοκυριού ήταν σπάνια στο Kurvelesh. Στο Dukagjin, όμως, βρίσκουμε πολλές περιπτώσεις όπου έγγαμοι αδελφοί ζουν στο ίδιο νοικοκυριό. Εν μέρει, αυτό φαίνεται στον αριθμό των νοικοκυριών με περισσότερα από ένα ζευγάρια. Επίσης, παρατηρούμε ότι τα νοικοκυριά χωρίς κανένα ζευγάρι είναι αρκετά περισσότερα στο Kurvelesh απ' ό,τι στο Dukagjin, ενώ τα νοικοκυριά με ένα ζευγάρι κυριαρχούν και στα δύο δείγματα με σχεδόν όμοιο ποσοστό.

γ) Στο Kurvelesh, η αναλογία των νοικοκυριών με αρχηγό γυναίκα ήταν 20%, ενώ στο Dukagjin ήταν ιδιαίτερα χαμηλή.

δ) Στο Kurvelesh, ο δείκτης εγγραμματοσύνης ήταν 38% (εκ του οποίου το 78% ήταν άνδρες), ενώ στο Dukagjin ο δείκτης αναλφαβητισμού αγγίζει σχεδόν το 100%.

Στο Kurvelesh, οι αδελφοί συνήθιζαν να αποχωρούν από το νοικοκυριό κατά το γάμο τους. Επειδή δεν έχουμε λεπτομερή απογραφή πριν από το 1945, μπορούμε να στηριχτούμε μόνο σε αναφορές ταξιδιωτών και στη μνήμη των μεγαλύτερων για να ανιχνεύσουμε τους τρόπους σχηματισμού νοικοκυριών σε προγενέστερες περιόδους. Αυτές οι πηγές μαρτυρούν ότι τα νοικοκυριά με άνω των 40 μελών δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο.²² Η τάση για διάσπαση του νοικοκυριού κατά τον γάμο των ανδρών αδελφών θα μπορούσε να αποδοθεί αφενός στην παρακμή της μεταβατικής κτηνοτροφίας

—τα μεγάλα και πιο σύνθετα νοικοκυριά συναντώνται σε όσους συνεχίζουν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία— και αφετέρου στην εμφάνιση του ατομικισμού. Η μετανάστευση έχει συνεισφέρει σ' αυτή την εξέλιξη, αφού το ατομικό εισόδημα μπορεί να οδηγήσει σε αυτονόμηση. Μία σημαντική πτυχή του φαινομένου ήταν το ζήτημα της ασφάλειας. Κύριος λόγος για την από κοινού διαμονή ήταν η ασφάλεια, με δεδομένη την αδυναμία των κρατικών θεσμών να την εξασφαλίσουν. Από αυτή την άποψη παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις: Στο Kurvelesh η εποχιακή ή —κάποιες φορές— και μόνιμη απουσία αρκετών ανδρών οδήγησε σε διαφορετική λύση του προβλήματος της ασφάλειας. Πρώτα από όλα, η ενσωμάτωση της περιοχής στο κράτος άρχισε πολύ νωρίτερα. Επίσης, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι τα χωριά του Kurvelesh τηρούσαν την τοπική ενδογαμία ανά χωριό αφού οι δεσμοί αγχιστείας μεταξύ των οικογενειών της κοινότητας προήγαγαν την εσωτερική συνοχή. Αντίθετα, στο Dukagjin οι φυλές ήταν εξωγαμικές. Οι γυναίκες αναζητούντο σε περιοχές συχνά πολύ μακρινές. Τα προβλήματα ασφάλειας αντιμετωπίζονταν πιο εύκολα στα χωριά του Kurvelesh παρά στην περιοχή των φυλών, όπου η εκδίχηση του αίματος παρέμενε σοβαρό πρόβλημα ως την ανάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές.²³

	Kurvelesh	Dukagjin
Χωρίς έγγαμο ζευγάρι	25,4	2,7
Ένα έγγαμο ζευγάρι	58,7	58,4
Δύο έγγαμα ζευγάρια	14,3	29,2
Τρία έγγαμα ζευγάρια	0,8	7,3
Τέσσερα έγγαμα ζευγάρια	-	2,4

Η υψηλή αναλογία γυναικών-αρχηγών νοικοκυριού στο νότο αποτελεί πτυχή του ίδιου ζητήματος. Στο βορρά, η κυριαρχία των ανδρών παρέμεινε ανέπαφη. Λόγω της ευρύτερης διάδοσης της εποχιακής ή μόνιμης μετανάστευσης στο νότο, οι γυναίκες χρειάστηκε να αναλάβουν καθήκοντα και υποχρεώσεις που συνήθως αναλάμβαναν κατ' αποκλειστικότητα οι άνδρες. Η τοπική ενδογαμία, επίσης, συνέβαλε στη βελτίωση της θέσης των γυναικών.

Ο υψηλότερος δείκτης εγγραμματοσύνης στο Kurvelesh συνδέεται στενά με την κινητικότητα των κατοίκων των ορεινών περιοχών του νότου. Το γεγονός ότι το πρώτο σχολείο στη Fterra, χωριό του Kurvelesh, ιδρύθηκε από ιδιωτική πρωτοβουλία παλιννοστούντος μετανάστη πριν από την καθιέρωση κοινοτικού εκπαιδευτικού συστήματος, μπορεί να θεωρηθεί ένα πρόσθετο στοιχείο για τον ανοικτό προσανατολισμό της περιοχής του Kurvelesh, λόγω της μετανάστευσης και των εξειδικευμένων παραγωγικών στρατηγικών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι διαφορετικές οικολογικές προϋποθέσεις και οι οικονομικές στρατηγικές που συνδέονται μαζί τους απετέλεσαν το σημείο εκκίνησης για τους προβληματισμούς μας, οι οποίοι επεδίωκαν να δείξουν ότι δύο φαινομενικά παρόμοιες περιοχές στην πράξη διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς την εσωτερική συνοχή και τον προσανατολισμό τους στον έξω κόσμο. Το παράδειγμα της βόρειας Αλβανίας αφορά μια μάλλον ενδοστρεφή κοινωνία και μια αυτάρχη οικονομία. Αντίθετα, το Kurvelesh αναγκάστηκε να ανοίξει την οικονομία του λόγω της εκτεθειμένης οικολογικής θέσης του. Η στρατηγική της μεταβατικής κτηνοτροφίας, η στρατηγική της οικονομίας των καλυδιών καθώς και η εποχιακή ή προσωρινή μετανάστευση απετέλεσαν σημαντικές μεθόδους για την αύξηση των τοπικών πόρων. Ωστόσο, έχουμε δει ακόμη ότι η κτηνοτροφία των μακρινών αποστάσεων ήταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό ευάλωτη σε μεταβολές και εξελίξεις στην ευρύτερη πολιτική και οικονομική σφαίρα. Τα αίτια της παρακμής τους κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δείχνουν την ευαίσθητη αλληλεξάρτηση οικονομίας, δημογραφίας και πολιτικής σταθερότητας. Αντίθετα, οι βόρειες αλβανικές φυλές δεν επηρεάστηκαν το ίδιο από τις αλλαγές στο ευρύτερο περιβάλλον. Οικονομικά παρέμειναν αυτάρχεις και πολιτικά σχετικά ανέπαφες, αφού η κεντρική κυβέρνηση συνέχισε να είναι αρκετά αναποτελεσματική μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από το Κομμουνιστικό Κόμμα, το 1944. Από την άλλη, οι κτηνοτρόφοι του Kurvelesh δεν μπορούσαν παρά να αντιδράσουν στην επαναχάραξη των συνόρων, τη φθίνουσα ζήτηση των προϊόντων τους και τον διαρκώς αυξανόμενο πληθυσμό, που προκάλεσε τη δημιουργία οικισμών στους πρώην βοσκοτόπους. Η εργατική μετανάστευση κατέστη η μοναδική εναλλακτική λύση για την εξασφάλιση εισοδήματος από τα υποαπασχολούμενα τμήματα του πληθυσμού. Οι κτηνοτρόφοι των μακρινών αποστάσεων και οι εργάτες που μετανάστευαν διέσχιζαν ξένες επαρχίες, έρχονταν σε επαφή με τους κρατικούς θεσμούς και κατάφερναν να δουν περισσότερο κόσμο από τον μέσο αγρότη στον κάμπο ή τους βοσκούς που μετακινούνται μεταξύ θερινών και χειμερινών βοσκοτόπων. Η εμπειρία και γνώση που αποκτούσαν μ' αυτό τον τρόπο μεταφερόταν και μεταδιδόταν στο χωριό καταγωγής από εκείνους που επέστρεφαν. Σε κάποιο βαθμό, αυτό συνέβαλε στην αλλαγή των παραδοσιακών αντιλήψεων και συνηθειών. Αλλά ακόμη πιο σημαντική ήταν η επίδραση του εισοδήματος που αποκτούσαν μ' αυτό τον τρόπο στο μετασχηματισμό κρίσιμων κοινωνικών θεσμών. Οι αυστηροί περιορισμοί στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και στη χρήση των υδάτων και εδαφών άρχισαν να διαβρώνονται. Εκτός από τις ισχυρές επιδράσεις που υπέστησαν από την εισχώρηση

στοιχείων της Sheriat και ρυθμίσεων που προδίδουν τεταμένες σχέσεις με τους φεουδαλικού τύπου γαιοκτήμονες, το Kanun του νότου αντικαταστάθηκε πολύ πιο γρήγορα από το κρατικό δίκαιο απ' ό,τι το Kanun του βορρά, το οποίο συνέχισε να ρυθμίζει τα πράγματα στις περιοχές των φυλών μέχρι το 1945.

Η σύγκριση των σχημάτων που επικρατούσαν στο σχηματισμό νοικοκυριών δείχνει ότι η διάλυση των σύνθετων νοικοκυριών άρχισε πολύ νωρίτερα στο νότο εξαιτίας της παρακμής της κτηνοτροφίας των μακρινών αποστάσεων και των διαρκών διαδικασιών ιδιωτικοποίησης και ατομικισμού, οι οποίες ξεκίνησαν με την υπαγωγή στην οικονομία της αγοράς και ενισχύθηκαν με την εντατικοποίηση της εργατικής μετανάστευσης. Είναι προφανές ότι οι οικογένειες που συνέχισαν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία δείχνουν τάσεις συνθετότητας, ενώ τα περισσότερα νοικοκυριά κράτησαν μικρά μόνο κοπάδια για δική τους χρήση.

Στο βορρά, εκτός από τις απαιτήσεις του συστήματος εργασίας, οι συχνές βεντέτες μεταξύ συγγενειακών ομάδων και μεταξύ των φυλών έκαναν τη συγκατοίκηση με τον αδελφό και την παραμονή στο πατρικό, ακόμη και μετά το θάνατο του πατέρα, μια λογική και ενδεδειγμένη απόφαση. Στο νότο, η εσωτερική συνοχή των χωριών, όπως και η πρωιμότερη υπαγωγή στην κρατική διοίκηση, επέτρεψαν την πιο εύκολη επίλυση του προβλήματος της ασφάλειας. Η αποχώρηση από το νοικοκυριό με το γάμο και η πολύ υψηλότερη αναλογία νοικοκυριών με γυναίκα αρχηγό αποτελούν ενδείξεις αυτής της διαφοράς. Το ίδιο ισχύει και για τις διαφορές στους δείκτες εγγραμματοσύνης. Δείχνουν ότι ακόμη και στα πιο απομονωμένα σημεία του ορεινού κόσμου των Βαλκανίων, οι άνθρωποι δεν αντιμετώπιζαν τις αναποφευκτές απαιτήσεις του περιβάλλοντος μόνοι τους. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι κάτω από ορισμένες περιβαλλοντικές συνθήκες, οι κοινότητες αναγκάζονται να δώσουν ανοικτό προσανατολισμό στις οικονομίες τους. Η διασύνδεση με τον έξω κόσμο και η κινητικότητα των ανθρώπων άνοιξαν το δρόμο για την εισαγωγή υλικών και πνευματικών «αγαθών», τα οποία με τη σειρά τους οδήγησαν στο μετασχηματισμό των κοινωνικών θεσμών και συνθηθειών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. R. Burns, 1963, 'The Circum-Alpine Area: a preliminary view', *Anthropological Quarterly*, 336: 130-155.
2. P.P. Viazzo, 1989, *Upland Communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Cambridge: 140-141.
3. P.P. Viazzo, *ό.π.*: 142.
4. C. Coon, 1950, *The Mountains of Giants. A racial and cultural study of the north Albanian mountain Ghegs*, Cambridge, Massachusetts, 8.

5. H. Louis, 1927, *Albanien. Eine Landeskunde vornehmlich auf Grund eigener Reisen*, Stuttgart, 93, 94.

6. F. Adanir, 1989, *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule*, στο Chirot, 131-176.

7. D. Zavalani, 1938, *Die landwirtschaftlichen Verhältnisse Albaniens*, Berlin: 62-65.

8. Viazzo 1989: 20-21.

9. Η *Alpwirtschaft* ή μικτή ορεινή γεωργία χαρακτηρίζεται από δύο διαφορετικές σφαίρες παραγωγής, οι οποίες συνδέονται στενά. Η πρώτη περιλαμβάνει τις πεδιάδες και τα λειβάδια, που παρέχουν τα προϊόντα διατροφής και το σανό για τον χειμερινό ενσταυλισμό των ζώων. Η δεύτερη αποτελείται από τα βουσκοτόπια σε υψόμετρο, που προσφέρουν βουσκοί για την κτηνοτροφία κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Κατ' αυτήν την έννοια, ο όρος *Alp* καθορίζει όχι μόνο τα βουσιδιά αλλά και τις καλύβες και τις λοιπές υπαίθριες εγκαταστάσεις που χρησιμεύουν ως καταφύγιο για τα ζώα και τους βουσκούς. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο αποφασιστικός σύνδεσμος ανάμεσα στις δύο σφαίρες παραγωγής είναι το σανό, που καθορίζει τα όρια του αλπιού των βουσιδιών τα οποία είναι δυνατόν να σιτισθούν κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Βλ. J. Frödin, 1940-1941, *Zentraleuropais Alpwirtschaft*, 2 τόμ., Oslo: 534. A. Beuermann, 1967, *Ferneweidewirtschaft in Südosteuropa*, Braunschweig: 17-24.

10. Λόγω του χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου της γεωργίας, η εντατική καλλιέργεια σανού ήταν αδύνατη. Στις αρχές του 20ού αιώνα, μόνο ελάχιστοι αγρότες επέλεξαν σιδερένια αλέτρια. Ακόμα και τα βουσιδιά σπάνια παρέμεναν ενσταυλισμένα και αφεζόντο σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις. Βλ. Sedlmayr, 1916, 'Die Landwirtschaft Albaniens', στο L.v. Thalloky (ed.), *Illyrisch-albanische Forschungen*, τόμ. 2, München-Leipzig: 14-16.

11. K. Kaser, 1992, *Hirten, Kämpfer, Stammesleben*, Wien-Köln-Weimar: 303-318.

12. Beuermann 1967: 21-28.

13. Zavalani 1938: 101-102.

14. Ο ιδρυτής της φυλής είναι συνήθως άνδρας που μετανάστευσε στη χώρα, αν και κάποιος ιδρυτής μπορεί να είναι ντόπιος. Για την προέλευση του Dukagjin υπάρχουν δύο μύθοι. Στη μία εκδοχή, τρία αδέρφια ήρθαν από πολύ μακριά. Με το θάνατο του πατέρα τους μοίρασαν τα λιγιστά υπάρχοντά τους ανά τρία, πήρε το κόσκινο (αδ.: Shosh), άλλος το σαμάρι (αδ.: Shal), και ο τρίτος τίποτα. Αλλά είπε mir dite (καλή μέρα) και έφυγε. Και οι τρεις αδελφοί έδωσαν τα σκόματά τους σε αντιστοιχες φυλές. Δύο από αυτές γειτνιάζουν με το απομονωμένο Dukagjin, ενώ η τρίτη βρίσκεται νοτιοανατολικά. Λέγεται ότι στο παρελθόν, και για μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν υπάπτονταν γάμοι μεταξύ αυτών των φυλών.

15. J. McNeill, 1992, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*, Cambridge: 116.

16. J. McCarthy, 1996, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton/New Jersey: 149. E. B. Vlova, 1973, *Lebensgemeinschaften*, τόμ. II, München: 30-32. Ο Vlova αναφέρει τις εκθέσεις της Ολλανδικής Αποστολής Επιτήρησης και της Επιτροπής του Εριβρού Σταυρού στη Γενεύη. Τόσο οι αναφορές των διεθνών θεσμικών οργάνων όσο και οι δικές του παρατηρήσεις δείχνουν ότι οι κάτοικοι ζητούσαν καταφύγιο από τους Έλληνες ατάκτους, ότι πυρπολήθηκαν μουσουλμανικά χωριά και ότι απαλλοτριώθηκαν τα ζώα.

17. Sedlmayr 1916: 19.

18. Άτομα από το Golem, το υψηλότερο χωριό της Ηπείρου (1.130 μέτρα), αναφέρθηκαν στις αξιωματικές μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών κοντά στο χωριό τους. Οι οικισμοί και τα γύρω δάση κάηκαν στη διάρκεια των συγκρούσεων και οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην περιοχή Vlova.

19. Zavalani 1938: 51, 52.

20. Ö. Sjöberg 1991, *Rural development and change in Albania*, San Francisco/Oxford, Boulder: 27.
21. Βλ. J. Halpern, 'Some Perspectives on Balkan Migration Patterns (with particular reference to Yugoslavia)', στο Brian M. Du Toit/Helen I. Safa (eds.), 1975, *Migration and Urbanisation. Models and Adaptive Strategies*, Paris, 'The Hague' M. Paleireto, 1987, 'The Migrant Workers of the Balkans and their Villages (18th Cent.-World War II)', στο Klaus Roth (Hg), *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa: Mobilität, Vermittlung u. Wandel im Handwerk d. 18. bis 20. Jh.* München: 23-47. T. Stoianovich, 1992, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant', στο *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, τόμ. 2, Economies and Societies, Lawrenceville/New Jersey: 1-78.
22. J.G.v. Hahn, 1854, *Albanesische Studien*, Wien: 42.
23. Trajan Stoianovich, 1992, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant', στο *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, τόμ. 2, Economies and Societies, Lawrenceville/New Jersey: 1-78.
24. Rhoades & Thompson, 1975, 'Adaptive strategies in alpine environment: beyond ecological particularism', *American Ethnologist*, 2: 159.
25. R. Burns, 1963, 'The Circum Alpine area: a preliminary view', *Anthropological Quarterly*, 36: 145.
26. Βλ. E. Wolf, 1955, 'Types of Latin American peasantry: a preliminary discussion', *American Anthropologist*, 57: 452-471. του ιδίου, 1957, 'Closed corporate communities in Mesoamerica and Central Java', *Southwestern Journal of Anthropology*, 13: 1-18.
27. Βλ. J. Goody, 1990, *Die Logik der Schrift und die Organisation von Gesellschaft*, Frankfurt am Main: 32-35.
28. Βλ. τη συλλογή του νοτιοαλβανικού εθνομικού δικαίου, I. Elezi, 1994, *Kanuni i Lubërisë në planin i krahësues*, Tirana.
29. D. Guillet, 1983, 'Towards a cultural ecology of mountains: The central Andes and the Himalayas compared', *Current Anthropology*, 24: 564.
30. Βλ. τη συλλογή του βορειοαλβανικού εθνομικού δικαίου (1953), 'Das albanische Gewohnheitsrecht', στο *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, τόμ. 56: 37.
31. Από τα βορειοαλβανικά χωριά, Abat, Peshumaj, Plan-Gjuraj και Than-Plan —όλα στο Dukagjin— πήραμε αντιπροσωπευτικό δείγμα για κάθε χωριό. Για την περιοχή του Kurvelesh επέλεξε το χωριό Ftterra, στο Κάτω Kurvelesh, για τους σκοπούς της σύγκρισης.
32. Kaser 1992: 237-238.
33. Η συχνότητα των περιστατικών για εκδίκηση αίματος απασχολεί σοβαρά την τάξη και την ασφάλεια σε πολλές περιοχές του βορρά, αλλά κυρίως στα προάστια των πόλεων του βορρά όπου εγκαταστάθηκαν πολλά άτομα ορεινής προέλευσης μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού. Βλ. M. Vickers & J. Pattifer, 1997, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, London: 132-135.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό
χώρο της δυτικής Βαλκανικής
(14ος-αρχές 20ού αιώνα)¹

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ, που διήρκεσε από τα μέσα του 14ου ως τα μέσα του 16ου αιώνα, προκάλεσε σημαντικές μεταναστευτικές μετακινήσεις στους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων. Τα ύστερα φεουδαρχικά κράτη είχαν πετύχει σε μεγάλο βαθμό να μετασχηματίσουν τον ποιμενικό τρόπο διαβίωσης σε μορφές εδραίας οικονομίας. Τα τεκμήρια δείχνουν ότι στη διάρκεια της κατάκτησης και αφού ανέκτησαν την πληθυσμιακή τους πυκνότητα οι απομακρυσμένες ορεινές περιοχές, επανέκαμψε και η κτηνοτροφία των αιγοπροβάτων (Ovišić 1922: 127-181). Το οθωμανικό σύστημα διοίκησης επέτρεπε τοπική αυτονομία και ως εκ τούτου οι τοπικοί θεσμοί και οι μορφές ποιμενικής διαβίωσης απέκτησαν νέα ζωντάνια, συμπεριλαμβανομένης και της κτηνοτροφίας των μακρινών αποστάσεων. Πρώτος σκοπός της εργασίας μας είναι να αναδομήσουμε τα σχήματα της ποιμενικής οικονομίας, της κοινωνικής οργάνωσης και της προσαρμογής στο περιβάλλον κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η έννοια του ποιμενισμού συνήθως σημαίνει κτηνοτροφία σε φυσικά βοσκοτόπια και υπονοεί ότι η εκτροφή ζώων αποτελεί την κυρίαρχη οικονομική δραστηριότητα. Οι ποιμένες αντλούν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους ή της συντήρησής τους από την εκτροφή ζώων σε συνθήκες όπου ο κύριος όγκος της ζωοτροφής προέρχεται από την ελεύθερη βόσκηση κι όχι από καλλιέργειες (βλ. Galaty & Johnson 1990· Salzman & Galaty 1990). Προκειμένου να κατανοήσουμε τη δυναμική των ποιμενικών κοινωνιών, κατ' αρχάς πρέπει να εξετάσουμε το περιβαλλοντικό πλαίσιο εντός του οποίου δρουν. Οι ποιμένες αναζητούν στο συγκεκριμένο περιβάλλον τον βέλτιστο συνδυασμό χώρου και χρόνου για να μεγιστοποιήσουν τις ωφέλειες για τα κοπάδια τους: υψηλή ποιότητα και ποσότητα βοσκής, καλής ποιότητας νερό και ευνοϊκές θερμοκρασίες (Salzman 1996: 900). Ένας άλλος παράγοντας είναι οι δύο στρατηγικές για την επίβλεψη των ζώων. Η μία είναι η σταθερότητα της κύριας οικιστικής ομά-

5. H. Louis, 1927, *Albanien. Eine Landeskunde vornehmlich auf Grund eigener Reisen*, Stuttgart, 93, 94.
6. F. Adanir, 1989, *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule*, στο Chirot, 131-176.
7. D. Zavalani, 1938, *Die landwirtschaftlichen Verhältnisse Albaniens*, Berlin: 62-65.
8. Viazzo 1989: 20-21.
9. Η *Alpwirtschaft* ή μικτή ορεινή γεωργία χαρακτηρίζεται από δύο διαφορετικές σφαίρες παραγωγής, οι οποίες συνδέονται στενά. Η πρώτη περιλαμβάνει τις πεδιάδες και τα λειβάδια, που παρέχουν τα προϊόντα διατροφής και το σανό για τον χειμερινό ενσταυλισμό των ζώων. Η δεύτερη αποτελείται από τα βοσκοτόπια σε υψόμετρο, που προσφέρουν βοσκοί για την κτηνοτροφία κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Κατ' αυτήν την έννοια, ο όρος *Alpi* καθορίζει όχι μόνο τα βοσειδή αλλά και τις καλύβες και τις λοιπές υπαίθριες εγκαταστάσεις που χρησιμεύουν ως καταφύγιο για τα ζώα και τους βοσκούς. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο αποφασιστικός σύνδεσμος ανάμεσα στις δύο σφαίρες παραγωγής είναι το σανό, που καθορίζει τα όρια του κτηνοτροφικών βοσειδών τα οποία είναι δυνατόν να σιτισθούν κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Βλ. J. Frödin, 1940-1941, *Zentraleuropais Alpwirtschaft*, 2 τόμ., Oslo: 534· A. Beuermann, 1967, *Fernweidewirtschaft in Südosteuropa*, Braunschweig: 17-24.
10. Λόγω του χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου της γεωργίας, η εντατική καλλιέργεια σανού ήταν αδύνατη. Στις αρχές του 20ού αιώνα, μόνο ελάχιστοι αγρότες σέθεναν σιδερένια αλέτρια. Ακόμα και τα βοσειδή σπάνια παρέμεναν ενσταυλισμένα και αφεύγοντο σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις. Βλ. Sedlmayr, 1916, 'Die Landwirtschaft Albaniens', στο L.v. Thalloey (ed.), *Illyrisch-albanische Forschungen*, τόμ. 2, München-Leipzig: 11-16.
11. K. Kaser, 1992, *Hirten, Kämpfer, Stammesherren*, Wien-Köln-Weimar: 303-318.
12. Beuermann 1967: 21-28.
13. Zavalani 1938: 101-102.
14. Ο ιδρυτής της φυλής είναι συνήθως ανόρας που μετανάστευσε στη χώρα, αν και κάποιοι ιδρυτές μπορεί να είναι ντόπιοι. Για την προέλευση του Dukagjin υπάρχουν δύο μύθοι. Στη μία εκδοχή, τρία αδέρφια ήρθαν από πολύ μακριά. Με το θάνατο του πατέρα τους μοίρασαν τα λιγιστά υπάρχοντά τους: ένας πήρε το κόσκινο (αλβ.: Shosh), άλλος το σαμάρι (αλβ.: Shal), και ο τρίτος τίποτα. Αλλά είπε mir dite (καλή μέρα) και έφυγε. Και οι τρεις αδελφοί έδωσαν τα ονόματά τους σε αντιστοιχες φυλές. Δύο από αυτές γειτνιάζουν με το απομονωμένο Dukagjin, ενώ η τρίτη ζει στα νοτιοανατολικά. Λέγεται ότι στο παρελθόν, και για μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν συναπτόταν γάμοι μεταξύ αυτών των φυλών.
15. J. McNeill, 1992, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*, Cambridge: 116.
16. J. McCarthy, 1996, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton/New Jersey: 149· E. B. Vlori, 1973, *Lebenserinnerungen*, τόμ. II, München: 30-32. Ο Vlori αναφέρει τις εκθέσεις της Ολλανδικής Αποστολής Επιτήρησης και της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη. Τόσο οι αναφορές των διεθνών θεσμικών οργάνων όσο και οι δικές του παρατηρήσεις δείχνουν ότι οι κάτοικοι ζητούσαν καταφύγιο από τους έλληνες ατάκτους, ότι πυρπολήθηκαν μουσουλμανικά χωριά και ότι απαλλοτριώθηκαν τα ζώα.
17. Sedlmayr 1916: 19.
18. Άτομα από το Golem, το υψηλότερο χωριό της Ηπείρου (1.130 μέτρα), αναφέρθηκαν στις αξιωματικές μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών κοντά στο χωριό τους. Οι οικισμοί και τα γύρω δάση κάηκαν στη διάρκεια των συγκρούσεων και οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην περιοχή Vlori.
19. Zavalani 1938: 51, 52.

20. Ö. Sjöberg 1991, *Rural development and change in Albania*, San Francisco/Oxford, Boulder: 27.

21. Βλ. J. Halpern, 'Some Perspectives on Balkan Migration Patterns (with particular reference to Yugoslavia)', στο Brian M. Du Toit/Helen I. Safa (eds.), 1975, *Migration and Urbanisation. Models and Adaptive Strategies*, Paris, The Hague· M. Paleireto, 1987, 'The Migrant Workers of the Balkans and their Villages (18th Cent.-World War II)', στο Klaus Roth (Hg), *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa: Mobilität, Vermittlung u. Wandel im Handwerk d. 18. bis 20. Jh.* München: 23-47· T. Stoianovich, 1992, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant', στο *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, τόμ. 2, Economies and Societies, Lawrenceville/New Jersey: 1-78.

22. J.G.v. Hahn, 1854, *Albanesische Studien*, Wien: 42.

23. Trajan Stoianovich, 1992, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant', στο *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, τόμ. 2, Economies and Societies, Lawrenceville/New Jersey: 1-78.

24. Rhoades & Thompson, 1975, 'Adaptive strategies in alpine environment: beyond ecological particularism', *American Ethnologist*, 2: 159.

25. R. Burns, 1963, 'The Circum Alpine area: a preliminary view', *Anthropological Quarterly*, 36: 145.

26. Βλ. E. Wolf, 1955, 'Types of Latin American peasantry: a preliminary discussion', *American Anthropologist*, 57: 452-471· του ιδίου, 1957, 'Closed corporate communities in Mesoamerica and Central Java', *Southwestern Journal of Anthropology*, 13: 1-18.

27. Βλ. J. Goody, 1990, *Die Logik der Schrift und die Organisation von Gesellschaft*, Frankfurt am Main: 32-35.

28. Βλ. τη συλλογή του νοτιοαλβανικού εθνομικού δικαίου, I. Elezi, 1994, *Kanuni i Labërisë në planin i krahësues*, Tirana.

29. D. Guillet, 1983, 'Towards a cultural ecology of mountains: The central Andes and the Himalayas compared', *Current Anthropology*, 24: 564.

30. Βλ. τη συλλογή του βορειοαλβανικού εθνομικού δικαίου (1953), 'Das albanische Gewohnheitsrecht', στο *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, τόμ. 56: 37.

31. Από τα βορειοαλβανικά χωριά, Abat, Pepsuj, Plan-Gjuraj και Than-Plan —όλα στο Dukagjin— πήραμε αντιπροσωπευτικό δείγμα για κάθε χωριό. Για την περιοχή του Kurvelesh επέλεξε το χωριό Ftterra, στο Κάτω Kurvelesh, για τους σκοπούς της σύγκρισης.

32. Kaser 1993: 237-238.

33. Η συγκοπή των περιστατικών για εκδίχηση αίματος απασχολεί σοβαρά την τάξη και την ασφάλεια σε πολλές περιοχές του βορρά, αλλά κυρίως στα προάστια των πόλεων του βορρά όπου εγκαταστάθηκαν πολλά άτομα ορεινής προέλευσης μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού. Βλ. M. Vickers & J. Pattifer, 1997, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, London: 132-135.

δας, ενώ κάποια καθορισμένα άτομα μετακινούνται σε αποστάσεις με το κοπάδι και ζουν μακριά από την κατοικία. Αυτό το σχήμα είναι συχνό στο μεσογειακό χώρο (βλ. π.χ. Angioni 1989). Η άλλη είναι η συντονισμένη μετακίνηση οικιστικής ομάδας και κοπαδιού, δηλαδή η στρατηγική των νομάδων. Αυτές οι στρατηγικές έχουν κάποιες επενέργειες αλλά δεν αποτελούν κατ' ανάγκην καθοριστικό παράγοντα για τη δομή του νοικοκυριού και της συγγένειας ή για τον καταμερισμό της εργασίας. Γι' αυτά τα θέματα χρειάζεται να εξετασθούν πρόσθετοι παράγοντες: το είδος των ζώων που αποτελούν τα κοπάδια, το ζήτημα της ασφάλειας, το είδος της κοινωνίας με την οποία έρχονται σε επαφή οι ποιμένες, τα πρόσωπα που αποτελούν την ποιμενική ομάδα εργασίας, η σχέση ποιμενικών και μη ποιμενικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν τα μέλη του νοικοκυριού, ο συνδυασμός της κτηνοτροφίας με άλλες μορφές παραγωγής και η δυνατότητα να αυξηθούν οι παραγωγικές πηγές, δηλαδή το ζωικό κεφάλαιο, η διαθέσιμη βοσκή και το νερό.

Από μια πρώτη ματιά φαίνεται να υπάρχει ισχυρή αλληλεπίδραση μεταξύ ποιμενικής διαβίωσης και της ύπαρξης διευρυμένων εστιακών ομάδων στο πλαίσιο της πατρογραμμικής συγγένειας και σαφών πατριαρχικών δομών, που δεν πρόκειται για καινούρια ιδέα. Η Todorova περιγράφει την υψηλότερη συγκέντρωση τέτοιων νοικοκυριών στη δυτική Βουλγαρία, σε περιοχές με μεγάλες λειβαδικές εκτάσεις και ανεπτυγμένη ποιμενική οικονομία (Todorova 1990: 18-19). Πιο πριν ο Mosely υποστήριξε ότι γενικά η διευρυμένη οικογένεια είχε επιδείξει μεγαλύτερη βιωσιμότητα στις ορεινές περιοχές των Βαλκανίων απ' ό,τι στις πεδινές (Mosely 1976a: 31). Σύμφωνα με τον Filipovic, η «εμφάνιση και επιμονή της zadruga είναι συνυφασμένη με την κτηνοτροφία» (Filipovic 1976: 273). Ο Mitterauer διαπιστώνει ότι η διασπορά των μεγάλων αυτών νοικοκυριών περιορίζεται σε ορεινές απομονωμένες περιοχές όπου η εκχρηματισμένη οικονομία και οι μορφές μισθωτής εργασίας ήταν περιορισμένης εμβέλειας. Επίσης, υπαινίσσεται ότι η ποιμενική οικονομία μπορεί να έχει προαγάγει τη διαμόρφωση σύνθετων οικογενειακών δομών (Mitterauer 1981: 67-69). Παρ' όλο που αυτή η σχέση μεταξύ ποιμενικής διαβίωσης, σύνθετων οικογενειακών δομών, πατριαρχίας και πατρογραμμικότητας είναι εμφανής, δεν υπάρχει εξήγηση σχετικά με το γιατί η συνθετότητα, η πατριαρχία και η πατρο-γραμμικότητα έπρεπε κατ' ανάγκην να περιορίζονται σε ποιμενικές περιοχές των Βαλκανίων. Πράγματι, τα ίδια ίσχυαν και για τους καλλιεργητές γης στις πεδιάδες της ανατολικής Ευρώπης. Από την άλλη, στην οροσειρά της Ροδόπης στα ανατολικά Βαλκάνια, η ποιμενική δραστηριότητα αναπτυσσόταν χωρίς να συνοδεύεται από κοινή διαβίωση οικογενειών και πατρογραμμική συγγενειακή οργάνωση. Αυτού του είδους οι αντιφάσεις υπαγορεύουν μια λεπτομερή ανάλυση του χαρακτήρα της κτηνοτροφίας στα δυτικά Βαλκάνια.

Γι' αυτόν το λόγο ο δεύτερος σκοπός της εργασίας είναι να αξιολογήσουμε την αλ-

λληλεπίδραση του περιβάλλοντος με τη στρατηγική επίβλεψης του κοπαδιού και την επίπτωσή της στις δομές της συγγένειας και της οικογένειας. Η εργασία επικεντρώνεται στην περιοχή που περιλαμβάνει τις νότιες Δειναρικές Άλπεις και τις βόρειες οροσειρές της Πίνδου και αποτελείται από το Μαυροβούνιο, την Αλβανία και τη βόρεια Ελλάδα. Άρα, η ανάλυση θα προτείνει διάκριση σε τρεις τύπους αλληλεπίδρασης: 1. τη φυλετική ποιμενική οικονομία στις νότιες Δειναρικές Άλπεις· 2. τη μεταβατική κτηνοτροφία στη νότια Αλβανία· 3. τη νομαδική στη βόρεια Πίνδο.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΙΒΛΕΨΗΣ ΤΟΥ ΚΟΠΑΔΙΟΥ

Στο πρώτο μέρος της εργασίας πρόκειται να κάνουμε διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη κτηνοτροφίας, των κοντινών και των μακρινών αποστάσεων. Η εποχιακή μετακίνηση μεταξύ θερινών και χειμερινών βοσκοτόπων ήταν οικονομικά αναπόφευκτη, αφού δεν υπήρχε η πρακτική της ενσταυλισμένης κτηνοτροφίας κατά τη χειμερινή περίοδο. Στην κτηνοτροφία των κοντινών αποστάσεων, η εποχιακή μετακίνηση γινόταν σε μία μέρα, ενώ σ' εκείνη των μακρινών μπορούσε να διαρκέσει μέχρι τρεις εβδομάδες.

Οι νότιες Δειναρικές Άλπεις —στο Μαυροβούνιο, τη βόρεια και κεντρική Αλβανία—, λόγω γεωλογικών και περιβαλλοντικών συνθηκών παρείχαν ιδανικό περιβάλλον για κτηνοτροφία κοντινών αποστάσεων. Το πλεονέκτημα αυτού του περιβάλλοντος ήταν ότι θερινά και χειμερινά βοσκοτόπια βρίσκονταν στην ίδια χωρική ενότητα. Οι κτηνοτρόφοι δεν αναγκάζονταν έτσι να διασχίσουν άλλες περιοχές. Οι ενιαίες αυτές περιοχές, που περιείχαν τους χώρους χειμερινής και θερινής βόσκησης μιας πατρογραμμικής ομάδας, αποτελούσαν την οικονομική βάση για την εμφάνιση κοινωνιών φυλετικού τύπου.

Οι φυλές του Μαυροβουνίου και της Αλβανίας ανέπτυξαν ως κατάλληλο οικονομικό σύστημα μία εκδοχή της αλπικής γεωργίας. Τα χωριά μόνιμης κατοικίας των οικογενειών που ασχολούνταν με εκτροφή αιγοπροβάτων βρίσκονταν στις κοιλάδες. Στα πέριξ βρίσκονταν τα χειμερινά βοσκοτόπια και οι στάβλοι. Κατά το θέρος τα ζώα μεταφέροντο στα παρακείμενα θερινά βοσκοτόπια. Τα περισσότερα μέλη του νοικοκυριού συμμετείχαν στην εποχιακή μετακίνηση. Τα δεδομένα επέτρεπαν την κυκλοφορία μεταξύ θερινής και χειμερινής εγκατάστασης για να καλλιεργήσουν τα κτήματά τους. Αρκετές φυλές είχαν το προνόμιο της πρόσβασης σε βοσκοτόπια διαφορετικών γεωγραφικών επιπέδων. Την άνοιξη τα ζώα προχωρούσαν λίγο-λίγο προς τα πάνω και το φθινόπωρο έκαναν το ίδιο αλλάζοντας κατεύθυνση. Στα θερινά βοσκοτόπια οι οικογένει-

νειες είχαν φτιάξει ξύλινα ή πέτρινα καλύβια. Η ζωή στα βουνά ήταν δύσκολη και γεμάτη στερήσεις. Κάποτε συνέβαινε να μένουν ζώα και άνθρωποι χωρίς νερό λόγω των καρστικών πετρωμάτων. Η εξασφάλιση επαρκών λειβαδιών για το χειμώνα ήταν πρόβλημα. Κάποτε ήσαν πολύ μικρά, άλλοτε έπεφτε αναπάντεχα πολύ χιόνι ή οι λιγοστές κλαδαριές για την αναπλήρωση της βοσκής δεν επαρκούσαν, περιπτώσεις στις οποίες αναγκάζονταν να χαλάσουν το κοπάδι (Gorcevic 1880: 419· Steinmetz 1904: 12· Louis 1927: 54· Irpen 1908: 47· Hasluck 1954: 110-14· Nopcsa 1910: 25, 29). Αυτό δείχνει ότι οι οικολογικές συνθήκες δεν ήσαν πάντα ευνοϊκές αλλά οι άνθρωποι κάθε φυλής ήταν δεμένοι με τα εδάφη τους και δεν μπορούσαν να επιλέξουν καλύτερα λειβάδια χωρίς να εκτοπίσουν οικογένειες από άλλες φυλές. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η αύξηση του πληθυσμού προκάλεσε μαζική έξοδο από τις περιοχές των φυλών του Μαυροβουνίου, επειδή οι άνθρωποι δεν μπορούσαν πια να επιβιώσουν στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας των μικρών αποστάσεων (Kaser 1996).

Στις οροσειρές της Πίνδου, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στην Πελοπόννησο, λειτουργούσε μια άλλη εκδοχή της κτηνοτροφίας των κοντινών αποστάσεων, που αποκαλείται οικονομία των καλυβιών. Τα αιγοπρόβατα αφήκαν σε ανθρώπους οι οποίοι κατά κύριο λόγο ήσαν καλλιεργητές γης. Στη διάρκεια του χειμώνα τα κοπάδια παρέμεναν κοντά στα χωριά και το καλοκαίρι σε παρακείμενα βοσκοτόπια σε μεγαλύτερα υψόμετρα. Οι οικογένειες ή κάποια μέλη τους συνόδευαν τα κοπάδια αυτή την εποχή. Στην κεντρική και νότια Ελλάδα, σε πολλές περιπτώσεις τα κοπάδια διέμεναν σε τρία διαφορετικά υψόμετρα. Το χωριό και τα χωράφια βρίσκονταν σε υψόμετρα από 800 έως 1.000 μέτρα. Εδώ τα κοπάδια τα φρόντιζαν κατά τη μεταβατική περίοδο, αφού έφευγαν από τα χειμερινά και πριν πάνε στα θερινά βοσκοτόπια. Τα θερινά βοσκοτόπια ήσαν σε υψόμετρα μεταξύ 1.800 και 2.000 μέτρων και τα χειμερινά λειβάδια σε πεδιάδες λίγο πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας (Kaser 1992a: 298). Σ' αυτές τις περιοχές η κτηνοτροφία κάθε άλλο παρά παρήγαγε φυλετικούς διαχωρισμούς ή πατρογραμμική συγγενειακή οργάνωση.

Στην κτηνοτροφία των μακρινών αποστάσεων, οι οικογένειες ήσαν πιο ευέλικτες απ' ό,τι στις φυλετικές περιοχές και είχαν αναπτυχθεί δύο ποιμενικά συστήματα. Στη δυτική Αλβανία οι πατρογραμμικές ομάδες καταγωγής συχνά ασκούσαν τη μεταβατική κτηνοτροφία. Το βασικό πρόβλημα που είχαν να επιλύσουν ήταν ότι τα ζώα δεν μπορούσαν να συντηρηθούν κοντά στις μόνιμες κατοικίες ούτε το χειμώνα ούτε το καλοκαίρι, λόγω κλιματικών και γεωγραφικών συνθηκών. Η λύση ήταν να κυκλοφορούν τα κοπάδια από εποχή σε εποχή χωρίς ποτέ να μένουν κοντά στο σπίτι του ιδιοκτήτη. Σε αντιδιαστολή με το καθεστώς των μικρών αποστάσεων, τα μέλη του νοικοκυριού, με πιθανή εξαίρεση έναν ή δύο άνδρες, δεν συνόδευαν τα κοπάδια στις μετακινήσεις. Γι' αυτή τη δουλειά προσλαμβάνονταν βοσκοί. Οι βοσκοί μετακινούνται μαζί με τα κο-

πάδια και ανεξάρτητα από το χωριό μεταξύ χειμερινών και θερινών βοσκοτόπων και τανάπαλιν. Η απόσταση έπαιρνε από δέκα ως τριάντα πέντε ημέρες για τη μετακίνηση. Η χρήση των θερινών βοσκοτόπων ήταν συνήθως ελεύθερη, στα χειμερινά λειβάδια οι οικογένειες πλήρωναν τέλη βόσκησης (Urban 1938: 79-92· Louis 1927: 109· Sestini 1941: 481-495). Αυτού του τύπου η κτηνοτροφία δεν ήταν ακριβώς ποιμενική όπως την προσδιορίσαμε παραπάνω και δεν είχε κατ' ανάγκη επιπτώσεις στις δομές της οικογένειας και της συγγένειας, αφού η εργασία γινόταν από μισθωμένους βοσκούς. Η κτηνοτροφία δεν αποτελούσε την κύρια πηγή εισοδήματος, καθόσον οι οικογένειες καλλιεργούσαν και τα χωράφια στα χωριά τους.

Η νομαδική ή ημι-νομαδική οικονομία των Βλάχων και των Σαρακατσάνων αποτελούσε μία ακόμη πρακτική στο πλαίσιο του καθεστώτος των μακρινών αποστάσεων. Η εποχιακή μετακίνηση —τουλάχιστον λίγων ημερών— ήταν σχεδόν αναπόφευκτη. Τα θερινά βοσκοτόπια των Βλάχων βρίσκονταν στην οροσειρά της Πίνδου στη βόρεια Ελλάδα και τη νότια Αλβανία, τα χειμερινά σε παραθαλάσσιες περιοχές, όπως στην πεδινή Θεσσαλία, τη Μακεδονία ή την κεντρική Αλβανία (π.χ. μεγάλη πεδιάδα της Μουζακιάς). Πολλοί Σαρακατσάνοι έβρισκαν χειμερινά λειβάδια στις πεδιάδες της Ηπείρου και στη δυτική Αιτωλοακαρνανία.

Οι ημι-νομάδες συνήθως είχαν μόνιμες κατοικίες στα χωριά και διαμόρφωναν προσωρινές καλύβες και σκηνές για το χειμώνα. Οι καθαροί νομάδες δεν διατηρούσαν μόνιμες κατοικίες και δεν είχαν μόνιμους τόπους κατοικίας αλλά μόνο προσωρινά καταλύματα, καλύβες ή σκηνές. Η κατασκευή των σκηνών ήταν πολύ απλή, το μήκος δεν ξεπερνούσε τα δύομισι μέτρα, το ύψος το έναμισι και το πλάτος τα δύο ή τρία μέτρα. Ο ελληνικός πληθυσμός τους αποκαλούσε σκηνίτες. Οι καλύβες, που αποτελούντο από κλάρες, ήταν πιο άνετες και ψηλές, στρογγυλού σχήματος και η κατασκευή τους έπαιρνε αρκετές ημέρες. Προφανώς οι νομάδες είχαν σταθερούς χώρους βόσκησης από χρόνο σε χρόνο και η διανομή τους καθοριζόταν από το εθνικό δίκαιο χωρίς να υπάρχει φορολόγηση. Η χρήση των χειμερινών λειβαδιών απαιτούσε έξοδα (Capidan 1941: 31· Schreiermann 1967: 175). Οι τελευταίοι νομάδες δεν έγιναν εδραίοι παρά πρόσφατα, πριν από μερικές δεκαετίες.

Το περιβάλλον της κτηνοτροφίας των κοντινών και μακρινών αποστάσεων άφηνε χώρο για μια ποικιλία κτηνοτροφικών συστημάτων. Το ερώτημα που μας απασχολεί είναι η αλληλεπίδραση των νοικοκυριών και των συστημάτων σχηματισμού τους με αυτούς τους περιβαλλοντικούς και οικονομικούς περιορισμούς.

ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Παρ' όλο που οι πηγές για ανασύσταση των συστημάτων σχηματισμού νοικοκυριών στα Βαλκάνια είναι ελάχιστες και ως τώρα δεν έχει διεξαχθεί η ανάλογη συγκριτική έρευνα επί του ζητήματος, σε γενικές γραμμές μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικούς τύπους, δύο από τους οποίους μας ενδιαφέρουν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Ο πρώτος εντοπίζεται στις περιοχές των Δειναρικών Άλπεων, από την Κροατία ως τη βόρεια Αλβανία αλλά περιλαμβάνει και περιοχές της δυτικής Μακεδονίας, της νότιας Αλβανίας και της βόρειας Ελλάδας. Ο άλλος διαχέεται σε μεγάλα τμήματα του βαλκανικού χώρου, μεταξύ των οποίων οι περιοχές της οροσειράς της Πίνδου στην ηπειρωτική Ελλάδα.

1) Το πατροτοπικό, σύνθετο ως προς τον κύκλο ζωής, σύστημα. Αυτό το σύστημα σχηματισμού νοικοκυριών συνίσταται στην εμπειρία μιας σύνθετης οικογένειας σε κάποιες φάσεις της ζωής ενός ατόμου. Ιδεατά, το νοικοκυριο διήρχετο τον εξής κύκλο: το ζευγάρι αποκτούσε παιδιά, οι γιοι παντρεύονταν και έφερναν τις γυναίκες τους να συμβιώσουν μαζί τους και με τους γονείς τους, οι κόρες παντρεύονταν κι έφευγαν από το νοικοκυριό. Η αποχώρηση και η μεταβίβαση περιουσίας ανά ίσα μερίδια στους αδελφούς ελάμβανε χώρα με το θάνατο του πατέρα ή με το γάμο όλων των αρσενικών παιδιών. Η στατιστική απεικόνιση αυτών των κοινωνιών δείχνει να επικρατούν τα πυρηνικά νοικοκυριά και μικρή αναλογία σύνθετων νοικοκυριών. Θεωρητικά, οι περισσότεροι άνθρωποι είχαν την εμπειρία της διαβίωσης σε σύνθετο νοικοκυριό σε δύο φάσεις του κύκλου ζωής: στη φάση του γάμου τους, μέχρι να διασπαστεί το σύνθετο νοικοκυριό και στις μεγάλες ηλικίες, όταν οι γιοι έφερναν νύφες. Αυτό το σχήμα ήταν ευρέως διαδεδομένο στον αγροτικό βαλκανικό χώρο, κυριαρχούσε στην Ουγγαρία (Barabás 1972: 102-04· Andorka/Faragó 1983: 294-300· Andorka/Balacz-Kovács 1987), στη Βουλγαρία — με εξαίρεση τα βορειοδυτικά ορεινά τμήματα της χώρας (Todorova 1993: 127-131) — και στην ηπειρωτική Ελλάδα (Cassia/Bada 1992: 16-17). Οι εξαιρέσεις εντοπίζονται ανάμεσα στους ποιμένες της βόρειας Ελλάδας, πρωτίστως στους Σαρακατσαναίους και τους Βλάχους (Campbell 1976· Caftanzoglu 1994), στα κεντρικά και νότια (Μάνη) τμήματα της Πελοποννήσου (Stahl 1986: 138-149). Οι Cassia και Bada, οι οποίοι μελέτησαν δομές νοικοκυριών και συστήματα μεταβίβασης περιουσίας κυρίως στην Αθήνα του 19ου αιώνα, ισχυρίζονται ότι τότε στον αγροτικό χώρο η πυρηνική οικογένεια, συνδυασμένη με τη νεοτοπικότητα — σύστημα που κυριάρχησε κατά τον 20ό αιώνα — δεν ήταν πολιτισμικός κανόνας. Στην Αθήνα, ο πληθυσμός της οποίας προήρχετο κατά μεγάλο βαθμό από την επαρχία, οι κάτοικοι

παντρεύονταν πατροτοπικά και η μεταβίβαση της περιουσίας και η διάσπαση των νοικοκυριών επήρχετο με το θάνατο του πατέρα ή και αργότερα. Στην ίδια πόλη, αργότερα, αυτό μετατράπηκε σε ένα αυστηρά νεοτοπικό και πυρηνικό σύστημα. Λόγω της εξαιρετικής σημασίας της ελληνικής πρωτεύουσας, το νέο σύστημα γενικεύτηκε σ' όλη τη χώρα (Cassia/Bada 1992: 42-44).

Αυτό το σύστημα κυριάρχησε σε περιοχές με αφθονία γης ή σε ορεινές περιοχές όπου η περιουσία αποτελείτο από κοπάδια και όχι από γη. Σε πολλές περιοχές της Βαλκανικής υπήρχε σχετική αφθονία γης λόγω των χαλαρών δημογραφικών συνθηκών. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας, η στενότητα γης αποτελεί εμπειρία από τις αρχές του 20ού αιώνα και μετά, λόγω της αρχής μιας δημογραφικής μετάβασης (Todorova 1993: 130). Σε περιοχές με υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και χαμηλή διαθεσιμότητα γης, αλλά και στους ποιμένες των δυτικών Βαλκανίων, η τάση για δημιουργία σύνθετων νοικοκυριών ήταν εντονότερη.

2) Το πατροτοπικό σύστημα συνθετότητας ως προς τον κύκλο του νοικοκυριού. Η βασική διαφορά από το πρώτο σύστημα είναι ότι η συνθετότητα στη δομή του νοικοκυριού δεν αποτελούσε βίωμα των ατόμων σε μία ή δύο φάσεις του κύκλου ζωής αλλά μπορούσε να αποτελεί διά βίου συνθήκη ζωής. Το νοικοκυριό χωριζόταν μετά από γενεές. Με τον γάμο των αρσενικών παιδιών προστίθενται στο νοικοκυριό οι γυναίκες τους και το ίδιο συμβαίνει με τις γυναίκες των αρσενικών εγγονών. Ως εκ τούτου, η εστιακή ομάδα μπορούσε να γίνει πολύ μεγάλη. Η μεταβίβαση περιουσίας δεν συνδεόταν με το γάμο ή τον θάνατο και γινόταν όταν το νοικοκυριό χωριζόταν σε μικρότερες ομάδες συμβίωσης. Αυτές μοιράζονταν μεταξύ τους την περιουσία σε ίσες μερίδες σύμφωνα με τα δεδομένα της καταγωγής. Αυτό το σχήμα ήταν επίσης διαδεδομένο. Κάλυπτε περιοχές στην κυρίως Ουγγαρία, την Κροατία, τη Σλοβακία, τα περισσότερα τμήματα της Σερβίας, τη δυτική Βουλγαρία, τη Μακεδονία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, το Μαυροβούνιο, την Αλβανία, τη βόρεια Ελλάδα (Kaser 1995), ενώ με διαφοροποιημένη μορφή υπήρχε στην περιοχή της Μάνης, στην Πελοπόννησο και σε μεγάλα νησιά όπως η Κρήτη και η Κέρκυρα (Cassia/Bada 1992: 17). Η τυπική δομή ήταν παρεμφερής σε όλες τις περιπτώσεις. Η διάσπαση του νοικοκυριού και η μεταβίβαση περιουσίας συνήθως δεν ήταν μέρος του κύκλου ζωής των ατόμων αλλά αφορούσε την εξέλιξη των γενεών κατά τον κύκλο ζωής του νοικοκυριού.

Αν εξετάσουμε την ιδεολογία ως προς την οικογένεια, η ευρύτατη αυτή περιοχή μπορεί να χωριστεί σε δύο μέρη και το σχήμα σε δύο παραλλαγές, μια νότια και μια βόρεια. Η μεταβατική ζώνη των δύο εκδοχών διέσχιζε την Κροατία: Το βόρειο τμήμα της χώρας, η Δαλματία, με τμήματα της Ουγγαρίας και της Σλοβακίας ανήκουν στη μία παραλλαγή, το νότιο τμήμα της και οι υπόλοιπες περιοχές στην άλλη. Και στις δύο παραλλαγές κυριαρχούσε η αρχή της ίσης κληρονομιάς, αλλά η διανομή αναβαλ-

λόταν επί σειρά γενεών για διάφορους λόγους. Στη βόρεια παραλλαγή, η στενότητα της γης φαίνεται να ήταν ο καθοριστικός παράγοντας, αφού η σύνθετη δομή των νοικοκυριών συνδυαζόταν με υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα. Αυτό είναι αρκετά εμφανές στην περίπτωση της βόρειας Κροατίας (ιδιαίτερα στην περιοχή βορείως του Ζάγκρεμπ, την Zagorje). Ο πληθυσμός μετανάστευσε εδώ στη διάρκεια του 16ου αιώνα από την ταραγμένη από τον πόλεμο ζώνη στα σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε πιο ασφαλείς περιοχές της ενδοχώρας, με αποτέλεσμα την υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και την έλλειψη γης. Η πιο διαδεδομένη στρατηγική για την αποφυγή συρρίκνωσης της ιδιόκτητης γης μέσω του συγκεκριμένου συστήματος κληρονομιάς ήταν να μένουν μαζί οι γιοι και να αποτρέπεται η διάσπαση του νοικοκυριού (Kaser 1995). Από την κυρίως Ουγγαρία έχουμε παρόμοια στοιχεία. Ιδιαίτερα στα νότια τμήματα της χώρας, σε πυκνοκατοικημένες περιοχές, η ύπαρξη σύνθετων δομών νοικοκυριού ανάγεται στον 18ο αιώνα (Andorka/Faragó 1983· Andorka/Balacz-Kovács 1987· Széman 1981).

Η νότια εκδοχή χαρακτηρίζεται από ένα ξεχωριστό πατριαρχικό πολιτισμικό υπόβαθρο, είναι μία εκδοχή της πατριαρχίας, την οποία ο Kaser αποκαλεί βαλκανική πατριαρχία (Kaser 1992): δυνατοί δεσμοί αίματος, λατρεία των προγόνων, πατρογραμμικότητα, πατροτοπικότητα, γάμοι με εξαγορά, εκδίκαση αίματος και πατρογραμμική δομή της συγγένειας. Το οικονομικό υπόβαθρο ήταν η ποιμενική διαβίωση, η εκτροφή αιγοπροβάτων στις απομονωμένες ορεινές περιοχές των δυτικών Βαλκανίων.

Το πιο σημαντικό συμπέρασμα αυτής της επισκόπησης είναι ότι και τα δύο συστήματα σχηματισμού νοικοκυριών λειτουργούσαν ανάμεσα σε πληθυσμούς με ποιμενικές αλλά και γεωργικές δραστηριότητες. Το ερώτημα που προκύπτει αφορά το αν υπάρχει κοινός λόγος για την εμφάνιση των δύο συστημάτων, τόσο μεταξύ ποιμένων όσο και μεταξύ καλλιεργητών γης. Η απάντηση είναι θετική. Μπορούμε να θεωρήσουμε αυτές τις δύο μορφές σχηματισμού νοικοκυριών ως δύο παραλλαγές της ίδιας αρχής, ότι η περιουσία έπρεπε να μοιράζεται ισομερώς στους ενήλικες άνδρες του νοικοκυριού. Η αρχή αυτή ίσχυσε στα περισσότερα μέρη της ανατολικής Ευρώπης ως τις αρχές του 20ού αιώνα (Kaser 1998) και αποτέλεσε τη βάση και των δύο προτύπων για το σχηματισμό νοικοκυριών. Η ιδιοκτησία θεωρείτο αποκλειστικά ανδρική υπόθεση. Επρόκειτο για απόφαση βασισμένη στην πολιτισμική παράδοση αλλά και σε οικονομικούς λόγους για τη διάθεση της περιουσίας. Μπορεί να θεωρείτο αυστηρά κληρονομική μερίδα, όπως στη Βλαχία και τη Μολδαβία όπου ο κάθε γιος έπαιρνε ό,τι του ανήκε όταν παντρευόταν, ή να θεωρείτο κατά κύριο λόγο κοινή ιδιοκτησία, οπότε η διανομή της σε ίσα μέρη γινόταν σε κάποιο σημείο του κύκλου ζωής τους ή και μετά από αυτήν. Οι ρίζες αυτής της ίσης κληρονομιάς των ανδρών —και συνεπώς της ίσης περιουσίας τους— είναι διττές: 1) ο οικότυπος του «κόψε και κάψε» (slash and burn

economy), που ήταν διαδεδομένος στην ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα και 2) ο οικότυπος της ποιμενικής οικονομίας, όπως ασκείτο στα δυτικά Βαλκάνια. Και οι δύο οικότυποι είχαν ισχυρό έρεισμα σε καταμερισμό εργασίας με επίκεντρο τον άνδρα, ο οποίος οδήγησε στο πρότυπο της κοινής ανδρικής περιουσίας και μιας χαρακτηριστικής πατριαρχικής δομής (Kaser 1998).

Οι ποιμενικές οικογένειες πάντα είχαν ευκαιρία επιλογής μεταξύ των δύο δυνατοτήτων: να θεωρήσουν το θάνατο του πατέρα ευκαιρία για να διασπάσουν το νοικοκυριό ή να συνεχίσουν και να αυξήσουν τον αριθμό των μελών του νοικοκυριού. Τα εμπειρικά δεδομένα μάς οδηγούν στην παραδοχή ότι η τάση των ποιμένων στα δυτικά Βαλκάνια για σχηματισμό σύνθετων νοικοκυριών επικρατούσε έναντι αυτής για τη διάσπαση στην περίπτωση του γάμου. Η απόφαση απαντούσε σε οικονομικούς και πολιτισμικούς περιορισμούς. Η διάσπαση και η συγχώνευση μπορεί να θεωρηθούν μέθοδοι ρύθμισης του εργατικού δυναμικού στο νοικοκυριό. Η κτηνοτροφία χρειαζόταν συγκεκριμένη ποσότητα εργασίας, που υπερέβαινε τις δυνατότητες ενός πυρηνικού νοικοκυριού. Ο χρονικός προγραμματισμός της διάσπασης εξαρτάτο από τον τρόπο διαχείρισης του εργατικού δυναμικού. Αν προσλαμβάνονταν βοσκοί για να ρυθμιστεί η ζήτηση της εργασίας δεν προέκυπτε οικονομική αναγκαιότητα για τη διατήρηση μεγάλου νοικοκυριού και μπορούσε να γίνει διάσπαση σύμφωνα με τον πρώτο τρόπο. Αν όμως το νοικοκυριό συνέπιπτε με την απαιτούμενη εργασιακή ομάδα, η αναγκαιότητα να διατηρηθεί ενωμένο αυξανόταν και μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα το σχηματισμό νοικοκυριού σύμφωνα με τον δεύτερο τρόπο.

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Τα συστήματα σχηματισμού νοικοκυριών στα Βαλκάνια μπορεί να ήσαν διαδεδομένα εξ ίσου σε ποιμενικούς και γεωργικούς πληθυσμούς αλλά η οικονομική λειτουργία τους ήταν διαφοροποιημένη. Το ίδιο ισχύει και για τη διευρυμένη οικογένεια. Στην περίπτωση των γεωργών, η μεγάλη οικογένεια παρείχε το εργατικό δυναμικό που απαιτείτο για να υπάρξει μεγαλύτερη ποικιλία καλλιεργειών, ενώ για τους κτηνοτρόφους αποτελούσε προϋπόθεση για την αύξηση του ζωικού κεφαλαίου.

Σχετικά με την οργάνωση της κτηνοτροφικής εργασίας, πρέπει να λάβουμε υπόψη τρία σημαντικά σημεία. Το πρώτο αφορά τις εποχιακές διαφοροποιήσεις στην οργάνωση των δραστηριοτήτων. Κατά την παραμονή των κοπαδιών στα θερινά βοσκοτόπια, οι μεγαλύτερες ομάδες συνεργασίας οργανώνονταν συνήθως από συγγενικά μεταξύ

τους νοικοκυριά. Αυτό ήταν απαραίτητο, επειδή τα κοπάδια χρειάζονταν εκτεταμένους βοσκότοπους, γεγονός που απαιτούσε πολύ δουλειά. Ήταν αδύνατον —ή τουλάχιστον αναποτελεσματικό— να εξυπηρετεί ο κάθε βοσκός μόνο τα δικά του γίδια ή πρόβατα. Η φροντίδα ενός μικρού κοπαδιού με διακόσια ζώα απαιτούσε τέσσερις βοσκούς, οι οποίοι, υπό καλές συνθήκες, θα ήσαν διαφόρων ηλικιών, από 15 έως 50 χρόνων (Campbell 1976: 8).

Κατά δεύτερο λόγο, ένα νοικοκυριό ισοδύναμο με μια διευρυμένη οικογένεια ήταν εφικτό και το χειμώνα. Αυτή την περίοδο διαλυόταν η μεγάλη ομάδα συνεργασίας. Τα χειμερινά βοσκοτόπια στις πεδιάδες δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εκτατικά όπως στα βουνά και η ποσότητα εργασίας που απαιτείτο ήταν πολύ λιγότερη από αυτή του καλοκαιριού (εκτός από την περίοδο της γέννας τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο). Κατά τη διάρκεια του χειμώνα, οι οικογένειες φρόντιζαν μόνες τα κοπάδια τους. Μια πυρηνική οικογένεια από ένα παντρεμένο ζευγάρι και κάποια παιδιά δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες. Οι Σαρακατσάνοι της βόρειας Ελλάδας το χειμώνα διαχώριζαν τα ζώα σε τέσσερα κοπάδια (τις κυφορούσες προβατίνες, τα κριάρια, τα ζυγούρια και τα γίδια). Το κατώτερο όριο του εργατικού δυναμικού ήταν τέσσερις έμπειροι ενήλικες βοσκοί και ένας νεαρός γιδάρης (Campbell 1976: 19). Είχε λοιπόν νόημα να είναι όλοι μαζί και να φτιάξουν κοινό νοικοκυριό. Ένα πρόσθετο επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η παρατήρηση του Campbell. Όπως ισχυρίζεται, οι νέες πυρηνικές οικογένειες που προέκυπταν μετά τη διάλυση του παλιού σύνθετου νοικοκυριού συνέχιζαν να φροντίζουν από κοινού τα κοπάδια τους (Campbell 1976: 88-94).

Το τρίτο σημείο είναι ότι σ' αυτή τη μορφή κτηνοτροφικής οικονομίας, προφανώς δεν προείχε η συσχέτιση μεταξύ μεγέθους του κοπαδιού και των αναγκών επιβίωσης αλλά μάλλον η σχέση μεταξύ μεγέθους του κοπαδιού και μεγέθους του νοικοκυριού. Όσο μεγαλύτερο το νοικοκυριό, τόσο αυξανόταν το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό, άρα και η δυνατότητα για μεγαλύτερο κοπάδι. Ως προς την εργασία που απαιτείται δεν διαφέρουν τα γίδια από τα πρόβατα. Παρατηρήσεις από τον 19ο και τον 20ό αιώνα δείχνουν ότι ένας βοσκός μπορούσε να φροντίσει το μέγιστο των 50 γαλακτοφόρων ζώων. Υπό τη θεώρηση του συνολικού νοικοκυριού, η γυναικεία εργασία έχει την ίδια σπουδαιότητα με την ανδρική. Ωστόσο, στη φροντίδα των κοπαδιών η εργασία των ανδρών αποδείχτηκε πιο σημαντική. Στην κτηνοτροφία, η εργατική δύναμη εκφράζεται με ένα σύστημα μονάδων, όπου η μία μονάδα αντιπροσωπεύει την εργασία ενός ενήλικα άνδρα (άνω των 10 ετών), το 0,5 την εργασία ενήλικης γυναίκας, το 0,5 την εργασία αγοριού οκτώ έως δέκα χρόνων και το 0,25 την εργασία κοριτσιού κάτω των δέκα χρόνων. Αυτό το πρότυπο υπολογίστηκε για την αφγανική φυλή των Pashtun στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα (Glatzer & Bollig 1983). Η εργασία του Campbell για τη νομαδική εκτροφή αιγοπροβάτων στη βόρεια Ελλάδα φτάνει σε παρόμοια συμπεράσματα (Campbell 1976).

Αυτό το πρότυπο μας επιτρέπει να συναγάγουμε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα: Αν, όπως στην περίπτωση των Pashtun, το πολιτισμικό πρότυπο απαγορεύει την πρόσληψη εργατών πέρα από την οικογένεια, η αύξηση του μεγέθους του κοπαδιού γίνεται εφικτή μόνο με αύξηση του μεγέθους του νοικοκυριού. Το μέγεθος του κοπαδιού εξαρτάται από το μέγεθος του νοικοκυριού και η ποιμενική οργάνωση της εργασίας δίνει έμφαση στην ανδρική εργασία. Ως εκ τούτου, όταν γεννηθεί αρσενικό παιδί μπορεί να μεγαλώσει περισσότερο το κοπάδι. Αυτό σημαίνει ότι μια ποιμενική κοινωνία μπορεί να συντηρήσει μεγάλα νοικοκυριά, επειδή η αύξησή τους επιτρέπει τη διατήρηση μεγαλύτερου κοπαδιού και συνεπώς αυξάνει την υλική βάση τους.

Αυτοί οι ισχυρισμοί ενισχύονται από παρατηρήσεις της Καυταντζόγλου. Στις αρχές του 20ού αιώνα, ένα μέρος των Βλάχων στο Συρράκο της Ηπείρου καταμετρήθηκαν ως μόνιμοι κάτοικοι. Πολλοί ήταν τεχνίτες και μικροέμποροι και οι υπόλοιποι κτηνοτρόφοι. Οι μεγαλύτερες και οι πιο σύνθετες οικογένειες καταγράφηκαν στον ημινομαδικό ποιμενικό πληθυσμό, ενώ οι μόνιμοι κάτοικοι ζούσαν σε μικρότερα και πιο απλά νοικοκυριά. Έτσι, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η σύνθετη δομή των ποιμενικών νοικοκυριών ήταν στενά συνδεδεμένη με τις απαιτήσεις της οικονομίας. Αφού δεν υπήρχαν αμειβόμενοι εργάτες, οι ανάγκες οργάνωσης της εργασίας ικανοποιούντο κυρίως από το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό των πιο μεγάλων και πιο σύνθετων νοικοκυριών (Caftanzoglu 1994: 83).

Συνεπώς, η αλληλεπίδραση της ποιμενικής δραστηριότητας με την οικογένεια είχε δύο πτυχές. Το σύνθετο κοινό νοικοκυριό συνιστούσε προϋπόθεση για κάθε είδος κτηνοτροφικής οικονομίας σε μια κοινωνία όπου η πρωτεύουσα μονάδα εργασίας περιοριζόταν στα μέλη της εστιακής ομάδας. Ταυτοχρόνως, οι δυνατότητες της σύνθετης οικογένειας επέτρεπαν την καλλιέργεια του σχήματος το οποίο περιόριζε την εργατική μονάδα στο μέγεθος της εστιακής ομάδας.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Ένα από τα βασικά προβλήματα των κτηνοτρόφων είναι η ασφάλεια του ζωικού κεφαλαίου, των κοπαδιών. Για την επίτευξη της ασφάλειας δεν επαρκούσε η αλληλεγγύη των μελών της οικογένειας, μόνο η αλληλεγγύη μιας μεγάλης συγγενειακής ομάδας θα μπορούσε να το επιτύχει. Η σύνθετη οικογένεια των δυτικών Βαλκανίων απέτελεσε τη βασική μονάδα για τη δόμηση των πατρογραμμικών φυλών, οι οποίες ανα-

πτύχθηκαν από τον 14ο αιώνα και εφεξής, που ήταν αρκετά ευέλικτη ώστε να προσαρμοστεί και στα αμφιπλευρικά συστήματα συγγένειας των Βλάχων και των Σαρακατσάνων.

Πατρογραμμικές ομάδες

Πολλά από τα σύνθετα οικογενειακά συστήματα των Βαλκανίων ανάγονται σε γραμμικά φυλετικά συστήματα ή, πιο γενικά, σε μεγάλες συγγενειακές συσσωματώσεις των ορεινών περιοχών των Δειναρικών Άλπεων. Μία από τις βασικές δομές των ευρωασιατικών ποιμενικών κοινωνιών υπήρξε η πατρογονική ιδεολογία, εστιασμένη σε έναν συγκεκριμένο πρόγονο. Οι γιοι του θεωρούνταν ιδρυτές των υπο-ομάδων καταγωγής και οι γιοι των γιων ιδρυτές μικρότερων ομάδων που αποσπίαστηκαν από τις πρώτες. Αυτού του είδους οι ομάδες στα Βαλκάνια δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι διαμορφώθηκαν ελεύθερα, ως αποτέλεσμα μιας φυσικής οικολογικής προσαρμογής στις απαιτήσεις της ορεινής οικολογίας. Οι ορεινές περιοχές απετέλεσαν μάλλον καταφύγια πέρα από τα αναπτυσσόμενα κρατικά συστήματα των Οθωμανών. Η ανάδειξη αυτών των πατρογραμμικών δομών αντικατόπτριζε μια τοπική προσαρμογή στην απουσία των ευρύτερων κρατικών δομών. Το ότι αυτές οι ομάδες ήταν λειτουργικές στην ορεινή οικολογία υπήρξε ένας επιπλέον σημαντικός παράγοντας. Η αυτονομία των φυλών στα Βαλκάνια ή αλλού, π.χ. στην Κεντρική Ασία, δεν ήταν ποτέ απόλυτη αλλά σχετική και ευαίσθητη στους μεταλλασσόμενους πολιτικούς και οικολογικούς παράγοντες. Σε συνθήκες επανεγκατάστασης στις κοινότητες, η πατρογραμμική ομάδα μπορούσε να ταυτίζεται με όλα τα νοικοκυριά του χωριού ή με ένα συγκεκριμένο μέρος του χωριού. Μερικές φορές τα νοικοκυριά μιας πατρογραμμικής ομάδας μπορεί να εκτείνονταν σε διαφορετικά χωριά μιας περιοχής (Cvijic 1922: 115-126). Όμως, ο πιο συνηθισμένος τύπος στα Βαλκάνια ήταν να καλύπτουν τμήμα του χωριού, δηλαδή ένα μαχαλά. Παραδείγματα συναντούμε τόσο στην αγροτική Κεντρική Σερβία (Halpern 1956: 38-39, 312-328· Halpern 1967) όσο και στην Κεντρική Βουλγαρία (Sanders 1949: 232).

Ανάλογα με τους διάφορους βαθμούς ως προς το βάθος των γενεών, οι πατρογονικές ομάδες διαιρούντο σε διάφορα είδη υπο-ομάδων. Η κάθε μονάδα είχε διαφορετικές αρμοδιότητες ως προς τη λήψη αποφάσεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις μπορεί να γίνει διάκριση μεταξύ των μικρότερων και μεγαλύτερων πατρογραμμικών ομάδων. Η μικρότερη περιλαμβάνει έως τρεις γενιές. Σε άλλες περιπτώσεις, μια τριπλή διάκριση ήταν συνηθισμένη. Για παράδειγμα, οι Σέρβοι εθνογράφοι διακρίνουν την οικία ή το νοικοκυριό ως ελάχιστη μονάδα, τη διευρυμένη οικογένεια που περιλαμβάνει πρώτα και δεύτερα ξαδέλφια («porodica»), ως μικρότερη πατρογραμμική ομάδα και το

«bratstvo» ως μεγαλύτερη μονάδα που μπορεί να περιλαμβάνει έως 13 ή 14 γενεές πατρογραμμικών συγγενών (Djurdjev 1954: 165-220· Djurdjev 1965-66: 187-195· Pulaha 1975: 121-145· Pulaha 1976: 173-179).

Δύο τύποι κοινωνικών δομών αναπτύχθηκαν σ' αυτή την περιοχή των Βαλκανίων. Στη βόρεια Αλβανία και στο Μαυροβούνιο προέκυψε η οργάνωση σε φυλές. Η επιβεβαίωση αυτής της ομοιότητας στην κοινωνική δομή των Μαυροβούνιων και των Αλβανών μας επιτρέπει να διεισδύσουμε στους τρόπους με τους οποίους δομήθηκαν οι βαλκανικές κοινωνίες. Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα υπήρχαν περίπου 30 επώνυμες φυλές στο Μαυροβούνιο («pleme») και πάνω από 60 αναγνωρισμένες αλβανικές φυλές («fis») στις αρχές του 20ού αιώνα (Durham 1928: 13-52). Πρόσφατες ιστορικές έρευνες υποστηρίζουν ότι τόσο οι φυλές του Μαυροβουνίου όσο και εκείνες της Αλβανίας εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης και μετά απ' αυτήν και δεν αποτελούν συνέχεια παλαιότερων δομών (Djurdjev 1954: 165-220· Djurdjev 1965-66: 187-195· Pulaha 1975: 121-145· Pulaha 1976: 173-179). Εκεί όπου υπήρχαν, η πολιτική εξουσία ασκείτο στο επίπεδο των φυλών. Η θέση του φυλάρχου αποτελούσε επίσημο βαθμό, οι αρμοδιότητές του ήταν καθορισμένες και η εξουσία του ενισχυμένη. Αυτές οι θέσεις συνήθως ανήκαν σε συγκεκριμένη οικογένεια ή πατρογραμμική ομάδα.

Οι φυλές αναπτύχθηκαν με βάση τις κτηνοτροφικές ομάδες συνεργασίας, τις «katun» (κατούνες). Προφανώς οι katun βασίζονταν σε σχέσεις αίματος και ήταν μονάδες που μετακινούνται από τα θερινά στα χειμερινά βοσκοτόπια. Και στις δύο περιπτώσεις, του Μαυροβουνίου και της Αλβανίας, παρατηρούμε παράλληλες εξελίξεις: Πριν από την οθωμανική κατάκτηση, το βαλκανικό φεουδαλικό κράτος ήταν επαρκώς οργανωμένο, ώστε να μπορεί να πιέσει τις προαναφερθείσες katun να αφήσουν τα βουνά και να εγκατασταθούν στις κοιλάδες. Γραπτές πηγές μάς δείχνουν αυτές τις διαδικασίες εγκατάστασης. Αλλά η οθωμανική κατάκτηση τις ανέτρεψε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι katun εγκατέλειψαν τους οικισμούς τους και αποσύρθηκαν πάλι στην κορφή των βουνών. Παράλληλα με αυτή την απόσυρση, ξεκίνησαν οι διαδικασίες της εδαφοποίησης. Σ' αυτό το πλαίσιο, η εδαφοποίηση σημαίνει ότι τα δημόσια θερινά και χειμερινά βοσκοτόπια μετατράπηκαν σε κτήματα των αντίστοιχων katun, εξέλιξη που οδήγησε στην μετατροπή των katun σε φυλές (Kaser 1992a: 144-156).

Αντίθετα, στον νότο (όπως συνέβη στη νότια Αλβανία και στην Ελλάδα) αναπτύχθηκε μια εναλλακτική οργάνωση που την χαρακτήριζε ο ηγετικός ρόλος της πατρογραμμικής ομάδας στις πολιτικές, θρησκευτικές και οικονομικές δραστηριότητες. Επίσης, στη νότια Αλβανία, δηλαδή στην περιοχή που εγκαταστάθηκαν Αλβανοί, νοτίως του ποταμού Σκούμπι, υπήρχαν ως και τον 19ο και 20ό αιώνα ομάδες καταγωγής πατρογραμμικά οργανωμένες. Η σχετική ορολογία παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί

ταυτόχρονα ήσαν και δεν ήσαν φυλές. Η αλβανική εθνογραφία ερεύνησε αυτό το ζήτημα σχετικά πρόσφατα και έλυσε τα κύρια προβλήματα. Εδώ η φυλή αποκαλείτο «fara» ή «gjeji» (κοινό πράγμα). Οι Αλβανοί εθνογράφοι επισημαίνουν ότι η κοινότητα της φάρας είναι πολύ μικρότερη από αυτή της φυλετικής ομάδας (fis) στη βόρεια και κεντρική Αλβανία. Είναι αυτονόητο ότι υπάρχουν ιστορικοί δεσμοί και μια κοινή καταγωγή μεταξύ της φάρας και της φυλής αλλά η μετέπειτα εξέλιξή τους υπήρξε διαφορετική. Η κύρια διαφορά μεταξύ φάρας και φυλής είναι ότι οι σχέσεις μεταξύ των μελών της φάρας ήσαν πολύ χαλαρές. Τα μέλη γνώριζαν ότι υπήρχε κοινός προπάτορας αλλά αυτό δεν είχε ιδιαίτερη σημασία και τα ονόματα των προπατόρων ήσαν άγνωστα. Αυτό συνάδει με το γεγονός ότι η φάρα δεν ήταν εξωγαμική ομάδα. Η εξωγαμία περιοριζόταν σε μια υπο-ομάδα που αποκαλείτο «fis». Προκαλεί σύγχυση, αλλά δεν υπήρχαν κοινά σημεία μεταξύ των fis της βόρειας και της νότιας Αλβανίας. Η νοτιοαλβανική fis περιελάμβανε τρεις ή τέσσερις γενιές, που σημαίνει ότι τα μέλη της είχαν κοινό γεννήτορα πριν από τρεις ή τέσσερις γενιές. Πάνω από την κλίμακα της fis, ενεργοποιείτο η φάρα (Ulqini 1987: 207-15· Tirta 1987: 11-27).

Οι πατρογραμμικές ομάδες δεν ζούσαν σε κλειστή περιοχή όπως οι μαυροβούνιες και αλβανικές φυλετικές κοινωνίες, έφτιαχναν νησιδες στα ορεινά μέσα σ' ένα γεωργικό περιβάλλον. Ένα κέντρο αυτού του τύπου συγγενειακής οργάνωσης ήταν η περιοχή στα κεντρικά όρη της νότιας Αλβανίας που σχημάτιζε τη Laberia (με το Kurvelesh, Bregdet, Rëze e Tepelenës, Zagoi και τα βουνά της Lunxherie). Ένα δεύτερο ήταν στην αποκαλούμενη Χειμάρα (στη νοτιοδυτική Αλβανία). Και ένα τρίτο στην περιοχή του Σουλίου, αρκετά νότια και ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό, μεταξύ Ιωαννίνων και Άρτας (Ulqini 1985: 197-222).

Επιπλέον, όσο πιο απομονωμένες ήσαν αυτές οι ποιμενικές κοινωνίες, τόσο μεγαλύτερη η τάση τους να δημιουργούν τέτοιου είδους πατρογραμμικά συστήματα. Οι Αλβανοί κάτοικοι των ορεινών στη νότια Αλβανία και τη βόρεια Ελλάδα με αλληπάλληλες και έντονες διασπάσεις έχασαν την κατά φυλές οργάνωσή τους κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης (15ος αιώνας). Έκτοτε, οι μικρότερες αυτές ομάδες αναδείχτηκαν αποφασιστικής σημασίας σε ό,τι αφορά τις πολιτικές, οικονομικές, θρησκευτικές και ληστρικές δραστηριότητες.

Η βαλκανική πατρογραμμική ομάδα χρησιμοποιούσε διάφορα σημαντικά σύμβολα, τα οποία έδεναν τα μέλη της μεταξύ τους (Kaser 1995: 178-233). Για παράδειγμα, υπήρχε το κοινό όνομα της ομάδας, που προερχόταν από τον ιδρυτή της και το έφεραν όλα τα αρσενικά μέλη της. Πολλές ομάδες είχαν μύθους για την προέλευσή τους που μεταδίδονταν προφορικά από γενιά σε γενιά και κατ' ουσίαν συνιστούσαν καταστατικούς χάρτες ταυτότητας (Hahn 1854: 183-210· Tomić 1902: 357-497· Drobnjaković 1923). Άτομα από τις παλαιότερες βαλκανικές πατρογραμμικές ομάδες που επι-

βιώνουν και σήμερα είναι σε θέση να ανατρέξουν προφορικά στους προγόνους τους επί 13 ή 14 γενιές, ως την οθωμανική περίοδο.

Μεγάλης ιδεολογικής σημασίας ήταν η γιορτή του προστάτη αγίου (η «slava» ή «feshta») που θεωρείτο ότι προστάτευε όλη την ομάδα. Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ως εκχριστιανισμένη μορφή μιας προχριστιανικής τελετουργίας για τον εορτασμό του γεννήτορα της ομάδας καταγωγής που παρείχε στην ομάδα μια ιερή, θρησκευτική ταυτότητα (Kaser 1993: 93-122· Todorova 1993a: 123-129).

Σόγια

Ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης το σόι υπήρχε κύρια —αλλά όχι αποκλειστικά— στην κτηνοτροφία μακρινών αποστάσεων. Οι Βλάχοι και οι Σαρακατσάνοι, μαζί με άλλες εθνοτικές ομάδες,² αντιπροσωπεύουν αυτή την κατηγορία συγγένειας. Όπως αναφέραμε νωρίτερα, μέχρι πριν λίγες δεκαετίες συνέχιζαν να ζουν ως νομάδες ή ημινομάδες. Αντιπροσωπεύουν μια σπάνια εξαίρεση, αφού όλες οι νομαδικές κτηνοτροφικές κοινωνίες είναι πατρογραμμικές (Galvin 1996: 861). Μία πιθανή εξήγηση γι' αυτή την εξαίρεση είναι ότι οι Βλάχοι και οι Σαρακατσάνοι είχαν εκτεθεί πιο έντονα στην ορθόδοξη εκκλησία απ' ό,τι οι άλλες πατρογραμμικές κτηνοτροφικές ομάδες των δυτικών Βαλκανίων.

Οι καθοριστικές διαφορές μεταξύ της κοινωνικής δομής των φυλών και των πατρογραμμικών ομάδων απο τη μια και των σογιών από την άλλη είναι ότι οι πρώτες ήταν γραμμικές και εκτείνονταν κάθετα σύμφωνα με μονοπλευρικές αρχές καταγωγής, ενώ οι δεύτερες ήταν πλευρικές και εκτείνονταν οριζόντια σύμφωνα με αμφιπλευρικές αρχές καταγωγής. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις καταγωγής από τα δύο φύλα ήταν ισότιμες και χαρακτηρίζονταν από ισχυρούς δεσμούς με όλους τους συγγενείς και των δύο πλευρών. Καθώς ένα συγκεκριμένο σόι συμπεριλαμβάνει τους απογόνους τεσσάρων ζευγαριών —προπαππούδων και προγιαγιάδων—, τα οποία υποτίθεται ότι δεν έχουν συγγένεια μεταξύ τους (τα δύο ζευγάρια παππούδων και γιαγιάδων ανάγονται σε τέσσερις γονείς), μόνο η ομάδα των αδελφών είχε κεντρική σημασία για όλα τα μέλη του σογιού. Όλοι οι συγγενείς που δεν ανήκαν στην αδελφική ομάδα δεν συγγένευαν αυτόματα μεταξύ τους και ήταν, επίσης, μέλη άλλων σογιών. Η θέση του ατόμου καθοριζόταν όχι από την καταγωγή από έναν κοινό πρόγονο αλλά από τη σχέση συγγένειας με την οικογένεια-κορμό (Campbell 1976: 42).

Τα προσωπικά όρια μιας τέτοιας αμφιπλευρικής συγγενειακής ομάδας είναι ο δεύτερος ξάδελφος και από τις δύο πλευρές. Έχουμε να κάνουμε με ένα φάσμα αμφιπλευρικών σχέσεων που λειτουργεί με βάση το γεγονός ότι σχετίζονται μεταξύ τους όλοι εκείνοι που κατάγονται από τους ίδιους τέσσερις προπάππους. Η αναγνώριση των αμ-

φιπλευρικών αυξάνει, η αναγνώριση σε κατιούσες γενιές είναι περιορισμένη. Το σόι αναδιοργανώνεται σε κάθε γενιά σε προσωπικό επίπεδο. Η κύρια προσπάθεια ήταν να δημιουργηθεί μια όσο το δυνατόν ένωση σογιών. Το μέσον για να επιτευχθεί ο σκοπός ήταν οι κανόνες εξωγαμίας, οι οποίοι απαγόρευαν τους γάμους και για τα τρίτα ξαδέλφια. Δεν ήταν ασυνήθιστος ο αριθμός των 50 ή 100 οικογενειών σε ένα σόι. Σόι σήμαινε συμμαχία, ασφάλεια και φιλία σε ένα νομαδικό τρόπο ζωής γεμάτο κινδύνους (Campbell 1976: 38-42, 48-50).

Όπως οι φυλετικές κοινωνίες και οι πατρογραμμικές ομάδες, έτσι και τα σόγια διαμόρφωσαν τις οργανωτικές δομές τους κατά την οθωμανική κατάκτηση. Η γενική ανασφάλεια αυτής της περιόδου έθεσε την επιβίωση των νομάδων υπό αμφισβήτηση. Πολλοί από μας πιστεύουμε ότι οι νομάδες είναι πολύ ευέλικτοι, τουλάχιστον πολύ πιο ευέλικτοι από τους γεωργούς. Αυτό δεν είναι αληθές. Η επιβίωση αυτών των νομάδων εξαρτάτο από διασφαλισμένα θερινά και χειμερινά βοσκοτόπια και από την ασφάλεια κοπαδιών και ποιμένων κατά το συνήθως μακρύ ταξίδι μεταξύ θερινών και χειμερινών βοσκοτόπων. Η μετακίνηση έπρεπε να ξεκινήσει σε καθορισμένο χρόνο και να ακολουθηθεί καθορισμένη διαδρομή, γιατί τα αιγοπρόβατα χρειάζονταν βοσκή σε όλη την πορεία. Η απώλεια του κοπαδιού ή ενός μέρους του σημαίνει ότι κινδύνευε η φυσική τους επιβίωση. Μία ένδειξη γι' αυτό είναι ότι πριν από την οθωμανική κατάκτηση οι Βλάχοι είχαν τις μόνιμες κατοικίες τους στις περιοχές της Θεσσαλίας και της Νότιας Μακεδονίας. Στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας μετακίνησαν τα μόνιμα χωριά τους στην περιοχή των θερινών βοσκοτόπων, στα βουνά της Πίνδου, όπου παραμένουν ως σήμερα. Η συλλογική ανάμνηση της λαϊκής παράδοσης για την ίδρυση του βλάχικου χωριού Βλαχολείδα αναφέρει ότι ο «φόβος των ληστών» (οι ληστές ήταν οι οθωμανοί) επέφερε περί το 1500 την αλλαγή από τα πεδινά προς τα ορεινά (Wace 1971: 145-182). Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι μοναχοί της Θεσσαλίας την ίδια εποχή αποσύρθηκαν στα βράχια των Μετεώρων και έκτισαν τα φανταστικά μοναστήρια τους, απρόσιτα στους εχθρούς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όλα αυτά τα είδη κοινωνικής οργάνωσης είχαν ως κύριο σκοπό να διασφαλίσουν την προστασία σε ένα εχθρικό περιβάλλον και μια αποτελεσματική οικολογική προσαρμογή. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στηριζόταν σε ισλαμικά θεμέλια. Υπήρχε ανοχή για τα νοικοκυριά των χριστιανικών οικογενειών, τις φυλές (τουλάχιστον για μεγάλο μέ-

ρος τους) και για τις ομάδες κοινής καταγωγής. Αλλά, ενώ απολάμβαναν κάποιου βαθμού αυτονομίας, ήσαν υποτελείς και υπόκειντο στις αυθαίρετες ενέργειες της οθωμανικής διοίκησης των επαρχιών. Ως εκ τούτου, η επιβίωση αυτών των ορεινών πληθυσμών εξαρτάτο από τα κοπάδια τους και την ικανότητά τους να εξεύρουν μεθόδους προστασίας για τους ίδιους και για τα κοπάδια τους. Η μετακίνηση από τα χειμερινά στα θερινά βοσκοτόπια μπορούσε να αποβεί εξαιρετικά επικίνδυνη. Η ανάγκη για προστασία και ασφάλεια ήταν αιτία για την εντατικοποίηση της συγκρότησης σύνθετων νοικοκυριών, εκτεταμένων πατρογραμμικών ομάδων και σογιών. Μία δευτερεύουσα συνέπεια αφορούσε το γεγονός ότι, υπό συνθήκες διαρκούς κινδύνου, ο οπλισμένος άνδρας έγινε το κυρίαρχο σύμβολο αυτών των ορεινών κοινωνιών. Αυτή η συμπεριφορά σχετιζόταν με την ιδιαίτερα ισχυρή πατριαρχία που είχε αναπτυχθεί.

Το νοικοκυριό της σύνθετης οικογένειας αποτελούσε το βασικό συστατικό αυτών των μεγάλων μονάδων. Αλλά η σύνθετη οικογένεια, όπως και η πατρογραμμική ομάδα στην οποία ανήκε, είχε την προοπτική της διάσπασης. Οι φυλετικές πατρογραμμικές ομάδες καταγωγής που συγκροτούνταν από σύνθετες οικογένειες επικεντρώνονταν στους κοινούς συναισθηματικούς δεσμούς, αλλά οι κοινές κατοικίες και οι διασυνδέσεις τους ήταν που επέτρεψαν τη λειτουργία των μεγαλύτερων μονάδων με αναφορά στην κοινή καταγωγή. Αυτή η λειτουργία ενισχυόταν από το γεγονός ότι όλοι μοιράζονταν μια κοινή εδαφική έκταση, η οποία ήταν προέκταση του νοικοκυριού ως οικιστικής μονάδας.

Η ύπαρξη της σύνθετης οικογένειας βασίζονταν σε προϋποθέσεις διαφορετικών επιπέδων. Από την οπτική της οργάνωσης της εργασίας, η πολιτισμική προϋπόθεση αφορούσε τη δραστηριοποίηση των μελών του νοικοκυριού και μόνο στην κτηνοτροφία. Από τη σκοπιά της μεταβίβασης περιουσίας, προϋπόθεση ήταν η από κοινού και ίση ιδιοκτησία των ανδρών, η οποία δυνητικά μπορούσε να διαιρείται σε ίσα μέρη ή να μη διαιρείται και να σχηματίζονται σύνθετα νοικοκυριά. Οι αναγκαιότητες της ποιμενικής εργασίας και η προαναφερθείσα πολιτισμική προϋπόθεση ευνοούσαν τη δεύτερη λύση.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε τη δυσκολία να εξηγηθεί γιατί από τη μια κτηνοτρόφοι διαφορετικής προέλευσης και εθνολογικής σύνθεσης βρήκαν παρόμοιες λύσεις, όπως η σύνθετη οικογένεια, και από την άλλη διαφορετικές λύσεις, όπως η συγγένεια και η πατρογραμμικότητα ή οι διαφορετικές οικονομικές στρατηγικές σε παρόμοιες οικολογικές συνθήκες. Η ποιμενική δραστηριότητα δεν οδηγούσε αυτόματα σε συγκεκριμένη κοινωνική οργάνωση ούτε μια συγκεκριμένη κοινωνική οργάνωση συνεπέφερε διακριτούς τύπους ποιμενικής δραστηριότητας. Ο οικολογικός παράγοντας, η κτηνοτροφία των μακρινών και κοντινών αποστάσεων, όπως δείξαμε, ήταν σημαντικός αλλά δεν ήταν ποτέ απόλυτα καθοριστικός ως προς τη συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Οι τρόποι σχηματισμού νοικοκυριών ήταν μία ακόμη μεταβλητή, η οποία παρείχε ευελι-

ξία στους κτηνοτρόφους για το σχηματισμό της πιο κατάλληλης οικογενειακής συγκρότησης, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν οικονομικούς και πολιτικούς περιορισμούς.

Οι τρεις τύποι αλληλεπίδρασης του περιβάλλοντος με τη στρατηγική επίβλεψης του κοπαδιού και την επενέργεια στις δομές οικογένειας και συγγένειας παρουσιάζουν σαφείς διαφορές: 1) Η φυλετική ποιμενική οικονομία των νοτίων Δειναρικών Άλπεων αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας κοντινών αποστάσεων και της σταθερότητας της κύριας οικιστικής ομάδας. Η φυλετική οργάνωση εγγυάτο την ασφάλειά της. 2) Η οικονομία της μεταβατικής κτηνοτροφίας της νότιας Αλβανίας διαμορφώθηκε στο καθεστώς της κτηνοτροφίας μακρινών αποστάσεων. Η σταθερότητα της οικιστικής ομάδας ήταν δεδομένη. Η ασφάλεια εξασφαλιζόταν από την πατρογραμμική ομάδα καταγωγής, η οποία δεν είχε εδαφική πρόσδεση. 3) Η νομαδική οικονομία της βόρειας Πίνδου προέκυψε στο καθεστώς της κτηνοτροφίας των μακρινών αποστάσεων, αλλά η οικιστική ομάδα μετακινείτο εποχιακά και το πρόβλημα της ασφαλείας αντιμετωπίστηκε με τα εκτεταμένα σόγια. Αυτό δείχνει την περιπλοκότητα των ποιμενικών κοινωνιών και τη δυνατότητά τους να προσαρμόζονται οικονομικά, οικολογικά και κοινωνικά στις προκλήσεις που έθετε η εκτροφή αιγοπροβάτων στο πολιτικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η παρούσα εργασία έγινε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Πατριαρχικές Κοινωνικές Δομές στα Βαλκάνια», το οποίο χρηματοδοτείται από το Αυστριακό Επιστημονικό Ίδρυμα. Τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται εδώ βασίζονται σε τρέχουσα αμερικανο-αυστριακή επιστημονική συνεργασία μεταξύ του Joel M. Halpern (Amherst, Massachusetts) και του προγράμματος «Βαλκανική Οικογένεια», από το Τμήμα Νοτιοανατολικής Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Γέσντ.

2. Πρόκειται για ομάδες, π.χ. οι Mijaci, οι Gorani και οι Debrani. Το 1920 οι Mijaci ήταν περί τους 14.000 και ζούσαν στη νοτιοδυτική Μακεδονία (στις κοιλάδες των ποταμών Radika και Mala Reka και στο οροπέδιο της Bistra). Οι Gorani ήταν πολύ μικρή ομάδα και ζούσαν βορείως των Mijaci. Οι Debrani ζούσαν μεταξύ του Dibra στα βόρεια και της λίμνης Ohrid στα νότια. Διαιρούντο σε εννέα υπο-ομάδες και το 1880 έφταναν περί τους 200.000, κυρίως μουσουλμανικής πίστεως (Sicard 1943: Smiljanic 1925: 23-25, 46).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andorka Rudolf/Faragó, Tamás, 1983, 'Pre-industrial household structure in Hungary', στο *Family forms in historic Europe*, Richard Wall (επιμ.), Cambridge: 281, 307.
- Andorka Rudolf/Balacz-Kovács, Sandor, 1986, 'The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries with special attentions to Sarpilis, 1792-1804', στο *Journal of Family History*, 11: 169-192.
- Angioni Giulio, 1989, *I pascoli erranti: Anthropologia del pastore in Sardegna*, Naples.
- Barabás J., 1972, 'Die Großfamilie in Ungarn', στο *Ethnologia Europaea*, 6: 102-104.
- Beuermann Arnold, 1967, *Fernweidewirtschaft in Südosteuropa*, Braunschweig.
- Caftanzoglu Roxane, 1994, 'The Household Formation Pattern of a Vlach Mountain Community of Greece: Syrrako 1898-1929', στο *Journal of Family History*, 19: 79-98.
- Campbell John K., 1976, *Honor, Family and Patronage*, New York and Oxford.
- Capidan Theodor, 1941, *Die Mazedo-Rumänen*, Bukarest.
- Cassia Paul S., 1992, *The Making of the Modern Greek Family. Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, 77, Cambridge.
- Cvijic Jovan, 1922, *Balkansko poluostrvo*, Beograd.
- Drobnjakovic Borivoje, 1923, *Jasenica. Antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik Bd 25, Naselje i poreklo stanovnistva Bd 13, Beograd.
- Durdev Branislav 1954, Iz istorije Crne Gore, brdskih i planinarskih plemena, στο *Rudovi Naucnog drustra Bosne i Hercegovine*, 2: 165-220.
- Durdev Branislav, 1965-66, 'Postanak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena', στο *Zgodovinski casopis*, 19, 20, 187-197.
- Filipovic Milenko, 1976, 'Zadruga (Kumia Zadruga)', στο *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, Robert F. Byrnes (ed.), Notre Dame: 268-279.
- Galaty John G. and Johnson Douglas L., 1990, *The World of Pastoralism*, New York 1990.
- Galvin Kathleen A., 1996, 'Nomadism', στο *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, τόμ. 3, New York: 859-863.
- Glatzer B. and Bollig Michael, 1983, 'Herds and Households among Pashtun Pastoral Nomads. Limits of Growth', στο *Ethnology*, 22: 307-325.
- Gopcevic Spiridion, 1880, 'Ethnographische Studien in Ober-Albanien', στο *Dr. A. Petermann's Mitteilungen*, 26: 405-420.
- Hahn Johann Georg von, 1854, *Albanesische Studien*, Jena.
- Halpern Joel M., 1956, *Social and cultural change in a Serbian village*, Human Relations Area Files, New Haven.
- Halpern Joel M., 1967, *A Serbian Village. Social and cultural change in a Yugoslav community*, New York.
- Halpern Joel M./Anderson, David, 1970, 'The Zadruga. A Century of Change', στο *Anthropologica*, 12: 83-97.
- Halpern Joel M./Halpern-Kerewsky, Barbara, 1972/1986, *A Serbian Village in Historical Perspective*, New York.

- Halpern Joel M., Kaser, Karl, Wagner, Richard A., 1996, 'Patriarchy in the Balkans: Temporal and Cross-Cultural Approaches', στο *The history of the family*, 1: 425-442.
- Hammel Eugene A., 1968, *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans*. Englewood Cliffs, New York.
- Hasluck Margaret, 1954, *The unwritten law in Albania*, Cambridge.
- Ippen Theodor A., 1908, Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens, Wien (=Abhandlungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien 7, Nr. 1).
- Kaser Karl, 1992, 'The Origins of Balkan Patriarchy', στο *Modern Greek Studies*, 8: 1-39.
- Kaser Karl, 1992a, *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*, Vienna-Cologne-Weimar.
- Kaser Karl, 1993, 'Ahnenkult und Patriarchalismus auf dem Balkan', στο *Historische Anthropologie*, 1: 93-122.
- Kaser Karl, 1995, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Vienna-Cologne-Weimar.
- Kaser Karl, 1996, 'Demographie der Krise: Montenegrinische Familienstrukturen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts', στο *Zeitschrift für Balkanologie*, 32: 1, 34-57.
- Kaser Karl, forthcoming, *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa, 1500-1800*, Vienna-Cologne-Weimar.
- Kaser Karl, Halpern, Joel, 1994, 'Contemporary Research on the Balkan Family. Anthropological and Historical Approaches', στο *Septième Congrès International d'Etudes du Sud-est Européen* (Thessalonique 29 août-4 septembre 1994), Rapports: 103-132.
- Louis Herbert, 1927, *Albanien. Eine Landeskunde vornehmlich auf Grund eigener Reisen*, Stuttgart (Pencks Geographische Abhandlungen 2. Reihe, 3. Heft).
- Markovic Milovan, 1974, 'Relativno duse odzavanje porodicnih zadruga u Albanaca na Kosovu', στο *Sociologija sela*, 12: 43, 95-100.
- Mitterauer Michael, 1981, 'Komplexe Familienformen in sozialhistorischer Sicht', στο *Ethnologia Europaea*, 11: 1, 47-86.
- Mosely Philip E., 1970, 'The distribution of the zadruga within Southeastern Europe', στο *Philip E. Mosely and essays in His Honor*, Notre Dame-London: 58-69.
- Mosely Philip E., 1976a, 'Adaption For Survival: The Varsic Zadruga', στο *Communal Families in the Balkans: The zadruga*, hg. Robert F. Byrnes: 31-57.
- Neubauer Franz von, 1910, *Aus sala und Klementi. Albanische Wanderungen*, Sarajevo, Zur Kunde der Balkanhalbinsel/Reisen und Beobachtungen 11.
- Pulaha Selami, 1975, 'Mbi gjallërimin e lidhjeve farefisnore dhe krijmin e fiseve në Shqipërinë në veriut në shek. XVI-XVII', στο *Studimë Historike*: 121-145.
- Pulaha Selami, 1976, 'Formation des régions de selfgovernment dans les Malessies du sandjak de Shkodër aux XV-XVIIe siècles', στο *Studia Albanica*, S. 173-179.
- Salzman Philip C. and Galaty, John G. (ed.), 1990, *Nomads in a Changing World*, Naples.
- Salzman Philip C., 1996, 'Pastoralism', στο *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, τόμ. 3: 899-905.
- Sanders Irwin T., 1949, *Balkan village*, Lexington.
- Sestini Aldo, 1941, 'La Ciamuria', στο *Bollettino della Societa geografica italiana*, Ser. 7, Bd 6: 481-495.
- Sicard Emile, 1943, *La zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*, Paris.

- Smiljanic Toma, 1925, 'Mijaci, Gorna Reka i Mavrovsko polje', στο *Srpski etnografski zbornik*, 35: 23-25, 46.
- Stahl Paul H., 1986, *Household, village and village confederation in Southeastern Europe*, New York, East European Monographs, Bd 200.
- Steinmetz Karl, 1904, *Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbaniens*, Wien-Leipzig, Zur Kunde der Balkanhalbinsel/Reisen und Beobachtungen 1.
- Széman Zsuzsa, 1981, 'Die Herausbildung und Auflösung der Grossfamilie in Ungarn', στο *Zeitschrift für Soziologie*, 10: 98-108.
- Tirta Mark, 1987, 'Shpati në vështrim historik etnokulturor', στο *Shpati i Siperëm. Gjurmime rreth kulturës popullore*, Akademia e Shkencave, Tirana: 11-27.
- Todorova Maria, 1990, 'Myth-Making in European Family History: the Zadruga Revisited', στο *East European Politics and Societies*, 4: 30-76.
- Todorova Maria, 1993, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington.
- Todorova Maria, 1993a, 'Slava und Zadruga', στο *Historische Anthropologie*, 1: 123-129.
- Tomic Svetozar, 1902, 'Drobnjak. Antropogeografska ispitivanja', στο *Srpski etnografski zbornik*, 4: 357-497.
- Ulqini Kahreman, 1985, 'Phénomènes de l'ancienne organisation sociale Ü Himara et Ü Suli', στο *Ethnographie Albanaise*, 15: 197-222.
- Ulqini Kahreman, 1987, 'Mbijetoja të një organizimi të vjetër shoqëror në krahinën e Shpatit', στο *Shpati i Siperëm. Gjurmime rreth kulturës popullore*, Akademia e Shkencave, Tirana: 207-215.
- Urban Martin, 1938, *Die Siedlungen Südalbaniens*, Öhringen.
- Wace Alan, J.B. /Thompson, M.S., 1971, *The Nomads of the Balkans. An account of life and customs among the Vlachs of northern Pinus*, New York, Nachdruck des Originals London 1914.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην
ορεινή κοινότητα Καστάνιανης Κόνιτσας

ΤΑ ΔΗΜΟΤΟΛΟΓΙΑ-ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για την οικογένεια του παρελθόντος. Ιδιαίτερα αν η απογραφή έχει γίνει «σπίτι με σπίτι», μπορούμε να έχουμε σαφείς πληροφορίες για τη σύνθεση της οικιακής ομάδας τη στιγμή της απογραφής. Οι απογραφές γίνονται κατά κανόνα με εγκυκλίους του Υπουργείου Εσωτερικών, όπου καθορίζονται ακριβώς ο τρόπος της σύνταξης και τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για την πληρότητα της απογραφής.¹ Έτσι, μπορούμε να επισημάνουμε και τη διοικητική νοοτροπία που επικρατεί μια ορισμένη περίοδο καθώς και τις αντιλήψεις για την καταγραφή της πραγματικότητας. Μια παραπέρα προσέγγιση των απογραφών αυτών με τις επεμβάσεις των διοικητικών παραγόντων (γραμματέα κλπ.) της κοινότητας, ώστε τα δεδομένα να είναι χρηστικά, μπορεί να μας δείξει την αλλοίωση του δημοτολογίου-απογραφής και το μεγάλο ή μικρότερο βάρος που δίνουν σε ορισμένα θέματα. Όλα αυτά είναι πολύ σημαντικά για την Εθνομεθοδολογία ενός λαού (πρβλ. Garfinkel 1967, 1974) και, απ' ό,τι γνωρίζω, καμιά σχετική μελέτη δεν έχει γίνει στην Ελλάδα σ' αυτό το θέμα μέχρι σήμερα.

Το καλοκαίρι του 1983, κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνάς μου στην επαρχία Κόνιτσας για τη μελέτη της οργάνωσης του χώρου και της συγγένειας, επισκέφθηκα το χωριό Καστάνιανη (επίσημη ονομασία Καστανέα) και πραγματοποίησα έρευνα στα παλιά αρχεία της κοινότητας καθώς και συνεντεύξεις με τους κατοίκους. Κατά την έρευνα επεσήμανα ένα βιβλίο στο οποίο ήταν γραμμένες δύο απογραφές, η μια του 1921, η άλλη του 1928.² Από τις απογραφές αυτές περιορίστηκα στην αντιγραφή ορισμένων στοιχείων που αποδείκνυαν την ύπαρξη της πολυπυρηνικής οικογένειας στο χωριό. Η ανάγκη όμως δημοσίευσης με περισσότερες λεπτομέρειες των δεδομένων αυτών με οδήγησε να επισκεφθώ εκ νέου το χωριό, το καλοκαίρι του 1995 και το καλοκαίρι του 1996. Κατέγραψα λέξη προς λέξη τα δύο δημοτολόγια, τα οποία αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τη οικογένεια στο χωριό αλλά και για την ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Κόνιτσας την περίοδο αυτή. Ταυτόχρονα πραγματοποίησα και συμπλη-

ρωματικές συνεντεύξεις με τους κατοίκους του χωριού για την οικογένεια, τη συγγένεια και την οικονομία, με στόχο να ξεδιαλύνω κάποια κενά. Προχώρησα επίσης σε συζήτηση ορισμένων σημείων των δημοτολογίων που μου δημιουργούσαν απορίες με τους πιο ηλικιωμένους. Η μελέτη επομένως που προέκυψε στηρίζεται σε στενή συνεργασία με τους πληροφορητές μου. Με άλλα λόγια ακολούθησα την εθνοϊστορική μέθοδο, συνδυάζοντας την εθνογραφική επιτόπια έρευνα και τις προφορικές πληροφορίες με τις γραπτές πηγές (πρβλ. Αλεξάκης 1996a).

Το σημαντικό απ' αυτή την ανακάλυψη είναι ότι έχουμε δύο απογραφές, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί «σπίτι με σπίτι» και απέχουν μεταξύ τους επτά χρόνια, ώστε να μπορούμε να δούμε τις μεταβολές που έχουν πραγματοποιηθεί σ' αυτό το χρονικό διάστημα και να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας. Με τον όρο αυτό εννοώ την ομάδα η οποία έχει συνήθως κοινή στέγη, κοινή οικονομία και ανταλλάσσει οπωσδήποτε οικιακές υπηρεσίες (βλ. Αλεξάκης 1996b: 79 κ.ε.). Μέχρι τώρα έχουν εντοπισθεί αρκετά τέτοια δημοτολόγια, μερικά μάλιστα έχω δημοσιεύσει σε παλιότερες μελέτες μου (βλ. Αλεξάκης 1992-93, 1996b, 1999a). Από μεμονωμένα δημοτολόγια-απογραφές είναι βέβαια δυνατό να διαπιστώσουμε τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας με την κατάλληλη επεξεργασία του υλικού, αλλά πάντα θα μας διαφεύγουν οι λεπτομέρειες και η απόλυτη βεβαιότητα τι ακριβώς συνέβαινε. Δημοτολόγια-απογραφές που να έχουν γίνει σε μικρό χρονικό διάστημα το ένα από το άλλο και να έχουν διασωθεί δεν γνωρίζουμε, εκτός απ' αυτά που έχουν δημοσιευθεί από τις Ναούμη-Κασταντζόγλου (1985). Έτσι, νομίζω ότι η μελέτη των δύο δημοτολογίων-απογραφών της Καστάνιανης θα αποτελέσει σημαντικό βήμα για την κατανόηση αυτών των διαδικασιών.

Πριν προχωρήσω όμως στο θέμα μου, θεωρώ απαραίτητο να κάνω μια γενικότερη εισαγωγή για το χώρο της επαρχίας Κόνιτσας, και ειδικότερα της Καστάνιανης, και για τις ιστορικές και οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο που πραγματοποιήθηκαν οι απογραφές.

Η Καστάνιανη είναι κτισμένη στην ορεινή περιοχή της δυτικής Πίνδου και ειδικότερα στις βορειοδυτικές πλαγιές του Σμόλικα, σε υψόμετρο 880 μ.. Απέχει από την Κόνιτσα 22 χλμ., στα βόρεια αυτής. Στα ανατολικά εκτείνεται ο ορεινός όγκος της Πίνδου και προς την ίδια κατεύθυνση στα νοτιοανατολικά είναι κτισμένο το βλαχοχώρι Φούρκα. Στα δυτικά και χαμηλά κυλάει ο ποταμός Σαραντάπορος. Από την άλλη πλευρά ακριβώς του ποταμού —και σχεδόν στο ίδιο ύψος στα βορειοδυτικά— είναι κτισμένη η Πυρσόγιαννη, το άλλο σημαντικό μαστοροχώρι της επαρχίας, ενώ βορειότερα η Βούρμπιανη και η Οξυά. Στα νότια και νοτιοανατολικά, σε σημαντική απόσταση, βρίσκονται τα μαστοροχώρια Μόλιστα και Αγία Παρασκευή (Κεράσοβο). Βορειοανατολικά του χωριού, και σε μικρή απόσταση από την Καστάνιανη, υπάρχει η Λαγκάδα.

Κατά πληροφορίες των κατοίκων του χωριού, η Καστάνιανη ήταν κτισμένη πιο χαμηλά και αργότερα, για λόγους ασφάλειας από τους ληστές και τους Τούρκους, οι κάτοικοι ανέβηκαν πιο ψηλά, στη σημερινή θέση. Φαίνεται ότι και εδώ είχαμε την ίδια διαδικασία που γνωρίζουμε για τη διαμόρφωση της Πυρσόγιαννης αλλά και των άλλων χωριών της περιοχής (Γκάσιος 1971: 7, Νιτσιάκος 1995: 83-86, Αλεξάκης 1996c: 169). Αρχικά υπήρχαν μικροί γεωργοκτηνοτροφικοί οικισμοί, εξέλιξη ενδεχομένως παλιότερων κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων (κατουνών), που για διάφορους ιστορικούς λόγους εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοι συγκεντρώθηκαν σε καλύτερες και πιο ασφαλείς θέσεις.

Για την ονομασία του χωριού δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Το βέβαιο είναι ότι σήμερα στο χωριό δεν υπάρχουν καστανιές, ενώ υποστηρίζεται ότι υπήρχαν παλιότερα (Γκάσιος 1971: 7, 112). Οι πληροφορητές διηγούνται ότι το χωριό κτίστηκε από κατοίκους της Καστάνιανης Πωγωνίου που έφυγαν απ' το χωριό καθώς και τα άλλα της περιοχής, όταν αυτά καταστράφηκαν από τη μυθική βασίλισσα Μονοβύζα. Γίγτοτα όμως δεν είναι αποδεδειγμένο. Μερικοί ηλικιωμένοι συνδέουν το γεγονός αυτό με την ύπαρξη στο χωριό τους επωνύμων που συναντώνται και στην Καστάνιανη Πωγωνίου (Γκάσιος 1971: 14).

Η Καστάνιανη, όπως και τα υπόλοιπα ορεινά χωριά της επαρχίας Κόνιτσας, είναι μαστοροχώρι. Οι κάτοικοι είχαν σαν βασική οικονομική απασχόλησή τους τις οικοδομές. Στο δημοτολόγιο-απογραφή του 1924, όπου καταγράφονται και τα επαγγέλματα των ανδρών, οι κτίστες παρουσιάζονται σε ποσοστό 51,5%, ενώ κανένας δεν δηλώνεται ως γεωργός. Τα άλλα βασικά επαγγέλματα των κατοίκων, ασκούμενα ουσιαστικά στα αστικά κέντρα, ήταν: ξενοδόχοι (14,5%), εργάτες (8%) και έμποροι (4,5%).³ Γι' αυτό το λόγο οι άντρες ξενιτεύονταν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού (Αχαρνανία, Ευρυτανία, Ρουμανία, Αμερική κ.α.). Σήμερα πολλοί εργάζονται στην Αττική: Κηφισία, Πολιτεία, Λαγονήσι κ.α., όπου κτίζουν τις βίλλες των πλουσίων.⁴ Τα ταξίδια τους κρατούσαν συνήθως εννέα μήνες, από το Μάρτη (μετά τις Απόκριες) ως το Δεκέμβριο, δηλαδή πριν από τα Χριστούγεννα, μερικοί όμως απουσίαζαν πολλά χρόνια. Η γεωργία και η κτηνοτροφία ήσαν υποτυπώδεις. Ιδιαίτερα η γεωργία ήταν στα χέρια των γυναικών, οι οποίες παρέμεναν στο χωριό όλο το χρόνο. Τα κτήματα σπάνια ξεπερνούσαν τα 5-10 στρ. και η παραγωγή από τη γεωργία μόλις επαρκούσε για 4-6 μήνες διατροφή. Μόνο δέκα σπίτια μπορούσαν να θεωρηθούν πλούσια και δεν αντιμετώπιζαν πρόβλημα, γιατί είχαν ανθρώπους (ξενιτεμένους) στην Αμερική και τους έστελναν χρήματα. Σε επίπεδο γαιοκτησίας δεν υπήρχαν έντονες διαφορές ούτε εκμετάλλευση των καλλιεργητών από τυχόν γαιοκτήμονες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η κοινωνία της Καστάνιανης ήταν εξισωτική. Ο όρος σέμπροι πάντως εδώ σήμαινε τους συνεργαζόμενους γεωργούς που δανείζονταν τα βόδια για να οργώσουν.⁵

Καλλιεργούσαν κυρίως κριθάρι σε μικρά χωράφια που σχηματίζονταν με πέτρινες αναβαθμίδες (πεζούλες). Σπάνια τα χωράφια ήσαν ποτιστικά, οπότε καλλιεργούσαν καλαμπόκι. Στάρι καλλιεργούσαν πολύ λίγο, γιατί το έδαφος δεν ήταν κατάλληλο. Αμπέλια διέθεταν ελάχιστοι αλλά όλοι διατηρούσαν τις λεγόμενες «πέργκολες», υπερυψωμένα κλήματα γύρω από τα χωράφια. Από τα σταφύλια τους έφτιαχναν το κρασί. Υπήρχαν μάλιστα μεγάλες ποικιλίες καθώς οι ταξιδεμένοι έφερναν διάφορα είδη και μπόλιαζαν τα κλήματα τους.

Η κτηνοτροφία ήταν οικοσیتی. Κάθε σπίτι διατηρούσε λίγα ζώα, γίδια, πρόβατα που μπορούσαν να φθάσουν μερικές φορές τα τριάντα.⁶ Αυτά τα συγκέντρωνε κάθε πρωί ένας τσοπάνος της κοινότητας και τα πήγαινε για βοσκή. Ο βοσκός πληρωνόταν από τους ιδιοκτήτες με το κεφάλι.

Η οικογενειακή-οικιακή οικονομία βρισκόταν στα χέρια των γυναικών, οι οποίες κατά γενική ομολογία, ήταν οι πραγματικές αγρότισσες, λόγω της απουσίας των ανδρών, επιδεικνύοντας εξαιρετική εργατικότητα και αξιοθαύμαστη αντοχή, αντικαθιστώντας σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητες τους άνδρες. Η εργασία τους ήταν ενταγμένη σε έναν αυστηρότατο καταμερισμό: γυναίκες υπό την καθοδήγηση της πεθεράς ή της μεγαλύτερης συνυφάδας —σπίτι, κτήματα, ζώα σπιτιού, άνδρες— ταξίδι, εξωτερικές και μακρινές εργασίες. Οι γυναίκες φρόντιζαν τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, έκαναν το νοικοκυριό, όργωναν, θερίζαν, φρόντιζαν τα σικόσιτα ζώα κλπ.. Οι άνδρες ταξίδευαν και έστελναν τα εμπόσματα (επιταγές) που εξαργυρώνονταν στην Τράπεζα της Κόνιτσας για να πληρωθεί ο παντοπωλείς, στον οποίο χρεώνονταν οι οικογένειες όλο το χρόνο. Οι άνδρες δεν ασχολούνταν με το σπίτι και την οικιακή οικονομία ούτε όταν επέστρεφαν από το ταξίδι. Καμιά φορά μπορεί να φύτευαν κανένα αμπέλι, γιατί συνήθως και το σκάψιμο του αμπελιού το έκαναν οι γυναίκες. Συχνότερα ασχολούνταν με το κυνήγι και προσπαθούσαν να περάσουν όσο το δυνατόν καλύτερα το λίγο χρόνο που έμεναν στο χωριό, δεδομένου μάλιστα ότι δεν υπήρχαν και καφενεία, όπως τα εννοούμε σήμερα. Το ρόλο αυτό είχε το παντοπωλείο. Στην ανάγκη οι γυναίκες εργάζονταν με μεροκάματο στα κτήματα άλλων ιδιοκτητών του χωριού. Είναι οι γνωστές «εργατί-νες» και επρόκειτο για χήρες ή γυναίκες φτωχών οικογενειών.⁷

Το χωριό Καστάνιανη ήταν αυτοδιοικούμενο επί Τουρκοκρατίας. Υπαγόταν μαζί με άλλα σαράντα έξι χωριά στη λεγόμενη «Αδελφότητα» ή διοίκηση «Των προεστώτων των πέντε κύκλων», που εξέλεγαν τους δικούς τους δημογέροντες (πρβλ. Σούρλας 1979, Ράπτης 1996: 340). Υπέκειτο μόνο στο φόρο της δεκάτης, τον οποίο συνέλεγαν ειδικοί ντόπιοι φοροεισπράκτορες (φορατζήδες). Γι' αυτό και στην Καστάνιανη, μέχρι τελευταία, εκεί που βρισκόταν το παλιό σχολείο υπήρχε το κοτσέκι (η αποθήκη) για τη συγκέντρωση αυτού του φόρου. Μετά την απελευθέρωση, το 1912 το χωριό απετέλεσε ιδιαίτερη κοινότητα που υπαγόταν στην επαρχία Κόνιτσας, ενώ πρόσφατα υπήχθη στο νεοσύστατο Δήμο Κόνιτσας.

Η κοινωνική οργάνωση του χωριού, σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, στηριζόταν στη μεγάλη πολυπυρηνική οικογένεια, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τα δύο δημοτολόγια-απογραφές που θα αναλύσω στη συνέχεια,⁸ και στο μεγαλύτερο μέρος, γιατί υπήρχαν και μεμονωμένες οικογένειες, σε πατρογραμμικές ή αρρενογονικές ομάδες συγγένειας μικρού βάθους, συνολικά πέντε-έξι γενεών, τις γενιές, σειρές ή σόγια-επωνυμίες.⁹ Οι γενιές αυτές είχαν ιδιαίτερο χώρο η καθεμιά όπου ήταν εγκατεστημένες και σχηματίζονταν με την αρχή της πατροτοπικότητας.¹⁰ Οι νυφάδες, δηλαδή, από άλλες γενιές, εγκαθίσταντο στα σπίτια των πεθερικών τους. Σημειώνω ότι σε 57 γάμους που έγιναν, όπως προκύπτει από τα δύο δημοτολόγια, μεταξύ των δύο απογραφών 1921 και 1928, οι νυφάδες μετακινήθηκαν στην οικία του πεθερού ή του γαμπρού. Οι γιοι, επίσης, όταν χώριζαν από τους γονείς ή οι αδελφοί από τους αδελφούς έκτιζαν σπίτια κοντά ο ένας στον άλλο, στον πατέρα τους ή τους αδελφούς τους. Έτσι οι γειτονίες αυτές έπαιρναν το όνομά τους από τις γενιές. Όλο το χωριό, εξάλλου, ήταν χωρισμένο σε τρεις μεγάλους μαχαλάδες: τη Γκάλινα, τη Μεσαριά και τη Ράχη,¹¹ οι οποίοι θρυσκονταν σε ανταγωνιστική σχέση, σε συμβολικό πάντα επίπεδο, μεταξύ τους.¹²

Εκτός απ' τις πολυπυρηνικές οικογένειες, τις γενιές και τους μαχαλάδες, υπήρχαν και ευρύτερες συνενώσεις-ομαδώσεις οικογενειών ή γενιών που λάτρευαν ένα κοινό προστάτη άγιο.¹³ Αυτές οι θρησκευτικές «φατρίες», όμως, δεν ήταν οργανωμένες σε σώμα.¹⁴ Δεν οργάνωναν τη γιορτή του προστάτη αγίου από κοινού και ήταν ενδογαμικές, όπως ενδογαμικές ήταν τουλάχιστον και οι μεγαλύτερες γενιές, όταν έφθαναν να περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ατόμων και πέρα από τρίτα ξαδέλφια. Με άλλα λόγια, το ίδιο επώνυμο, όπως και ο ίδιος προστάτης-άγιος, δεν αποτελούσαν εμπόδιο για το γάμο. Ο γάμος επιτρεπόταν από τα τρίτα ξαδέλφια κι αυτό φαίνεται και από τα δημοτολόγια.¹⁵ Θεωρούσαν ότι από αυτό το βαθμό «έβγαιναν από το συγγένειο». Άλλωστε, το χωριό ήταν ενδογαμικό και σε τοπικό επίπεδο. Ελάχιστα συνοικέσια έχουν γίνει, σύμφωνα με το δημοτολόγιο, με γειτονικά χωριά.¹⁶ Για την τοπική ενδογαμία συμφωνούν οι πληροφορητές και την αποδίδουν στο γεγονός ότι θεωρούσαν προσβλητικό να παντρεύουν μια κοπέλα έξω από το χωριό, γιατί «θα έλεγαν ότι δεν είναι καλή και πήγε στα ξένα». Η αλήθεια πάντως είναι ότι η ενδογαμία, που συνηθίζεται κυρίως στις ορεινές κοινότητες, ήταν και μια στρατηγική αναπαραγωγής αυτών των κοινοτήτων σε δυσμενείς γεωγραφικούς και δημογραφικούς όρους (περιορισμένοι φυσικοί πόροι, μετανάστευση κλπ.) (Αλεξάκης 1999b).

Η οργάνωση των πατρογραμμικών ομάδων σε θρησκευτικές φατρίες ενδεχομένως σημαίνει ότι παλιότερα υπήρχαν μεγαλύτερα γένη, τα οποία όμως δεν μπόρεσαν να διατηρηθούν, λόγω των οικονομικο-κοινωνικών εξελίξεων στη περιοχή. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του χωριού, που ισχύει άλλωστε και στην ευρύτερη περιοχή, είναι η αλλαγή του επωνύμου του γαμπρού, όταν ερχόταν να εγκατασταθεί στο σπίτι μιας μονα-

χοκόρης ή μιας κοπέλας χωρίς αδελφούς.¹⁷ Στο δημοτολόγιο του 1921 επεσήμανα έξι περιπτώσεις εγκατάστασης σώγαμπρου, και άλλες δύο περιπτώσεις όπου οι γυναίκες είχαν αδελφούς αλλά, καθώς φαίνεται, για πολλά χρόνια ξενιτεμένους. Η εγκατάσταση σώγαμπρου και η μετονομασία δείχνουν ότι στο χωριό υπήρχαν ισχυρές γυναικοπλευρικές τάσεις και ότι η αρχή της οργάνωσης του «σπιτιού» (système à maison) ήταν πιο ισχυρή από τη γενιά και την οργάνωση με βάση την αρχή του αίματος, το οποίο κατά τις αντιλήψεις τους συμβολίζει την πατρική καταγωγή.¹⁸

Τα δύο δημοτολόγια-απογραφές είναι καταγεγραμμένα στο ίδιο βιβλίο. Πρόκειται για ένα βιβλίο μεγάλου σχήματος (80) με διαμορφωμένες στήλες, όπου γράφονται τα διάφορα στοιχεία και οι λοιπές παρατηρήσεις.

Το πρώτο δημοτολόγιο έχει στην πρώτη σελίδα ένδειξη: Γενικό μητρώον δημοτών Καστάνιανης Κόνιτσας και χρονολογία απογραφής 25 Φεβρουαρίου 1921. Μέλη της επιτροπής: Ιωάννης Αναγνωστόπουλος, Κύρκας Ι. Γκότσης, Φίλιππος Καλογερόπουλος. Η κυρίως απογραφή αρχίζει από τη δεύτερη σελίδα, καλύπτοντας πάντα δύο σελίδες δεξιά και αριστερά. Είναι χωρισμένο σε στήλες για την αναγραφή των ονομάτων, των επωνύμων, των επαγγελμάτων, των χρονολογίων γέννησης, της οικογενειακής κατάστασης, των τρόπων πρόσκτησης της υπαγένειας/πολιτογράφησης, που είναι συνήθως η προσάρτηση της περιοχής, η γέννηση κλπ..

Το δημοτολόγιο δεν είναι καταρτισμένο κατά αλφαβητική σειρά ούτε ως προς το πρώτο γράμμα ούτε ως προς το δεύτερο. Γίνεται πάντως μια περιορισμένη προσπάθεια, σε ορισμένες περιπτώσεις, να ακολουθηθεί μια σειρά. Τα επώνυμα είναι διασκορπισμένα στην απογραφή, ώστε να μην αποτελούν μια ενότητα. Ίσως αυτή η καταγραφή, η οποία πρέπει να έγινε, ως συνήθως, επί τόπου στα σπίτια, να έλαβε υπόψη τις τοπικές ομαδώσεις πέραν της αλφαβητικής σειράς. Οι νύφες γράφονται μόνο με το μικρό τους όνομα και το πατρώνυμό τους, χωρίς άλλα στοιχεία καταγωγής, εκτός από, μερικές φορές, την ένδειξη «σύζυγος». Απουσιάζουν δηλαδή τα επώνυμά τους κι ο τόπος προέλευσής τους. Αυτό δημιουργεί κάποιες δυσκολίες αναγνώρισης των ζευγαριών, που φαίνονται μόνο από τις ηλικίες και την αλλαγή του πατρωνύμου, παράλληλα με την ένδειξη «έγγαμος».

Τα άτομα είναι γραμμένα κατά απόλυτη αριθμητική σειρά από το πρώτο ως το τελευταίο, χωρίς καθόλου κενά και με την αρίθμηση στην εξωτερική πλευρά προς τα αριστερά. Στην αρίθμηση υπάρχει μόνο ένα λάθος. Σε κάποιο σημείο και συγκεκριμένα από τον αριθμό 433 περνάει στον αριθμό 444. Στο τέλος του δημοτολογίου αυτό επισημαίνεται με την παρατήρηση ότι πρέπει να αφαιρεθούν 10 αριθμοί απ' το τέλος και ειδικότερα από 822 έως 832. Η διόρθωση αυτή επικυρώνεται με υπογραφή.

Τα συνεχόμενα ονοματεπώνυμα θα μπορούσαν να δημιουργήσουν πρόβλημα στη διάκριση των οικιακών ομάδων (σπίτια), αλλά κάθε τέτοια ομάδα αριθμείται χωριστά, με εσωτερική αρίθμηση. Ειδικότερα, έως τον αριθμό 11 κάθε οικιακή ομάδα περικλείεται σε αγκύλη με αύξοντα αριθμό στο μέσον της. Από τον αριθμό 12 και εξής η αρίθμηση γράφεται στο πρώτο επώνυμο της οικιακής ομάδας, που έτσι καθίσταται ευδιάκριτη. Από τον αριθμό 773 έως τον αριθμό 822 έχουν προστεθεί άτομα που, όπως φαίνεται, είχαν παραλειφθεί γιατί ήταν εγκατεστημένα σε άλλους τόπους και δεν μπόρεσαν να καταγραφούν.

Οι μερίδες είναι γραμμένες με πρώτους τους γέροντες ή ηλικιωμένους άνδρες, ακολουθούν οι παντρεμένοι γιοι ανά ζευγάρια και στο τέλος τα παιδιά με σειρά γέννησης. Σε μερικές οικογενειακές μερίδες οι γυναίκες (νύφες και κόρες) γράφονται στο τέλος. Οι χήρες μητέρες γράφονται στην αρχή, συνήθως όταν τα παιδιά είναι μικρά ή θηλυκού φύλου, διαφορετικά προηγείται ο μεγαλύτερος έγγαμος γιος κι αυτή ακολουθεί. Άλλες φορές η χήρα μητέρα γράφεται στο τέλος. Όλες οι ρυθμίσεις που περιγράφονται δεν υπόκεινται σε αυστηρούς κανόνες και φαίνεται ότι καθορίζονται από πολλούς παράγοντες, π.χ. την απουσία των ανδρών απ' το χωριό, την ηλικία τους και την οικογενειακή τους κατάσταση.

Το δεύτερο δημοτολόγιο-απογραφή έχει καταρτιστεί, όπως σημειώνεται στην αρχή, το Μάιο του 1928. Από τα άλλα στοιχεία του όμως, καθώς και από τη θεώρηση στο τέλος του από το κοινοτικό συμβούλιο με ημερομηνία 2 Ιανουαρίου 1929, προκύπτει ότι το δημοτολόγιο γράφτηκε εκ νέου με τις μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν από τον Ιούνιο έως και το Δεκέμβριο του 1928.

Αυτό φαίνεται από τον αύξοντα αριθμό κάθε ατόμου, ο οποίος δεν είναι πάντα συνεχής αλλά πολλές φορές έχει παρεμβολές από άλλους πλεονάζοντες αριθμούς, γραμμένους εκ των υστέρων και σεσημασμένους συχνά με γράμματα του αλφαβήτου ή με άλλες διευκρινίσεις, π.χ. 12, 12α, 12β ή 14 και 14/1 κλπ.. Οι μεταβολές αυτές και οι προσθήκες που αρχικά είχαν συμπληρωθεί μέχρι τις 2 Ιανουαρίου, εκτός από πρόσθετους αριθμούς ξεχωρίζουν γιατί, σε αντίθεση με την κυρίως καταγραφή που είναι γραμμένη με μαύρη μελάνη, οι μετέπειτα συμπληρώσεις έως τον Ιανουάριο, αλλά και κατόπιν, είναι γραμμένες με διαφορετική μελάνη και καμιά φορά, οι νεότερες, με μολύβι. Αυτές μάλιστα συχνά δεν έχουν ούτε αρίθμηση.

Οι προσθήκες αυτές, που έχουν γίνει μέχρι τον Ιανουάριο του 1929 και κατόπιν, αφορούν είτε παιδιά που γεννήθηκαν μετά την απογραφή του Μαΐου του 1928 είτε νύφες που ήλθαν στην οικία του πεθερού. Η διαπίστωση είναι πολύ εύκολη γιατί, εκτός από τη διαφορετική μελάνη, αναφέρεται τίνος γιου είναι η σύζυγος μαζί με την οικογενειακή της κατάσταση, ότι είναι πλέον έγγαμος. Αντίθετα, στον ίδιο χώρο και στην ίδια οικογενειακή μερίδα ο σύζυγός της δηλώνεται άγαμος, όπως πράγματι ήταν κατά

την απογραφή του Μαΐου 1928. Επομένως, για να βρεθεί ο αριθμός των ατόμων της απογραφής του Μαΐου πρέπει να καταμετρηθούν οι εγγραφές με τη μαύρη μελάνη και να μη ληφθεί υπόψη καθόλου η αριθμηση.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κατά την αντιγραφή ο αντιγραφέας άφησε αρκετό κενό σε κάθε οικιακή ομάδα (σπίτι), ώστε να υπάρχει χώρος για τις συμπληρώσεις. Τα κενά αυτά παρέμειναν και μετά τις προσθήκες, έτσι ώστε κάθε οικιακή ομάδα να είναι απόλυτα διαχωρισμένη από την άλλη και να μην υπάρχει κανένας κίνδυνος σύγχυσης. Επιπλέον, κάθε οικιακή ομάδα έχει ξεχωριστή αριθμηση, πέρα από την αριθμηση των μελών. Μια άλλη επέμβαση είναι ότι ο αντιγραφέας διευθέτησε τις οικιακές ομάδες και τα επώνυμα κατά απόλυτη σχεδόν αλφαβητική σειρά. Ουσιαστικά απόλυτη κατά το αρχικό γράμμα και λιγότερο απόλυτη ως προς το δεύτερο γράμμα. Αυτή η επέμβαση καθιστά αδύνατη την επισήμανση των ομαδοποιήσεων-υποδιαίρεσεων τοπικά κατά σόγια και γενιές και το βαθμό που οι ομάδες αυτές είναι διασκορπισμένες ή εγκατεστημένες σε διαφορετικές γειτονίες. Η επέμβαση αυτή βέβαια έγινε για τη διευκόλυνση του γραμματέα της κοινότητας στη ανεύρεση των ετημιακών.

Στο δημοτολόγιο-απογραφή του 1928 συνήθως υπάρχουν σχεδόν όλα τα απαραίτητα στοιχεία, π.χ. γράφεται σχεδόν πάντα το πατρώνυμο και το γένος των νυφάδων. Όσα κενά υπάρχουν είναι εύκολο να συμπληρωθούν από τα άλλα δημοτολόγια. Για κάποιο λόγο, όμως, δεν γράφονται καθόλου τα επαγγέλματα των ανδρών, τα οποία πάντως μπορούν να εξακριβωθούν με τον ίδιο τρόπο. Όπου υπάρχει εξάλλου παρωνύμιο (παρατσούκλι), αναγράφεται δίπλα στο κανονικό επώνυμο, σε παρένθεση ή διαζευκτικά.¹⁹ Στη τελευταία περίπτωση, το δεύτερο όνομα αποτελεί παρεπώνυμο ή δεύτερο επώνυμο.

Στο τέλος του δημοτολογίου, με διαφορετική και πάλι μελάνη, κόκκινου-μπλε χρώματος, είναι γραμμένα ορισμένα επώνυμα ατόμων, που όπως δηλώνεται κατάγονται από την Αλβανία (Ιριντί Αργυροκάστρου, Συρόπουλο και Ζαβόλιανη Πρεμετής κ.ά.). Ακολουθούν οι γεννήσεις μετά το 1928, με συμπληρώσεις έως και το 1951.

Το κυρίως δημοτολόγιο είναι γραμμένο, όπως ήδη ανέφερα, «σπίτι με σπίτι». Κατά σειρά καταγράφονται πρώτα ο αρχηγός της οικογένειας, ο γέροντας δηλαδή μιας μεγάλης οικογένειας ή ο παντρεμένος άνδρας, όταν πρόκειται για πυρηνική. Ακολουθεί συνήθως η σύζυγος και κατόπιν τα παιδιά, με σειρά και χρονολογία γέννησης χωρίς διάκριση φύλου. Αν οι γιοι του αρχηγού είναι παντρεμένοι, στο τέλος της οικογενειακής μερίδας γράφονται οι σύζυγοι-νύφες, συχνά —όπως ανέφερα— με το πατρώνυμό τους και το γένος τους. Κατόπιν ακολουθούν τα υπόλοιπα παιδιά του αρχηγού της οικογένειας και των ζευγαριών.

Μερικές φορές γράφονται πρώτα όλοι οι άνδρες με σειρά ηλικίας και κατόπιν οι γυναίκες και τα παιδιά με την ίδια σειρά. Άλλες φορές γράφονται οι άνδρες και τα παιδιά

και ακολουθούν οι γυναίκες. Συχνά η οικογενειακή μερίδα αρχίζει με τη χήρα ηλικιωμένη μητέρα (γιαγιά). Γενικά, από τη διευθέτηση του δημοτολογίου δεν προκύπτει καμιά ακραία πατριαρχική ή ανδροκρατική αντίληψη ή διάκριση φύλων, που θα οδήγούσε στην καταγραφή και των χήρων μητέρων στο τέλος της μερίδας. Αντίθετα, το βάρος πέφτει περισσότερο στην αντίθεση «δικός μας»/«ξένος», γεγονός που οδηγεί στην καταγραφή των νυφάδων κατά κανόνα μετά τους γιους ή στο τέλος της μερίδας.²⁰ Ενδεχομένως, αυτή η διευθέτηση να οφείλεται στην απουσία των νέων ανδρών στο «ταξίδι» και στην παραμονή του γέροντα πατέρα στο χωριό, για να διευθύνει το «σπίτι», καθήκον το οποίο επιφορτίζεται μετά το θάνατό του η χήρα μητέρα.²¹

Άλλωστε, από τις προφορικές πληροφορίες κατά τη συνέντευξη προκύπτει η σημαντική θέση της μητέρας, χήρας ή όχι, η οποία κρατούσε και το ταμείο της οικογένειας (το πουγγί). Σημειώνω ότι οι νέοι άνδρες, όταν έγραφαν γράμματα ή έστελναν χρήματα στην οικογένειά τους, δεν απευθύνονταν ποτέ στη σύζυγο αλλά στον πατέρα ή τη μητέρα τους. Αν γινόταν το αντίθετο, το θεωρούσαν ντροπή. Αλλά και στο χωριό τα αντρώγυνα ποτέ δεν μιλούσαν μπροστά στα πεθερικά.

Από τη λεπτομερή επεξεργασία του δημοτολογίου φαίνεται ότι έχει αρκετά λάθη, τα οποία πρέπει να έγιναν κατά την αντιγραφή, π.χ. παραλείψεις αριθμών σπιτιών (οικιακών ομάδων), επαναλήψεις κλπ.. Πάντως, όλα είναι ευκόλο να ελεγχθούν από τα δημοτολόγια του 1921 και του 1953. Στον έλεγχο, εξάλλου, βοήθησαν σημαντικά και οι συζητήσεις με τους ηλικιωμένους του χωριού.

Η ταξινόμηση των οικιακών ομάδων θα γίνει με τον ίδιο τρόπο, όπως και στα δημοτολόγια-απογραφές που έχω ήδη δημοσιεύσει.²² Ουσιαστικά χωρίζω τις οικιακές ομάδες σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: τις πυρηνικές οικογένειες, τις οικογένειες-κορμούς και τις πολυπυρηνικές οικογένειες. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο οικογένεια με τη ειδική σημασία της οικιακής ομάδας για λόγους πρακτικούς και εφόσον κατά κανόνα σ' αυτές δεν υπάρχουν μη συγγενικά πρόσωπα. Σε αντίθετη περίπτωση θα αναφέρω σχετικά.

Οι πυρηνικές οικογένειες διαιρούνται πάλι σε απλές συζυγικές, δηλαδή οικογένειες που αποτελούνται από ένα νέο ή ηλικιωμένο ζευγάρι χωρίς παιδιά, από ζευγάρια με ανύπανδρα παιδιά, από ένα γονέα (χήρο κατά κανόνα) με ανύπανδρα παιδιά και από ένα γονέα ίδιας οικογενειακής κατάστασης, όπως προηγουμένως, με έναν τουλάχιστον γιο παντρεμένο (υπόλειμμα οικογένειας-κορμού) ή έναν αδελφό παντρεμένο με ανύπανδρους αδελφούς. Οι οικογένειες-κορμοί ταξινομούνται, επίσης, σε τέσσερις κατηγορίες: Γονείς με τον πρωτότοκο παντρεμένο γιο, με ένα μοναδικό γιο (όπως τουλάχιστον προκύπτει από την ίδια την απογραφή και τις άλλες πληροφορίες), με ένα μεσαίο γιο

και με τον τελευταίο ή μικρότερο γιο.²³ Οι πολυπυρηνικές οικογένειες που αποτελούνται από περισσότερα παντρεμένα ζευγάρια, τουλάχιστον δύο όταν πρόκειται για αδελφούς ή τρία όταν ζουν και οι γονείς, ταξινομούνται επίσης σε τέσσερις κατηγορίες: τις κάθετες ή γραμμικές πολυπυρηνικές οικογένειες με ζώντες και τους δύο γονείς, τις πολυπυρηνικές οικογένειες που αποτελούνται από δύο τουλάχιστον αδελφούς παντρεμένους και ένα γονέα (χήρο κατά κανόνα), τις αδελφικές ή οριζόντιες οικογένειες (τύπου fratrie) και τέλος τις πολυσύνθετες πολυπυρηνικές οικογένειες, όπου στο σπίτι υπάρχουν και εγγονοί ή ανιψιοί παντρεμένοι, παιδιά δηλαδή των παντρεμένων αδελφών. Έκρινα αναγκαίο να καθορίσω αυτή την επιπλέον κατηγορία, γιατί στο πρώτο τουλάχιστον δημοτολόγιο ο τύπος αυτός οικογένειας παρουσιάζεται σε σημαντικό ποσοστό.

Όπως βλέπουμε στους αναλυτικούς πίνακες 1 και 2, στο δημοτολόγιο του 1921 έχουμε 759 άτομα οργανωμένα σε 140 οικιακές ομάδες (μαζί με τους 6 μονήρεις), ήτοι: η πυρηνική οικογένεια παρουσιάζεται με ποσοστό 69,5%, η οικογένεια-κορμός με 13,5% και η πολυπυρηνική οικογένεια με 17%. Μέσος όρος μελών της πυρηνικής οικογένειας είναι τα 4,5 άτομα, της οικογένειας-κορμού τα 5,5, και της πολυπυρηνικής τα 10 άτομα. Το 1928 έχουμε 847 άτομα οργανωμένα σε 172 οικιακές ομάδες (μαζί με τους 13 μονήρεις), ήτοι: πυρηνική οικογένεια 76%, οικογένεια-κορμός 12%, και πολυπυρηνική οικογένεια 12%. Οι παραπάνω συμπτώσεις στους αριθμούς είναι εντελώς τυχαίες. Και σ' αυτό το δημοτολόγιο μέσος όρος μελών της πυρηνικής οικογένειας είναι τα 4,5 άτομα, της οικογένειας-κορμού τα 6 και της πολυπυρηνικής τα 8,5 άτομα.

Από τους παρακάτω αριθμούς προκύπτει ότι στο δημοτολόγιο του 1921 το 30% (227 άτομα) ζούσαν σε πολυπυρηνικές οικογένειες όλων των τύπων (πρβλ. Berkner 1977: 192). Αν θέσει, το ποσοστό μειώνεται σε 20,5% (174 άτομα) στο δημοτολόγιο του 1928.²⁴

Επιπλέον παρατηρήσεις:

1) Στα επτά χρόνια που μεσολαβούν από την μια απογραφή στην άλλη παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού κατά 88 άτομα, ήτοι 11,5% στο συνολικό πληθυσμό του 1921 ή 1,5% ανά έτος. Και αυτό συμβαίνει παρά τη συνεχή απουσία των ανδρών, που σημαίνει ότι οι άνδρες, τουλάχιστον οι παντρεμένοι, επέστρεφαν συχνότερα στο χωριό.

Ειδικότερα, από τη λεπτομερέστερη επεξεργασία των δύο δημοτολογίων προκύπτει ότι στο δημοτολόγιο του 1921 αναλογούν 2,5 παιδιά σε κάθε γυναίκα ή 3,5 του πλήρους γονιμικού κύκλου της. Στο δημοτολόγιο του 1928 η διαφορά είναι ανεπαίσθητη, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματική. Έχουμε 2,3 παιδιά ανά γυναίκα ή 3,3 του γονιμικού κύκλου της.

Για το δημοτολόγιο του 1921 ο μέσος όρος μεσοδιαστήματος ανά τοκετό είναι 5,7 χρόνια και για το 1928 5,5 χρόνια. Τα μεγάλα χρονικά διαστήματα που μεσολαβούν ο-

Πίνακας 1: Κοινότητα Καστάνιανης. Δημοτολόγιο 1921. Κάτοικοι 759. Μονήρεις 6.

	I	II	III	IV	V	Σύνολο	%
Πυρηνική οικογένεια*	2	2	43	14	33	93	69,5%
Οικογένεια-κορμός**	6	11	1	-		18	13,5%
Πολυπυρηνική οικογένεια***	5	7	6	5		18	17,0%

Πίνακας 2: Κοινότητα Καστάνιανης. Δημοτολόγιο 1928. Κάτοικοι 847. Μονήρεις 13.

	I	II	III	IV	V	Σύνολο	%
Πυρηνική οικογένεια*	3	9	49	15	43	119	76%
Οικογένεια-κορμός**	9	7	-	4		20	12%
Πολυπυρηνική οικογένεια***	5	9	4	2		20	12%

* I. Νέα ζευγάρια χωρίς παιδιά. II. Ηλικιωμένα ζευγάρια χωρίς παιδιά. III. Ζευγάρια με παιδιά. IV. Ένας γονέας με παιδιά. V. Ένας γονέας με ένα τουλάχιστον γιο παντρεμένο ή ένας αδελφός παντρεμένος με αδελφία ανύπαντρα.

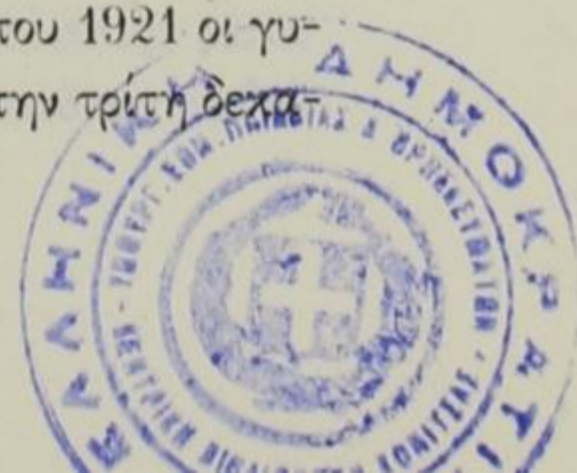
** I. Με το μεγαλύτερο γιο. II. Με το μοναδικό γιο. III. Με ένα μεσαίο γιο. IV. Με τον μικρότερο γιο.

*** I. Γραμμική. II. Με ένα γονέα. III. Αδελφική. IV. Πολυσύνθετη (με εγγονούς ή ανιψιούς παντρεμένους).

φείλονται κατά κύριο λόγο στην απουσία των ανδρών σε ταξίδι. Από τις πυραμίδες ηλικιών, όμως, προκύπτει ότι την περίοδο 1911-1921 έχουμε μια δημογραφική κάμψη σε σχέση με την αμέσως επόμενη (1921-1928). Δεν γνωρίζουμε τι ρόλο μπορεί να έπαιξε η διαρκής εμπόλεμος κατάσταση και η απουσία των ανδρών τα ενδιάμεσα αυτά χρόνια (1912-1922). Σημειώνω πάντως ότι η παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας έχει αποδοθεί από κάποιους μελετητές και στη δημογραφική άνθηση που παρατηρήθηκε από το τέλος του περασμένου αιώνα στις περιοχές αυτές (πρόβλ. Kaser 1994).

Δεν φαίνεται εξάλλου να παίζει εδώ ρόλο το φύλο του παιδιού για την επίσπευση ή όχι του επόμενου τοκετού. Αντίθετα, το ταξίδι είναι ο ρυθμιστικός παράγων. Η σημασία, όμως, και το ενδιαφέρον για την απόκτηση αγοριών φαίνεται από την ονοματοθεσία στα κορίτσια του ονόματος Αγόρω. Σημειώνω επίσης ότι στο δημοτολόγιο του 1921 υπάρχουν και επτά διπλοί τοκετοί (γεννήσεις διδύμων) και στο δημοτολόγιο του 1928 πέντε.

Οι γυναίκες αρχίζουν να τεκνογονούν πολύ ενωρίς και παύουν μετά τα πενήντα. Έχουμε τοκετούς αμέσως με την έναρξη της εφηβείας, στην ηλικία των δεκατριών και δεκατεσσάρων ετών, καθώς και στην ηλικία των πενήντα τεσσάρων. Τα στοιχεία αυτά, που προκύπτουν από παλιότερους τοκετούς στα δημοτολόγια, δεν επιβεβαιώνονται απόλυτα από τις πυραμίδες ηλικιών-γάμων στα δύο δημοτολόγια, πράγμα που σημαίνει ότι μετά το 1921 έχουμε άνοδο της ηλικίας γάμου των γυναικών μετά τα 20 (βλ. εικόνα 1: Πυραμίδες ηλικιών). Αναλυτικότερα, στο δημοτολόγιο του 1921 οι γυναίκες έχουν γίνει μητέρες πριν από τα είκοσί τους σε ποσοστό 10%, στην τρίτη δεκα-

ετία της ζωής τους σε ποσοστό 48,5%, στην τέταρτη δεκαετία σε ποσοστό 35,5%, στην πέμπτη δεκαετία σε ποσοστό 5% και στην έκτη 1%. Τα αντίστοιχα ποσοστά στο δημοτολόγιο του 1928 είναι: πριν από τα είκοσι 9%,²⁵ μεταξύ είκοσι και τριάντα 47%, μεταξύ τριάντα και σαράντα 35%, μεταξύ σαράντα και πενήντα 8% και μετά τα πενήντα 1%. Στο δημοτολόγιο του 1928 παρατηρούμε ακόμα μικρή άνοδο της ηλικίας, όσον αφορά στα ποσοστά των τοκετών.

2) Η πυρηνική οικογένεια επικρατεί αριθμητικά αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι στην επόμενη φάση ανάπτυξης της οικιακής ομάδας οι πυρηνικές οικογένειες δεν θα εξελιχθούν σε πολυπυρηνικές, όπως δείχνει σε άλλες περιπτώσεις το δημοτολόγιο του 1928 (βλ. εικόνα 2, διαγράμματα 1, 2).

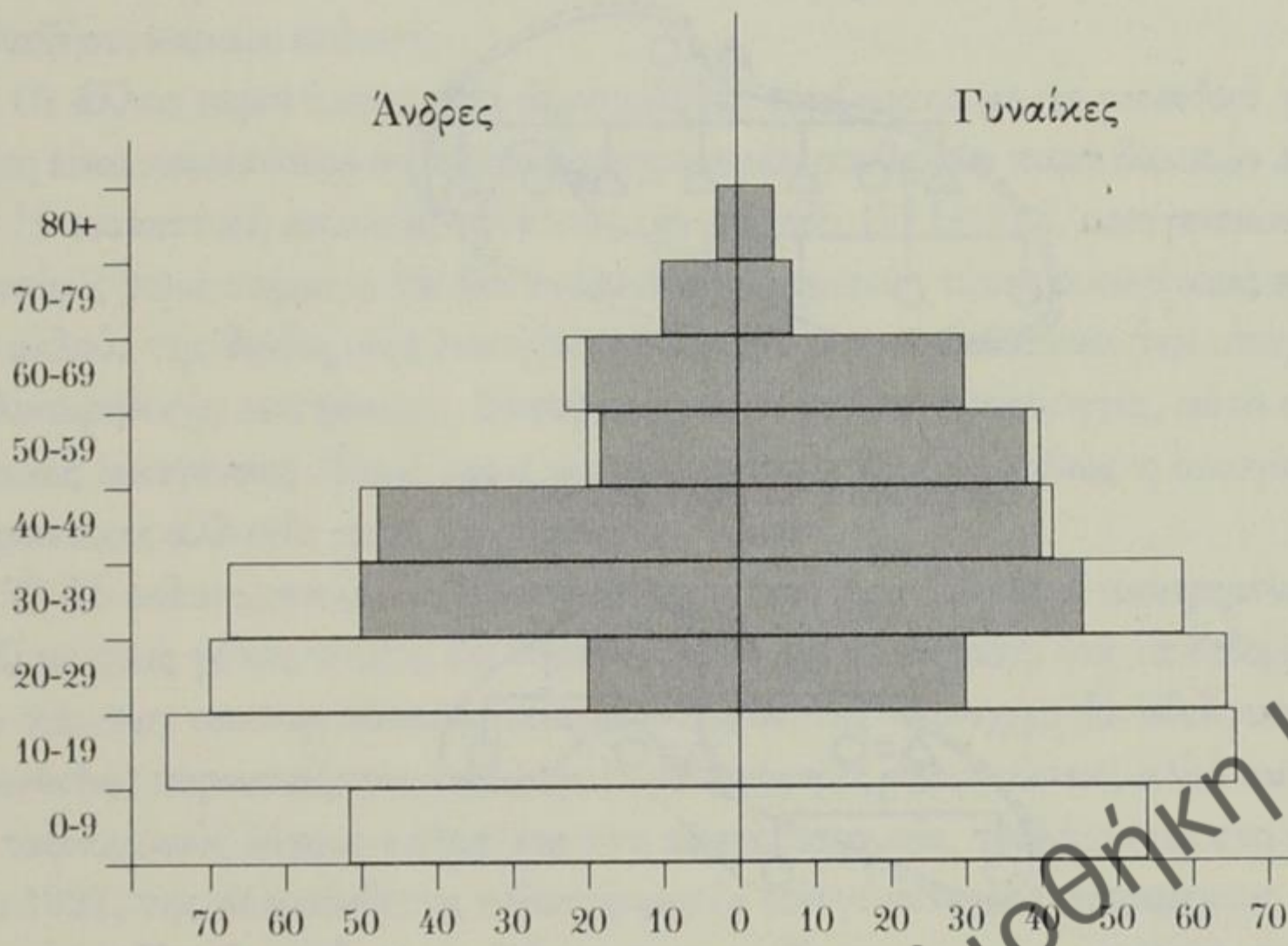
3) Τα νέα ζευγάρια χωρίς παιδιά είναι ελάχιστα και στα δύο δημοτολόγια του σημαίνει ότι κατά κανόνα δεν αποχωρούσαν από την πατρική οικογένεια αμέσως με το γάμο αλλά μετά τη γέννηση μερικών παιδιών. Αυτό όμως γινόταν συνήθως με διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας. Επίσης, ο αριθμός των ηλικιωμένων ζευγαριών χωρίς παιδιά είναι μικρός στα δημοτολόγια (παρατηρείται πάντως κάποια αύξηση αυτού του τύπου της οικιακής ομάδας στο δημοτολόγιο του 1928), δείχνοντας ότι τα ηλικιωμένα ζευγάρια συμβιώνουν σχεδόν πάντα με τα παντρεμένα παιδιά τους. Ακόμα και στις περιπτώσεις που παρουσιάζονται να αποτελούν ξεχωριστή οικιακή ομάδα, ουσιαστικά βρίσκονταν υπό την εποπτεία των παντρεμένων παιδιών τους που διέμεναν στο χωριό (διευρυμένη τροποποιημένη οικογένεια).

4) Οι διαφορές ως προς την τυπολογία των οικιακών ομάδων στα δύο δημοτολόγια δεν είναι πολύ μεγάλες, που σημαίνει ότι δεν έχουμε ουσιαστικές δομικές μεταβολές, εκτός από την εμφάνιση, το 1928, της οικογένειας-κορμού με τον τελευταίο γιο πάντως μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις.

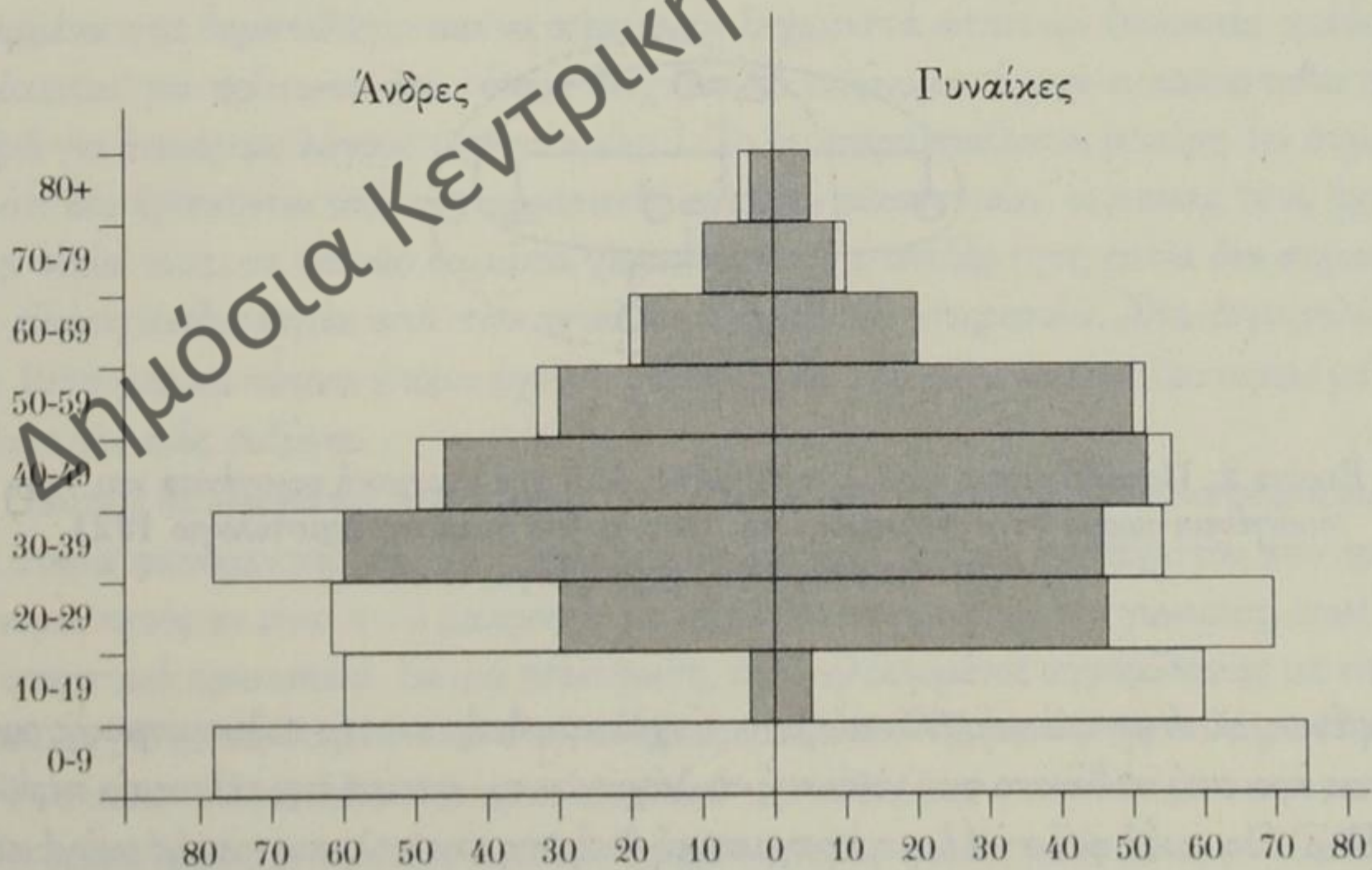
5) Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν και οι μορφές της οικογένειας-κορμού και στα δύο δημοτολόγια, όπου επικρατεί ο τύπος με τον πρωτότοκο γιο ή ένα μοναδικό γιο. Ο τύπος αυτός οικογένειας, ο οποίος ουσιαστικά εδώ συνδέεται με τη διαδικασία εξέλιξης σε πολυπυρηνικές οικογένειες δεν έχει καμιά σχέση με την κλασική οικογένεια-κορμό δυτικού τύπου ή της ελληνικής των τελευταίων χρόνων.

Η τυπολογία πάντως της οικογένειας-κορμού στην κοινότητα μεταξύ 1921-1928 δείχνει ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για επικράτηση αυτού του τύπου οικογένειας. Μια υποψία ότι μπορεί να βρισκόμαστε σε μια τέτοια εξέλιξη είναι ίσως, όπως ανέφερα, η εμφάνιση οικογένειας-κορμού γονιών με τον τελευταίο παντρεμένο γιο στο δημοτολόγιο του 1928. Πάντως, κατά τους πληροφορητές, οι γονείς προτιμούσαν να συμβιώνουν με το μεγαλύτερο γιο μετά τη διαίρεση της οικογένειας. Για να αξιολογήσουμε τις πληροφορίες αυτές πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τις μεταβολές στην οικογένεια τα τελευταία χρόνια καθώς και ότι από το 1928 έως σήμερα μεσολαβεί χρονικό διάστημα εβδομήντα ετών.

Διάγραμμα 1: Δημοτολόγιο 1921

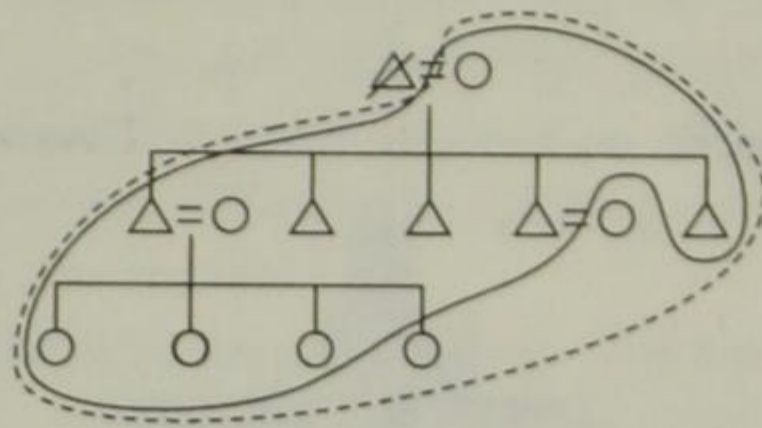

Διάγραμμα 2: Δημοτολόγιο 1928

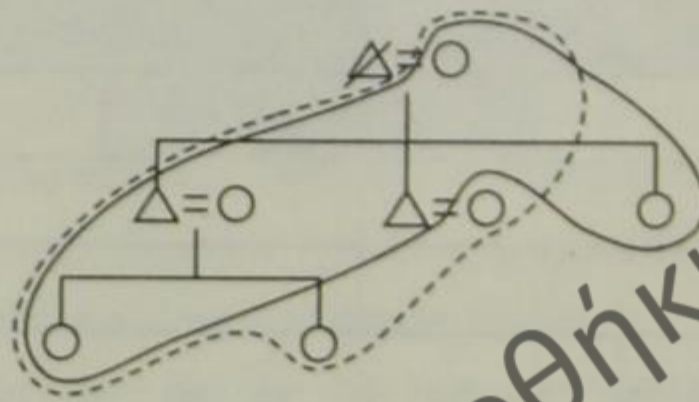

Εικόνα 1: Πυραμίδες ηλικιών. Σκιασμένες οι ηλικίες γάμου.

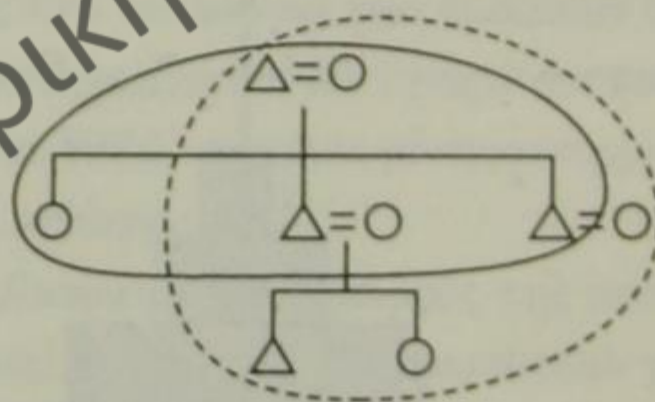
Διάγραμμα 1: Η περίπτωση των Κ.

Διάγραμμα 2: Η περίπτωση των Μ.

Διάγραμμα 3: Η περίπτωση των Μ.

Εικόνα 2: Παραδείγματα κύκλου ανάπτυξης. Από την πυρηνική οικογένεια και την οικογένεια-κορμό στην πολυπυρηνική. Στην ευθεία γραμμή: δημοτολόγιο 1921. Στην διακεκομμένη: δημοτολόγιο 1928.

Επομένως, αυτό μπορεί να συνδέεται με τη συχνότερη διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας πριν από τα θάνατο των γονέων ή τουλάχιστον του πατέρα την τελευταία περίοδο.

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι η πραγματική διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας με διανομή της περιουσίας (κτημάτων, οικιών) ήταν τόσο αργή, ώστε να υπάρχουν ακόμα και σήμερα οικογένειες που έχουν αδιανέμητη την περιουσία τους και ιδιαίτερα

τα σπίτια. Πολλές οικογένειες που ζουν στα αστικά κέντρα, όταν έρχονται στο χωριό το καλοκαίρι μένουν στο σπίτι τους (κοιμούνται, τρώνε μαζί κλπ.) σαν να μην έχει μεσολαβήσει καμμία αλλαγή.

Οι άλλες περιπτώσεις στα δημοτολόγια συμβίωσης με το μοναδικό γιο ή με μια κόρη είναι περισσότερο συνέπεια δημογραφικών συνθηκών παρά δομικών αναγκών.

Η ουσιαστική απουσία, εξάλλου, την περίοδο 1921-1928, οικογενειών-κορμών με μεσαίους γιους σημαίνει ότι δεν συναντάται ο γνωστός τύπος οικογένειας που βρίσκουμε αλλού, της διαδοχικής οικογένειας-κορμού που επιβεβαιώνει την υποχώρηση της πολυπυρηνικής οικογένειας. Εντούτοις, κατά τους πληροφορητές, αυτό συνέβαινε σε μερικές οικογένειες. Ίσως όμως να είναι νεότερη εξέλιξη καθώς η οικογένεια υπέστη σημαντικές αλλαγές μετά τον τελευταίο πόλεμο.

6) Η πολυπυρηνική οικογένεια από περισσότερα ζευγάρια παντρεμένων αδελφών μαζί με τους γονείς τους ή όχι συναντάται σε ευρεία έκταση, για τα δεδομένα του χωριού και των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών της περιοχής. Η αδελφική οικογένεια (*frèreche*) παρουσιάζεται τυπολογικά σε λιγότερες περιπτώσεις, αλλά αυτό οφείλεται σε ταξινομικούς λόγους καθώς και στη συχνή παρουσία, τουλάχιστον στο δημοτολόγιο του 1921, της πολυσύνθετης πολυπυρηνικής οικογένειας με παντρεμένους ανιψιούς και εγγονούς. Η πολυσύνθετη οικογένεια παρουσιάζεται μειωμένη το 1928, πράγμα που ίσως προικνίζει κάποια δομική μεταβολή σε πιο απλές οικογενειακές δομές.

7) Ένα άλλο θέμα είναι τα μονήρη άτομα, τα οποία παρουσιάζονται να είναι καταγεγραμμένα στα δημοτολόγια και να αποτελούν ξεχωριστά «σπίτια» (οικιακές ομάδες). Πρόκειται για πρόσωπα που, όπως δείχνουν τα επώνυμα, έχουν εγκατασταθεί στο χωριό για διάφορους λόγους (εργασία κλπ.). Το ότι παρουσιάζονται μονήρη δεν σημαίνει ότι δεν βρίσκονται υπό την προστασία κάποιων οικογενειών, οι οποίες τους έχουν στην οικία τους, σε κάποιο δωμάτιο χωριστό, όπου η ανεξάρτητη εστία δεν σημαίνει και πλήρη ανεξαρτησία από την ανταλλαγή οικιακών υπηρεσιών. Στο δημοτολόγιο του 1928 μερικά τέτοια άτομα έχουν προκύψει και από μεμονωμένα ζευγάρια, με το θάνατο του ενός συζύγου.

Πάντως σε ελάχιστες περιπτώσεις στην ίδια οικιακή ομάδα είναι καταγεγραμμένα και άτομα φαινομενικά ξένα (δεν προκύπτει συγγενική σχέση, τουλάχιστον από το επώνυμο, εκτός αν είναι πολύ μακρινή). Επειδή πρόκειται κυρίως για γυναίκες, ίσως είναι υπηρετικό προσωπικό. Σε μια περίπτωση, πολύ ηλικιωμένος αγροφύλακας με επώνυμο Δραγάτης περιλαμβάνεται στην οικιακή ομάδα του Τζιάκου (δημοτολόγιο 1921).

Το στατιστικό μοντέλο που προκύπτει από την ταξινόμηση των τύπων των οικογενειών μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι έχουμε οικιακές ομάδες με πολύ αργό κύκλο ανάπτυξης, ότι καταβάλλεται προσπάθεια η πολυπυρηνική οικογένεια να διατηρηθεί περισσότερο ενωμένη, ακόμα κι αν στην οικία υπάρχουν και εγγονοί ή ανιψιοί παντρεμένοι

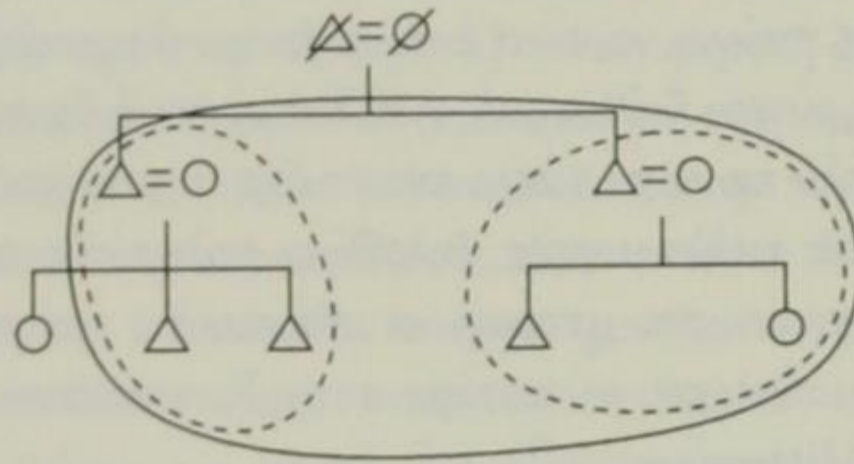
(πολυσύνθετη οικογένεια). Η διαίρεσή της συμβαίνει κατ' ανάγκην κάποια στιγμή²⁶ αλλά οι οικογένειες που προκύπτουν δεν είναι πάντα πυρηνικές. Όχι σπάνια είναι πολυπυρηνικές (βλ. εικόνα 3, διαγράμματα 2, 3). Μία οικιακή ομάδα μπορεί να ξεκινήσει από πυρηνική, οικογένεια-κορμός ή πολυπυρηνική και να εξελιχθεί σε πολυπυρηνική ή πολυσύνθετη πολυπυρηνική και κατόπιν να διαιρεθεί σε πυρηνικές, σε οικογένειες-κορμούς ή πολυπυρηνικές. Οι πολυπυρηνικές οικογένειες είναι κατά κανόνα πατροπλευρικές, καθώς μόνο σε δύο περιπτώσεις επισημάνθηκαν στο δημοτολόγιο του 1921 αμφιπλευρικές πολυπυρηνικές οικογένειες: και σε μία άλλη, μη αναμενόμενη, μία γυναικοπλευρική (δύο αδελφές παντρεμένες) (βλ. για την προβληματική Αλεξάκης 1996b: 90).

Ειδικότερα, από τα παραδείγματα που διαθέτουμε μεταξύ 1921 και 1928, όσον αφορά στις τρεις γενικές κατηγορίες προκύπτει ότι: 16 πυρηνικές οικογένειες εξελίσσονται σε 13 οικογένειες-κορμούς και σε 3 πολυπυρηνικές. Οι νέες οικογένειες-κορμοί αποτελούν την αρχή μιας νέας διαδικασίας σχηματισμού πολυπυρηνικών οικογενειών κι αυτό γίνεται σε συνδυασμό με τη νεότερη ηλικία των παιδιών. Αντίθετα, οι πυρηνικές οικογένειες, που εξελίσσονται στα επτά χρόνια σε πολυπυρηνικές, έχουν αρχίσει ενωρίτερα τη διαδικασία αυτή λόγω πιο προχωρημένης ηλικίας των παιδιών. Επίσης, 12 οικογένειες-κορμοί εξελίσσονται ως εξής: 7 σε πυρηνικές οικογένειες και 5 σε πολυπυρηνικές. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι άλλες βρίσκονται στο τέλος του κύκλου τους κι άλλες στην αρχή του, για να εξελιχθούν σε πολυπυρηνικές. Εξάλλου, από τις 23 πολυπυρηνικές οικογένειες που συναντάμε το 1921, οι 5 συνεχίζουν να παραμένουν πολυπυρηνικές με τη ίδια σχεδόν μορφή και το 1928, οι υπόλοιπες εξελίσσονται με διαίρεση σε 6 νέες πολυπυρηνικές, σε 5 οικογένειες-κορμούς και σε 29 πυρηνικές οικογένειες. Εννοείται ότι το ίδιο διάστημα οι οικογένειες αυτές περνούν στις διάφορες υποκατηγορίες λόγω των δημογραφικών αλλαγών, γεννήσεων, θανάτων, γάμων.

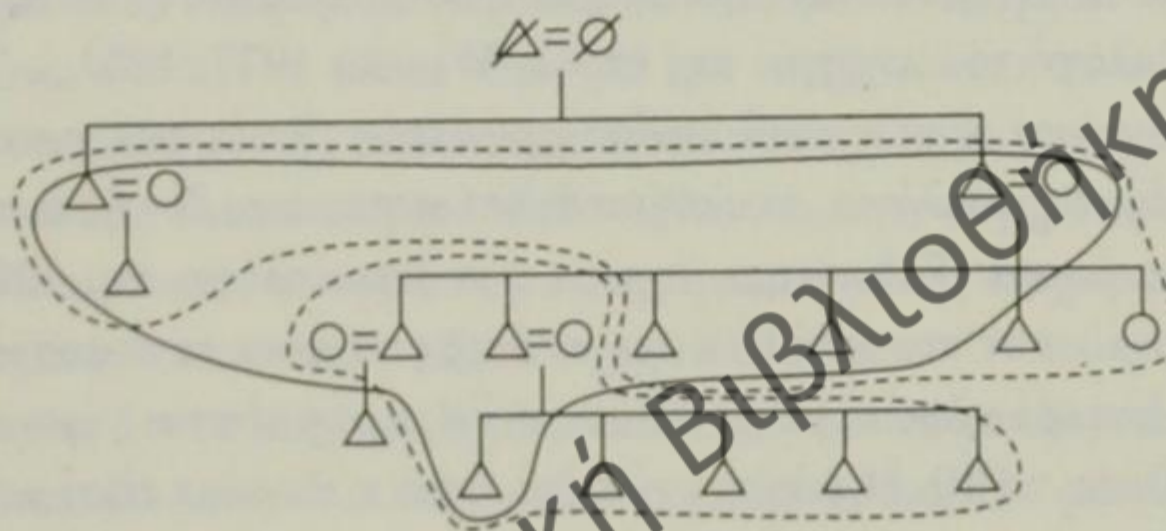
Η παρουσία της πολυσύνθετης οικογένειας οδηγεί σε ορισμένες περιπτώσεις αναπόφευκτα στη λεγόμενη «συνεχή σύνθετη οικογένεια» (lasting multiple family household) (βλ. Uzar 1982, πρβλ. και Kaser 1994: 265) που επιχωριάζει σε ορισμένες περιοχές της ανατολικής Ευρώπης. Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι οι πυρηνικές οικογένειες που προκύπτουν από τη διαίρεση έχουν πάντα ένα-δύο παιδιά, έστω κι αν, όπως έδειξα, η γεννητικότητα, λόγω της απουσίας των ανδρών, δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και το μεσοδιάστημα των γεννιών καθόλου μικρό.

Μετά την παρουσίαση μπορώ να προχωρήσω σε ορισμένες συγκρίσεις, που συνδέονται με τη δομή και τη μορφή της οικογένειας στον ελληνικό και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Πράγματι, ο τύπος της οικογένειας που περιέγραψα έχει πολλές ομοιότητες με

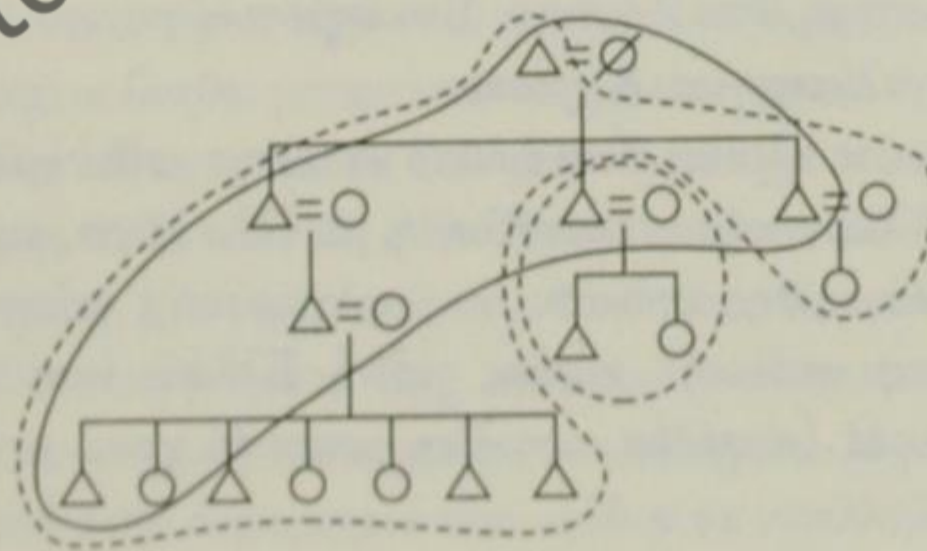
Διάγραμμα 1: Η περίπτωση των \emptyset .

Διάγραμμα 2: Η περίπτωση των X.

Διάγραμμα 3: Η περίπτωση των K.

Εικόνα 3: Παραδείγματα κύκλου ανάπτυξης. Από την πολυπυρηνική στις πυρηνικές και τις πολυπυρηνικές οικογένειες.

τον αντίστοιχο τύπο πολυπυρηνικής οικογένειας που συναντάμε στον ημιορεινό και ορεινό χώρο της Ελλάδας μεταξύ των ημινομάδων και μεταβατικών κτηνοτρόφων. Αν στο νοτιότερο ορεινό χώρο —Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο— οι οικογένειες αυτές είναι πιο ασταθείς, χωρίς να παύουν να είναι έντονα πατροπλευρικές, στο βόρειο ελληνικό χώρο, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό, η πολυπυρηνική διευρυμένη οικογένεια είναι πολύ πιο σταθερή με πολύ πιο αργό κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας, που οδηγεί συχνά και σε πιο σύνθετες ακόμα μορφές, δηλαδή σε πολυσύνθετες πολυπυρηνικές οικογένειες περισσότερων γενεών, που μπορούν να φθάνουν τις τέσσερις. Άρα, ο τύπος της οικογένειας-οικιακής ομάδας που συναντάμε στην Καστάνιανη άνετα προσαρμόζεται στη «γραμμή Hajnal-Mitterrauer».²⁷

Ασφαλώς, στη βαλκανική ενδοχώρα και ιδιαίτερα στους σλαβικούς πληθυσμούς, ο τύπος πολυπυρηνικής οικογένειας που ονομάζουμε *zadruga* είναι πιο πολύπλοκος με περισσότερα μέλη και περισσότερες πυρηνικές οικογένειες, έχει όμως και άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που δεν συναντάμε στη δική μας περίπτωση, όπως σε πολλές περιπτώσεις την εκλογή του αρχηγού της (πρβλ. Winner 1977: 125).

Μια ακόμα διαφορά είναι η κατά κανόνα μικρότερη ηλικία των γυναικών από τους άνδρες και στα δύο δημοτολόγια, που σημαίνει ότι οι γυναίκες δεν ήταν τόσο περιζήτητες στη γαμήλια αγορά. Ειδικότερα, έχουμε στο δημοτολόγιο του 1921 μεγαλύτερο άνδρα από τη γυναίκα σε ποσοστό 83%, μεγαλύτερη γυναίκα σε ποσοστό 11% και ίσης ηλικίας 6%. Η διαφορά ηλικίας με μεγαλύτερο άνδρα κυμαίνεται γύρω στα 4,8 χρόνια και μπορεί να φθάσει τα 19. Η διαφορά ηλικίας, όταν η γυναίκα είναι μεγαλύτερη, κυμαίνεται στα 2,5 χρόνια και μερικές φορές φθάνει τα 4 χρόνια. Στο δημοτολόγιο του 1928 τα ποσοστά δεν διαφέρουν ουσιαστικά. Έχουμε μεγαλύτερο άνδρα από τη γυναίκα σε ποσοστό 71%, μεγαλύτερη γυναίκα 15% και ίσης ηλικίας 12%. Η διαφορά της ηλικίας του άνδρα, όταν είναι μεγαλύτερος, κυμαίνεται στα 5,5 χρόνια, και της γυναίκας, όταν είναι μεγαλύτερη, στα 2 χρόνια. Στο δημοτολόγιο του 1928, όμως, η γυναίκα μπορεί να είναι μεγαλύτερη και 8 χρόνια.

Οι παραπάνω διαφορές ηλικίας είναι δυνατό να συσχετισθούν με την απουσία, όπως ανέφερα, μεγάλων καλλιεργήσιμων εκτάσεων ή, με άλλα λόγια, εκτατικής καλλιέργειας. Αυτός είναι και ο λόγος της απουσίας μιας πραγματικής «εξαγοράς της νύφης», όπως τη συναντάμε στην υπόλοιπη, κυρίως πεδινή, Ελλάδα (και την Ήπειρο) και τις άλλες βαλκανικές χώρες (αγαρλίκι, αγυλίκι, μπαμπά χακί, *prit* κλπ.) (Αλεξάκης 1984).²⁸

Εκτός από την πιο σύνθετη μορφή της, η οικογένεια εδώ έχει κι ένα άλλο κοινό στοιχείο με τη *zadruga*, που είναι η λατρεία του προστάτη αγίου. Στους Σλάβους της ενδοχώρας της Βαλκανικής η γιορτή αυτή λέγεται *slava*, και παρόλο που η ιστορική της αφετηρία δεν μπορεί να θεωρηθεί σλαβική, εντούτοις η διατήρησή της στο εσωτε-

ρικό της χερσονήσου πιο ισχυρής και για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, μας οδηγεί στη σκέψη ότι στο συγκεκριμένο χώρο προέρχεται απ' αυτό τον πληθυσμό.²⁹

Γενικά, η πολυπυρηνική οικογένεια που εξετάσαμε δημιουργεί ορισμένα ερωτήματα για το λόγο ύπαρξής της στην περιοχή. Η πολυπυρηνική διευρυμένη οικογένεια έχει συνδεθεί κατά κανόνα με τη νομαδική-ημινομαδική κτηνοτροφία και την εκτατική καλλιέργεια (πρόβλ. Αλεξάκης 1996α: 124 κ.ε.) αλλά στην περιοχή και στην κοινότητα που μελετάμε ούτε το ένα παρουσιάζεται ούτε το άλλο. Παρόλο που φαίνεται ότι παλιότερα, πριν να αρχίσει ο ξενιτεμός, υπήρχε ημινομαδική κτηνοτροφία (κοπάδια), όπως και στα γειτονικά Βλαχοχώρια, εντούτοις την περίοδο που εξετάζουμε μόνο οικόσιτη κτηνοτροφία υπήρχε στο χωριό, όπως ήδη ανέφερα στην αρχή της μελέτης μου, η δε γεωργία ήταν πολύ περιορισμένη και γινόταν σε μικρούς αγρούς.³⁰

Ο τύπος αυτός οικογένειας οφείλεται στο *habitus*, στην ιστορία δηλαδή που γίνεται δεύτερη φύση, και στη δυναμική της που ξεκινάει από παλιότερες οικονομικές μορφές; Το θέμα είναι συζητήσιμο, παρόλο που μπορεί να εξηγηθεί και μ' αυτόν τον τρόπο. Σημειώνω ότι και σε άλλες περιοχές του κόσμου όπου συναγνίσταται ευρέως η πολυπυρηνική οικογένεια, π.χ. τις Ινδίες, ο θεσμός συνεχίζει να υπάρχει και στον αστικό χώρο (Freed και Freed 1969, 1982). Αλλά και στη σύγχρονη αστικοποιημένη Ελλάδα, οι πολυπυρηνικές οικογένειες με μορφή οικονομικής επιχείρησης (πολυπυρηνική τροποποιημένη οικογένεια) παίζουν σημαντικό ρόλο.

Θεωρώ πάντως ότι το *habitus*, αν δεν υποστηρίζεται από ανάλογες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες, δεν μπορεί να διατηρηθεί για πολύ χρόνο. Επομένως, σ' ένα τέτοιο οικονομικο-κοινωνικό πλαίσιο, η διάρκεια της πολυπυρηνικής οικογένειας δεν θα ήταν μεγάλη. Νομίζω ότι, παρ' όλα αυτά, η πολυπυρηνική οικογένεια που είδαμε με τον αργό κύκλο ανάπτυξης οφείλεται σε παρόμοιους παράγοντες. Η συνεργασία των αδελφών ήταν απαραίτητη και στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Τα μπουλούκια ή οι παρέες των μαστόρων είχαν σαν πυρήνα συνήθως δύο-τρεις αδελφούς, οι δε υπόλοιποι μαστοροί και οι βοηθοί μπορούσαν να είναι συγγενείς ή και ξένοι αλλά πάντα συγχωριανοί. Με άλλα λόγια, η ομάδα των μαστόρων έχει πολλά κοινά με το τσελιγκάτο (βλ. Καλινδέρης 1973: 27, 39, 81). Έχει την ίδια σύνθεση και την ίδια δομή: αρχιμάστορας/τσέλιγκας, μαστοροί/σμίχτες, βοηθοί/μισθωτοί τσοπάνοι.

Αλλά και στα άλλα επαγγέλματα (π.χ. εμπόριο, ξενοδοχειακές επιχειρήσεις κλπ.) ήταν απαραίτητη η οικονομική συνεργασία των αδελφών, λόγω των περιορισμένων κεφαλαίων και της ανάγκης περιορισμού των εξόδων σε υπαλληλικούς μισθούς.

Αυτές οι οικονομικές επιχειρήσεις υπόκεινται στην ίδια λογική της δραστηριότητας υπό έναν αρχηγό (αρχιμάστορα, τσελιγκά κλπ.) και μας οδηγούν στην κατηγοριοποίησή τους στη γνωστή οικονομία των «μεγάλων ανδρών» (*big men*) που ασκούν οικονομική και κοινωνική —αλλά όχι αναγκαστικά και πολιτική— επιρροή σε ορισμέ-

νες κοινωνίες (πρβλ. Strathern 1966). Όπως ο τσέλιγκας κάνει συμφωνίες για τους βοσκοτόπους (λιβάδια) για λογαριασμό των σμιχτών, έτσι κι ο αρχιμάστορας κάνει συμφωνίες με τους ιδιοκτήτες (αφεντικά) για λογαριασμό της ομάδας (μαστόρων), διαχειρίζονται τα οικονομικά κλπ..³¹

Κλείνοντας, αν δούμε την οικογενειακή οργάνωση υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ ότι μπορούμε να βρούμε τη λύση του προβλήματος. Επίσης, η απουσία για πολλά χρόνια των ανδρών απ' το χωριό, δεν δημιουργεί υποχρεωτικά πολυπυρηνικές οικογένειες. Μπορεί μάλιστα να συμβεί το αντίθετο, π.χ. στα νησιά του Αιγαίου έχει οδηγήσει στην επικράτηση της πυρηνικής οικογένειας και του γυναικοτοπικού γάμου (πρβλ. Papataxiarchis 1995). Η πρότασή μου είναι ότι σε οικονομικές συνθήκες όπου είναι απαραίτητη η συνεργασία των αδελφών, όλες οι άλλες παράμετροι (απουσία, μετανάστευση κλπ.) είναι δευτερεύουσες, αν δεν συντείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα. Στη μεγαλύτερη συσπείρωση των οικογενειών, όπως είναι εδώ η πολυσύνθετη πολυπυρηνική οικογένεια (Litwak 1960a, 1960b, Pasternak, Ember & Ember 1976).³²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι εγκύκλιοι του Υπουργείου Εσωτερικών είναι πάντα πολύ λεπτομερείς για τον τρόπο της απογραφής. Σημειώνω ότι στο βιβλίο των δύο δημοτολογίων που πρόκειται να αναλύσω είναι ενσωματωμένο ειδικό έγγραφο της περιφερειακής διοίκησης Ηπείρου, που ακυρώνει προηγούμενη απογραφή γιατί δεν πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με το πρότυπο των οδηγιών που είχαν σταλεί. Ο συγκεκριμένος κανονισμός προβλέπει επιπλέον έκθεση της απογραφής για ένα χρονικό διάστημα στο κοινοτικό κατάστημα, ώστε να λάβουν γνώση οι δημότες και να υποβάλουν τυχόν ενστάσεις (πρβλ. και Μπουρνόβα 1995: 17-18).

2. Οι πληροφορίες για τον πληθυσμό του χωριού προέρχονται από απογραφή του Αραβαντινού, το 1857, όπου αναφέρεται ότι στο χωριό υπήρχαν 94 χριστιανικοί οίκοι και 108 στέφανα (Αραβαντινός 1857: 339), πρβλ. και Δημητριάδης 1980: 97). Ο τρόπος αυτός παρουσίασης των στοιχείων είναι συνήθης κατά την Τουρκοκρατία και υποδηλώνει ότι, με αναλογία τα τέσσερα-πέντε άτομα κατά οίκο, πρέπει ο πληθυσμός να κυμαινόταν μεταξύ 450 και 550 ατόμων. Σήμερα ο πληθυσμός του χωριού έχει μειωθεί στο ελάχιστο. Ήδη το 1983, κατά την πρώτη επίσκεψή μου στο χωριό, το σχολείο είχε κλείσει, ενώ η τελευταία απογραφή του 1991 έδωσε μόνο 205 κατοίκους.

3. Στο δημοτολόγιο του 1921 υπάρχουν καταγεγραμμένοι και τέσσερις κτηνοτρόφοι (δηλώνονται ως ποιμένες). Αρχικά θεώρησα ότι ίσως κάποιες οικογένειες να διέθεταν κοπάδια. Οι πληροφορητές όμως μου διευκρίνισαν ότι πρόκειται για τσοπάνους ή βοσκούς των οικόσιτων ζώων της κοινότητας. Επίσης, παραπλανητικός είναι και ο όρος κτηματίας (τρεις περιπτώσεις). Δεν πρόκειται για γαιοκτήμονες, όπως μου δήλωσαν, αλλά για ιδιοκτήτες ακινήτων στις πόλεις. Άλλα επαγγέλματα είναι: ιδιωτικοί υπάλληλοι (3), σιδηρουργοί (2), μάγειροι (14), ιερείς (3), λεπτοουργός (1), κρεοπώλης (1), δάσκαλοι (5), ράπτες (5), εργολάβοι (5), ζαχαροπλάστες (2), μυλωνάς (1), υποδηματοποιός (1), παντοπώλης (1), ε-

πιπλοποιός (1), κουρείς (3), μηχανικός (1), έφεδρος αξιωματικός (1), τυπογράφος (1), μελισσοουργός (1), αγροφύλακας (1). Από τα επαγγέλματα αυτά, από τα οποία τα περισσότερα ασκούνταν στις πόλεις, συνάγεται ο βαθμός αστικοποίησης του ανδρικού πληθυσμού της κοινότητας. Είμαστε επομένως δικαιολογημένοι να μιλάμε για ειονεί αστικές δομές ή συνθήκες επαγγελματικής απασχόλησης σε ορισμένες περιοχές της Ηπείρου. Το σύστημα παρουσιάζεται σαν οι άνδρες να έχουν εγκαταλείψει τη μικρογεωργία/κτηπουρική και την οικιακή κτηνοτροφία —ως ελάχιστα αποδοτικές— στα χέρια των γυναικών και να έχουν στραφεί σε πλέον αποδοτικές επαγγελματικές απασχολήσεις. Οι τάσεις αυτές, όμως, με γενική ισχύ συγχρονικά και διαχρονικά έχουν ανθρωπολογική διάσταση.

4. Οι τόποι εγκατάστασης και μεταδημότευσης φαίνονται λεπτομερέστερα από τα δύο δημοτολόγια και είναι: Κάτζια Φιλιππιάδος, Λιανοκλάδι Λαμίας, Λαμία, Άμφισσα, Μεγάλο Χωριό, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Δράμα, Αγρίνιο, Αστακός, Κεφαλόβρυσο Λιτωλο-Ακαρνανίας, Μεσολόγγι, Πάτρα, Πρέβεζα, Ιωάννινα, Αθήνα. Εκτός Ελλάδος: Πρεμετή και Χειμάρα Αλβανίας.

5. Παραθέτω στατιστικά στοιχεία που δείχνουν τις περιορισμένες δυνατότητες γεωργοκτηνοτροφικής ανάπτυξης του οικισμού (υπολογισμός σε χιλιάδες στρέμματα): σύνολο έκτασης κοινότητας 25,6, οικοδομική έκταση 0,6, γεωργική γη 1,8, ζευγαρολείβαδα μηδέν, βοσκότοποι 17,0, κοινόχρηστοι-κοινοτικοί βοσκότοποι 17,0, δάσος 4,9 (Δημητριάδης 1980: 204).

6. Σύμφωνα με πληροφορητές, στο χωριό υπήρχαν γύρω στα 1.500 γιδοπρόβατα. Αυστυχώς τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να ελεγχθούν από την απογραφή της ΕΣΥΕ των ετών 1911 και 1928 γιατί, την πρώτη χρονολογία που η απογραφή των ζώων έγινε κατά οικισμό, η Καστανιανή δεν είχε ενσωματωθεί ακόμα στην ελληνική επικράτεια, ενώ η απογραφή του 1929 είχε γίνει κατά επαρχία. Φαίνεται όμως ότι ο αριθμός πλησιάζει την πραγματικότητα, αν κρίνουμε από τα 17.000 στρ. βοσκότοπου που διέθετε η κοινότητα. Σε τέτοια έκταση δεν μπορούν να διατηρηθούν περισσότερα ζώα. Σημειώνω ότι το κτηνοτροφικό χωριό Κούκουρα του Ελικώνα (Βοιωτία) διατηρούσε περίπου 7.000 γιδοπρόβατα αλλά σε 60.000 στρ. βοσκότοπου (Αλεξάκης 1995: 1220).

7. Ο αυστηρός καταμερισμός της εργασίας και ο διαχωρισμός των φύλων λειτουργούσε, δείχνοντας μερικές φορές και την ιεραρχία, και στο συμβολικό επίπεδο. Δεν επιτρεπόταν η ανάμειξη των φύλων στις διάφορες εκδηλώσεις. Στα ζαφέτια (γλέντια) έπαιρναν μέρος μόνο άνδρες. Αργότερα, άρχισαν να φέρνουν και τις γυναίκες τους. «Παλιά», όπως λένε, «τις γυναίκες τις είχαν αιχμάλωτες». Στους γάμους και στις κηδείες οι γυναίκες κάθονταν σε διαφορετικά δωμάτια. Στις ονομαστικές γιορτές οι άνδρες πήγαιναν στα σπίτια και χαιρετούσαν το πρωί, ενώ οι γυναίκες πήγαιναν το απόγευμα και μόνο σε συγγενείς. Χόρευαν επίσης χωριστά σε δύο κύκλους άνδρες-γυναίκες και με σειρά ηλικίας και γάμου. Αν χρειαζόταν να πιαστούν στο χορό, αυτό γινόταν με μαντίλι. Απαγορευόταν αυστηρά να πιαστούν άνδρες και γυναίκες από το χέρι, ιδιαίτερα αν δεν ήταν συγγενείς. Δεν έστελναν επίσης τα κορίτσια στο σχολείο, με την πρόφαση «για να μην μάθουν και γράφουν στο φίλο». Στο δημοτολόγιο του 1921, οι μαθητές είναι 99 ή 80% (υπάρχουν και δύο σπουδαστές) και οι μαθήτριες 25 ή 20%. Απ' αυτό φαίνεται ότι κάποια κορίτσια πήγαιναν στο δημοτικό. Η σημαντική όμως διαφορά στο αριθμό οφείλεται και στο γεγονός ότι τα κορίτσια εγκατέλειπαν πολύ ενωρίτερα το σχολείο. Έχουμε πολλές περιπτώσεις αγοριών που πηγαίνουν σχολείο και σε ηλικία 15 και 16 ετών, βέβαια λόγω απώλειας τάξεων, γιατί στο χωριό δεν υπήρχε Γυμνάσιο, ενώ σπανιότατα κορίτσια 11 και 12 ετών συνεχίζουν τη φοίτηση στο σχολείο. Συνάγεται ότι μετά την ηλικία αυτή οι γονείς ετοίμαζαν τις κόρες τους για γάμο, ενώ τα αγόρια ήταν ακόμα μικρά για να πάνε σε ταξίδι και να ασχοληθούν με τις οικοδομές. Πράγματι, όπως προκύπτει από το δημοτολόγιο του 1921, αγόρια ηλικίας 16-19 αρχίζουν να εργάζονται ως εργάτες, υπάλληλοι, κτίστες, ακολουθώντας τους πατεράδες τους στο ταξίδι.

Οι γυναίκες, επίσης, ασχολούνται με τους νεκρούς και με ό,τι έχει σχέση με τη θρησκευτική λατρεία στο σπίτι (άναμμα καντηλιού στο εικόνισμα, σχετικά έθιμα) και τους ναούς και τα εικονοστάσια (άναμμα καντηλιών, καθάρισμα κλπ.), όπως συμβαίνει άλλωστε σε όλη την Ελλάδα. Οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες να σέβονται τον άνδρα, άσχετα από την ηλικία του, και να το δείχνουν, π.χ. να σηκώνονται όταν περνούσαν και να τους φροντίζουν. Την ανώτερη θέση των ανδρών στην ιεραρχία είχα την τύχη να τη διαπιστώσω κι ο ίδιος κατά την παραμονή μου στο χωριό, το 1983, όταν περνούσα από ένα σημείο όπου καθόταν μια γυναίκα αρκετά πιο ηλικιωμένη από μένα, η οποία σηκώθηκε μέχρι που πέρασα στην άλλη πλευρά.

8. Άλλωστε, ήδη από τη δεκαετία του '30, με τις έρευνές του ο Mosely είχε εντοπίσει την πολυπυρηνική οικογένεια (zadruga) και στο βορειοελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στην Ήπειρο (βλ. Mosely 1976: 58-69). Στη δική μας περίπτωση, πέρα από την ισχυρή ανάμνηση για την ύπαρξη της πολυπυρηνικής οικογένειας στο χωριό, που προκύπτει κι από την ανασύσταση των οικογενειών μέσω των γενεαλογικών δέντρων, χαρακτηριστική είναι η μαγική πίστη ότι για να παραμείνουν τα αδέρφια ενωμένα η μητέρα έπρεπε να φυλάει τους αφαλούς όλων των παιδιών της μαζί στο οικογενειακό σεντούκι, το οποίο άλλωστε, ως ανήκον στη νύφη, συμβόλιζε και τη μητρότητα (Αλεξάκης 1996c:175).

9. Άλλοι παρεμφερείς όροι είναι: ράτσα, φάρα (σπάνιος κι όχι πάντα με καλή σημασία), νταμάρι (από το οποίο και νταμαρλής, ο καταγόμενος από ισχυρό σόι). Επίσης, οι διευκρινιστικοί όροι αντροσόι, γυναικοσόι. Η αμφιπλευρική συγγένεια δηλώνεται με τον όρο συγγένειο και οι στενοί συγγενείς του σπιτιού, οι οικιακοί, με τον όρο σπιτιακοί.

10. Από τα δημοτολόγια δεν προκύπτει ότι οι γενιές είχαν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό μελών σε σύγκριση με άλλες περιοχές, π.χ. το Μολύκρειο Ναυπάκτου (Αλεξάκης 1992-93). Η συσπείρωση των ατόμων σε σόγια παρατηρείται εδώ σε μέτριο βαθμό, ώστε να διερωτάται κανείς αν πρόκειται πάντα για πατρογραμμικές γενιές κι όχι για αμφιπλευρικές ομάδες μικρού θάθους (parentèles). Αναλυτικότερα έχουμε: Αναγνωστόπουλος (17,20), Βλάχος (3,1), Βετσόπουλος (4,3), Βασιλάκος (8,9), Γκαραβέλας (19,23), Γκάσπας (28,32), Γκέγκας (6,6), Γκιάτας (5,4), Γκόσιος (21,39), Γκόσιος ή Παπαευθυμίου (10α), Γκόσιος ή Τόλης (7α), Γραβάνης (5,4), Δάλλας (3,3), Δάρλας (2,5), Δραγάτης (1α), Δροσάκης (3,2), Δούκας (26,27), Ευθυμίου ή Τζιούμας (4ε), Καψιμάλλης (23,16), Καλησιώρας (20,19), Καλογήρου (22, 24), Κολοκύθας (16,12), Κοντοδήμος (4,7), Καραλής (5ε), Κασσαρός (9,17), Καρανάσιος (5,6), Κλιματάς (1,1), Κεχαγιάς (16,20), Λάμπρου (4,9), Λιόλιος (13,14), Μακατσέλλης (10,14), Μίνος (2,1), Μάλλιος (9,10), Μαργαρίτης (12,20), Μαργαρίτης ή Γεράκης (6^α), Μήτσης (6,7), Μησιακούλης (36, 42), Μηρτσέκης (16,17), Μούσιος (11, 17), Μούσιος ή Πάντος (14,5), Μπίλλης (6,7), Μπέζας ή Μπήζας (5,5), Μπότσιος (9,12), Μπίμπας (24, 25), Ντίκας (3,6), Νταρίλης (6ε), Μάμμος ή Νταρίλης (10,6), Ντέμος (10,15), Νώλης (13,10), Οικονόμου (16,11), Παπανικολάου -Οικονόμου (3ε), Παπανικολάου (5α), Παπαϊωάννου-Αδάμος (4,4), Παπαδόπουλος (9ε), Παπαδήμος (10,11), Παπαευθυμίου (16), Παπαχαρίσης (6,7), Παγούνης (4,3), Πλιάμος (3,6), Παρασκευάς (5,5), Πατσιούρας (7,7), Πεκράμης ή Χαρίσης (1α), Πικράμης (1ε), Μίνος (2,1), Πρέντζας ή Πρίντζης (4,5), Παπαχρήστος (15,20), Παπαδάμος (10α), Ράμος ή Ράμμος (2,2), Ρήγκας ή Ρίγκας (9,5), Ρούμπας (3,5), Ρίζος (2,2), Στάμπης (4,5), Στεργίου (14,19), Σωτηρίου (7,6), Σιουλής-Σιολής (5ε), Σιολής (7α), Τζιάκος (16ε), Τζιουμάκας ή Τζιομάκας (10,7), Τζιάμος (4ε), Τζήμος (4,5), Τσιόγκας (6,5), Τσ(ι)αλογιάννης (9,10), Ταλής (11,10), Τσιλιμίνκας ή Τσιλιμίγκας (4,2), Τσ(ι)άμης (2,2), Φακούρας (14,13), Φάκκας (8,12), Χατζής (12,17), Χαρίσης (3,2), Χαραμούζας (4,3), Γύφτος ή Χαλκιάς (7,7). Ο παραπάνω κατάλογος ακολουθεί ουσιαστικά την αλφαβητική σειρά του δημοτολογίου του 1928. Οι αριθμοί μέσα στην παρένθεση αντιστοιχούν στα μέλη των σογιών κατά σειρά στα

δημοτολόγια 1921, 1928. Οι σημάνσεις με γράμματα του αλφαβήτου αφορούν στα δημοτολόγια κατά χρονολογική σειρά. Από τον κατάλογο συνάγεται ότι σε άλλα σόγια αυξάνονται τα μέλη, σε άλλα μειώνονται, ενώ άλλα σόγια, τα μικρότερα, εξαφανίζονται. Παρατηρούνται επίσης αποσχίσεις σογιών με μετονομασίες. Μια άλλη σημαντική παρατήρηση είναι ότι αρκετά επώνυμα έχουν κατάληξη σε -ιος, που επιχωριάζουν στα χωριά της Πίνδου και επιβεβαιώνουν τον πρώιμο εξελθισμό των ξένων εθνοτικών ομάδων (Σλάβων, Αλβανών κλπ.).

11. Φαίνεται ότι οι οικισμός πέρασε από διάφορα στάδια ανάπτυξης, όπως δείχνει η μεταφορά του κοινοτικού νεκροταφείου, το οποίο βρισκόταν αρχικά στον Άγιο Δημήτριο και αργότερα μεταφέρθηκε στον Άγιο Χαράλαμπο, όπου υπάρχει και οστεοφυλάκιο. Σημειώνω ότι κατά τους πληροφορητές νεκροταφείο υπήρχε και στον Άγιο Αθανάσιο, που υποδηλώνει ότι ίσως παλαιότερα να υπήρχαν περισσότερα νεκροταφεία κοντά στις οικογενειακές εκκλησίες (πρβλ. και Γκάσιος 1971: 96).

12. Π.χ. τις Απόκριες ανταγωνίζονταν ποιος μαχαλάς θα ανάψει τη μεγαλύτερη φωτιά. Παρ' όλα αυτά του Λαζάρου τα φασόλια που μάζευαν όλα τα παιδιά του χωριού τα έβραζαν στο σχολείο και έκαναν «χωριάνικο τραπέζι», στο οποίο είχαν δικαίωμα να συμμετάσχουν όλοι οι κάτοικοι του χωριού.

13. Μπορώ να αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι Τσογκαίοι και οι Γκιοσιάδες έχουν προστάτη τον Άγιο Ευθύμιο, Οι Καλογήρου, οι Γκεκαίοι, οι Οικονομαίοι, οι Μουσιαίοι, οι Γκασιαίοι, οι Τζιμαίοι και οι Μπιμπαίοι έχουν προστάτη τον Ταξιάρχη, οι Μησιακουλαίοι και οι Αναγνωστοπουλαίοι έχουν προστάτιδα την Αγία Παρασκευή, οι Παπαδημαίοι τον Άγιο Μόδεστο κλπ.. Για τους αγίους αυτούς δεν είναι υποχρεωτικό να υπάρχουν και εκκλησίες που ανήκουν στις ίδιες οικογένειες. Στην τοπική διάλεκτο η γιορτή ονομάζεται γιορτάσι και περιλαμβάνει το σήκωμα υψώματος με προσφορά στο σπίτι από τον ιερέα με παραθεστή σταριού (κολύβων), κρασιού, το σφάξιμο ζώου (προβάτου κλπ.), φυλαγμένου και ταγμένου στον άγιο. Στο τραπέζι που παρατίθεται καλούν —κράζουν, όπως λένε— συγγενείς και φίλους. Επειδή η γιορτή, όπως είναι επόμενο, συμπίπτει χρονικά και μόνο οι συγγενείς από την πλευρά της γυναίκας μπορούν να πάρουν μέρος χωρίς πρόβλημα, το τραπέζι κανονίζεται να γίνεται διαφορετικές ημέρες και ώρες. Τελευταία οι οικογενειακές γιορτές τείνουν να αντικατασταθούν από τις ονομαστικές, των ανδρών του σπιτιού, κατά τις οποίες πραγματοποιούνται μόνο επισκέψεις στα σπίτια των εορταζόντων για τις ευχές. Μια άλλη εξέλιξη είναι ότι οι σύγαμπροι σήμερα κρατούν τη δική τους οικογενειακή γιορτή, κάτι που δεν φαίνεται να ισχύει παλιότερα. Η εικόνα του προστάτη αγίου υπήρχε πάντα στο εικονοστάσι του σπιτιού, μαζί με εκείνη του Αγίου Νικολάου, προστάτη του χωριού, στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο κεντρικός ναός (καθολικό) της κοινότητας. Χρησιμοποιώ τον εθνογραφικό ενεστῶτα, αν και τα «γιορτάσια» έχουν εκλείψει ήδη από την περίοδο της κατοχής (Γκάσιος 1971: 218).

14. Στην περιφέρεια του χωριού υπάρχουν γύρω στα δεκαοχτώ οικογενειακά εκκλησάκια, στα οποία οι άγιοι που λατρεύονται δεν συμπίπτουν κατά κανόνα με τους αγίους προστάτες των γενιών, π.χ. οι Καλογήρου έχουν τον Άγιο Γεώργιο, οι Παπαχρησταίοι (πρώην Μπουζαίοι) την Αγία Παρασκευή, οι Γκόσιοι τους Αγίους Αποστόλους, οι Δουκαίοι τον Άγιο Χαράλαμπο —τον οποίο είχαν αγοράσει μαζί με το κτήμα από τους Τσιλιμιγκαίους—, οι Τσογκαίοι την Παναγιούλα (Γενέσιο), οι Μησιακουλαίοι τον Άγιο Αθανάσιο κτλ.. Η διαφοροποίηση προστατών αγίων και οικογενειακών εκκλησιών οφείλεται, κατά τους πληροφορητές, στο ότι πολλά εκκλησάκια έχουν κτιστεί ύστερα από κάποιο τάμα, έχουν αγορασθεί μαζί με τα κτήματα από άλλες άσχετες οικογένειες ή έχουν κληρονομηθεί από γυναίκες χωρίς αδελφούς, όπως στην περίπτωση του Αγίου Παντελεήμονος. Τις εκκλησίες αυτές τις φροντίζουν οι γυναίκες των οικογενειών στις οποίες ανήκουν. Αυτές οι οικογένειες οργανώνουν τη λειτουργία, άρτους κλπ., στην οποία συμμετέχει όλο το

χωριό· αλλά δεν κάνουν τίποτα άλλο, π.χ. τραπέζι. Οι ιδιοκτήτες μόνο κερνούν τον κόσμο λουκούμι και τσίπουρο. Τελευταία, πολλά από αυτά τα εκκλησάκια έχουν παραχωρηθεί στην κοινότητα.

Ο κεντρικός ναός (καθολικό) του χωριού είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο, προστάτη των ταξιδεμένων. Η διακόσμηση του ναού έχει γίνει από Χιοναδίτες ζωγράφους.

15. Είναι χαρακτηριστική η παροιμία για το γάμο τρίτων ξαδελφιών: «Τρίτα και ανεπρόκοπα». Από τα δημοτολόγια προκύπτουν τρεις γάμοι που έγιναν μέσα στο ίδιο σόι: στους Γκασαίους, στους Γκωσαίους και στους Μαργαριταίους.

16. Ειδικότερα στο δημοτολόγιο του 1921 επισημαίνονται οκτώ γάμοι ή 6%. Στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για νύφες που προέρχονται από το χωριό Οξιά (πρ. Σέλτση), και παντρεύτηκαν στα σόγια Γκόσιου, Δούκα και Λιόλου. Σε δύο άλλες πρόκειται για σώγαμπρους, τον Κων/νο Δάρλα από τη Στράτσιανη (Πύργο), που παντρεύτηκε τη Γιαννούλα Ν. Δρούγκα και τον Μιχάλη Πρέντζα από το γειτονικό Λεσκοβίκι της Αλβανίας, που παντρεύτηκε την Αλεξάνδρα Χαραμούζα. Στις δύο άλλες περιπτώσεις πρόκειται για γάμους στη μοναδική οικογένεια του χωριού των σιδεράδων Χαλκιάδων (γύφτων), ενώ στη τρίτη πρόκειται για γάμο στην οικογένεια Λάμπρου. Στην κανονική απογραφή του 1928 επισημαίνονται επίσης εννέα γάμοι ή 5%. Στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για γυναίκες που πήραν οι άνδρες της οικογένειας των Χαλκιάδων, ήτοι η γυναίκα του Γιώργου Βασιλική από την Πυρσόγιαννη, χωρίς άλλα στοιχεία, η Σοφία, γυναίκα του Αθανασίου από τις Πόδες της Ερσέκας της Αλβανίας (οι δύο αυτοί γάμοι αναφέρθηκαν ήδη), και η Πολυξένη, γυναίκα του Αλεξίου από τα Καβάσιλα. Οι οικογένειες όμως των σιδεράδων, λόγω της φυλετικής τους ενδογαμίας, παντρεύονται εξωγαμικά ως προς το τοπικό επίπεδο. Οι άλλες περιπτώσεις αφορούν νύφες που προέρχονται: η Ανδρομάχη Χρ. Αθανασόπουλου που παντρεύτηκε τον Αλέξανδρο Γκάσιο, από την Οξιά, η γυναίκα του Γκόσιου από τα Ιωάννινα (ίσως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, του 1921, που κατάγεται από την Οξιά), η γυναίκα του Ιω. Γ. Τζιάκου, Πηνελόπη Ι. Τσιόλη από τη Βούρμπιανη. Επίσης, η γυναίκα του Δ. Δούκα, Αλεξάνδρα, από την Οξιά και η γυναίκα του Νικ. Λάμπρου, Ευαγγελία Κλιματά από τη Λαγκάδα, που επίσης αναφέρθηκαν. Οι άλλες περιπτώσεις αφορούν τους σώγαμπρους Δάρλα και Πρέντζα.

Επίσης έχουμε τρεις περιπτώσεις γάμων καταγεγραμμένες στο δημοτολόγιο του 1928, που έγιναν όμως μετά την απογραφή του Μαΐου, μέσα στο 1928 ή πολύ αργότερα. Πρόκειται για το γάμο του σώγαμπρου Μπίκη από τη Λυκορράχη που παντρεύτηκε την Πηνελόπη Γκιάτα, για το δεύτερο γάμο του Παύλου Μησιακούλη που πήρε γυναίκα από το Γαναδιό Μόλιστας και για το γάμο της Μαρίας Χαραμούζα που παντρεύτηκε στη Λαγκάδα.

17. Γι' αυτό το λόγο οι μετονομασίες (μορφή υιοθεσίας) ήταν παλιότερα πιο συνηθισμένες. Σ' αυτές τις περιπτώσεις μπορούμε να αναφέρουμε τους Μερτσεκαίους που άλλαξαν σε Στεργίου και τους Δουκαίους, αν και οι τελευταίοι δεν κράτησαν το καινούργιό τους όνομα για πολύ καιρό. Η μετονομασία την οποία ακολουθούσαν και τα παιδιά είχε σαν αποτέλεσμα η πρόσληψη σώγαμπρου να μην είχε ιδιαίτερες συνέπειες στην ονομασία της γειτονιάς, όπου ήταν εγκαταστημένες οι γενιές. Η υποχώρηση του εθίμου στις αρχές του αιώνα οδήγησε σε μεγαλύτερη διασπορά των επωνύμων, όπως φαίνεται από το δημοτολόγιο του 1921. Ειδικότερα, περισσότερες ομαδοποιήσεις παρατηρούνται στα σόγια: Βλαχάιοι (3), Γκασαίιοι (3), Γκαραβελαίοι (4), Γκωσιαίοι (2), Μιναίοι (2), Καλλισωραίοι (3), Καψιμαλλαίοι (2), Κολοκυθαίοι (2), Μαργαριταίοι (3), Μουσιαίοι (2), Μησιακουλαίοι (4), Μπιλλαίοι (2), Μακατσελαίοι (2), Μαιμμαίοι ή Νταριλαίοι (2), Μπιμπαίοι (3), Μιρτσεκαίοι (3), Μπηζαίοι (2), Τζιακαίοι (3), Νωλαίοι (2), Οικονομαίοι (3), Παπαχρησταίοι (2), Στεργίου (2), Τσιλιμνκαίοι (2). Σε παρένθεση ο αριθμός των ομαδοποιήσεων.

18. Η συγγένεια από τη γυναικεία πλευρά δηλώνεται περισσότερο σε συμβολικό επίπεδο με το

γάλα, όπως δείχνει και η απαγόρευση του γάμου παιδιών που είχαν βυζάζει από την ίδια γυναίκα (βυζαδέρφια) αλλά δεν έχουν μεταξύ τους συγγένεια. Η σημασία της συγγένειας από τη μητέρα φαίνεται κι από το ιδιαίτερο βάρος που έχει η κατάρα του προσώπου αυτού προς τα παιδιά, και που συνδέεται πάντα με τη γαλουχία. Άλλωστε, ο όρος μάνα έχει ιδιαίτερη επίδοση στο ιδίωμα της περιοχής: μάνα (= το δωμάτιο με την εστία), κυραμάνα (= μεγάλη γυναίκα, θεια), μάνα τρανή, μάνα καλή (= γιαγιά, μεγάλη συνουφάδα).

19. Η διακλάδωση με τα παρωνύμια ή τα πατρωνυμικά οδηγεί, με αργή πάντως διαδικασία, στην απόσχιση του κλάδου και τη μετονομασία. Αναφέρω χαρακτηριστικά τη μετονομασία-διακλάδωση των Καραγκούνηδων σε Στεργίου, των Βασιλακαίων σε Σωτηρίου, των Αποστολαίων σε Μιλαίους, των Μπουζαίων σε Παπαχρησταίους, των Μαιμμαίων σε Νταριλαίους. Για την τελευταία περίπτωση αναφέρουν ότι το όνομα Νταριλής προέρχεται από ένα Γάλλο, ονόματι Dariel, που ήλθε στην Ελλάδα το 1821.

20. Η τελετουργία ενσωμάτωσης της νύφης στην καινούργια οικογένειά της εμπεριέχεται στα έθιμα του παραδοσιακού γάμου. Ιδιαίτερα στην Καστανιανή, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, η νύφη υπόκειται σε πολλές υποχρεώσεις, π.χ. όταν εισέρχεται στο σπίτι του πεθερού της, πλένει τα χέρια όλων των συγγενών του γαμπρού, πηγαίνει και προσκυνάει το εικονοστάσι κλπ. Η πλήρης ενσωμάτωση της ξένης γυναίκας στην οικογένεια υποδοχής ολοκληρώνεται με το περασμά του χρόνου και την απόκτηση παιδιών, ιδιαίτερα αρσενικών.

21. Τα ποσοστά γυναικείας χηρείας στα δημοτολόγια είναι: του 1921, γυναικεία χηρεία 77%, έναντι 23% ανδρικής. Του 1928, γυναικεία χηρεία 77,5%, έναντι 22,5% ανδρικής. Η διαφορά στα δύο δημοτολόγια είναι ασήμαντη και μάλλον τυχαία. Στις περιπτώσεις της γυναικείας χηρείας, το μεγαλύτερο ποσοστό αφορά πυρηνικές οικογένειες κι ένα μικρότερο πολυπυρηνικές. Πρόκειται ουσιαστικά για οικογένειες που έχουν κάνει τον κύκλο τους και με δεδομένη τη μεγαλύτερη ηλικία των ανδρών κατά το γάμο, όπως θα δείξω παρακάτω, οι μητέρες παρέμειναν, ως τελευταίες, αρχηγοί. Οι οικογένειες αυτές έχουν εμφανώς μητριαρχική μορφή. Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι και τα περισσότερα μονήρη άτομα είναι επίσης ηλικιωμένες χήρες.

22. Πρόκειται για την τυπολογία των Laslett και Wall (1972), τροποποιημένη, γιατί για τα δικά μας δεδομένα είναι ανεπάρκεια.

23. Η οικογένεια-κορμός αποτελεί ένα ιδιαίτερο τύπο οικογένειας (οικιακής ομάδας) που συνδέεται με ορισμένους κοινωνικοοικονομικούς όρους άσχετους από την πραγματική πολυπυρηνική οικογένεια. Δηλαδή η οικογένεια-κορμός δεν πρέπει να κατατάσσεται στις πολυπυρηνικές, έστω κι αν αποτελείται από δύο ζευγάρια (πρβλ. Berkner 1972). Άλλωστε, η οικογένεια-κορμός είναι πολύ συνηθισμένη και στη σύγχρονη Ελλάδα. Η ιδιαιτερότητα της οικογένειας-κορμού επισημαίνεται και σε πρόσφατες μελέτες, καταρτισμένες με την τυπολογία των Laslett και Wall (πρβλ. Καυταντζόγλου 1997: 207-208).

24. Ειδικότερα, στο δημοτολόγιο του 1921 έχουμε τις εξής πολυπυρηνικές οικογένειες: 1(14), 1(6), 5(12), 8(9), 1(13), 3(11), 3(7) και 1(8). Στο δημοτολόγιο του 1928: 6(8), 2(10), 2(5), 5(9), 2(12), 1(13), 2(7). Σε παρένθεση ο αριθμός των ατόμων κάθε πολυπυρηνικής οικογένειας. Από το δημοτολόγιο του 1921 προκύπτει ότι οι πολυπυρηνικές οικογένειες σχηματίζονται άσχετα από τα αστικά επαγγέλματα των ανδρών (κτίστες, έμποροι, μάγειροι, ξενοδόχοι κλπ.). Όμως, σχεδόν στις μισές περιπτώσεις πρόκειται για συνεργασία αδελφών ή πατέρα και γιων με την ίδια απασχόληση.

25. Αυτό υποδηλώνει και μεγαλύτερο σχετικά ποσοστό γάμων των γυναικών πριν από τα είκοσι, με δεδομένη την καθυστέρηση σύλληψης και γέννησης του τέκνου από την ημερομηνία του γάμου. Τα αντίστοιχα ποσοστά στο Μολύκρειο το 1945 είναι 2,5% (Αλεξάκης 1992-93: 697) και

στα τρία Αρβανιτοχώρια του τέως Δήμου Λαυρείου της Αττικής, το 1914 και το 1939, 14,5%-21,4% (Αλεξάκης 1996b: 99). Σ' αυτές τις περιπτώσεις το ενδιαφέρον είναι ότι ο τύπος πολυπυρηνικής οικογένειας στο Μολύκρειο είναι παρόμοιος με της Καστάνιανης, δηλαδή έντονα πατροπλευρικός, ενώ στην Αττική αμφιπλευρικός. Φαίνεται ότι στη διαμόρφωση των τάσεων υπεισέρχονται πάντα περισσότερες παράμετροι.

26. Πρέπει να έπαιζε ρόλο και το γεγονός ότι και λόγω του μεγέθους του σπιτιού δεν μπορούσε να διαβιώσει κάτω από την ίδια στέγη μεγαλύτερος αριθμός ατόμων. Οι πληροφορητές συχνά αποδίδουν τη διαίρεση της οικιακής ομάδας στις έριδες των γυναικών (συνυφάδων κλπ.). Π.χ. λένε «τσακώνονταν ποιας το παιδί θα έτρωγε το τρανότερο αυγό». Οι διαμάχες όμως ήταν μόνο η αφορμή.

27. Γάμοι σε μικρή σχετικά ηλικία, ελάχιστος αριθμός έως ανύπαρκτος ανύπανδρων ατόμων και των δύο φύλων, μεγάλος αριθμός παιδιών, πολυπυρηνικές οικογένειες κλπ. (βλ. για την προβληματική Hajnal 1965, Kaser 1997).

28. Εκτός από μια μορφή συμβολικής «εξαγοράς» τύπου παραδοτικά (πληρωμή της οφειλής της νύφης από το νουνό του γαμπρού για να την παραλάβει) καθώς και την προσφορά υποδημάτων (κορδέλια) από το γαμπρό στα πεθερικά του, δεν έχουμε άλλου τύπου παροχές από την πλευρά του γαμπρού. Απουσιάζει επίσης η προίκα σε ακίνητα και χρήματα, όπως έδειξε ειδική έρευνα στα Βιβλία Μεταγραφών του Δήμου Κόνιτσας. Μέχρι το 1940, οι μόνες παροχές από την πλευρά της νύφης ήταν ο ρουχισμός της ή τα προικιά: το σεντόνι με την τσέργα, τα τζεπούνια, τη φλοκάτη (είδος φλοκωτού ενδύματος) κλπ.. Η προίκα σε ακίνητα ή χρήματα αρχίζει να εμφανίζεται δειλά μετά το 1940 αλλά και τότε θεωρούσαν υποσημητικό να ζητήσουν ή να δώσουν προίκα. Επίσης, γίνονταν δώρα από τη νύφη προς τους συγγενείς του γαμπρού (πεθερικά κλπ.), όπως κάλτσες (πατούνες) κ.ά..

29. Η ανάμειξη στο χώρο περισσότερων εθνοτικών ομάδων είναι εμφανής και στο λεξιλόγιο των κατοίκων, στα τοπωνύμια και τα επώνυμα, π.χ. βουλγάρικοι ή παλαιοσλαβικοί είναι οι όροι *κάκω* (= θεία), *μπράτμος* (= αδελφοποίηση), *μπάμπω* (= γριά), *ογνίστα* (= εστία, βάτρα στο κοινό τοπικό ιδίωμα, δηλ. δωμάτιο με τσάντα ή καθιστικό), *οβορός* (= αυλή). Αλβανικοί είναι οι όροι *κουσιουρής*, *κουσιουρίνα* (ξάδελφος) και η βλάχικη η λέξη *σουγκάρι* (= το τελευταίο παιδί). Ο εξελληνισμός όμως αυτών των εθνοτικών ομάδων πραγματοποιήθηκε πολύ ενωρίς, όπως αποδεικνύεται από το βόρειο ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα που είναι σε χρήση στην περιοχή (πρβλ. Αλεξάκης 1996b: Hammond 1976).

30. Στις τελευταίες μελέτες του, ο αυστριακός ιστορικός Kaser, εξετάζοντας όλες τις σχετικές θετικές για τον άλυτο γρίφο της προέλευσης της πολυπυρηνικής οικογένειας, επανέρχεται στη θεωρία της σχέσης της βαλκανικής πολυπυρηνικής οικογένειας με την νομαδική-ημινομαδική κτηνοτροφία, συνδέοντας το θεσμό και εθνοτικά με τους Βλάχους των Βαλκανίων. Τα συμπεράσματά του στηρίζονται σε συγκριτικά στοιχεία και καταγραφές περασμένων αιώνων (Kaser 1994). Τα δεδομένα πράγματι δίνουν αυτή την εντύπωση και δεν υπάρχει αμφιβολία για τη μεγάλη αντοχή της πολυπυρηνικής οικογένειας στους νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφους και ιδιαίτερα τους Βλάχους, παρά στους γεωργούς. Όμως, παλλά ερωτηματικά μένουν αναπάντητα, π.χ. η ευρεία παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας και σε μη κτηνοτρόφους, η ουσιαστική απουσία της από τη Ρουμανία, έστω κι αν παρεμβάλλεται στη ζώνη επικράτησης της πολυπυρηνικής οικογένειας (βλ. Stahl 1978, 1979) κλπ.. Ίσως όμως θα μπορούσαμε να συνδέσουμε την πολυπυρηνική οικογένεια στα Βαλκάνια με τον κατ' εξοχήν βλάχικο θεσμό της κατοίκνας (πρβλ. Vuchinich 1975).

31. Η περίοπτη θέση του αρχιμάστορα κι ο σεβασμός των άλλων μαστόρων προς αυτόν φαίνεται και από το παρακάτω χαρακτηριστικό έθιμο: Η εργασία των κτιστών άρχιζε το πρωί με την

ανατολή του ηλίου και τελείωνε με τη δύση του («ήλιο με ήλιο»), εκτός από τη Κυριακή, που φρόντιζαν τη καθαριότητά τους. Αυτή την ημέρα οι κτίστες έπλεναν συνήθως και τα ρούχα του αρχιμάστορα.

32. Π.χ. στο γεωργοκτηνοτροφικό χωριό Μολύκρειο της Ναυπάκτου, όπου είναι πολύ διαδεδομένη η πολυπυρηνική οικογένεια και φθάνει το 17,5% το 1945, έχουμε πολύ μεγάλη συσπείρωση των ατόμων σε πολυπυρηνικές οικογένειες. Ποσοστό 37,5% ζει σε πολυπυρηνικές οικογένειες. Η πολυπυρηνική οικογένεια μπορεί να φθάσει και τα 21 άτομα, ενώ ο μέσος όρος είναι 14 άτομα (Αλεξάκης 1992-93: 696). Παρ' όλα αυτά, εκεί επεσήμανα μόνο μια πολυσύνθετη οικογένεια, ενώ στην Καστάνιανη πέντε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης Ε.Π., 1992-93, «Η σύνθεση της οικιακής ομάδας σε μια πεδινή γεωργοκτηνοτροφική κοινότητα: Η περίπτωση του Μολύκρειου (Μούη) Ναυπάκτου», *Ναυπακτικά*, 6: 679-703.
- Αλεξάκης Ε.Π., 1995, «Το αλέτρι και το κοπάδι: εναλλακτικές οικονομικές και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 2/2: 1211-1241.
- Αλεξάκης Ε.Π., 1996α, «'Εμείς και οι άλλοι'. Εθνοϊστορικές προσεγγίσεις στα περιηγητικά κείμενα για τη Μάνη», Πρακτικά Συμποσίου: Μάνη. Μαστιχίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.), Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε.: 143-180.
- Αλεξάκης Ε.Π., 1996β, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα, Παρουσία.
- Αλεξάκης Ε.Π., 1996ε, «Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (επαρχίες Φιλιατών, Πρωγωνίου, Κόνιτσας)», Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου: Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο (Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995), έκδοση Δήμου Κόνιτσας, 159-205.
- Αλεξάκης Ε.Π., 1990α, «Οικιακή ομάδα και οικονομία σε μια πεδινή κοινότητα της Βοιωτίας. Η περίπτωση του Μαυρονερίου (Κασνεσίου) Λειβαδιάς», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 3.
- Αλεξάκης Ε.Π., 1999β, «Συμβολικός ανταγωνισμός μεταξύ κοινοτήτων στη Ναυπακτία. Δομική προσέγγιση ενός μύθου», *Ναυπακτικά*.
- Αραβαντινός Π., 1857, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Ι', Αθήναι.
- Berkner L., 1972, 'The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an 18th century example', *American Historical Review*, 77: 398-418.
- Berkner L., 1977, 'Research Reports: Households Arithmetic. A Note', *Journal of Family History*: 159-163.
- Czap P. Jr., 1982, 'The perennial multiple family household, Mishimo, Russia, 1782-1858', *Journal of Family History*, 7: 5-26.
- Freed St. A.-R. S. Freed, 1969, 'Urbanization and Family in a North Indian Village', *Southwestern Journal of Anthropology*, 25: 342-359.
- Freed St.A.-R. S. Freed, 1982, 'Changing Family Types in India', *Ethnology*, 21: 189-202.

- Garfinkel H., 1967, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall.
- Garfinkel H., 1974, 'The Origins of the Term 'Ethnomethodology'', στο R. Turner (επιμ.), *Ethnomethodology. Selected Readings*, Penguin.
- Γκάσιος Χρ., 1971, *Ιστορία της Καστάνιανης Κονίτσης*, Ιωάννινα.
- Hajnal J., 1965, 'European Marriage Pattern in Perspective', στο Glass D.V. & Eversley D.E. (επιμ.), *Population in History. Essays in Historical Demography*, Λονδίνο, Edward Arnold.
- Hammond N., 1976, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*, New Jersey, Noyes Press.
- Δημητριάδης Ε. Π., 1980, «Κοινωνικός σχηματισμός και πολεοδομικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κονίτσης Ηπείρου», Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Παράρτημα επιστ. Επετ. Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης.
- Καλινδέρης Μ. Α., 1973, *Αι συντεχνίαι και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*, Εν Αθήναις.
- Kaser K., 1994, 'The Balkan Joint Family. Redefining a Problem', *Social Science History*, 18: 243-269.
- Kaser K., 1997, 'Der Erbfall jenseits der 'Hajnal-Mitterauer-Linie'. Historische Haushaltsformierungsmuster im Südosten Europas', στο συλλογικό *Wiener Wege der soziale Geschichte*, Institut für Wirtschaft und Soziale Geschichte, Βιέννη, Κολωνία, Βαϊμάρη, Universität Wien-Böhlau.
- Καυταντζόγλου Ρωξάνη, 1997, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου, Συρράκο, 1898-1930*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Laslett P. και R. Wall, 1972, *Household and Family in Past Time*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Litwak E., 1960a, 'Occupational Mobility and Extended Family Cohesion', *American Sociological Review*, 25: 9-21.
- Litwak E., 1960b, 'Geographic Mobility and Extended Family Cohesion', *American Sociological Review*, 25: 385-394.
- Μπουρνόβα Ευγενία, 1995, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας: Στη Ραψάνη από το 1900 έως το 1950*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Mosely Rh. B., 1976, 'The Distribution of the Zadruga within Southern Europe', στο R. E. Byrnes (επιμ.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, Indiana /USA, University of Notre Dame Press: 58-659.
- Παύση Ματίνα-Ρωξάνη Καυταντζόγλου, 1985, «Η μορφή της οικογένειας στο Συρράκο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 58: 32-54.
- Νιτσιάκος Β. Γ., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Papataxiarchis E., 1995, 'Male Mobility and Matrifocality in the Aegean Basin', στο Damianakos St. et al. textes reunis par, *Les Amis et les Autres. Melanges en l' Honneur de John Peristiany*. Athènes, Centre National de Recherches Sociales (E.K.K.E.).
- Pasternak B., Ember C.-Ember M., 1976, 'On the Conditions Favorating Extended Family Households', *Journal of Anthropological Research*, 32: 109-123.
- Ράπτης Δ. Ε., 1996, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κόνιτσας», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο (Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995)*, Δήμος Κόνιτσας: 329-343.

- Σούρλας Ε., 1979, «Το σύστημα αυτοδιοίκησης των 46 χωριών», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1: 268-298.
- Stahl P. H., 1978, 'The Domestic Group in the Traditional Balkan Societies', *Zeitschrift Für Balkanologie*, 14: 184-199.
- Stahl P. H., 1979, 'The Rumanian Household from the Eighteenth to the Early Twentieth Century', στο J. Cuisinier (επιμ.), *Europe as a Cultural Area*, Hague, Paris, New York.
- Strathern A., 1966, 'Despots and Directors in the New Guinea Highlands', *Man*, 1: 356-367.
- Vuchinich W., 1975, *A Study in Social Survival. The Katun in Bileca Rudine*, University of Denver.
- Winner Irene P., 1977, 'The Question of the Zadruga in Slovenia: Myth and Reality in Zerovnica', *Anthropological Quarterly*, 50: 125-134.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ανδρομάχη Ι. Οικονόμου

Οικονομία και συγγένεια στις αρβανίτικες ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ

ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ θα ασχοληθούμε με την οικονομική και κοινωνική συγκρότηση των αρβανίτικων κοινοτήτων Βιλίων και Δερβενοχωρίων, οι οποίες βρίσκονται στον ορεινό όγκο του Κιθαιρώνα (1.409 μ.) και της Πάστρας (1.025 μ.). Πρόκειται για ημιορεινές κοινότητες¹ με μέσο υψόμετρο στα Βίλια 450 μ. και τα Δερβενοχώρια 560 μ.. Θεωρήθηκε σκόπιμο να εξετασθούν από κοινού οι κοινότητες αυτές, δεδομένου ότι αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο με κοινά γεωμορφολογικά, ιστορικά, κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά στοιχεία και διατηρούν μέχρι σήμερα στενούς δεσμούς (οικονομικούς, συγγενικούς κ.ά.).

Τα Δερβενοχώρια² περιλαμβάνουν σήμερα πέντε κοινότητες:³ τα Σκούρτα, την Πύλη (ή Δερβενοσάλεσι), την Πάνακτο (ή Κακονισχήρι), το Πράσινο (ή Καβάσιλα) και την Στεφάνη (ή Κέρρα).⁴ Οι κοινότητες αυτές αναπτύσσονται στην περιφέρεια του οροπεδίου των Σκούρτων,⁵ σε απόσταση 2 έως 6 χλμ. μεταξύ τους. Στις παραπάνω κοινότητες⁶ συμπεριλαμβάνεται και ο οικισμός της Δαφνούλας (ή Ραμπτώσας), ο οποίος ανήκει στην Πύλη και αποτελεί ουσιαστικά προσωρινό γεωργοκτηνοτροφικό καταυλισμό.

Τα Βίλια,⁷ βρίσκονται στον κυρίως ορεινό όγκο του Κιθαιρώνα και σήμερα περιλαμβάνουν, εκτός από την ομώνυμη κοινότητα, τους παλιούς παράλιους οικισμούς Πόρτο Γερμενό (Αιγόςθενα), Ψάθα, Α. και Κ. Αλεποχώρι, Βένιζα, Μύτικα, οι οποίοι —μαζί με τους ηπειρωτικούς οικισμούς Αγ. Νεκτάριο, Κρύο Πηγάδι, Αγία Παρασκευή, Προφ. Ηλία και Λούμπα— αποτελούν σήμερα κυρίως τουριστικά θέρετρα. Παλιότερα οι περιοχές αυτές — και σε μικρότερο βαθμό σήμερα— χρησιμοποιούντο ως χειμερινοί και θερινοί βοσκότοποι.

Τόσο τα Βίλια όσο και τα Δερβενοχώρια αποτελούσαν σταθμούς δερβενίων⁸ στην περιοχή. Τα Δερβενοχώρια, μαζί με τις εγκαταλειμμένες σήμερα κοινότητες Καψοσπίτι,

Τσουγκράτι και Μαζαρέικα αποτελούσαν τα γνωστά Δερβένια της Χασιάς, τα οποία ήλεγχαν το δρόμο Αθήνας-Θήβας που περνούσε από τις δυτικές υπώρειες της Πάρνηθας. Τα Βίλια, αντίστοιχα, συμπεριλαμβάνονται μαζί με άλλες πέντε κοινότητες —Περαχώρα, Μπίσια, Μάζι, Μέγαρο και Εξαμίλια— στα λεγόμενα Μεγάλα Δερβένια,⁹ τα οποία ήλεγχαν τον δρόμο από την Στερεά Ελλάδα προς την Πελοπόννησο.

Το αρβανίτικο στοιχείο¹⁰ που εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Αττικής από τον 14ο αι. μ.Χ. είναι κυρίαρχο μέχρι σήμερα, και το γεγονός αυτό προσδίδει κοινά πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά στις κοινότητες αυτές. Τα αρβανίτικα, η τοπική διάλεκτος με βάσεις στην αλβανική και εμπλουτισμένη με λέξεις της ελληνικής γλώσσας, ομιλείται μέχρι σήμερα, κυρίως από τους ηλικιωμένους. Στοιχεία της αρβανίτικης διασώζονται κυρίως στα τοπωνύμια και σε τεχνικούς όρους που αφορούν εργαλεία, διαδικασίες και πρακτικές. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, όπως αναφέρεται συχνά σε δικαιοπρακτικά έγγραφα, κάτοικοι των χωριών αυτών, κυρίως γυναίκες, δεν γνώριζαν την ελληνική και παρίσταντο στην σύνταξη δικαιοπρακτικών εγγράφων με την παρουσία διερμηνέα.

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Προκειμένου να κατανοήσουμε την οργάνωση και την εξέλιξη μιας κοινωνίας, ιδιαίτερης σημασίας είναι η γνώση του φυσικού της περιβάλλοντος. Η σχέση μεταξύ φυσικού περιβάλλοντος και κοινωνίας είναι «διαλεκτική».¹¹ Το φυσικό περιβάλλον υπαγορεύει, ως ένα βαθμό, τις οικονομικές και παραγωγικές δραστηριότητες μιας κοινωνίας αλλά «δεν καθορίζει τις μορφές αυτής της χρήσης».¹² Οι ορεινοί όγκοι¹³ του Κιθαιρώνα, της Πάστρας και του Πατέρα αποτελούνται από ασβεστολιθικά πετρώματα και καλύπτονται, σε μεγάλο βαθμό, από πλούσια φυσικά δάση χαλέπιας πεύκης (*pinus halepensis*).

Η χρήση του φυσικού πλούτου και των ανεπαρκών υδάτινων πόρων απετέλεσαν συχνά αντικείμενο διεκδίκησης και βίαιων συγκρούσεων ανάμεσα στις δύο κύριες επαγγελματικές ομάδες, τους ρητινοσυλλέκτες, και τους κτηνοτρόφους,¹⁴ οι οποίες αντιπροσώπευαν το 70% του ενεργού άρρενος πληθυσμού.¹⁵

Η κτηνοτροφία λειτουργούσε πάντοτε συμπληρωματικά με την αγροτική και τη δασική εκμετάλλευση, προσδίδοντας στις κοινότητες που μελετήσαμε ένα χαρακτήρα είτε αγροκτηνοτροφικό (Πύλη, Σκούρτα), με την αμπελουργία σε δεσπόζουσα θέση, είτε δασοκτηνοτροφικό (Βίλια, Στεφάνη, Πράσινο, Πάνακτο), με την ρητινοσυλλογή ως κύρια δραστηριότητα.¹⁶ Η κτηνοτροφία, λόγω του πετρώδους εδάφους, αποτελείτο κυρίως από

μονοειδή κοπάδια αιγών ή, σπανιότερα, από μικτά κοπάδια αιγοπροβάτων. Ο αριθμός των εκτρέφωμένων ζώων¹⁷ δεν είναι ποτέ ακριβής και αυξομειώνεται ανάλογα με τις ισχύουσες κρατικές ρυθμίσεις (φορολογία παλιότερα, επιδοτήσεις σήμερα). Με βάση τις πληροφορίες των κατοίκων, παλιά στα Βίλια και στα Δερβενοχώρια εκτρέφονταν αντίστοιχα από 20.000 ζώα, από τα οποία τα 2/3 αίγες και το 1/3 πρόβατα. Η κτηνοτροφία είναι μέχρι σήμερα μεταβατική¹⁸ και τα κοπάδια, έχοντας σαν βάση το χωριό, μετακινούνται το χειμώνα (χειμαδιά) προς τα παράλια και τα πεδινά μέρη, ενώ το καλοκαίρι ανεβαίνουν γύρω από τον τόπο μόνιμης διαμονής ή υψηλότερα. Τα θερινά και τα χειμερινά βοσκότοπια βρίσκονται στα όρια της κοινότητας ή σε όμορες κοινότητες. Οι μετακινήσεις προς τα χειμαδιά παλιότερα γινόταν με όλη την οικογένεια, ενώ σήμερα, λόγω της βελτίωσης του οδικού δικτύου και της εξέλιξης των μεταφορικών μέσων, οι κτηνοτρόφοι επιστρέφουν το βράδυ στο χωριό. Σχεδόν το σύνολο των οικιακών ομάδων είχε λίγα αιγοπρόβατα για την κάλυψη των διατροφικών τους αναγκών. Τα ζώα αυτά τα έβροσκε ο κατσίκας (τσοπαν' τα μπλέδ' δέντ' κατούντ') για λογαριασμό των ιδιοκτητών τους. Ένας μέσος όρος κοπαδιού για κάθε κτηνοτροφική οικιακή ομάδα ήταν περίπου 150-200 πρόβατα και 200-400 γίδια. Οι μεγαλοτσοπάνηδες είχαν κατά μέσο όρο 700-1.000 ζώα, αλλά ήσαν λιγαστοί στην κάθε κοινότητα. Οι βοσκότοποι ή λειβάδια (λούβετ') ήσαν κοινοτικά ή ιδιόκτητα και η χρήση τους γινόταν με ενοικίαση σε χρήμα ή σε είδος (τυρί, βούτυρο, μαλλί), με το κεφάλι ή κατ' αποκοπήν.

Η κυριότερη εκμετάλλευση των πευκαδάσιων αφορούσε την συλλογή της ρητίνης,¹⁹ η οποία λαμβάνει χώρα από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο. Η παραγωγή του ξυλοκάρβουνου²⁰ και η υλοτομία για την παραγωγή καυσόξυλων και τεχνητής ξυλείας αποτελούσαν συμπληρωματικές χειμερινές δραστηριότητες. Η ρητίνη χρησιμοποιείτο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα κυρίως στην παρασκευή του ρητινίτου οίνου, της γνωστής μας ρετσίνας, και την εμπορεύονταν σε περιοχές της Στ. Ελλάδας και της Β. Πελοποννήσου. Με τη δημιουργία των πρώτων βιομηχανικών μονάδων στην περιοχή (αρχικά στα Βίλια και στα Μέγαρα αλλά κυρίως στην Ελευσίνα), η ρητίνη απετέλεσε —μέχρι την διάδοση των συνθετικών ρητινών— βασική πρώτη ύλη της χημικής βιομηχανίας, με ευρύτατη εφαρμογή στη χρωματοποιία, αρωματοποιία, φαρμακευτική κ.ά..

Μετά το 1950, στις κοινότητες αυτές, όπως και στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία, σηματοδοτούνται αλλαγές οι οποίες ανιχνεύονται τόσο στις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων όσο και στην κοινωνική και πολιτισμική τους δομή. Η δασοεκμετάλλευση εγκαταλείπεται σταδιακά, με πρώτες δραστηριότητες την ανθρακοποιία και την υλοτομία, οι οποίες σταματούν οριστικά γύρω στο 1950, ενώ εξακολουθεί μέχρι σήμερα η ρητινοσυλλογή, που ασκείται από ένα συνεχώς μειούμενο αριθμό, κυρίως ηλικιωμένων, ρητινοσυλλεκτών.

Η αγροτοκαλλιέργεια (δημητριακά, ελιές και, κυρίως, αμπέλια) διατήρησε, παρόλη

την εκμηχάνισή της, τον αυτοκαταναλωτικό ή/και συμπληρωματικό της χαρακτήρα. Η καλλιεργήσιμη γη δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες διατροφής της ίδιας της κοινότητας ακόμα και σε περιόδους εντατικής καλλιέργειας (τριετής αμιψεισπορά). Έτσι, τα Βίλια και τα Δερβενοχώρια, για να εξασφαλίζουν το απαραίτητο σιτάρι, αναγκάζονταν να το αγοράζουν ή να εργάζονται, οι γυναίκες κυρίως, στο θέρος των δημητριακών στον κάμπο του Κριεκουκίου, της Ασωπίας, της Τανάγρας, του Ασπροπύργου.²¹ Πληροφορήτρια από βιλιώτικη κτηνοτροφική οικογένεια μας λέει σχετικά:

Είχαμε τα ζώα. Είχαμε τα τυριά, τα κρέατα, είχαμε. Δίναμε το κρέας και παίρναμε ψωμί... και οι Κριεκουκιώτες μας το είχανε κρύψει... Πηγαίναμε από δω με τα σφαχτά και δεν μας δίνανε... Τι θα το κάνανε το σιτάρι; Πόσο θα τρώγανε; Είχανε κρύψει στις τρύπες και δεν μας δίνανε... Δίνανε [όμως] μερικοί, ήσανε πιο ευλογημένοι και δίνανε. Είχαμε το κρέας, είχαμε τα τυριά αλλά θέλαμε το ψωμί... Το ψωμί είναι το στημόνι της δουλειάς. Αυτό κρατάει τον άνθρωπο (Λ. Κ. 72 χρόνων, 1995).

Οι κοινότητες αυτές εντάχθηκαν σχετικά νωρίς στην εμπορευματική οικονομία, με συνέπειες τόσο στην κοινωνική οργάνωση, όπως θα δούμε στην συνέχεια, όσο και στην πολιτισμική τους συγκρότηση (ήθη, έθιμα, τελετουργικές πρακτικές, πανηγύρια).

Η κτηνοτροφία, αν και μειωμένη, όσον αφορά τον αριθμό των απασχολούμενων, έχοντας υποστεί τις αναγκαίες αλλαγές προκειμένου να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, αποτελεί μέχρι σήμερα για τις κοινότητες αυτές σημαντική οικονομική δραστηριότητα. Έχει αποκτήσει έναν χαρακτήρα σταυλισμένης κτηνοτροφίας σε νεόδμητα μαντριά ή σε παλιούς, εγκαταλειμμένους χώρους πτηνοτροφείων (κυρίως στα Βίλια), σε κοντινές στην κοινότητα περιοχές. Σήμερα εκτρέφονται περισσότερο μονοειδή κοπάδια αιγών ή προβάτων, ενώ δεν λείπουν και τα μικτά κοπάδια (αιγοπροβάτων). Ο ενσταυλισμός των ζώων σε περιοχές κοντά στους οικισμούς είχε ως συνέπεια την εκτροφή μεγαλύτερων κοπαδιών από οικιακή ομάδα. Έτσι, ενώ έχει μειωθεί ο αριθμός των κτηνοτρόφων, δεν υπάρχει αντίστοιχη αξιολογη μείωση και στον αριθμό των εκτρεφόμενων ζώων.

ΔΟΜΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Όσο η γνώση και μελέτη του φυσικού, γεωγραφικού χώρου μάς βοηθάει να κατανοήσουμε την εξέλιξη μιας κοινωνίας, άλλο τόσο η μελέτη του δομημένου, του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε την κοινωνική οργάνωση, την πολιτισμική ιδιαιτερότητα και το συμβολικό σύστημα μιας κοινωνίας. Γιατί «είναι συνεχής και συνε-

χώς ανανεούμενος ο διάλογος μεταξύ κοινωνίας και χώρου, μια αμφίδρομη σχέση, στην οποία η κάθε πλευρά αντανακλά την άλλη και αναγνωρίζεται μέσω αυτής». 22 Έτσι, στις μελετούμενες κοινότητες ο δομημένος χώρος μάς επιτρέπει να ανιχνεύσουμε την οικονομική και κοινωνική τους δομή καθώς και τις μεταβολές οι οποίες επήλθαν ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες. Οι κοινότητες των Δερβενοχωρίων, με προεξάρχουσες εκείνες που δεν έχουν «αναπτυχθεί» ιδιαίτερα (Πάνακτο, Πράσινο), διατηρούν μέχρι σήμερα αναγνωρίσιμα στοιχεία από την παλαιότερη οργάνωση και δομή του οικισμένου χώρου. Τα Βίλια, με την έντονη τουριστικοποίηση της τελευταίας περιόδου καθώς και τις σημαντικές ζημιές που προκάλεσε ο μεγάλος σεισμός του 1981, άλλαξαν ριζικά μορφή.

Ο τύπος του σπιτιού που επικρατούσε στην περιοχή ήταν το μακρόστενο, πλατυμέτωπο, μονόχωρο σπίτι, 23 το στ'επία μακρινάρε, δηλαδή το μακρινάρι στο οποίο συστεγάζονταν άνθρωποι, ζώα και προϊόντα. Σε μεταγενέστερη φάση υπήρχε ένα διαχωριστικό ανάμεσα στον κατοικημένο (τρολ) και τον υπόλοιπο χώρο, το κάτω μέρος του σπιτιού (φούντα στ'επίσ'ε) που προοριζόταν για την αποθήκευση αγροτικών προϊόντων (καστόρεα), εργαλείων και τη στέγαση αροτριώντων και μεταφορικών ζώων. Στην περιοχή επιχωριάζει επίσης και ο τύπος του διώροφου σπιτιού, ο οποίος αποτελεί συχνά εξέλιξη του ισόγειου σπιτιού.

Χαρακτηριστικό των οικιστικών αυτών συνόλων, που περιλαμβάνουν οικιακό φούρνο, πατητήρι, κοτέτσι —ιδιαίτερα στα Δερβενοχώρια, όπου διατηρούνται μέχρι σήμερα στοιχεία από αυτά—, είναι η απουσία κλειστής και φερόμενης αυλής, σε αντίθεση με το μορφολογικό τύπο που συναντάμε στις αρβανίτικες κοινότητες της ανατολικής Αττικής (Μεσόγεια). 24 Η οργάνωση του χώρου αντανακλά τη βασική οικονομική δραστηριότητα, που είναι η κτηνοτροφία. Η κατασκευή μαντρότοιχων ευτελούς ή καλής κατασκευής είναι πρακτική των τελευταίων χρόνων.

Παλαιότερα, η ανδροπατροτοπική εγκατάσταση, η οποία ίσχυε κατά κανόνα στην περιοχή, δημιουργήσε «μαχαλάδες» που αποτελούντο από πατροπλευρικούς συγγενείς και ονομάζονται από το επώνυμο, π.χ. Ρουσείκα, Γκιοκαίικα κλπ.. Η μορφή αυτή της οργάνωσης έχει σχεδόν παντελώς εκλείψει σήμερα.

Οι κοινότητες αυτές, όπως και όλες οι αρβανίτικες κοινότητες, στην αρχική τους φάση, με την έλευση των αλβανικών φύλων στην περιοχή, πρέπει να κατοικήθηκαν από μεγάλες φάρες, οι οποίες στη συνέχεια υποδιαιρέθηκαν σε υποφάρες. 25 Στη σημερινή τους μορφή αυτές οι ευρύτερες συγγενειακές ομάδες δύσκολα ανιχνεύονται. Σήμερα συναντάμε μεγάλα, πολυπρόσωπα σόγια (φάρες;) με κοινό επώνυμο, τα οποία υποδιαιρούνται σε μικρότερα σόγια (υποφάρες;) και διακρίνονται από το παρωνύμιό τους, π.χ το σόι Μείντάνης στα Βίλια περιλαμβάνει τρία μικρότερα σόγια που είναι γνωστά με το παρωνύμιό τους «Πλάκος» (= γέρος), «Γεωργάρας» και «Κακαράπης» (από το όνομα του ληστή). Επίσης, το σόι Σαμπάνης στη Στεφάνη χωρίζεται σε μικρότερα σόγια, που είναι γνωστά με τα παρωνύμιά τους «Μουσαράκος», «Έγκελις» (Άγγελος) και «Μαλίτσος» (από το

μαλε=το βουνό, άρα βουνίσιος). Τα σόγια (υποφάρες;) είναι εξωγαμικά ως προς αυτά, αλλά ενδογαμικά ως προς το ευρύτερο σόι (φάρα;).

Έως τη δεκαετία του '70 οι κοινότητες αυτές υπήρξαν έντονα ενδογαμικές, δηλαδή και οι δύο σύζυγοι προέρχονταν από την ίδια κοινότητα σε ποσοστό που έφτανε το 85% την περίοδο 1929-42 και το οποίο μειώθηκε σε 60% την περίοδο 1977-86.²⁶ Επίσης, μέχρι την δεκαετία του '70 σημειώνεται έντονη ενδογαμία, που αφορά μια σχεδόν αποκλειστική προτίμηση προς τις αρβανιτόφωνες γειτονικές κοινότητες για την επιλογή του/της συζύγου.²⁷ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μετά το 1970 η γαμήλια αγορά διευρύνεται γεωγραφικά και νέες έρχονται από μακρινές περιοχές (Εύβοια, Θεσσαλία, Πελοπόννησο κ.α.) για να παντρευτούν, κυρίως, κτηνοτρόφους. Το γεγονός αυτό εξηγείται αφενός από την κάμψη της γαμήλιας αγοράς, η οποία εκφράζεται κυρίως από την άρνηση των νέων κοριτσιών να παντρευτούν κτηνοτρόφους και αφετέρου από την τάση διατήρησης μιας επαγγελματικής ενδογαμίας. Η τάση αυτή, η οποία εντοπίζεται κυρίως στους κτηνοτρόφους, υπαγορευόταν ως κύρια στρατηγική με στόχο την μικροοικονομική-κοινωνική ισχυροποίηση του status τους μέσα στην κοινότητα και τον έλεγχο της μετακίνησης των κοπαδιών. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι τόσο οι κατέλες όσο και τα αγόρια προικοδοτούντο με ζώα κατά το γάμο τους. Το πνεύμα των γαμήλιων στρατηγικών συμπυκνώνεται στη φράση «κένι γκα στάνη εδέ νιρί γκα σόι», δηλαδή «σκυλί από στάνη (κοπάδι) και άνθρωπος από (καλό) σόι», ή οποία υποδηλώνει και τον πρωτεύοντα ρόλο που είχε η κτηνοτροφία στις κοινότητες αυτές.

Όπως όλες οι κτηνοτροφικές κοινωνίες, οι κοινότητες αυτές διακρίνονταν, ιδιαίτερα παλαιότερα, για τον «πολεμικό» τους χαρακτήρα. Οι ζωοκλοπές,²⁸ οι αψιμαχίες, οι οποίες κατέληγαν συχνά σε βίαιες συγκρούσεις και σε βεντέτες, με μικρό όμως βάθος, και είχαν ως αφορμή την κλοπή ζώων, τη διεκδίκηση βοσκοτόπων ή πηγών πόσιμου νερού, η αδελφοποίηση από την οποία παραμένει μέχρι σήμερα σε χρήση ο όρος βλάμης (*vella* λβ. λ.= αδελφός) και ο βίαιος γάμος, ο γάμος δηλαδή που γινόταν με την αρπαγή του μαντηλιού της κοπέλας, αποτελούσαν δομικά στοιχεία των κοινωνιών αυτών και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και τη συνοχή τους.

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Βασική παραγωγική μονάδα κατά το παρελθόν, αλλά και μέχρι σήμερα, αποτελεί η οικιακή ομάδα. Η οικιακή ομάδα δεν αποτελεί μια στατιστική παγιωμένη κοινωνική μονάδα αλλά μελετώντας την στο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο εξέλιξης μιας κοινωνίας πα-

ρατηρούμε ότι αυξάνει και ελαττώνεται και περνάει διαδοχικά από διάφορες φάσεις σύνθεσης και ανάπτυξης. Στις κοινότητες αυτές, οι βασικοί τύποι που συναντάμε από τα τέλη του 19ου αιώνα έως σήμερα, χρονική περίοδο την οποία μας υπαγορεύουν οι πηγές μας, είναι: η διευρυμένη πολυπυρηνική οικογένεια, η πυρηνική και η οικογένεια-κορμός.²⁹ Η διευρυμένη πολυπυρηνική οικογένεια περιλάμβανε τους γέρους γονείς και τις οικογένειες των αρσενικών παιδιών και συναντάται περισσότερο στους κτηνοτρόφους.³⁰ Ο τύπος αυτός οικιακής ομάδας διατηρήθηκε μέχρι και την δεκαετία του '40 αλλά μόνο ως μια φάση, με σύντομη χρονική διάρκεια, στον κύκλο ανάπτυξής τους.³¹ Ο πλέον διαδεδομένος τύπος διευρυμένης οικογένειας είναι η οικογένεια-κορμός, η οποία κατά κανόνα ήταν η οικογένεια του τελευταίου αρσενικού παιδιού (βενιαμίν ή αποσπώρ') με τους γέρους γονείς. Εκείνος κληρονομούσε το πατρικό σπίτι και το μερίδιο των γονιών μετά το θάνατό τους. Η πυρηνική οικογένεια, η οποία αποτελείται από το ζευγάρι με ή χωρίς παιδιά ή μια χήρα ή ένα χήρο με ή χωρίς παιδιά, είναι ο επικρατέστερος τύπος, ιδιαίτερα την τελευταία περίοδο. Αρχηγός της οικιακής ομάδας είναι συνήθως ο πατέρας, ο οποίος λέγεται ζοτ ι στ'επίσέ' ή, σε περίπτωση απουσίας τους, ο μεγαλύτερος γιος. Η μητέρα λέγεται ζονγια ε στέπίσ'ε και εκπροσωπούσε τον οίκο προς την κοινωνία (δικαιοπρακτικά έγγραφα, γαμήλιες τελετές κ.ά.), όταν το επέβαλε η προσωρινή ή οριστική απουσία του πατέρα.

Το σύστημα συγγένειας, όπως προκύπτει από την μέχρι τώρα επεξεργασία των δεδομένων, είναι αμφιπλευρικό με πατρογραμμική έμφαση.³² Η συγγένεια μεταβιβάζεται τόσο από την πλευρά του πατέρα όσο και από την πλευρά της μητέρας και αναγνωρίζεται κι από τις δύο πλευρές. Η διάκριση γίνεται για τους πατροπλευρικούς συγγενείς «γέμι γκιρί γκα ι τατ» («είμαστε συγγενείς από την πλευρά του πατέρα») και για τους μητροπλευρικούς συγγενείς «γέμι γκιρί γκα γιο τ'μ'» («είμαστε συγγενείς από την μητέρα»). Η αναγνώριση της συγγένειας κι από τις δύο πλευρές καταδεικνύεται από το σύστημα διανομής της πατρομητρικής περιουσίας, η οποία γίνεται αρχικά κατά τη στιγμή του γάμου των θηλυκών μελών με την προικοδότησή τους και, οριστικά, με τον γάμο και του τελευταίου αρσενικού παιδιού, οπότε διαλύεται και η αρχική οικιακή ομάδα. Η ονοματοδοσία των παιδιών γινόταν και από τις δύο πλευρές, με προτεραιότητα σ' αυτή του πατέρα, δηλαδή το πρώτο αρσενικό και θηλυκό παιδί παίρνει τα ονόματα των γονιών του πατέρα ή κάποιου αποβιώσαντος στενού πατροπλευρικού συγγενή και τα επόμενα της μητέρας. Η έμφαση στην πατρογραμμική πλευρά φαίνεται και στην ορολογία της συγγένειας, για την οποία σημειώνουμε εδώ ένα παράδειγμα: ο όρος τατ (πατέρας) χρησιμοποιείται για τον πατέρα, τατ ι μαδ' (ο μεγάλος πατέρας) για τον παππού και τατ ι βογκλ' (μικρός πατέρας) για τον πρωτότοκο γιο.

Στις κοινωνίες αυτές η οικιακή ομάδα, ως βασική παραγωγική και καταναλωτική μονάδα, χαρακτηρίζεται από μια πολυσθένεια των μελών της³³ όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Σε μια κατά κανόνα πολυμελή οικιακή ομάδα, η οποία

έχει ως βασική οικονομική δραστηριότητα την κτηνοτροφία,³⁴ το σύνολο των μελών ασχολούνται μ' αυτήν ιδιαίτερα σε περιόδους αιχμής (αναπαραγωγή, γαλακτοπαραγωγή, κούρος), με σαφή καταμερισμό εργασίας κατά φύλο και ηλικία. Οι γυναίκες ασχολούνται κυρίως με το άρμεγμα, το πήξιμο του τυριού αλλά και τη βοσκή των κοπαδιών, όταν υπάρχει ανάγκη. Κοντά όμως στα «του οίκου» και τη φροντίδα των παιδιών ασχολούνται και με την επεξεργασία του μαλλιού (γνέσιμο, ύφανση). Τα παιδιά, από 7-8 χρονών, ανεξαρτήτως φύλου, εντάσσονται ενεργά στην παραγωγική διαδικασία και ακολουθούν το κοπάδι κάνοντας διάφορες βοηθητικές εργασίες ή αναπληρώνοντας τον τσοπάνη στη βοσκή ή στο άρμεγμα του κοπαδιού, όταν υπάρχει ανάγκη.³⁵ Την θερινή περίοδο, κατά την οποία μειώνεται η δουλειά στα κοπάδια και συγκεντρώνονται στα γύρω ορεινά, τα αρσενικά μέλη της οικιακής ομάδας ασχολούνται με την ρητινοσυλλογή, ενώ τα θηλυκά μέλη εργάζονται στο θέρος στις γειτονικές πεδινές κοινότητες. Πάνδημη η οικιακή ομάδα ασχολείται με την ελαιοσυλλογή και τον τρύγο των σταφυλιών κατά την περίοδο της συγκομιδής.

Η αλληλοβοήθεια και τα δανεικά (τ' χούα) αποτελούν συνηθισμένες πρακτικές μέχρι σήμερα στις εργασίες εκείνες στις οποίες απαιτούνται πολλά εργατικά χέρια. Σημαντικό ρόλο στις περιπτώσεις αυτές παίζουν οι ευρύτερες συγγενειακές ομάδες (συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας) ή άλλοι κοινωνικοί δεσμοί, όπως είναι η κουμπαριά από γάμο ή βάπτιση, οι πελατειακές σχέσεις, που επέχουν θέση ισχυρών δεσμών.

Με τη βαθμιαία πυρηνικοποίηση της οικογένειας αλλά και όταν οι ανάγκες το επέβαλαν (π.χ. εγκυμοσύνη, φροντίδα μικρών παιδιών, αρρώστεια, θάνατος), συνηθισμένη πρακτική ήταν η χρησιμοποίηση ενός έμμισθου βοηθού (κοπίλε) για το κοπάδι. Ο βοηθός αυτός ήταν συνήθως ένα αγόρι 11-15 χρόνων, το οποίο γνώριζε από κτηνοτροφικές εργασίες και καταγόταν είτε από την ίδια την κοινότητα είτε από μακρινά μέρη (Θεσσαλία, Μακεδονία). Τρόφιμα μαζί με την οικογένεια του κτηνοτρόφου και εκτός από τη διαμονή και τη διατροφή του επαιρνε και μισθό (ρογγ). Τέτοιες περιπτώσεις έμμισθων βοηθών από μακρινά μέρη συναντάμε σήμερα στις κοινότητες αυτές, όπου έχουν παραμείνει και έχουν δημιουργήσει δική τους οικογένεια. Σήμερα, η ανάγκη για ξένα εργατικά χέρια καλύπτεται από τη μεγάλη προσφορά φτηνής εργατικής δύναμης από αλβανούς λαθρομετανάστες.

Μέχρι τα τελευταία χρόνια, συνηθισμένη πρακτική ήταν η κολιγιά (κολίγκ'), η οποία γινόταν κατά την θερινή κυρίως περίοδο, όταν η γαλακτοπαραγωγή λιγοστεύει και τα κοπάδια βρίσκονται στις στρούγγες στα γύρω ορεινά. Οι κολιγιές γίνονταν συνήθως μεταξύ συγγενών, δηλαδή αδελφιών, ξαδελφιών ή και δύο-τριών φίλων. Με τον τρόπο αυτό απελευθερώνονταν εργατικά χέρια τα οποία, όπως είδαμε, απασχολούντο σε άλλες συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες.

ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες παρατηρούνται αξιοσημείωτες αλλαγές στις βασικές οικονομικές δραστηριότητες, που αντανακλώνται και στην κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων. Η κτηνοτροφία έχει αποκτήσει χαρακτήρα σταυλισμένης κτηνοτροφίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την αύξηση του αριθμού των εκτρεφόμενων ζώων με κοπάδια των 700-1.000 ζώων, λόγω της εντατικοποίησης της εκτροφής τους, της βελτίωσης του οδικού δικτύου, της πρόληψης και της θεραπείας των ασθενειών, της βελτίωσης του είδους των εκτρεφόμενων ζώων.³⁶

Επίσης, παρατηρείται αλλαγή στην στρατηγική των παραγομένων κτηνοτροφικών προϊόντων. Παλιότερα η εκτροφή αιγοπροβάτων στόχευε στην παραγωγή κρέατος, γάλακτος και μαλλιού, με έμφαση στη γαλακτοπαραγωγή, την οποία τυροκομούσαν οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι σε μικρές οικιακές εγκαταστάσεις ή την πουλούσαν απ' ευθείας στους εμπόρους.³⁷ Σήμερα, οίδεται έμφαση στην κρεατοπαραγωγή, γεγονός που σχετίζεται με μια γενικότερη αλλαγή που παρατηρείται στα οικονομικά και διατροφικά δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας.

Στις κοινότητες αυτές συνδυάζεται η πρωτογενής παραγωγή (εκτροφή αιγοπροβάτων) με την δευτερογενή δραστηριότητα (πώληση κρέατος), η οποία γίνεται σε αρκετές περιπτώσεις από τους ίδιους τους κτηνοτρόφους,³⁸ και την προσφορά υπηρεσιών στον τομέα της διατροφής (χασαποταβέρνες).

Η γειτνίαση με τα μεγάλα αστικά και βιομηχανικά κέντρα (Αθήνα, Ελευσίνα, Αιγάλεω, Ασπρόπυργος, Θήβα) ώθησε το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα (βιομηχανία, υπηρεσίες, τουρισμός) καθώς και τους νέους προς την εκπαίδευση (ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τεχνικές σχολές). Σ' αυτή τη φάση οι επιδοτήσεις μέσω της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμβάλλουν αποφασιστικά στη διατήρηση της κτηνοτροφίας, γεγονός όμως το οποίο δεν μπορεί να αναστρέψει την υπερχρέωση αρκετών κτηνοτρόφων από πιστωτικούς οργανισμούς και τη στρόψη των νέων μελών σε επαγγέλματα εκτός της οικογενειακής επιχείρησης.³⁹

Η αλλαγή που παρατηρείται στην επικράτηση της πυρηνικής οικογένειας δεν αποτελεί συνέπεια των πρόσφατων μόνο αλλαγών. Ήδη από τις αρχές του 20ού αι. παρατηρείται μια «πρώιμη» γενικευμένη πυρηνικοποίηση της οικογένειας και διάσπαση των σύνθετων οικιακών δομών, που μπορεί να αποδοθεί, όχι με έναν καθαρά ντετερμινιστικό τρόπο, στον έντονα εμπορευματικό χαρακτήρα των παραγομένων προϊόντων (ρητίνη, κάρβουνα, ξύλα, κτηνοτροφικά προϊόντα) και τον αντίστοιχο εκχρηματισμό των κοινοτήτων αυτών.

Τελειώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για δυναμικές κοινότητες, οι οποίες, ως ένα βαθμό, διατηρούν μέχρι σήμερα τον δασο/αγρο-κτηνοτροφικό τους χαρα-

κτήρα. Οι πρόσφατες διεργασίες και οι κοινωνικές ανακατατάξεις που έχουν συντελεσθεί στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας έχουν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη δομή και την οργάνωσή τους. Ωστόσο, έχουν καταφέρει να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία ως τουριστικά θέρετρα τα οποία λειτουργούν τη θερινή περίοδο (Βίλια και τα παράλια) ή στη βάση των χειμωνιάτικων Σαββατοκύριακων (Δερβενοχώρια).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Τα εθνογραφικά δεδομένα στα οποία στηρίζεται η παρούσα δημοσίευση συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο της εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, η οποία υποστηρίχθηκε το 1991 στον EHESS στο Παρίσι με τίτλο: «Vilia, un village arvanite de l' Attique. Contribution à l' etude des structures sociales et du processus de production» και σε ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Ερευνας της Ελληνικής Λαογραφίας, χρηματοδοτούμενο από την Επιτροπή Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών, με τίτλο: «Ο γάμος στους κτηνοτρόφους: στρατηγικές και συμβολή σε διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες (Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Αρβανίτες κ.ά)».

1. Σύμφωνα με τον ορισμό που δημοσιεύεται στην Επετηρίδα Στατιστικών Μελετών, ημιορεινός είναι «ο πληθυσμός των κοινοτήτων των οποίων η περιοχή βρίσκεται στις υπώρειες των ορέων ή η έκτασή τους διαμοιράζεται κατά το ήμισυ στην πεδιάδα και κατά το υπόλοιπο στο όρος, αλλά πάντα με υψόμετρο κάτω από 800 μ. για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της κοινότητας».

2. Τα Δερβενοχώρια είναι γνωστά και ως «καμένα χωριά», λόγω της, σχεδόν ολοσχερούς, καταστροφής τους από τους Γερμανούς το 1943, εξαιτίας της σθεναρής αντίστασης που προέβαλαν και της συντριπτικής νίκης που κτήγαγαν κατά των Γερμανών στη μάχη της Πύλης.

3. Από το 1973 οι κοινότητες Πανάκτου και Πράσινου συνενώθηκαν με την κοινότητα Πύλης. Κατά τη γενική απογραφή πληθυσμού του 1991 τα Δερβενοχώρια περιλάμβαναν τη Δάφνη (Δαρυμάρι), την Πύλη (στην κοινότητα της οποίας ανήκουν η Δαρνούλα, η Πάνακτος και το Πράσινο), τα Σκούρτα και την Στεφάνη (με το Κοκκίνο) με πληθυσμό συνολικά 2.953 κατοίκους. Σε εφαρμογή του νόμου 2539/1997, γνωστού ως νόμου «Καποδίστριας», καταρτίστηκε ο Δήμος Δερβενοχωρίων, αποτελούμενος από τις κοινότητες Δάφνης, Πύλης, Σκούρτων και Στεφάνης, με έδρα την Πύλη.

4. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διάφορες ετυμολογίες των ονομασιών των κοινοτήτων αυτών. Η λέξη Σκούρτα < shkúrter (αλβ. λ.) σημαίνει κοντός, βραχύς και, σε ορεινή περιοχή, το χαμηλόωμα του βουνού (βλ. Μπίρης Κ. 1960: 63). Πιθανότατη είναι η προέλευση της ονομασίας από το όνομα οικογένειας (φάρας), η οποία εγκαταστάθηκε εκεί (βλ. Φουρίκης Π. 1929: 159-160). Η λέξη Δερβενοσάλεσι προέρχεται από τον συνδυασμό των λέξεων δερβένι (derbent περσική λέξη) + Σαλή + fshat (το χωριό αλβ.). Την εκδοχή αυτή παραθέτει ο Γεωρ. Δ. Τσεβιάς 1928: 380, όπου σημειώνει χαρακτηριστικά: «Το χωριόν τούτο εκαλείτο ελληνιστί μεν Δερβενοσάλεσι, αλθανιστί δε Σαλησάτ. Και το μεν πρώτον όνομα προήλθεν εκ του τουρκικού Δερβεν-Σαλησά το δε δεύτερον εκ του αλθανικού Σάληστα. Αμφότερα σημαίνουν ότι ήτο χωριόν του Σαλή. Και πράγματι τω 1870 ήτο κτήμα του ζάμπλουτου Σαλή αγά, βοεβόδα Θηρών, ως και η Ραμπτώσα και οι επί του Λσωπού υδρόμυλοι». Η Πάνακτος ή Κακονισχίρι ετυμολογείται μάλλον από το Κακό + εσκή = κακό-παλιό, ενώ η Στεφάνη ή Κρόρα

από τη λέξη *kyroge* (αλβ.) που σημαίνει στεφάνη αλλά πιθανόν και από το αρχαίο Ακρώρειον. Για την ετυμολογία της λέξης Καβάσιλα γνωρίζουμε ότι με το όνομα αυτό μνημονεύεται μεγάλη βυζαντινή οικογένεια με κλάδους στην Ήπειρο, από την οποία πιθανώς να πήρε την ονομασία και το χωριό Πράσινο· βλ. Πέππας Ι. 1990: 70.

5. Το οροπέδιο των Σκούρτων ευρίσκεται στη συμβολή των ορεινών όγκων του Κιθαιρώνα, της Πάστρας και της Πάρνηθας.

6. Οι κοινότητες αυτές ανήκαν, αρχικά, κατά τη φάση της διοικητικής σύστασής τους το 1835, στο Δήμο Παρασωπαίων, που αποτελούσε έναν από τους οκτώ δήμους της επαρχίας Θηβών και είχε έδρα το Δαρυμάρι (σημερινή Δάφνη). Στη συνέχεια τμήμα του παραπάνω Δήμου προσαρτήθηκε στο Δήμο Τανάγρας. Βλ. Σκιαδάς Ελ. 1993: 127, 133.

7. Η αρχική σύσταση του Δήμου Ειδυλλίας, το 1835, περιελάμβανε τα Βίλια (1.334 κατ.) και αργότερα προσαρτήθηκε το Κριεκούκι, μέχρι τη σύστασή του σε ανεξάρτητο δήμο το 1875 καθώς και οι διαλυμένες μονές Μεταμορφώσεως και Προφ. Πλία, το Αλεποχώρι, το Πόρτο Γερμανό και η Ψάθα. Για τις πιθανές ετυμολογίες των Βιλιών, βλ. Παϊδούση Γιόνα Μ. 1980: 12-15.

8. Για τα δερβένια γενικά στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Ανωγιάτης Πέλε Δημ., 1993, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 144-164· και για τη σχέση του δερβενίου με την κτηνοτροφία, βλ. Ρόκου Βασ. 1983: 33-40.

9. Για τα Μεγάλα Δερβένια και τα Δερβενοχώρια, βλ. Μπίρης Κ. 1960: 204-218· Μπεναρδής Μελ. 1936: 30-42· Ασδραχάς Σπ. Ι. 1988: 172-177· Γιαννόπουλος Ιωάν. 1971: 141-146.

10. Για την εγκατάσταση των αλβανικών φύλων στην Αττικοβοιωτία, βλ. Μπίρης Κ. 1960: 87-92 και 108-111· Ducellier Alain 1994: 33-37.

11. Barrau Jacques 1975: 7-43.

12. Ντισιάκος Βασ. 1995: 54-55.

13. Νέζης Νικ. 1983: 21-23, 62-68.

14. Το αρχείο του Ειρηνοδικείου Βιλιών, το οποίο είναι από τα πρώτα που ιδρύθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, μας παρέχει πολλές και σημαντικές πληροφορίες γύρω από τα θέματα διεκδικήσεων ανάμεσα στις βασικές οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων.

15. Τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες συμπλήρωναν άλλες εμπορικές και βιοτεχνικές, με τις οποίες εξασφαλιζόταν η αυτοδυναμία της κοινότητας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από τον εκλογικό κατάλογο του 1881 για τα Βίλια, σε σύνολο 494 περιπτώσεων όπου σημειώνεται το επάγγελμα, 331 (54,65%) είναι εργάτες, 78 ποιμένες (13%), 7 υφαντές (1,15%), 13 κτηματίες (2,14%) και 7 καροτζήδες (1,15%). Αξιοσημείωτο είναι ότι το επάγγελμα των υφαντών και ραφτάδων, μετά την εξαφάνιση των επαγγελματιών, συναντάται μόνο ως επίθετο (Υφαντής, Ραπτοδήμος). Για την παραπληρωματικότητα των επαγγελματιών αυτών στις κτηνοτροφικές κοινωνίες, βλ. Καυταντζόγλου Ρωξάνη 1997: 26-28 και Ρόκου Βασ., *ό.π.*, *passim*

16. Dupuy Francis 1996: 55-72.

17. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της γεωργοκτηνοτροφικής απογραφής του 1911, στα Βίλια εκτρέφονταν 1.593 πρόβατα και 3.963 αίγες, και στα Δερβενοχώρια 3.050 και 7.710 αντίστοιχα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της γεωργικής και κτηνοτροφικής απογραφής του 1991, στα Βίλια εκτρέφονταν 5.216 πρόβατα σε 27 μονάδες εκμετάλλευσης (μ.ό. 194 ζώα) και 9.109 αίγες σε 25 μονάδες εκμετάλλευσης (μ.ό. 365 ζώα), ενώ στα Δερβενοχώρια 8.302 πρόβατα σε 144 μονάδες εκμετάλλευσης (μ.ό. 58 ζώα) και 17.411 αίγες σε 127 μονάδες εκμετάλλευσης (μ.ό. 137 ζώα) (Αποτελέσματα απογραφής γεωργίας και κτηνοτροφίας 17 Μαρτίου 1991, πηγή: ΕΣΥΕ).

18. Για τους τύπους της ποιμενικής ζωής, βλ. Derruau Max 1987: 18-24. Ο Derruau M. ονομά-

ζει αυτή τη μορφή κτηνοτροφίας «ποιμενική ζωή του βουνού», σε αντιδιαστολή με την ημιμόνιμη κτηνοτροφία (transhumance). Επίσης, για να περιγράψουν τον τύπο αυτό κτηνοτροφίας χρησιμοποιούνται οι όροι «ημιμόνιμη», «ημιορεινή», «χωρική», «περιπατητική» και «εδραία» κτηνοτροφία.

19. Oeconomou Andromaque 1991: 145-191 της ίδιας, 1994: 5-21, και για τη Γαλλία, Dupuy Fr. 1996: 73-103, 129-199.

20. Για την παρασκευή του ξυλοκάρβουνου, βλ. Οικονόμου Ανδρ. 1989: 87-96.

21. Για τις εποχιακές μεταναστεύσεις αγροεργατικού δυναμικού από τις ορεινές στις πεδινές περιοχές, βλ. Kyser B. 1968: 91-92.

22. Ζαρκιά Κ. 1992: 76.

23. Δημητσάντου-Κρεμέζη Λικ. 1984: 17, 22-28· Μέγας Γ. 1968-69: 36-46· Χατζημιχάλη Αγγ. 1932: 5-10.

24. Δημητσάντου-Κρεμέζη Λικ. 1984: 14.

25. Μπίρης Κ. 1960: 37-40, 215 και Αλεξάκης Ε. Π. 1996: 170-172.

26. Τα στοιχεία αυτά αφορούν τα Βίλια και προέρχονται από την επεξεργασία των πραξέων γάμου. Δεν διαφέρουν όμως σημαντικά και τα αντίστοιχα στοιχεία που αφορούν τα Δερβενοχώρια.

27. Για τις γαμήλιες στρατηγικές, βλ. άρθρο που ετοιμάζεται με τον προσωρινό τίτλο: «Μπλάκου νούσε (= σκύψε νύφη): γαμήλιες στρατηγικές και σύμβολα στις ορεινές αρβανίτικες κοινότητες της Αττικής».

28. Για την ζωοκλοπή και την αδελφοποιία, που αποτελούσαν δομικά στοιχεία των κτηνοτροφικών κοινοτήτων, βλ. Δαμιανάκος Στ. 1987: 87-96.

29. Για τον ορισμό της οικογένειας-κορμού (stem family), βλ. Αλεξάκης Ε. Π. 1996: 86 και Καυταντζόγλου Ρ. 1997: 200, 207, 208.

30. Υπερήλικας πληροφορητής (96 χρ. το 1994) από τα Δερβενοχώρια θυμάται ότι όταν παντρεύτηκε, το 1930, ο πεθερός του Λάμπρου και τα αδέρφια του ζούσαν όλοι μαζί με τις οικογένειές τους και είχαν από κοινού την επιχείρηση (κοπάδι). Επίσης, πολλοί πληροφορητές μάς βεβαιώνουν ότι σε μια σύντομη χρονική φάση του κύκλου ανάπτυξης της οικογένειας συνυπήρχαν οι γέροι γονείς με 1-2 παντρεμένα παιδιά.

31. Ο Ε. Π. Αλεξάκης την ονομάζει «διαδοχική οικογένεια κορμό» (successive stem family) και επισημαίνει ότι «ο όρος σηλώνει περισσότερο μια διαδικασία παρά ένα ξεχωριστό τύπο οικογένειας» (Αλεξάκης 1996: 86).

32. Αλεξάκης Ε. Π. 1994: 131, 139.

33. Τσοκαλός Κων. 1987: 145 κ.ε.

34. Για τον καταμερισμό εργασίας στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας που αφορά τους ρητινοσυλλέκτες, βλ. Οικονόμου Ανδρ. 1994: 8-9.

35. Λκόμη και σήμερα παιδιά κτηνοτροφικών οικογενειών «βαράνε στρούγγα», κατά την συνηθισμένη έκφραση, που σημαίνει ότι βοηθάνε στο άρμεγμα του κοπαδιού.

36. Βελιώτη Μαρία 1994: 39.

37. Στα τέλη του προηγούμενου αιώνα υπήρχαν στα Βίλια 3-4 τυροκομεία στην περιοχή της Γκούρας, τα οποία λειτούργησαν ως το 1915-16 και στη συνέχεια δημιουργήθηκαν μονάδες μέσα ή κοντά στην κοινότητα.

38. Ηλικιωμένος πληροφορητής από τα Βίλια, παλιός κτηνοτρόφος, έλεγε: «Δεν ασχολιόντουσαν με αυτά [δηλαδή τα χασάπικα οι τσοπαναράιοι]. Και τώρα μπήκανε οι τσοπαναράιοι στην αγορά. Φύγανε οι έντιμοι άνθρωποι, οι καλοί, οι αγοραίοι».

39. Η Κ. Γ., σύζυγος κτηνοτρόφου από τα Βίλια, στο κοπάδι του οποίου καταγράψαμε και βιντεοσκοπίσαμε τον κούρο των προβάτων (21 Μαΐου 1996), μας είπε: «Λκόμα και σήμερα. Δεν έχουν αλ-

λάζει τίποτα. Όχι, όχι δεν έχει αλλάζει τίποτα... Το παιδί 16 χρονών. Με ποια προοπτική να το κρατήσει εδώ να γίνει κτηνοτρόφος; Πες μου. Θα μεγαλώσει, θα παντρευτεί, θα κάνει οικογένεια τη στιγμή που δε μπορεί ο Τάσος (ο άντρας της) να βγάλει και να ζήσει ετούτη την οικογένεια που έχει εδώ». Σημειώνουμε ότι ο γιος της πληροφορήτριας φοιτά σε μια τεχνική σχολή μηχανικών στην Ελευσίνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης Ε. Π., 1994, «Περί της βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού. Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής», *Εθνολογία*, 2 (1993), Αθήνα: 129-153.
- Αλεξάκης Ε. Π., 1995, «Το αλέτρι και το κοπάδι: εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τόμ. Β', τχ. 6', Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών (Λίβαδειά, 6-10 Σεπτεμβρίου 1992), Αθήνα: 1211-1241.
- Αλεξάκης Ε. Π., 1996, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα, Παρουσία.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., 1988, «Πραγματικότητες από τον ελληνικό ΙΗ' αι.», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα, Ερμής.
- Barrau J., 1975, «Ecologie», στο *Eléments d'ethnologie 2. Six approches*, Παρίσι, Armand Colin: 7-43.
- Barrau J.-Bonte P-Digard J., *Etudes sur les sociétés de pasteurs nomades. Sur l'organisation technique et économique*, τόμ. I, Les cahiers du Centre d' Etudes et de Recherches Marxistes (πολυγρ.)
- Βελιώτη Μαρία, 1994, «Κτηνοτροφία και στρατηγικές απόκτησης και χρήσης της γης σε μια κοινότητα της Ανατ. Πελοποννήσου», *Εθνολογία*, 2 (1993), Αθήνα: 23-44.
- Bonte P., 1984, 'Marxist Theory and Anthropological Analysis. The Study of Nomadic Pastoralist Societies', στο Kahn J. & Llobera J., *The Anthropology of Pre-capitalist Societies*, Λονδίνο, McMillan: 22-56.
- Cambell J. K., 1974, *Honour, Family and Patronage*, New York, Oxford Univ. Press.
- Δαμιανάκος Σπ., 1987, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Δαμιανάκος Σπ.-Λακοπούλου Έρση-Κασίμης Χαρ.-Νιτσιάκος Βασ., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον/ΕΚΚΕ.
- Damon Maurice, 1975, «Aspects économiques et sociaux de la vie pastorale forezienne et de sa décadence», στο *Ethnologie et Histoire. Forces productives et problèmes de transition*, Παρίσι, Ed. Sociales: 261-284.
- Derruau Max, 1987, *Ανθρωπογεωγραφία*, μτφρ. Γ. Πρεβελάκης, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη Λικ., 1984, *Αττική*, Αθήνα, Μέλισσα.
- Du Boulay Juliet, 1974, *Portrait of a greek mountain village*, Oxford, Clarendon Press.
- Ducellier Alain, 1994, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*, μτφρ. Κατ. Νικολάου, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Dupuy F., 1996, *Le pin de la discorde. Les rapports de métayage dans la Grande Lande*, Παρίσι, MSH.
- Γιαννόπουλος Ιωαν., 1971, *Η διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία (1393-1821)*, Αθήνα, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Γκιόλιας Μάρκος, 1989, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Αττική*, Αθήνα.
- Gourou Pierre, 1963, «Civilisation et économie pastorale», *L'Homme*, III, 2 (Μάιος-Αύγ.): 123-129.
- Ζαρκιά Κορνηλία, 1993, «Η συμβολή της Ανθρωπολογίας του χώρου», *Εθνολογία*, 1 (1992), Αθήνα: 75-83.
- Halstead Paul, 1996, «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα, Πνευματικό Κέντρο: 63-73.
- Καυταντζόγλου Ρωξάνη, 1997, *Συγγένεια και οργάνωση του χώρου. Συρράχο 1898-1930*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Kayser Bernard, 1986, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, μτφρ. Τ. Τσαβέας-Μ. Μερσαυλός, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μέγας Γεωργ., 1968-69, «Θρακικά οικήσεις. Συμβολή εις την έρευναν της βορειοελληνικής αγροτικής οικίας», *Λαογραφία*, 26: 15-49.
- Μπίρης Κ., 1960, *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα.
- Μπεναρδής Μελέτιος, 1936, *Μεγαρείς και Δερβενοχωρίται. Ψήγματα Μεγαρικών*, τόμ. Β', Μέγαρα.
- Νέζης Νικ., 1983, *Τα βουνά της Αττικής. Ορειογραφία-οδηγός-τοπωνύμια*, Αθήνα.
- Νιτσιάκος Β. Γ., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 1989, «Η παραγωγή του κάρβουνου στα Βίλια της Αττικής», *Εθνογραφικά*, 6, Ναύπλιο: 87-96.
- Oekonomou Andromaque, 1991, «Vilia, un village argaïque de l'attique. Contribution à l'étude des structures sociales et du processus de production», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι, EHESS.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 1994, «Παραγωγή και εμπόριο της ρητίνης στα Βίλια της Αττικής», *Εθνολογία*, 2, Αθήνα: 5-21.
- Ott Sandra, 1993, *Le cercle des montagnards. Une communauté pastorale basque*, Παρίσι, C.T.H.S.
- Παϊδούση Γιόνα Μ., 1980, *Τα Βίλια του Κιθαιρώνα και τα αρβανίτικα τραγούδια τους*, Αθήνα.
- Πέππας Ιωάν., 1990, *Μεσαονικές σελίδες της Αργολίδος, Αρκαδίας, Κορινθίας, Αττικής*, Αθήνα.
- Ravis-Giordani Georges, 1975, «Le troupeau errant. L'utilisation de l'espace par les bergers du Niolu (Corse)», στο *Ethnologie et Histoire. Forces productives et problèmes de transition*, Παρίσι, Ed. Sociales: 285-301.
- Ρόκου Βασίλειη, 1983, «Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού. Το παράδειγμα του Μετσόβου», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Γιάννενα.
- Sauveter Françoise, 1981, «Quelques aspects du changement social dans un village de montagne crétois», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (Aspects du changement social dans la campagne grecque)*, n° special, ΕΚΚΕ: 257-261.
- Sivignon Michel, 1989, «Les pasteurs du Pinde Septentrional», στο *Trois études sur la Grèce Rurale*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Σκιαδάς Ελευθ., 1993, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κων., 1987, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσεβάς Γεωργ., 1928, *Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, τόμ. 1-2, Αθήνα.
- Φουρίκης Πέτρος, 1929, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής», *Αθηναί*, 41: 77-178.
- Χατζημιχάλη Αγγ., 1932, «Τα Βίλια του Κιθαιρώνα», *Νέα Εστία*, 12.
- Ψυχογιός Δημ. & Παπαπέτρου Γιούλη, 1987, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», στο *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι
νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο

ΟΤΑΝ ΜΙΛΑΜΕ ΓΙΑ ΝΟΜΑΔΙΚΟΥΣ ποιμενικούς πληθυσμούς, ο νους μας πηγαίνει στο χώρο της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Την Ήπειρο, τη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά, για να περιοριστούμε μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους, αφού αυτοί είναι κατεξοχήν οι χώροι που εξέθρεψαν διαχρονικά στα βουνά και τους κάμπους τους εκατομμύρια γιδοπρόβατα και οικογένειες νομάδων ή ημινομάδων μεταβατικών κτηνοτρόφων και έγιναν κοιτίδα της ζωής και του πολιτισμού τους.

Ο Κορινθιακός κόλπος αποτελεί μια βαθιά υδάτινη πληγή στο βουνίσιο σώμα της Βαλκανικής, που ανοίχτηκε από το φυσικό εγχείρημα της τριτογενούς. Εκατομμύρια χρόνια αργότερα έγινε τελικά πολυσήμαντη «τομή» με την ανθρώπινη παρέμβαση. Η γαλαζοαίματη αυτή πληγή δεν κατάφερε ωστόσο ν' αποκόψει τη νοτιοανατολική εσχάτιά της Ευρώπης, την Πελοπόννησο, από τον κορμό της ευρύτερης χερσονήσου, αφού η ανθρώπινη δραστηριότητα και πάλι μέσω των πληθυσμιακών μετακινήσεων και της πολιτιστικής, κοινωνικής και οικονομικής επικοινωνίας αναιρεί σχεδόν αυτή τη γεωγραφική τομή.

Πάντα υπήρξαν οικολογικοί, ιστορικοί και οικονομικοί καταναγκασμοί που συνέβαλαν στο πέρασμα—εκτός άλλων—κοπαδιών και νομαδικών ποιμενικών πληθυσμών «κάτω απ'ε' αυλάκι», στη βόρεια Πελοπόννησο. Ο Χελμός (Αροάνεια Όρη), που ορθώνεται στη νότια παραλία του Κορινθιακού, αποκομμένος με το θαλάσσιο ρήγμα από το μητρικό όγκο της Πίνδου και τις προεκτάσεις του στη Στερεά, αποτελεί ένα είδος κεφαλής στον κορμό της Πελοποννήσου που στηρίζεται ανατολικά στον ώμο της Κυλλήνης (Ζήρια) και καταλήγοντας στον βραχίονα της Αργολιδοκορινθίας, δροσίζεται στα νερά του Αιγαίου. Δυτικά ακουμπάει στον ώμο των ορέων Παναχαϊκού και Ερύμανθου, των οποίων ο αντίστοιχος βραχίονας είναι κουτσουρεμένος, σαν το άγαλμα του Ερμή στην Ολυμπία, χαμένος ίσως στα Τάρταρα των υποθαλάσσιων γκρεμών του Ιονίου με ορατό απομεινάρη τη Ζάκυνθο.

Αιώνια χιόνια, υπόγειες υδάτινες φλέβες και υπέργειες πηγές, ποτάμια, λαγκάδια και

χειμαρροι δίνουν βλάστηση, ζωή και ήχους στο ορεινό αυτό συγκρότημα, σκαλίζοντας ταυτόχρονα με τις ροές τους φυσικά μονοπάτια και δρόμους πρόσβασης.

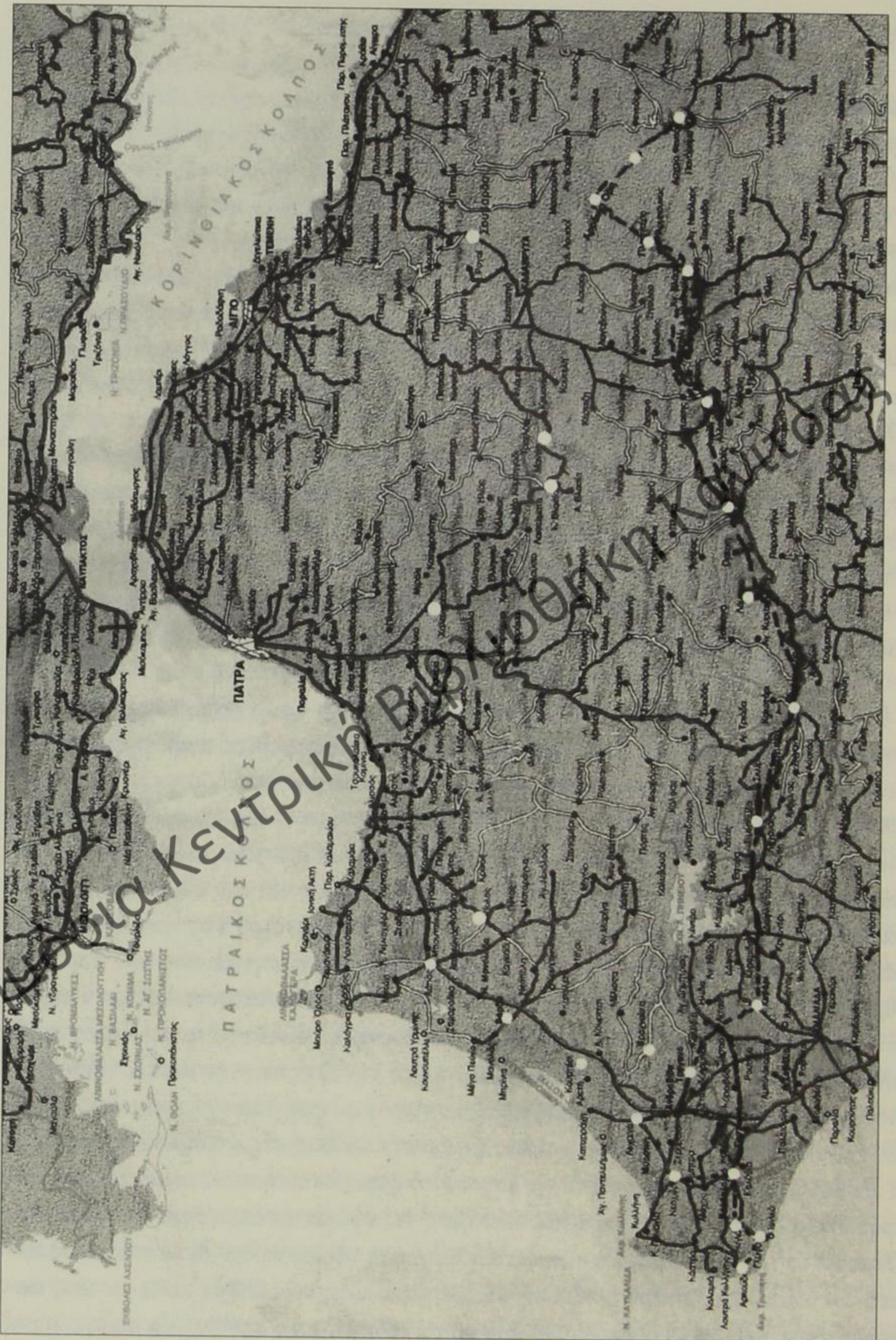
Οι πεδιάδες της Αργολιδοκορινθίας ανατολικά και της Αχαιοήλιδας δυτικά είναι η φυσική απόληξη των ροών και των υδάτινων βουνίσσιων δρόμων, των οποίων αποτελούν κατά μεγάλο μέρος και δημιουργήμα, λόγω των προσχώσεων. Κατά τους χειμωνιάτικους μήνες οι κάμποι αυτοί γίνονται υποδοχείς των κοπαδιών και των ποιμένων που ξεχύνονται από τα συγκεκριμένα βουνά προς τα χειμαδιά πηγαίνοντας «όπως πάνε τα νερά» των βουνών που ξεκαλοκαιριάζουν (Ψυχογιός-Παπαπέτρου 1985: 40-41, 44· Ψυχογιός-Καυταντζόγλου κ.ά. 1987: βλ. και Χατζημιχάλη 1957: κη', κθ', λδ', οθ', πίνακες Α'· Τριανταφύλλου 1980· Koster & Koster 1976· Sivignon 1987· Βελλιώτη 1993, 1998· Ψυχογιού 1997).

Το πέρασμα των νομάδων στην Πελοπόννησο γινόταν διά θαλάσσης, σπανιότερα από το δυτικό άνοιγμα του Κορινθιακού στον Πατραϊκό κόλπο ή συνήθως ανατολικά, μέσω της γέφυρας που δημιουργεί η αλυσίδα των νησιών του Αργοσαρωνικού, και βέβαια διά ξηράς, μέσω του Ισθμού. Επίσημα στατιστικά στοιχεία και αρκετές βιβλιογραφικές αναφορές επισημαίνουν την παρουσία τους κυρίως στη νότια Αργολίδα (Συράκης 1925· Koster & Koster 1976· Ψυχογιός-Παπαπέτρου 1985· Ψυχογιός-Καυταντζόγλου κ.ά. 1987· Kavadias 1991: 29· Φέρμορ 1991: 59· Welters 1998: 135 χάρτης, 169-171) όπου αναφέρονται γενικά ως κτηνοτρόφοι ή ως Σαρακατσάνοι με συγκεκριμένα ονοματεπώνυμα μαζί με τα κοπάδια τους στην Χατζημιχάλη (1957: νβ', νγ', νε', μδ', ογ' πίνακες Α'), από την οποία θεωρούνται αφομοιωμένοι, μη διακριτοί χωρικοί, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Ο Συράκης δίνει υψηλούς αριθμούς οικογενειών και κοπαδιών, που τα περιορίζει αόριστα στην περιοχή της Αργολιδοκορινθίας. Η Χατζημιχάλη (η οποία συγκέντρωσε τις πληροφορίες που δημοσίευσε το 1957 κυρίως κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30) παρόλο που δεν ασχολείται ειδικά με τους Μωραΐτες νομάδες, αποτελεί πολύτιμη πηγή ως προς τα ονόματα, τις μετακινήσεις και τα λιβάδια, μέσα από τους πίνακες που δημοσιεύει. Πιο συγκεκριμένα δημογραφικά και οδοιπορικά στοιχεία βρίσκουμε επίσης στα δημοσιεύματα των ερευνητών του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (Ψυχογιός-Παπαπέτρου 1985· Ψυχογιός-Καυταντζόγλου κ.ά. 1987: 99), όπου στο χάρτη (1987: 104) σημειώνεται μια διαδρομή από τον Χελμό προς τα χειμαδιά της Ηλείας και ο αριθμός των κοπαδιών με βάση τις πληροφορίες του Συράκη, της Χατζημιχάλη αλλά κυρίως της ΕΣΥΕ. Ωστόσο, οι νομάδες κτηνοτρόφοι της Πελοποννήσου παραμένουν ουσιαστικά απρόσωποι, εκτός συγκεκριμένου τόπου και χρόνου, όπως εξάλλου φαίνεται να συμβαίνει στην πραγματικότητα και για τους βορειότερους, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, παρόλο το πλήθος των εθνολογικών και ανθρωπολογικών μελετών και των λαογραφικών μονογραφιών που διαθέτει η σχετική βιβλιογραφία (πρβλ. Δαμιανάκος 1987: 18-20).¹ Δεν γνωρίζουμε δηλαδή τα συγκεκριμένα κύματα των κτηνοτρόφων που πέρασαν τον

Ισθμό, το χρόνο του περάσματος, την ποικιλία των ποιμενικών πληθυσμιακών ομάδων, τον τόπο προέλευσης, τις μετακινήσεις, τα όρομολόγια, το πολιτισμικό περιεχόμενο, τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές σχέσεις τους με τις άλλες, ντόπιες ποιμενικές ή χωρικές πληθυσμιακές ομάδες, τον τόπο και τον χρόνο της μόνιμης εγκατάστασης.

Στην παρούσα εργασία θ' αναφερθώ σ' ένα συγκεκριμένο, άγνωστο σχεδόν μέχρι τώρα, ζωντανό εθνογραφικό παράδειγμα τέτοιων φερέοικων νομάδων κτηνοτρόφων στη βορειοδυτική περιοχή του νομού Ηλείας, οι οποίοι συγγενεύουν με αυτούς της Αργολίδας, επισημαίνοντας ότι αποτελεί μια πρώτη γενική παρουσίαση, στηριγμένη κυρίως στις προφορικές μαρτυρίες. Η ύπαρξη σήμερα αυτών των κτηνοτρόφων στη συγκεκριμένη περιοχή (η οποία γενικά δεν θεωρείται τόπος φιλοξενίας νομάδων φερέοικων ποιμένων, βλ. και Χατζημιχάλη, χάρτη) και η προφορική τους κατάθεση τεκμηριώνει και εμπλουτίζει τα βιβλιογραφικά και τα στατιστικά δεδομένα, δίνει ιστορική διάσταση αλλά και πρόσωπο στα ονόματα, τους αριθμούς και τις στατιστικές πληροφορίες και κυρίως καθιστά φανερό πως οι παραπάνω Μωραΐτες νομάδες ποιμένες όχι μόνο δεν αφομοιώθηκαν πριν πολλά χρόνια αλλά ότι κρατούν την πολιτισμική τους ταυτότητα σ' αυτή την απομακρυσμένη, σε σχέση με τον κύριο όγκο των νομάδων κτηνοτρόφων περιοχή, εξακολουθώντας εν μέρει τον ποιμενικό τρόπο ζωής τους ως τις μέρες μας, διατηρώντας την ετερότητά τους ανάμεσα στους χωρικούς γεωργικούς και κτηνοτροφικούς πληθυσμούς (Παπαταξιάρχης 1993· Αλεξάκης 1995).

Ως ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΕΛ) συμμετείχα σε ένα πρόγραμμα για τις γαμήλιες στρατηγικές στους ημινομάδες μεταβατικούς κτηνοτρόφους. Προσωπικά προσέγγισα και μελετώ από το 1993 δύο ομάδες ποιμένων στη νομό Ηλείας.² Η πρώτη είναι ομάδα πρώην νομάδων ποιμένων που πέρασαν το «αίλι» τον 18ο αιώνα και μετεξελίχθηκαν σε μεταβατικούς ημινομάδες που σταδιακά εγκαταστάθηκαν στο χωριό Κουρτέσι του τέως Δήμου Βουπρασίας³ και αποτελούν σήμερα οργανικό τμήμα της Κοινότητας (Ψυχογιού 1997)· από αυτήν οδήγηθηκα συμπτωματικά στη δεύτερη, που είναι το αντικείμενο του παρόντος άρθρου, η οποία αποτελείται από ένα σύνολο οικογενειών που εντάσσεται ιστορικά σε μια νεότερη, των αρχών του 19ου αι., ομαδική μετακίνηση νομάδων (το τελευταίο κύμα μάλλον, απ' όσο γνωρίζω, που πέρασε ομαδικά από την Στερεά στην ΒΑ Πελοπόννησο) εγκατεστημένων πλέον στα παλιά χειμαδιά, στην ευρύτερη περιοχή του τέως δήμου Μυρτουντίων.⁴ Η εγκατάσταση της δεύτερης αυτής ομάδας κτηνοτρόφων στο ακρωτήριο Χελωνάτας είναι διάσπαρτη, εκτός αστικών ή χωρικών οικήσεων, σε μια έκταση 700 περίπου τετρ. χλμ.: από τις λοφώδεις απολήξεις του υψώματος όπου δεσπόζει το κάστρο Χλεμούτσι στην παραλία του Ιονίου δυτικά, μέχρι τα υψώματα του Μπάστα στις υπώρειες του βουνού Σανταμέρι ανατολικά. Η διασπορά αυτή συνετέλεσε ώστε να τους ανιχνεύσω κατά ένα τρόπο δύσκολο και ψηλαφητό, οδηγούμενη από τη μία οικογενειακή

Χάρτης της ΒΔ Πελοποννήσου όπου σημειώνονται οι σημερινές εγκαταστάσεις και οι διαδρομές προς τα θερινά λειβάδια των βουνών.

πολυπυρηνική εγκατάσταση στην άλλη στους κρυφούς, απομονωμένους τόπους των χειμαδιών στους λόφους και τις λαγκαδιές, ακολουθώντας τις ορατές και αόρατες διαδρομές του δικτύου των συγγενειακών εξ αίματος ή εξ αγχιστείας δεσμών που τους συνδέουν. Από εκεί —πάντα οδηγούμενη από τους ίδιους, είτε ως φυσικές παρουσίες είτε με τις προφορικές οδηγίες τους— σκαρφάλωσα στον «κατά κορυφήν βορρά» των αλπικών θερινών βοσκότοπων του Χελμού: τον Ξερόκαμπο, στην ευρύτερη περιοχή των Καλαβρύτων στην Αχαΐα και τη Γκιώνα, στη βόρεια πλευρά της λεκάνης του Φενεού στην Κορινθία.

Οι μαρτυρίες, ωστόσο, ξεκινούν ακόμα πιο βόρεια, από την Πίνδο, απ' όπου και η αρχική τους προέλευση, όπως παραδίδουν όλοι σχεδόν οι γέροντες. Διηγούνται δηλαδή πως στο πρώτο ήμισυ του 10^{ου} αιώνα έφυγε ομαδικά από την ευρύτερη ορεινή περιοχή του Συρράκου (ή του Μετσόβου ή αόριστα της Πίνδου ή της Μακεδονίας, ανάλογα με τον πληροφορητή)⁵ απροσδιόριστος αριθμός ποιμένων, πιεσμένων από τις αυθαιρεσίες του Αλή Πασά και των Τούρκων, και πέρασαν αρχικά, κυρίως μέσω Αττικής (Μετόφεια) και της γέφυρας των νήσων του Αργολοκορινθίου, στην Αργολιδοκορινθία (Καραβίδας 1978: 54· Συράκης 1925· Koster & Koster 1976: 280· Ψυχογιός-Παπαπέτρου 1985· Ψυχογιός-Καυταντζόγλου κ.ά. 1987).⁶ Από εκεί ανέβηκαν στα θερινά βοσκοτόπια, κυρίως της Ζήριας αλλά και του Χελμού, πάνω στις κορυφογραμμές που βλέπουν προς τη λεκάνη του Φενεού στην Κορινθία, καθώς και στην περιοχή των Καλαβρύτων και της Περιστεράς (Κλουκινοχώρια) στην Αχαΐα (Σταματογιαννοπούλου 1994· πρβλ. και Φωτόπουλος 1982· Καλαφάτης 1990). Απ' τις αλπικές βουνοκορφές διασκορπίζονταν και πάλι κάθε χειμώνα κατηφορίζοντας στις λοφώδεις παρυφές των κοντινών, νοτιοανατολικά απλωμένων κάμπων της Αργολίδας και των βόρειων παράλιων της Κορινθίας, οδηγούμενοι από τον οικολογικό καταναγκασμό (βλ. ενδεικτικά Koster & Koster, ό.π.· Forbes & Koster 1976· Μητράκος 1985·) αλλά και από άλλους, συγγενικούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς που είχαν φτάσει παλιότερα.

Κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30 κάποια απ' αυτά τα σόγια και τα κοπάδια τους, χωρίς να αλλάξουν θερινά βοσκοτόπια, «κατρακύλησαν» σταδιακά για παραχέιμασμα προς την άλλη πλευρά του Χελμού, δυτικά, και κατέληξαν στους λόφους των παρυφών του κάμπου του τέως δήμου Μυρτουντίων (ελάχιστοι και του δήμου Βουπρασίων) του νομού Ηλείας, που φιλοξενούσαν ήδη άλλους ντόπιους κτηνοτρόφους ή παλιότερους νομαδικούς ποιμενικούς πληθυσμούς (Sivignon 1987· Τεάζη-Αντωνακοπούλου 1994· Ψυχογιού 1997). Οι λόγοι αυτής της αλλαγής χειμαδιών πρέπει να ήταν σοβαροί, δεδομένου ότι πρόσθεσαν πολλά παραπάνω χιλιόμετρα στις πεζοπορίες τους και τους απομόνωναν το χειμώνα από τον κύριο όγκο των σκηνιτών νομάδων της Βλ Πελοποννήσου αλλά και της Αττικής.⁷ Ίσως υπερπληθυσμός κοπαδιών στους κάμπους της Αργολιδοκορινθίας, η διανομή της γης τη δεκαετία του '20, οικολογικοί (κράνη), κοινωνικοί (έριδες με άλλους κτηνοτρόφους, οικογενειακές βεντέτες), άλλοι λόγοι ή και ο συνδυασμός τους αλ-

λά και η ευχέρεια εξεύρεσης κατάλληλων λιβαδιών για ενοικίαση στην Ηλεία (Koster & Koster 1976· Koster 1977· Forbes & Koster 1976· Ψυχογιός-Παπαπέτρου 1985· Ψυχογιός-Καυταντζόγλου κ.ά. 1987: χάρτη· Βελλιώτη 1993).⁸

Ο ακριβής αριθμός των οικογενειών και των κοπαδιών που συμμετείχαν σ' αυτή τη μετακίνηση είναι άγνωστος. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για όλους όσους αναφέρονται στον Α' πίνακα της Χατζημιχάλη ως Σαρακατσάνοι παραχειμάζοντες στα λιβάδια των παραπάνω Δήμων. Ο πίνακας αυτός των Σαρακατσάνων της Πελοποννήσου αφορά, και μάλιστα ονομαστικά, το κύμα των μετακινούμενων φερέοικων κτηνοτρόφων στους οποίους περιλαμβάνονται και οι παππούδες και πατέρες των σημερινών γερόντων πληροφορητών στους οποίους αναφέρεται (και στις μαρτυρίες των οποίων στηρίζεται) η παρούσα εργασία, πράγμα που μας ανάγει χρονικά στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του 20ού αιώνα, μέχρι και τη δεκαετία του '30, άρα συμπίπτει εν μέρει με την εποχή της έρευνας της συγγραφέως.⁹ Επιπλέον, τα ονόματα των δημοτολογίων, οι μαρτυρίες, τα γενεαλογικά δέντρα, οι αγχιστείες, τα πρόσωπα που αποτυπώνονται στις παλιές φωτογραφίες παραπέμπουν σε όλα σχεδόν τα ονόματα που περιέχει ο εν λόγω πίνακας, καθώς και στους τόπους των χειμαδιών και των καλοκαιρινών βασίλειων, τεκμηριώνοντάς τα ως ακριβή.¹⁰ Οι παππούδες, πατεράδες, θείοι, εξάδελφοι των σημερινών συνομιλητών μου στην έρευνα, που εντοπίζονται στον πίνακα είναι οι εξής: ο Νικόλας Βαγγελάκος με τρεις από τους ενήλικες γιους του (Χατζημιχάλη, ό.π., πίν. Α' 2, αρ. 1),¹¹ ο Γιώργης Τσεκούρας, ο Θόδωρος Τακουμάκης (ό.π., πίν. Α' 1, αρ. 12), ο Χρήστος Τσόγκας (ό.π., πίν. Α' 1, αρ. 3), οι αδελφοί Χαράλαμπος και Γιάννης Μαγγίνας (ό.π., πίν. Α' 2, αρ. 18), Κωσταντής και Μιχάλης Φλίγκος (ό.π., πίν. Α' 1, αρ. 16), Αντώνης, Βαγγέλης και Μιχάλης Γκογκάκης (ό.π., πίν. Α' 1, αρ. 2), Παναγιώτης, Χρήστος και Μήτρος Γκογκάκης (ό.π., πίν. Α' 1, αρ. 4), Χαράλαμπος και Μήτσος Κότσανης (ό.π., πίν. Α' 1, αρ. 17, 20). Αυτοί (μαζί με τις άλλες συγγενικές οικογένειες της ίδιας ομάδας που αναφέρονται στον πίνακα αλλά δεν έχω εντοπίσει ακόμα συγκεκριμένους απογόνους τους) συνέχισαν να κατεβαίνουν —οδηγούμενοι σταδιακά ίσως, ο ένας απ' τον άλλο— για παραχείμασμα στις λοφώδεις περιοχές στις παρυφές του πλούσιου κάμπου: οι Βαγγελακαίοι στο Καπελέτο (στη Βουπρασία, αρχικά στα πρώην βασιλικά κτήματα)¹² όπου και παρέμεινε τελικά ο ένας απ' τους τρεις αδελφούς, καθώς επίσης οι Τσεκουραίοι και ο Τσόγκας· ο Δημ. Βαγγελάκος στο Νιοχώρι (στα κτήματα της μονής της Παναγίας της Βλαχέραινας και στη συνέχεια στην περιοχή Λαύριο)· ο Μαγγίνας μεταξύ Ανδραβίδας-Λεχαινών (στα κτήματα της μονής του αγίου Γεωργίου)· οι Τακουμακαίοι στην ευρύτερη περιοχή του Βαρθολομιού (στον Παλιό Βαρθολομιό)· ο Θανάσης Βαγγελάκος στο Βρανά· οι Αντώνης, Βαγγέλης, Μιχάλης Γκογκάκης, οι Φλιγκαίοι και ορισμένοι Τσεκουραίοι μεταξύ Λυγιάς και Γλύφας (κυρίως στα κτήματα της μονής της αγια-Λεούσας)¹³ και στα ριζοβούνια μεταξύ Κάστρου Χλεμούτσι και Λουτρών Κυλλήνης (και στα κτήματα της μονής του αγίου Νικολάου,

στο Αρκούδι)· οι Παναγιώτης, Χρήστος, Μήτρος Γκογκάκης και οι Κοτσαναίοι μεταξύ Σιμίζα και Τραγανού (βλ. και Μαραζώτης 1983).¹⁴

Η εποχική οδοιπορική ανάβαση των συγκεκριμένων κτηνοτρόφων με τα κοπάδια τους¹⁵ στο Χελμό και η κατάβαση στον «κάμπο της Γαστούνης», συχνά σε μη σταθερά λιβάδια, από την ίδια διαδρομή δυο φορές το χρόνο, γινόταν μέχρι και τη δεκαετία του '70 για την πλειοψηφία, σε πενθήμερες (έως και δήμερες, ανάλογα με την εποχή) κοπιώδεις πορείες 120 τουλάχιστον χιλμ..¹⁶ Περνούσαν από τρεις νομούς (Ηλείας, Αχαΐας, Κορινθίας και τ' ανάπαλιν) στην ορεινή καρδιά της Πελοποννήσου, μέσα από δρόμους που έσκαψαν ο Πηνειός, ο Ερύμανθος και ο Λάδωνας ποταμός, ακολουθώντας τη ροή τους.¹⁷ Οι δύσκολες πορείες γίνονταν πιο άνετες, ασφαλείς αλλά και αποδοτικές με στρατηγικές στήριξης σε δίκτυο από χάνια, τελετουργικούς συγγενείς ή φίλους αλλά και σε επαγγελματικές πελατειακές σχέσεις (με χασάπηδες, μπακάληδες κλπ.), σε κομβικά, αστικά ή μη, σημεία της διαδρομής (βλ. χάρτη). Έφταναν μετά από προηγηθείσα ανίχνευση εδαφους και αφού είχαν συνάψει οικονομικές συμφωνίες, στα ενοικιαζόμενα αρχικά και συχνά διαφορετικά κάθε χρόνο καλοκαιρινά και χειμερινά λιβάδια (βλ. και Χατζημιχάλη, ό.π., λβ' κε· Campbell, ό.π.: 7, 28, 29, 211, 228· βλ. και Nitsiakos 1985: 44-45· Ανωγιάτης-Πέλε 1993: 203).¹⁸ Η μετατόπιση των συγκεκριμένων κοπαδιών ως προς τα χειμαδιά δεν επηρέασε τους συγγενικούς και επαγγελματικούς δεσμούς των κτηνοτρόφων με τις άλλες συγγενικές οικογένειες, μέλη των παραπάνω ή και άλλων σογιών αυτής της ομάδας, οι οποίες εξακολούθησαν να κατεβαίνουν για παραχείμεμα στην Αργοναυπλία και Κορινθία αλλά και στην Αιγαλία.

Αν οι κάμποι χωρίζουν, τα βουνά ενώνουν. Το καλοκαιρινό αντάμωμα αναδεικνύει και τη σημασία των ορεινών περιοχών ως τόπων συνάντησης και επικοινωνίας ανθρώπων διαφορετικής προέλευσης, μέσα από μια επαναλαμβανόμενη, συνεχή κινητικότητα. Οι ποιμενικοί μετακινούμενοι πληθυσμοί, όσο κι αν αποτελούν ιδιαίτερη, εσωστρεφή ομάδα, δεν παύουν να είναι φορείς και διάμεσοι για τη μεταφορά, διάδοση και ανταλλαγή πολιτισμικών και υλικών αγαθών (Braudell 1991: 29-61). Στα γειτονικά λιβάδια της Ζήριας και του Χελμού αντάμωναν κάθε καλοκαίρι όλοι (από ανατολή και δύση), επιστρέφοντας από τα σκόρπια χειμαδιά, βγαίνοντας κατά κάποιο τρόπο από ένα είδος δραστήριας «χειμερίας νάρκης».¹⁹ Γιατί οι πλάνητες κτηνοτρόφοι αντιμετωπίζουν τη χειμερινή περίοδο στους κάμπους σαν ένα αναγκαστικό, περιοδικό διάλειμμα της ποιμενικής ζωής τους, την οποία φαντασιακά θεωρούν ενταγμένη πάντα στα βουνά, τα όποια βουνά, όπου ανήκει και η ψυχή τους. Στα θερινά βοσκοτόπια ενωμένοι επαναβεβαίωναν τη συλλογική τους ταυτότητα ως ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα με κοινά συνεκτικά στοιχεία τη μνήμη της προέλευσής τους από την Ήπειρο και την ιδιότητα του «φερτού», την ενδογαμία, που είχε σαν αποτέλεσμα τις φυσικές ή τελετουργικές συγγενικές σχέσεις όλων των μελών της, την οργάνωση της οικογένειας, την αποκλειστική επαγγελματική απασχόληση

με το κοπάδι των γιδοπροβάτων και τον πλάνητα, φερέοικο τρόπο ζωής που καθορίζεται από τις ανάγκες συντήρησής του (Campbell, *ό.π.*: 8· *πρβλ.* Παπαταξιάρχης 1992· Αλεξάκης 1995). Ίχνη του βόρειου ελληνικού γλωσσικού ιδιώματος στην ομιλία των γερόντων (*πρβλ.* Γεωργακάς 1948: 236 κ.ε.· Χατζημιχάλη, *ό.π.*: νστ'-ξστ'· Campbell 1964: 5-6· Μποτός 1982: 334-340· Φέρμορ, *ό.π.*: 35-36), εθνογραφικά και κοινωνικά στοιχεία όπως η οργάνωση της οικογένειας, μια κάπως αποδομημένη μορφή τσελιγκάτου, οι γαμήλιες στρατηγικές και πρακτικές και μάλιστα η χρήση του φλάμπουρου σε μια περιοχή όπου αυτό δεν επιχωριάζει (Αλεξάκης 1990: 26-27, 29),²⁰ η μορφή, η διάταξη και η χρήση της καλύβας, η αποκλειστική χρήση του μαλλιού στο ρουχισμό, τα διακοσμητικά συμβολικά μοτίβα (Μαρτινέσκου 1988), η παλιά ενδυμασία ανδρών (Μπάδα 1995) και γυναικών (Welters 1998: 169-171), τα επώνυμα των σογιών, για ν' αναφερθούμε στα πλέον εμφανή (η ανίχνευση και πιθανή ταύτιση όλων των σχετικών στοιχείων ξεφεύγει από τα όρια του παρόντος άρθρου), παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες, σχεδόν ταυτίζονται, με αυτά των βορειότερων νομαδικών πληθυσμών, γνωστών ως Σαρακατσαναίων, και μάλιστα αυτών της Θεσσαλίας και των Αγράφων (*πρβλ.* Μποτός 1982· Αγραφιώτης 1994). Επιβεβαιώνουν έτσι τους πίνακες της Χατζημιχάλη, στους οποίους αναφέρονται οι συγκεκριμένοι κτηνοτρόφοι ως Σαρακατσανοί. Οι ίδιοι, ωστόσο, δεν χρησιμοποιούν το πολυσυζητημένο (βλ. ενδεικτικά Γεωργακάς, *ό.π.*) αυτό όνομα, ούτε ονομάζουν εαυτούς Σαρακατσαναίους (πλην ελάχιστων ερηγράμματος), πράγμα που είναι γνωστό πως συμβαίνει και με κτηνοτρόφους περιοχών που θεωρούνται κατεξοχήν τόποι Σαρακατσαναίων (Χατζημιχάλη, *ό.π.*: ξξ'-πθ'· Μποτός 1982: 214· Αλεξάκης 1995). Χρησιμοποιούν τον όρο «σκηνίτες», όνομα που προέρχεται από την υφαντή «τέντα», η οποία μεταφερόμενη σκηνώνε με ασφάλεια τις ωσειδείς θολωτές καλύβες (χελουνουτές, του τύπου «(α)δίπλα» με κλιμακωτό φρατζάτο, όπως αυτές που αναφέρονται, ενδεικτικά, στους Χατζημιχάλη, *ό.π.*: 212-225 και Kanadias, *ό.π.*: 64-85), στους κάμπους και τα βουνά καθώς και πρόχειρα τους οδοιπόρους στις πορείες σε όλους τους μετακινούμενους πληθυσμούς.²¹ Η τέντα, το μεγάλο κομμάτι χοντρό ύφασμα (ή συρραφή περισσότερων) που κατασκευάζεται στον αργαλειό από τις γυναίκες με μαλλί από πρόβατα και γίδια, αποτελεί το μεταφερόμενο χρηστικό αντικείμενο αλλά και το σύμβολο το οποίο συμπεριέχει και προβάλλει την έννοια του —θηλυκού, ας μην ξεχνάμε— κοπαδιού, την επαγγελματική σχέση με αυτό, τον ποιμενικό νομαδικό τρόπο ζωής (αποδίδοντας στην ομάδα, μέσα στην κυρίαρχη πατριαρχικότητα, τη θηλυότητά της),²² το συλλογικό όνομα και την ιδιότητα του «φερέοικου» (*πρβλ.* και Burton 1983: 115). Χρησιμοποιούν επίσης το κοινό όνομα των μετακινούμενων κτηνοτρόφων, βλάχοι, που προσδιορίζει γενικότερα την επαγγελματική ενασχόληση με τα κοπάδια και το χρησιμοποιούν και οι χωρικοί όταν αναφέρονται σ' αυτούς, προκειμένου να δηλώσουν πολιτισμική ετερότητα. Στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν αποτελεί το όνομα ιδιαίτερης εθνοτικής ομάδας και μάλιστα των γνωστών

Βλάχων (Γεωργακάς, ό.π.: 214-232· Χατζημιχάλη, ό.π.: νστ'-ξστ'· Campbell, ό.π.: 5-6· Φέρμορ, ό.π.: 38, 56-58).

Στα βουνίσια λιβάδια του Χελμού και της Ζήριας επανασυνέδεαν κάθε καλοκαίρι τις συγγενειακές, κοινωνικές και επαγγελματικές σχέσεις της ομάδας μέσω της αλληλοβοήθειας στο κοπάδι και της συνεργασίας στους βοσκότοπους, των συναντήσεων και των κοινών γλεντιών στα κονάκια και στα πανηγύρια των κοντινών χωριών. Αυτό όμως που κυρίως ανασυγκροτούσε τη συγκεκριμένη ποιμενική κοινότητα και εξασφάλιζε τη συνοχή της, την αναπαραγωγή και τη διαίωσή της ως κλειστής, ιδιαίτερης πολιτισμικής ομάδας αλλά και τη συνέχεια της γενιάς και των σογιών, ήταν οι ενδογαμίες. Οι γαμήλιες στρατηγικές απαιτούσαν επιγαμίες μέσα στα συγκεκριμένα ποιμενικά σόγια (ο γάμος μεταξύ τους επιτρεπόταν από συγγένεια έκτου βαθμού) που ελεγχόταν απόλυτα από τους αρχηγούς των οικογενειών (Kavadias, ό.π.: 182-183, 348).²³ Οι «γέροι» τσελιγκάδες κατέστρωναν τα συνοικέσια κυρίως στο πολυήμερο πανηγύρι της Σιβίστας (Φενεύ), όπου συναντιόνταν ως αρχηγοί των σογιών, και οργάνωναν —ερήμην κατά κανόνα των άμεσα ενδιαφερόμενων— την τέλεση των γάμων που λάβαιναν χώρα σχεδόν πάντα στα βουνίσια κονάκια, πριν κατέβουν στα χειμαδιά, σε χρόνο μηδέν, αν λάβουμε υπόψη ότι το πανηγύρι γινόταν αρχές Σεπτεμβρίου και έφευγαν περίπου τέλη Οκτώβρη (Campbell, ό.π.: 20· Kavadias, ό.π.: 132-135, 379).

Η διασπορά τους στους βοσκότοπους των βουνών και των κάμπων, η αλλαγή λιβαδιών και η έλλειψη (μέχρι και σήμερα, στις μόνιμες εγκαταστάσεις) κοινού, δικού τους χωριού και εκκλησίας, κοινού πανηγυριού, κοινού νεκροταφείου, καθιστούσε γι' αυτούς τους ποιμένες πιο έντονη την έννοια του νομαδισμού.²⁴ Έτσι, οι γαμήλιες τελετουργίες στα κονάκια των βουνών αποτελούσαν και τις μοναδικές κοινές εορταστικές εκδηλώσεις της ομάδας, με τελεστικά γλεντια που συγκέντρωναν τα σόγια, συμβάλλοντας στον επαπροσδιορισμό της συλλογικής τους ταυτότητας. Οι γάμοι, παρ' όλες τις αλλαγές στο τυπικό τους, εξακολουθούν ακόμα και σήμερα να παίζουν συμβολικά και κοινωνικά συνεκτικό ρόλο για την ομάδα, μέσω της συμμετοχής στις γαμήλιες τελετές, αν και δεν ανεβαίνουν πλέον όλοι στα βουνά, έχει πάψει να ισχύει η ενδογαμία και τα μέλη της είναι εγκατεστημένα στα μεγάλα και μικρά αστικά κέντρα ή κοντά σε χωριά σε όλους τους κάμπους που περιβάλλουν τη βόρεια, ανατολική και δυτική Πελοπόννησο.

Το κατεξοχήν γαμήλιο τελετουργικό αντικείμενο ήταν η φερόμενη σημαία του γάμου, το φλάμπουρο ή φλάμπουρας, που αναφέρθηκε ήδη, αρσενικό σύμβολο (σε αντίστιξη θα έλεγε κανείς με το φερόμενο, επίσης, «θηλυκό» σύμβολο της τέντας), το οποίο προπορευόταν της γαμήλιας πομπής που σχηματιζόταν από το σόι του γαμπρού όταν πήγαινε να πάρει τη νύφη, και σηματοδοτούσε την έμφαση στην πατρογραμμική καταγωγή, την ενότητα και συνέχεια της γενιάς, την ενδογαμία (που είχε προϋπόθεση την ελεγχόμενη, επιβεβλημένη κινητικότητα των γυναικών μέσω του γάμου), την πρακτική της μεταγα-

μήλιας εγκατάστασης της νύφης στην καλύβα του πεθερού, σ' ένα βαθμό ίσως και την κινητικότητα ανθρώπων και κοπαδιών (Καβαδίας, ό.π.: Αλεξάκης 1990· Σκεύας 1985: 164-165· πρβλ. και Μαρινέσκου 1985· Φέρμορ 1991: 26-55).²⁵

Οι συγκεκριμένοι πλάνητες κτηνοτρόφοι απετέλεσαν, όπως όλοι οι ανάλογοι πληθυσμοί, εσωστρεφή ομάδα, τα μέλη της οποίας την εποχή της ακμής της ήταν οικονομικά εύρωστα, όπως λένε, σε σχέση με τους μικροκτηματίες χωρικούς γεωργικούς πληθυσμούς. Περιορισμένοι στρατηγικά στις οικιστικές πολυεστιακές οικογενειακές νησίδες σε απόμερους τόπους στα χειμαδιά, σκαρφαλωμένοι στις δυσπρόσιτες βουνοκορφές στα θερινά αλπικά λιβάδια (αρκετοί σε καλύβες μέχρι και τη δεκαετία του '70 στους κάμπους και μέχρι αυτήν του '90 στα βουνά), εκτός αστικών κέντρων, κράτησαν λίγες, επιλεκτικές σχέσεις με τις θρησκευτικές και κοινωνικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες των χωρικών. Οι άνδρες αρχηγοί των οικογενειών ήταν αυτοί που κυρίως διαχειρίζονταν τις προσεκτικές και μελετημένες συναλλαγές με την κεντρική εξουσία και τους κατά τόπους εκπροσώπους της καθώς και τις οικονομικές ανταλλαγές στα κοντινά αστικά κέντρα στους εποχικούς τόπους παραμονής (βλ. και Kavadias, ό.π.: 182-185, 189· Φέρμορ, ό.π.: 61-62).²⁶ Αυτός ο περιορισμένος στα όρια της περιπλανώμενης ομάδας τρόπος ζωής, η ενδογαμία, η πατριαρχική κοινωνική οργάνωση και ο αποκλειστικά κτηνοτροφικός επαγγελματικός προσανατολισμός, μέχρι πολύ πρόσφατα συνετέλεσαν ώστε να διατηρηθούν ως και τις μέρες μας κοινωνικά και εθνογραφικά στοιχεία του παλιού νομαδικού ποιμενικού πολιτισμού, παρόλη την παράλληλη ενασχόληση με τις καλλιέργειες, στις σημερινές εγκαταστάσεις στους κάμπους.

Η έλλειψη έγγειας ιδιοκτησίας διήρκεσε περίπου ως τις αρχές της δεκαετίας του '40, οπότε άρχισαν οι αγόρες εκτάσεων γης στα χειμαδιά (αργότερα και οικοπέδων στα κοντινά χωριά), και γενικεύτηκαν ως τα τέλη της δεκαετίας του '50.²⁸ Στην απόκτηση ιδιόκτητων λιβαδιών και στο πέρασμα στη γεωργία συνέβαλαν εν μέρει και οι αυθαίρετες εκχερσώσεις και οι καταπατήσεις (όπως παραπονούνται οι χωρικοί, οι οποίοι βλέπουν σήμερα τους φερτούς «βλάχους» να είναι κάτοχοι μεγάλης έγγειας περιουσίας σε τουριστικά εκμεταλλευόμενους, λόγω φυσικής καλλονής, παραθαλάσσιους τόπους, που οι ίδιοι περιφρόνησαν παλιότερα λόγω της απομόνωσης και της δυσβατότητάς τους ή τους πούλησαν φθηνά στους ποιμένες την εποχή της φυγής προς τα αστικά κέντρα· βλ. και Koster & Koster 1976: 281· Δαμιανάκος 1987· Ψυχogiός, Καυταντζόγλου κ.ά. 1987· Τεάζη-Αντωνακοπούλου 1994). Η απόκτηση γης μετέτρεψε έκτοτε τους συγκεκριμένους κτηνοτρόφους σε μεταβατικούς ημινομάδες ποιμένες, συν τω χρόνω συνέβαλε και στο μετασχηματισμό τους σε γεωργούς.²⁹ Το οδοιπορικό «τραμπάλισμα» βουνό-κάμπος με σταθερά πλέον χειμαδιά συνεχίστηκε για πολλούς —και μάλιστα για αρκετούς με πεζοπορία— μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Σήμερα ελάχιστοι εξακολουθούν ν' ανεβαίνουν στο βουνό αλλά με φορτηγά αυτοκίνητα.³⁰

Οι σημερινοί απόγονοι των πρώτων παραχειμαζόντων στη ΒΔ Πελοπόννησο εγκαταστάθηκαν διεσπαρμένοι σιγά-σιγά στους τόπους των χειμαδιών της Ηλείας, διατηρώντας έτσι κατά κάποιο τρόπο τα ίχνη του παλιού νομαδισμού στο τοπίο. Η κοινή προέλευση, η συγγένεια, το κοπάδι ως κοινός παραγωγικός πόρος και η τελική εγκατάσταση διαπλέκονται ιχνογραφώντας τις κινήσεις των γενεών των ανθρώπων μέσα από μια σειρά μετακινήσεων στο χώρο και το χρόνο, δίνοντάς τους τη συνείδηση της κοινής ταυτότητας (πρόβλ. και Burton 1983: 110).³¹ Οι νεότεροι, λόγω της αποδοτικής ενασχόλησης κυρίως με τις εντατικές καλλιέργειες καθώς και με άλλα επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών —αφού η συντριπτική πλειοψηφία απορρίπτει την απασχόληση με την κτηνοτροφία—, το σπάσιμο της ενδογαμίας από τη δεκαετία του '50 (με τη σύναψη γάμων με χωρικούς και χωρικές από οικισμούς κοντά στα παλιά βουνίσια και τα καμπίσια βοσκοτόπια), την κοινωνική αλλαγή, συμμετέχουν έντονα και δυναμικά στην τοπική κοινωνική, πολιτική, θρησκευτική και οικονομική ζωή. Ωστόσο, δεν έχουν χάσει, παρόλ' αυτά, τη συνείδηση της ετερότητας της ομάδας καταγωγής τους, που νοιώθουν να τους διαφοροποιεί από τους χωρικούς ως «φερτούς», βλάχους (την ίδια αίσθηση ετερότητας εξακολουθούν επίσης να έχουν ως προς αυτούς και οι ντόπιοι).

Οι «γέροι» αρχηγοί των οικογενειών και οι γερόντισσες από 65 έως 90 χρόνων σήμερα αποτελούν τους «τελευταίους των Μοϊκανών» (πρόβλ. και Kavadias, ό.π.: 183-184, 348, 386-395, 403). Έχοντας βιώσει το νομαδισμό (ορισμένοι απ' αυτούς κατοικούν ακόμα στις ερημιές των χειμαδιών με ένα τρόπο περισσότερο από ποτέ διακριτό, που ενίοτε φαντάζει εξαθλιωμένος), ζουν προσηλωμένοι σε αξίες παλιές, φορείς ακόμα ή πλέον νοσταλγοί ενός πολύ πρόσφατα αφημένου τρόπου ζωής, σκληρού μεν και κοπιώδους (ωστόσο ενταγμένου ως ωραίου και ασφαλούς στο συλλογικό φαντασιακό των ανδρών κυρίως και λιγότερο των γυναικών, αφού αυτές βίωναν —λόγω της κοινωνικής και οικογενειακής οργάνωσης, της πολυτεχνίας και της σκληρής δουλειάς— πιο βαρειά τις τραχιές συνθήκες της ποιμενικής ζωής),³² που όμως εμπλούτιζε τη ζωή τους με μια αίσθηση υπερροχής, υπερηφάνεια και πάθος, ο οποίος ανάγεται στη δεκαετία του '30 ή και στον περασμένο —τουλάχιστον— αιώνα. Βιώνουν καθημερινά σε υπαρξιακό, οικογενειακό, κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο τις αλλαγές, τις αντιφάσεις και τις συγκρούσεις που απορρέουν απ' αυτές, καθώς και τα οικογενειακά δράματα που συχνά προκαλούν (η κατάσταση επιδεινώνεται από την εισβολή του ιλιγγιώδους και ρευστού τρόπου της σύγχρονης ζωής στα σπίτια τους μέσω της τηλεόρασης· βλ. και Kavadias, ό.π.: 391-395· πρόβλ. και Δαμιανάκος 1987).

Το κοπάδι εξακολουθεί να είναι η ψυχή και η ζωή των ηλικιωμένων ανδρών και αποδίδει και σήμερα οικονομικά. Αλλά τούτες τις μέρες δεν μπορούν να υπερηφανεύονται γι' αυτό. Νοιώθουν συχνά ακατάλληλοι, παράταιροι, εκτός τόπου και χρόνου, ενώ τα παιδιά ή τα εγγόνια τους λαχταρούν να γίνουν ό,τι δεν υπήρξαν εκείνοι. Τα βλέπουν —αγόρια

και κορίτσια— με καμάρι να γίνονται επιστήμονες, καθηγητές, δάσκαλοι ή με θλίψη κατώτεροι υπάλληλοι και καλλιεργητές στον τόπο τους, να ξενιτεύονται —ενταγμένα σε ένα άλλο είδος κινητικότητας— προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, σπανιότερα προς το εξωτερικό. Αγωνιούν για τη συνέχεια της γενιάς και της κτηνοτροφίας, καθώς όσα από τα νεότερα αγόρια αποφασίσουν (ή μάλλον αναγκαστούν) ενίοτε να ασχοληθούν επαγγελματικά με το κοπάδι, κινδυνεύουν να μείνουν ανύπαντρα, αφού οι νέες κοπέλες αρνούνται να γίνουν νύφες σε ποιμενική οικογένεια, ακόμα κι αν ανήκουν σε τέτοια. Περήφανοι, ευσταλείς «Γέροντες», ωστόσο μοναχικοί, αποδυναμωμένοι, αποστερημένοι της εξουσίας και της ασφάλειας —καμιά φορά και της φροντίδας— που παρείχε κάποτε στους ηλικιωμένους άνδρες το πλήθος και η οργάνωση της διευρυμένης οικογένειας (Campbell, ό.π.: Ψυχογιός 1987), αιωρούμενοι, με την ψυχή στα βουνά και το κορμί στον κάμπο, γοιώθουν τελματωμένοι σαν τα νερά που βαλτώνουν στα πεδινά, όταν δεν βρίσκουν οίξεοδο στη θάλασσα, για να ξαναγυρίσουν μέσω της βροχής και του χιονιού στα όρη.

«Τώρα, πάει», λένε, «καταστάθ'καμε. Τώρα πάνε, διαλύθηκαν οι βλάχοι. Δε φοράμε παλαιά... Δε μιλάμε παλαιά... Μπήκαμε σ' άλλο περιβάλλον...»

[Ευχαριστώ όλους τους «βλάχους» συνομιλητές μου για την πρόθυμη συνεργασία και τη θερμή φιλοξενία. Ιδιαίτερα τον γερο-Κώστα Γκογκάκη, τους αδελφούς Σωτήρη και Ηλία Γκογκάκη, την Μαρία Φλίγκου-Ντούγκα και την Ελένη Μουρτζίνη.]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ενδεικτικά: Hentry 1873· Wace-Thompson 1914· 1989· Hoeg 1925· Λουκόπουλος 1930· Γεωργιάδης 1945· Χατζημεγάλη 1957· Campbell 1964· Πουλκανός 1985· Antonijevic 1975· Καραβίδας 1978· Καννάδιος 1991· Μποτός 1982· Nitsiakos 1985· Πρακτικά Συνεδρίου Σαρακατσάνων 1985· Φέρμορ 1991· Chang 1993· Αγραφιώτης 1994· Caftanzoglou 1994· Halstead 1996.

2. Σημειώνω πως με την περιοχή με συνδέει σχέση εντοπιότητας, ενώ με την κτηνοτροφία οικογενειακή —επαγγελματική αλλά και ερευνητική— παράδοση.

3. Και σημερινού, σύμφωνα με το νέο νόμο «Ι. Καποδίστριας» περί ΟΤΑ και μετά τις δημοτικές εκλογές της 11/10/98.

4. Σημερινοί Δήμοι (μετά τις δημοτικές εκλογές της 11/10/98): Λεχαινών, Ανδραβίδας, Βαρθολομιού, Τραγανού, Κάστρου-Κυλλήνης. Για την περιοχή, τη χωροταξία της και στοιχεία για τις ιστορικές, πληθυσμιακές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες σε σχέση με το δομημένο περιβάλλον, βλ. Ψυχογιού 1987.

5. Επιστημαίνω ότι, όπως προκύπτει απ' τις μαρτυρίες, λέγοντας Συρράκο δεν εννοούν το συγκεκριμένο βλαχοχώρι αλλά την ευρύτερη περιοχή του ή τα βουνά της Πίνδου γενικότερα. Αρνούνται κατηγορηματικά την πιθανότητα να ανήκουν στην εθνοτική ομάδα των Βλάχων και, πάντα κατά τις μαρτυρίες τους, ούτε οι ίδιοι ούτε οι πρόγονοί τους μίλησαν ποτέ άλλη γλώσσα πλην της ελληνικής.

Για το ζήτημα της αναφοράς του Συρράκου ως τόπου προέλευσης των Σαρακατσαναίων, βλ. Γεωργακάς 1946: 209-214· Χατζημιχάλη 1957: 08· Campbell, ό.π.: 5, χάρτη· Φέρμορ, ό.π.: 37, 61· πρβλ. και Caftantzoglou 1994· Αλεξάκης 1995: 158. Για μια άποψη που θέλει, αντίθετα, κάποια σαρακατσάνικα σόγια του βορρά να έχουν προέλευση από την Πελοπόννησο, βλ. Τσαούσης 1985: 120.

6. Παραθέτω μερικές απομαγνητοφωνημένες σχετικές μαρτυρίες: «...Ο προσπάππος μου, ο πατέρας του παππούλη μου, αυτοί έφυγαν από του Συρράκου του Ιωαννίνου επί Αλή Πασά. Κυνηγήθ'καν από 'κεί απ' τους Τούρκους, είχαν λάβει μέρος ο προσπάππος σε αντιστάσεις του Τούρκου, και τους κυνήγησαν από 'κεί και έφυγαν κ' ήρθαν στην Πελοπόννησο...» (Τραγανό 1995, Αργύρης Γκογκάκης, 75 χρ.). «...Έρθαμε από Λπέναντι [εννοεί την βόρεια του Κορινθιακού Στερεά και γενικότερα τη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα]. Δεν ξέρουμε χωριό. Επειδή οι Πασάδες προσβάλλανε τις καλύτερες βλαχοπούλες, αναγκαστήκανε ορισμένοι τσελιγκάδες να εγκαταλείψουνε τα πάντα και περάσανε στην Πελοπόννησο. Άλλοι βγήκανε στο Λουτράκι, άλλοι βγήκανε στην Κόρινθο, άλλοι βγήκανε στην Κυλλήνη...» (Βρανά 1996, Μήτσος Βαγγελάκος, 78 χρ.). «...Το όνομα του παππούλη μου ήτανε Κωσταντίνος Τακουμάκης. Οι προσπάπποι μας ήρθανε τότε, επί Τουρκίας, ήτανε στα σύνορα, κάπου εκεί στο Μέτσοβο. Μετά, αφόσον δεν είχαν δικά τους, τους έβιν' ο Τούρκος λιβάδια 'κεί. Έπειτα τους είπε να τους δώσει δικά τους αλλά οι γυναίκες θα είναι στη διάθεση των Τούρκων. Εδώ οι βλάχοι, τότε που φύγανε από 'κεί, δεν το δέχτηκαν κι έφυγαν και πέρασαν δώθε που δεν ήταν Τούρκοι. Πολλοί έφυγαν από 'κεί...» (Βαρθολομιό 1990, Κώστας Τακουμάκης, 78 χρ.). Αυτές είναι μερικές από τις μαρτυρίες που δείχνουν πώς αρχίζουν τη διήγηση για την ομάδα όλοι οι γέροντες συνομιλητές μου, δίνοντας το ιστορικό, τοπικό, κληικό, ιδεολογικό και συγγενειακό στίγμα της ομαδικής τους ταυτότητας (Παπαταξιάρχης 1992: 44-49· 1993: 54· Κουταντζόγλου 1996: 9-31).

7. Ορισμένες οικογένειες ξεχειμώνιαζαν και στους κάμπους της Αττικής, στα Μεσόγεια και ανέβαιναν τα καλοκαίρια στη Ζήρια μέσω Ισθμού. Ο μετέπειτα «Ηλείοι» αναθυμούνται ακόμα συγγενικά σόγια μόνιμα εγκαταστημένα πριν δεκαετίες στην Αττική και διηγούνται ιστορίες. Κατά τις μαρτυρίες, πάντοτε, μερικοί παραγείμαζαν κατά καιρούς και σε κάμπους της Μεσσηνίας (βλ. και υποσημ. αρ. 17). Το πέρασμά τους στην Πελοπόννησο πρέπει να έγινε πριν την έναρξη του αγώνα της Ανεξαρτησίας, σύμφωνα με έγγραφα που μαρτυρούν την παρουσία στο Φενεό μερικών απ' τα επώνυμα των πινάκων της Χατζημιχάλη (1957): «...Το 1826-1827 η μονή [Αγίου Γεωργίου] γίνεται αποθήκη τροφίμων και πολεμοφοδίων, όπου ο γενικός αρχηγός Θ. Κολοκοτρώνης έχει εγκαταστήσει το στρατηγείο του. Μα και οι γύρω βλαχοποιμένες, της Ζήριας (οι Κορδιαλαίοι [πίν. Α' 3, αρ. 10 κ.α.] και Λαμαδάς [πίν. Α' 1, αρ. 7 κ.α], του Σαϊτά οι Μακρυγιάννης, Σαρανταυγός [πίν. Α' 1, αρ. 8 κ.α], Καπλάνηδες, Καλυβαίοι [πίν. Α' 1, αρ. 9 κ.α] και Φραγκογιανναίοι, του Χελμού οι Μαμαλαίοι [πίν. Α' 1, αρ. 15], και Κωτσοκολαίοι), εφοδιάζανε σε έμψυχο και άψυχο υλικό τους αγωνιστές της ελευθερίας...» (Γκούρα Κορινθίας 1998. ΚΕΕΛ, Αρχείο χειρογράφων, αρ. 4614, μέρος Α', σ. 14, καταγραφή Β. Σαρλής. Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Υπουργείο Πολέμου, αρ. φακ. 199, 21-6-1827, έγγραφα Θ. Κολοκοτρώνη προς την Εθνική Βουλή και την Γραμματεία των Πολεμικών. Βλ. και Σαρλής 1974· Λύρας 1989).

8. Μια ομάδα κτηνοτρόφων με την οποία ήλθαν σε σύγκρουση, κατά τις μαρτυρίες τους, είναι οι Βαλτετσιώτες, οι οποίοι φαίνεται πως είχαν προβλήματα και με τους ντόπιους Διδυμιώτες ποιμένες (Βελλιώτη 1993: 30-31· πρβλ. και Koster & Koster 1976). Ίσως η σχετική «άνεση» στους βοσκότοπους και η ειρηνική συμβίωση των κτηνοτρόφων στην επαρχία Ερμιονίδας που σημειώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του '30, όπως διαπιστώνει η Μ. Βελλιώτη (ό.π.: 34-35) να οφείλεται,

πέρα απ' τους λόγους που αναφέρει, και στη μετακίνηση των χειμαδιών των συγκεκριμένων κοπαδιών προς τον κάμπο του τέως δήμου Μυρτουντίων.

9. Βλ. Χατζημιγάλη, *ό.π.*, πίνακα Α' (ο πίνακας Α' 2 περιλαμβάνει ονόματα και της παλιότερης ποιμενικής μετανάστευσης· βλ. Ψυχολογίου 1997).

10. Εξαίρεση αποτελεί η αναφορά των λιβαδιών του Παναχαϊκού (πίν. Α' 1). Καθώς η συγγραφέας δεν αναφέρει συγκεκριμένη πηγή ή και χρονολογία για τους πίνακες, δεν γνωρίζουμε από πού προέρχεται αυτή η πληροφορία. Επειδή συμπεριλαμβάνονται τα ονόματα οικογενειών της παρούσας έρευνας, οι οποίες κατά τις μαρτυρίες δεν ξεκαλοκαίριαζαν στο Παναχαϊκό, η αναφορά στο εν λόγω βουνό πρέπει να είναι λανθασμένη. Ίσως κάποιοι να ξεκαλοκαίριασαν μεμονωμένα παλιότερα εκεί. Σημειωτέον, επίσης, πως στον πίνακα Α' 3 έχουν αντιμετατεθεί κατά λάθος μερικά από τα καλοκαιρινά και τα χειμερινά λιβάδια.

11. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ογδοντάχρονου σήμερα εγγονού του Κώστα (βλ. σημείωση αρ. 17), ο Ν. Βαγγελάκος κατέβαινε ήδη από τα τέλη του 19ου αι. στην περιοχή, στο Λάτσα Λαχιάς (Sivignon 1987), σε λιβάδια που ανήκαν αρχικά στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου (Ψυχολογίου 1997) και στα λιβάδια της Μονής της Παναγίας της Βλαχέραινας, στα υψώματα ανάμεσα στο Νιοχώρι και την Κυλλήνη, μέχρι το 1928 που παραχωρήθηκαν στους μικρασιάτες πρόσφυγες (ίσως αυτά να είναι τα «βλάχικα κονάκια» που αναφέρει ο Καρκαβίτσας 1973: 220 αν δεν πρόκειται για τους Γορτύνιους Βυτιναίους μεταβατικούς ποιμένες που συναπαρτίλεσαν το σημερινό συνοικισμό Βυτιναίικα). Δεν αποκλείεται, δεδομένης της εξ αγχιστείας συγγενειάς του με το πολυάριθμο σόι των Γκογκάκηδων (είχε παντρευτεί την Αστέρω Γκογκάκη) να ήταν ο Ν. Βαγγελάκος αυτός που οδήγησε στην περιοχή και τους υπόλοιπους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, το γεγονός ότι ο πρώτος τόπος που προσέγγισαν ήταν η ευρύτερη περιοχή της Βουπρασίας όπου ήταν και τα μόνιμα χειμαδιά του προγενέστερου νομαδικού κύματος που εγκαταστάθηκε τελικά στο Κουρτέσι (Ψυχολογίου, *ό.π.*). Ίσως λοιπόν οι παραπάνω να οδηγήθηκαν στην Ηλεία από αυτούς, με τους οποίους είναι πολιτισμικά συγγενείς πληθυσμοί και γειτονούν στα ορεινά βοσκοτόπια του Χελμού (Λουκά-Κρύα Βρύση-Ξερόκαμπος κοντά στο Σρόδαρο Καλαβρύτων). Ούτε οι μεν, ούτε οι δε έχουν συνείδηση αυτής της «συγγενειάς», ωστόσο κάποιες επιγαμίες —και μάλιστα σε εποχές που η ενδογαμία στους κτηνοτρόφους της παρούσας εργασίας ήταν ενεργή— καθώς και οι ισχύουσες και σήμερα συνεργασίες στα θερινά λιβάδια (βλ. Ψυχολογίου 1997: 114, φωτ.) υποδεικνύουν ίσως τη λανθάνουσα μνήμη της κοινής τους προέλευσης.

12. Sivignon 1987· Τεάζη-Αντωνοκοπούλου 1994: 181-182· Ψυχολογίου 1997.

13. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα μοναστήρια στήριξαν πολύ τους κτηνοτρόφους και μάλιστα σε περιόδους δύσκολες (όπως π.χ. στην τουρκοκρατία) φιλοξενώντας, έναντι ενοικίου βέβαια, χιλιάδες κοπάδια στα λιβάδια τους (βλ. ενδεικτικά και Χατζημιγάλη, *ό.π.*: 11· Kavadias, *ό.π.*: 403).

14. Λόγω της κινητικότητας των κτηνοτρόφων, η συγκεκριμένη διασπορά δεν είναι απόλυτη και εκφράζει τις μαζικότερες συγκεντρώσεις, με γνώμονα τις σημερινές εγκαταστάσεις. Μερικές οικογένειες, π.χ., κατέβαιναν και εγκαταστάθηκαν και στην περιοχή της Γαστούνης.

15. Το κοπάδι αποτελείτο από πρόβατα και γίδια (θηλυκά όπως είναι γνωστό, εκτός από τους ελάχιστους επιβήτορες και οδηγούς αρσενικούς), από εξακόσια έως χίλια τουλάχιστον, οι μεγάλες οικογένειες ή και περισσότερα: ο Κώστας Βαγγελάκος μαρτυρεί χίλια διακόσια για τον παππού του απ' τον πατέρα του και δύο χιλιάδες απ' την μητέρα του (το γένος Τσεκούρα), ο Παναγιώτης Τσεκούρας για τον πεθερό του, τον σέλιγκα γερο-Θαναπούλα (Θανάσης Καλύβας) τρεις χιλιάδες. Συχνά, επίσης, διέθεταν μεγάλο αριθμό αλόγων, βαλμαριό (60-70 ή και περισσότερα, όπως ο Θανάσης Καλύβας, που του αποδίδουν 120), τα οποία χρησιμοποιούσαν για τις μεταφορές και νοίκιαζαν για α-

λώνισμα στα χωριά (που τους εξασφάλιζε και το σιτάρι της χρονιάς), καθώς και τα αναπόσπαστα τσοπανόσκυλα. Μετέφεραν επίσης στο βουνό τα πουλερικά τους και αρκετές οικογένειες από ένα χοίρο.

16. Μεγαλύτερης διάρκειας και περισσότερο κοπιώδες ήταν, κατά τις μαρτυρίες, το φθινοπωρινό κατέβασμα στα χειμαδιά, γιατί τα ζώα εγκυμονούσαν, η εύρεση βοσκής στην πορεία ήταν πιο δύσκολη απ' την άνοιξη, οι καιρικές συνθήκες συχνά ταλαιπωρούσαν και καθυστερούσαν ανθρώπους και ζώα (βλ. για μια αντίθετη άποψη, Nitsiakos 1985: 45).

17. Η διαδρομή που ακολουθούσαν κατά την ανάβαση, με τις απαραίτητες κυρίως για το κοπάδι αλλά και τους ανθρώπους στάσεις για άρμεγμα, τυροκόμημα, βόσκηση, φαγητό και διανυκτερεύσεις, ήταν η εξής: Χειμαδιά>Χάβαρι>Σιμόπουλο (Λαγαναίικο ποτάμι)>Χάνια Πανόπουλου>Δίβρη>Τριπόταμα>Μαζαίικα (Κλειτορία)>Πλανητέρου>«Διάσελο του Κυνηγού»>λιβάδια Χελμού προς το Φενεό και αντίστροφα, για την κατάβαση. Όσοι ανέβαιναν στα λιβάδια της Περιστεράς, των Σουδενών και την ευρύτερη περιοχή των Καλαβρύτων (κυρίως οι Κοτσαναίοι και κατά καιρούς οι Βαγγελάκοι), ακολουθούσαν την ίδια διαδρομή με τους Σουβαροδίτες κτηνοτρόφους: Φαρές>Χαλαροδίτσα>Βλασία>Μάνεσι>λιβάδια (βλ. χάρτη και Ψυχογιού 1997).

18. «...Και πήγαινε ο παππούλη μου σ' ένα μέρος, πι χι στη Μεσσηνία, τέτοια εποχή [Αύγουστο], εύρισκε 'κεί πέρα έναν τσαμπάση να πούμε, του 'λεγε ότι, μην ξέρεις εδώ καμιά δεκαριά στρέμματα χωράφια που θέλω ν' αγοράσω;... Τ' αγόραζε, [γιατί] άμα τα νούλαζε, θα τον διώχνανε. Τ' αγόραζε, πόσο κάνει; Ένα χιλιάριχο, η τσέπη του ήτανε γιομάτη χιλιάρικα, αφού είχε τόσα πρόβατα. Ένα χιλιάριχο, ξέρω 'γώ, δύο, τρία, ο τόπος δεν ήτανε αξιοποιούμενος, τότε λόγγοι ήσαντε και τέτοια πράματα. Αυτός κανόνιζε ένα μέρος νά 'ναι στράγγιο, να μην πινιγούν τα πρόβατα. Δεν τους έλεγε πως ήτανε τσέλιγκας και πως είχε χίλια πρόβατα, [έλεγε] πως ήθελε να γίνει χωριανός, ξέρω 'γώ τι τους έλεγε, έπαιρν' ένα κομμάτι χωράφι 'κεί, έφτυγε. Τού 'λεγε εσύ θα πάρεις ένα χιλιάριχο και θα μου φτιάξεις ένα μαντρί για τα πρόβατα, γιατί έχω κάτι γιδακία, ξέρω 'γώ τι. Μετά γιόμιζε όλο αυτό μαντριά. Οι εκτάσεις ήσαντ' ελεύθερες. Επίσαν τα πρωτοβρόγια, εργότανε ένα μπουλούκι πρόβατα, διακόσα. Μετά άλλα διακόσα, άλλα διακόσα, γέμιζ' ο τόπος. Και να θέλανε μετά να ντόνε διώξουνε, δεν μπορούσανε, γιατί είχ' αγοράσμενο. Κάνανε ξέρω 'γώ, μηνύσεις, τι κάνανε, αποζημιώνανε, επέρναγε τη χρονιά. Άμα έβγανε καλή χρονιά, πάλι πήγαινε. Ο παππούλη μου είχε μεγάλη ιστορία εδώ στο Νησί [Μεσσηνία] των Καλαμών. Είναι πασίγνωστος και αγαπητός σε όλους. Είχε εκατό φιοτσίδα [=βαφτιστήρια] κάνει. Χάλασε ο καιρός εκεί, δεν έκανε, δεν έβγανε χορτάρι και πέρασε προς τα εδώ, στου Λάπα [Βουπρασία], εδώ στου βασιλιά τα χτήματα, που του είχανε τότε. Ε, ήρθε προς τα 'δώ και ξεχειμάζε 'δώ πέρα. Εντωμεταξύ έκανε κι έναν κουμπάρο ο οποίος είχε χίλια στρέμματα χωράφια δικά του, στου Λάπα, εκεί κοντά κάπου και, γύρω στο '90 γινόσαντ' αυτά, το '890, και το καλοκαίρι πήγαινε στο Χελμό. Άλλη χρονιά πήγαινε προς της Λιγαλείας τα μέρη. Άλλα χτήματα αγοράζει 'κεί. Το ίδιο σύστημα πάντα. Άλλα χτήματα αγοράζει 'κεί. Εκεί είχε κάνει, είχε σειρά καλή. Έσπασ' ένα ποτάμι που έρχεται από το... που περνάει πιο πέρ' από του Λαμπίρι, Φοίνικας πιστεύω πως λέγεται, και τα χτήματα και όλ' αυτά γίνανε χαλίκια. Τα εγκατέλειψε κείνα και ξαναγύρισε προς τα 'δώ [τη Βουπρασία-Μυρτουντία]. Εντωμεταξύ, μεγαλώσαν τα παιδιά του, χωρίσανε και πήρ' ο καθένας 500-600 πρόβατα, παντρεύτηκε, έκαμε δική του οικογένεια και από πέντ' έξι παιδιά που είχε, εφτά [πέντε αγόρια και δύο κορίτσα], τα δύο φύγανε για την Αμερική, οι άλλοι μείνανε και κάνανε οικογένειες εδώ. Από ένα από τα παιδιά αυτά είμαι και 'γώ. Ένα από τα παιδιά του έχει μείνει στου Καπελέτου [χωριό της Βουπρασίας]. Ο άλλος στου Βρανά [Μυρτουντία]. Ο άλλος, πιο πέρα 'κεί απ' το Λίγιο.... » (Νεοχώρι 1995, Κώστας Βαγγελάκος). Η περιεκτική αυτή μαρτυρία, πέρα απ' το ότι συμπυκνώνει το περιεχόμενο της παρούσας εργασίας, εξιστορεί, μέσα απ' αυτήν

της οικογένειας του αφηγητή (πρόβλ. Τεάζη-Αντωνακοπούλου, ό.π.: 175-176· Καυταντζόγλου 1996), την πορεία ολόκληρης της ομάδας και επιπλέον σκιαγραφεί τη ρευστή, «κινητή» έννοια που είχε για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους η γη —όσο εξακολουθούσαν να είναι πλάνητες— ακόμα κι όταν, για λόγους τακτικής, την αγόραζαν.

19. Και στα θερινά βοσκοτόπια, όμως, όπου υπήρχε δυνατότητα, όπως π.χ. στο μεγάλο λιβάδι των Φλιγκαίων στη Γκιώνα, γινόταν μια δεύτερη, εσωτερική μετακίνηση που είχε σχέση με τις κλιματολογικές συνθήκες, το είδος της εργασίας στο κοπάδι και τον καταμερισμό της κατά φύλα και ηλικία, την έκταση του βοσκότοπου, την ύπαρξη νερού (πρόβλ. και Nitsiakos, ό.π.: 44 κ.ε.· Ψυχολογίου 1997). Χώριζαν δηλαδή τον χρόνο παραμονής στο βουνό σε τρεις περιόδους με ορόσημα τις γιορτές τριών αρσενικών αγίων που τιμούν ιδιαίτερα και που, μαζί με τη γιορτή του κατεξοχήν αγίου των περιπλανώμενων κτηνοτρόφων Γεωργίου, σηματοδοτούν τη θερινή περίοδο. Πρώτη, αυτή του τυροκομήματος, που διαρκούσε από την ανάβαση στο βουνό, από τη γιορτή του Αγίου Κων/νου, μέχρι και τη γιορτή του προφήτη Ηλία στις είκοσι Ιουλίου, κατά τη διάρκεια της οποίας όλα τα μέλη της οικογένειας ήταν υπεραπασχολημένα και παρέμεναν στα χαμηλότερα σημεία των λιβαδιών. Δεύτερη, την περίοδο από τ' άη Λιος μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου, που ανέβαιναν στα ψηλότερα, κατά κόρυφήν βοσκοτόπια για ανακούφιση κοπαδιών και ανθρώπων από το καύμα και ανεύρεση χορτονομής, κατά την οποία οι μιν άντρες είχαν λιγότερη απασχόληση αφήνοντας τα κοπάδια ελεύθερα να βόσκουν, οι δε γυναίκες δούλευαν σχεδόν επί εικοσιτετραώρου βάσεως, καθώς πέρα από τις καθημερινές δουλειές στο κονάκι, τα μικρά περιβόλια και το κοπάδι, έπρεπε να κατασκευάσουν στον αργαλειό όλη την αποκλειστικά μάλλινη οικοσκευή, τις προίκες και τα ενδύματα των μελών της οικογένειας. Τρίτη, τέλος, την περίοδο από αρχές Σεπτεμβρίου μέχρι του αγίου Δημητρίου και την αναχώρηση για τα χειμαδιά, οπότε, λόγω του ότι τα χειμερινά πλέον καιρικά φαινόμενα σε τέτοια υψόμετρα απέτρεπαν την βοσκή των ζώων και την παραμονή τους εκεί, ξανακατέβαιναν στα χαμηλότερα βοσκοτόπια του βουνού. Στη διάρκεια της οι άντρες αρχηγοί των οικογενειών, οι «γέροι» —ενίοτε και ενήλικα αρσενικά αλλά και θηλυκά μέλη τους προκειμένου να πουληθούν τα προϊόντα των χεριών τους— συμμετείχαν, για επαγγελματικούς κυρίως λόγους (συνάντηση και συμφωνίες με ιδιοκτήτες λιβαδιών και μπακάληδες, ξεκαθάρισμα λογαριασμών και πληρωμές) αλλά και κοινωνικούς (δημόσιες σχέσεις, γνωριμίες, σύναψη συμπεθεριών) στα πατήγια των κοντινών χωριών. Προς το τέλος της τελευταίας αυτής περιόδου, ανακουφισμένης από έντονη απασχόληση, τελούσαν κατά κανόνα και τους γάμους, στα κονάκια.

20. Στο γράφημα αυτού του βιβλίου, τα σύμβολα που αντιστοιχούν στη βόρεια και ανατολική Πελοπόννησο σηματοδοτούν ακριβώς τα θερινά και χειμερινά ενδιαίτηματα των κτηνοτρόφων στους οποίους αναφερόμαστε εδώ. Είναι αξιοσημείωτο ότι η περιοχή της Ηλείας δεν σηματοδοτείται. Αυτό ίσως οφείλεται —σε σχέση πάντα με τους παραπάνω— στο ότι όταν άρχισαν να ξεχειμωνιάζουν εκεί το έθιμο του φλάμπουρου έσβηνε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, αλλά και στο ότι οι γάμοι τότε λάβαιναν χώρα σχεδόν πάντα στο βουνό (πρόβλ. και Αγραφιώτης 1994: 107-112).

21. «...Οι σκηνίτες είναι απόγονοι των αρματολών και κλεφτών. Όταν γύριζαν στα βουνά που υπήρχανε οι ανταρτικές ομάδες, αυτοί είχαν οικογένειες, είχαν αδερφάδες, είχανε παιδιά, μανάδες και τέτοια πράγματα. Κάπου αυτά, την οικογένειά τους έπρεπε να την ασφαλίσουνε. Γινόσαντε νομάδες αυτοί τώρα. Άφηνε άλλος την αδερφή του στο βουνό, άλλος τη μάνα του, άλλος τα παιδιά του, ήσαντε σχεδόν μία οικογένεια. Τους προσέχανε όμως αυτοί οι κλέφτες. Είχαν τη δύναμη. Και πηγαίνανε αυτοί [οι κτηνοτρόφοι] στα βουνά, σε διάφορα μέρη, δεν ήτανε δεσμευμένοι τότε αυτοί, ήτανε ελεύθεροι, ήτανε ακαλλιέργητοι. Και τα πρόβατά τους εβόσκανε από 'δώ κι από 'κεί, ενισχυούσανε και τους καπεταναίους και έχει δημιουργηθεί η ράτσα αυτή, να πούμε, η λεγόμενη σκηνίτες. Αυτοί ήσαντε σε όλα τα μέρη. Και στη Ρούμελη και προς την Αττική όταν άρχισε να ελευθερώνεται η

Πελοπόννησος, περάσανε από τα Καλύβια, 'κεί στα Μεσόγεια, περάσανε προς το Γαλατά. Καθήσανε 'κεί πέρα, έρημο το νησί, ορισμένες οικογένειες, οι άλλοι πήγαν από 'δώ, στη Βλαχιά [τοπωνύμιο] που λένε, σε κάποιο μέρος, εκεί υπήρχε πάλι έρημη έκταση. Ήσαντε πολλοί αυτοί, ήσαντε καμιά δεκαπενταριά οικογένειες. Και ζούσανε νομαδικά. Όπου θέλανε να πάνε επροστατευόσαντε κι από τους καπεταναίους. Και τα κοπάδια τους [...]. Κατεβαίνανε απ' τον Πόρο, βγαίνανε προς την Τραχιά εκεί, πώς το λέγανε, και ανεβαίνανε ύστερα στο βουνό...» (Νεοχώρι 1995, Κώστας Βαγγελάκος, 75 χρ.: βλ. και Κολιόπουλος 1979: 167-169· Koster & Koster 1976: 278, χάρτη).

22. Είναι πάρα πολύ σημαντική, ως προς την έννοια της θηλότητας και επίσης τη σημασία της μητροπλευρικής καταγωγής, η πληροφορία που εκμαιεύτηκε κατά τη συνομιλία με τον Σωτήρη Γκογκάκη (Τραχανό 1995), ότι το σημάδι του κοπαδιού της νέας οικογένειας του γιου όταν «χώριζε» από την πατρική (Campbell, ό.π.: 79 κ.ε.), στην περίπτωση που η νύφη είχε προικοδοτηθεί και με πρόβατα, ακολουθούσε αυτό που έφερε ήδη το προικώο κοπάδι της νύφης (πβ. Vernant 1989 Α': 217, 238-239· για την προίκα στην περιοχή των χειμαδιών, βλ. Ψυχολιός 1993).

23. Η αυστηρή —μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο— ενδογαμία οφειλόταν εν μέρει, κατά τις μαρτυρίες, και στην απροθυμία των χωρικών να δώσουν νύφες στους σκηνίτες βλάχους, αφού το θεωρούσαν υπογαμία, λόγω της ιδιαίτερα σκληρής και επίπονης ζωής των γυναικών σε αυτούς τους πληθυσμούς.

24. «Ούθε γης κι ο τάφος», είναι μια απ' τις παροιμιώδεις φράσεις που λένε και αντικατοπτρίζει την αναγκαστική εθμική πρακτική να θάβουν τους νεκρούς τους στα νεκροταφεία του κοντινότερου στα καλοκαιρινά λιβάδια ή τα χειμαδιά χωριού.

25. Αυτές οι γαμήλιες στρατηγικές και πρακτικές ίσχυαν μέχρι και τους γάμους της πλειοψηφίας των σημερινών γερόντων, δηλαδή περίπου μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

26. Κυρίως με τα Λεχαινά, το Τραχανό και το Βαστανικό στον κάμπο και το Πανόραμα, τα Καλύβια, τη Γκούρα, το Φενεό (Σιδίστα), τη Ζαρούχια, τα Καλάβρυτα στα βουνά.

27. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι οι γεροντότεροι κατάφεραν —κυρίως λόγω αναλφαβητισμού και ενδογαμίας— να κρατήσουν ακόμα στοιχεία του σαρακατσάνικου ιδιώματος που μεταφέρθηκε από μανάδες σε παιδιά, αν και ζουν σχεδόν διακόσια χρόνια σε ένα τόπο σαν την Πελοπόννησο, της οποίας η ντοπιολαλιά μέσω αγορών, κοινωνικών, εξουσιαστικών, εκπαιδευτικών και άλλων συγκυριών καθιερώθηκε ως καλή νεοελληνική και όπου κατά κανόνα αφομοιώνεται η μεγάλη ποικιλία των πληθυσμών που κατά καιρούς την κατοικούν, ιδιαίτερα στον πλούσιο ηλειακό κάμπο (πρβλ. και Φέρμορ, ό.π.: πβ. Ψυχολιός 1987).

28. Δεν έχει μελετήσει ακόμα τους συγκεκριμένους λόγους αλλά βέβαια δεν είναι άσχετες και οι ιστορικές συγκυρίες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, του Εμφύλιου, της φυγής προς τα αστικά κέντρα τη δεκαετία του '50. Σχετικά δικαιπρακτικά έγγραφα αγοραπωλησιών βρίσκονται στο Υποθηκοφυλακείο τέως Δήμου Μυρτουντιών, στα Λεχαινά, π.χ. έγγρ. αρ. 12.885/27-10-1948, τ. 115, αρ. 392 14617· αρ. 14617/25-8-1948, τ. 115, αρ. 322· αρ. 9500/23-1-50, τ. 116, αρ. 322 (αφορούν κάποιες από τις πρώτες αγορές των γων του γερο-Μιχάλη Φλίγκου από κοινού στην περιοχή των Λουτρών Κυλλήνης ή Λίντζι). Στα βουνά δεν απέκτησαν ιδιόκτητα βοσκοτόπια αλλά νοίκιαζαν κοινοτικά στις περιοχές που αναφέρθηκαν ή τα λιβάδια της μονής του αγίου Γεωργίου Φενεού, όπως π.χ. κάνουν ορισμένοι απ' τους Γκογκάκηδες, ακόμα και σήμερα. Μόνο η οικογένεια του γερο-Μιχάλη Φλίγκου απέκτησε με αγορά, από τη γνωστή οικογένεια των Πετμεζαίων (Παπαγεωργίου 1956· Λυριντζής 1991), ιδιόκτητο λιβάδι 12.000 στρεμμάτων (σύχοιμο) στη Γκιώνα του Χελμού, στα τέλη της δεκαετίας του '30 (πρβλ. και Χατζημιχάλη 1957: μδ'), όπου έβαζαν και άλλα κοπάδια με ενοίκιο. Οι κληρονόμοι εξακολουθούν να έχουν τη νομή του και μερικοί να ανεβάζουν εκεί τα κοπάδια τους (καλοκαίρι 1995).

29. Οι Κοτσαναίοι «έσπειραν», όπως λένε (σιτάρι) για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του '50 και το θεωρούν ορόσημο για τη μετάβασή τους και στη γεωργική, παράλληλα με την κτηνοτροφική, παραγωγή.

30. Η ανάβαση στο βουνό σταμάτησε σταδιακά, για διαφορετικές αφορμές και χρονική συγκυρία για κάθε οικογένεια. Μόνο μία οικογένεια από τους Γκογκάκηδες, μία από τους Βαγγελάκους, μία από τους Κοτσαναίους και μία από τους Φλιγκαίους (μέχρι το 1996) εξακολουθούν ν' ανεβάζουν και σήμερα τα πρόβατα στα βουνίσια λιβάδια με φορτηγά.

31. Οι σημερινοί παππούδες, κυρίως, είναι εγγεγραμμένοι στα δημοτολόγια των κοντινών στα χειμαδιά κοινοτήτων εκ μεταφοράς, όπως αναφέρεται, από χωριά του Άργους, της Κορινθίας κλπ., στα λιβάδια των οποίων έχουν γεννηθεί και είχαν αρχικά εγγραφεί, πριν αρχίσουν οι νομάδες γονείς τους να ξεχειμωνιάζουν στα χειμαδιά της Ηλείας αλλά και των ορεινών χωριών του Φενεσού και των Καλαβρύτων, όσοι έτυχε να γεννηθούν εκεί τους καλοκαιρινούς μήνες (πρβλ. και Χατζημιγάλη, ό.π.: νβ'-νγ').

32. Βλ. και Χατζημιγάλη, ό.π.: 32, 33, 142, 178, 274· Campbell, ό.π.: 75-76, 288· Μπιστός, ό.π.: 36-39, 154-159· Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης 1991.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αγραφιώτης Γεώργιος Ν., 1994, *Οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων*, Αθήνα.
- Αλεξάκης Ελ. Π., 1990, *Η ζωή στο γάμο*, Αθήνα.
- Αλεξάκης Ελ. Π., 1995, «Η διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυση (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, 4: 151-170.
- Ανωγιάτης-Πέλε Δημήτρης, 1993, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Βαλλιούνη Μαρία, 1993, «Κτηνοτομία και στρατηγικές απόκτησης και χρήσης της γης σε μια κοινοότητα της ανατολικής Πελοποννήσου», *Εθνολογία*, 2: 23-44.
- Braudell Fernand, 1979/1991, *Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι, και 1991, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. Α', *Ο ρόλος του περιγύριου*, μτφρ. Κλαίρη Μισσοτάκη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Γεωργακάς Δ., 1945, «Περί των Σαρακατσαναίων της Θράκης», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσολογικού Θησαυρού*, 12: 65-128.
- Γεωργακάς Δ., 1948, «Περί της καταγωγής των Σαρακατσαναίων και του ονόματός αυτών», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσολογικού Θησαυρού*, 14: 193-270.
- Δαμιανάκος Στάθης, 1987 (επιμ.), «Εισαγωγή», στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Halstead P., 1996, «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν», στο *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Κόνιτσα: 63-73.

- Kavadias G. B., 1965, *Pasteurs-nomades Méditerranéens, Les Sarakatsans de Grèce*, Παρίσι και 1991, *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, μτφρ. Μ. Καβαδία-Λ. Μπρατσιώτη, Αθήνα.
- Καλαφάτης Θανάσης, 1990, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Διγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, τόμ. Α', Β', Γ'.
- Καραβίδας Κ. Δ., 1931/1987, *Τα Αγροτικά* (φωτογραφική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος), Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καρκαβίτσας Ανδρέας, 1973, «Μικρόν Ημερολόγιον», στο *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα, Χρήστος Γιωβάνης, τόμ. IV: 212-247.
- Καυταντζόγλου Ρωξάνη, 1996, «Ιστορία και Ανθρωπολογία. Συνάντηση των δύο επιστημών στο πεδίο της ιστορίας της οικογένειας», εισαγωγή στο Καυταντζόγλου Ρωξάνη (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές κοινωνικής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*: 9-34.
- Κολιόπουλος Γιάννης, 1979, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ερμής.
- Λουκόπουλος Δ., 1930, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις.
- Λύρας Κώστας, 1989, *Η ποιμενική ζωή της Γκούρας Φενεού*.
- Λυριντζής Χρήστος, 1991, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Μαραζώτης Γ. Θ., 1983, *Οι οικογένειες Τραγανού*, Αθήνα.
- Μαρινέσκου Μ., 1985, «Σύμβολα του κύρους του κοινωνικού καθεστώτος σε μια ποιμενική κοινότητα της Ελλάδας: οι γκλίτσες των Σαρακατσάνων», στα *Πρακτικά Συνεδρίου: Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός πληθυσμός* (Σέρρες, 1-3/10/1983), Αθήνα: 173-178.
- Μητράκος Κ. Α., 1985, «Οικολογική θεώρηση του Σαρακατσάνικου νομαδισμού», στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός πληθυσμός* (Σέρρες, 1-3/10/1983), Αθήνα: 13-21.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, 1995, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της 'φουστανέλας'», *Εθνολογία*, 4: 127-150.
- Μποτός Γ., 1982, *Σαρακατσάνοι*, Αθήνα.
- Νιτσιάκος Βασίλης, 1991, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα, Οδυσσεύς.
- Παπαγεωργίου Ραΐς, 1956, «Η οικογένεια Πετιμεζαίων», *Ηπειρωτική Εστία*, 5: 340-341.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, 1993, «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Σύμβολα στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια: 13-74.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος & Θ. Παραδέλλης, 1992, «Εισαγωγή», στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης, *Ταυτότητα και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Παραδέλλης Θ., βλ. Παπαταξιάρχης Ε. και-
- Πουλιανός Α., 1985, «Σαρακατσάνοι, ο αρχαιότερος λαός της Ευρώπης», στα *Πρακτικά Συνεδρίου: Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός πληθυσμός* (Σέρρες, 1-3/10/1983), Αθήνα: 22-26.
- Σαρλής Βασίλειος Π., 1974, *Η Γκούρα Κορινθίας*, Αθήνα.
- Sivignon Michel, 1987, «Εξελίξεις της αγροτικής κοινωνίας στη Δυτική Πελοπόννησο - Μετόχι (Αχαΐας)», στο Δαμιανάκος Στάθης, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα* (επιμέλεια-εισαγωγή), Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών: 75-92.
- Σκεύας Α., 1985, «Παραδοσιακός σαρακατσάνικος γάμος ή χαρά», στα *Πρακτικά Συνεδρίου: Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός πληθυσμός* (Σέρρες, 1-3/10/1983), Αθήνα: 162-172.

- Σταματογιαννοπούλου Μαρία, 1994, «Στη βόρειο Πελοπόννησο του 19ου αιώνα: Η αγροτική οικογένεια, η εποχιακή μετακίνηση και η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα στην Κραθίδα (1840-1880)», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 2-3: 103-126.
- Συράκης Δ., 1925, «Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, XII, 169: 651-777.
- Τεάζη-Αντωνοπούλου Ηλιάννα, 1994, «Μετασχηματισμοί της οικιακής ομάδας στο Τζέρο, κοινότητα της ΒΔ Πελοποννήσου», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 2-3: 172-191.
- Τριανταφύλλου Κώστας, 1980, «Η Λχαιοήλις ως ιστορικός όρος και θεσμός», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών*, εν Αθήναις: 87 κ.ε..
- Τσαούσης Βασ., 1985, «Καταγωγή των Σαρακατσάνων με βάση την παράδοση», στα *Πρακτικά Συνεδρίου: Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός πληθυσμός (Σέρρες, 1-3/10/1983)*, Αθήνα: 27-47.
- Φέρμορ Λη Πάτρικ, 1991, *Ρούμελη. Ταξίδια στη Βόρεια Ελλάδα*, μτφρ. Λίνα Κασδαγλη, Αθήνα, Ωκεανίδα.
- Φωτόπουλος Αθανάσιος, 1982, *Ιστορικά και λαογραφικά της ανατολικής περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων*, τόμ. Α', Β', Αθήνα.
- Χατζημιχάλη Αγγελική, 1957, *Σαρακατσάνοι*, τ. Α', Αθήνα.
- Ψυχογιός Δημήτρης & Παπαπέτρου Γιούλη, 1985, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», στα *Πρακτικά Συνεδρίου: Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός πληθυσμός (Σέρρες, 1-3/10/1983)*, Αθήνα: 27-47.
- Ψυχογιός Δημήτρης-Ρωξάνη Καυταντζόγλου-Ευδοκία Μανώλογλου-Αριάδνη Μιχαλακοπούλου-Ματίνα Ναούμη-Γιούλη Παπαπέτρου, 1987, *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Ψυχογιός Δημήτρης, 1987, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Ψυχογιός Δημήτρης, 1993, «Η προίκα ως παραγωγική σχέση του οικιακού τρόπου παραγωγής», στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια: 13-74.
- Ψυχογιού Ελένη, 1987, *Λεχαινά. Ο τόπος, τα σπίτια, Λεχαινά*, Εκ παραδρομής.
- Ψυχογιού Ελένη, 1997, «Οι δικοί μας άγνωστοι. Ακολουθώντας το δρόμο του κοπαδιού από τα χειμαδιά της Βουπρασίας στην Πίνδο», *Αλφειός*, 12-13: 105-118.
- Vernant J.-Pierre, 1985, *Mythe et pensée en Grèce ancienne*, Παρίσι, Éditions Sa Découverte και 1989², *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδη, τόμ. Α', Β', Αθήνα, Δαίδαλος- Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Wace Allan J. B. & Thompson Maurice S., 1914, *The Nomads of the Balkans. An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*, Λονδίνο, Methuen & Co. Ltd. και 1989, *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, μτφρ. Πάνος Καράγιωργας, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Antonijevic D., 1975, 'Sarakatsani', *Balkanica*, VI: 202.
- Burton W. John, 1983, 'Same time, same space: observations on the morality of kinship in pastoral nilotic societies', *Ethnology*, 22: 109-119.
- Campbell J. K., 1964, *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη, Oxford University Press.
- Caftanzoglou R., 1994, 'The household formation patterns of a Vlach mountain community in Greece: Syrrako 1828-1929', *Journal of Family History*, 19: 79-98.
- Chang Claudia & Tourtellote Perry A., 1993, 'Ethnoarchaeological Survey of Pastoral Transhumance Sites in the Grevena Region', *Journal of Field Anthropology*, 20: 249-264.
- Forbes H. & Koster H., 1976, 'Fire, Axe and Plow: Human Influences on Local Plant Communities', στο Dimen M. & Friedl E. (επιμ.), *Regional variations in modern Greece and Cyprus*, Νέα Υόρκη, Annales of the New York Academy of Sciences, 268: 109-126.
- Hentry H. Howorth, 1873, 'The Westerly Drifting of Nomades, from the fifth to the nineteenth Century (the Bulgarians)', *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, τόμ. 3, τεύχ. 2, μέρος XI: 277-299.
- Hoeg C., 1925, *Les Sarakatsans. Une tribu nomade Grecque. I. Etude linguistique précédée, d'une notice ethnographique*, Παρίσι-Κοπεγχάγη.
- Koster H. & Koster Jonan Bonza, 1976, 'Competition or Symbiosis; Pastoral adaptive strategies in the Southern Argolid, Greece', στο Dimen M. & Friedl E. (επιμ.), *Regional variations in modern Greece and Cyprus*, Νέα Υόρκη, Annales of the New York Academy of Sciences, τόμ. 268: 275-285.
- Nitsiakos V., 1985, 'A Vlach pastoral community in Greece. The effects of its incorporation into the national economy and society', Ph.D. thesis, Department of Social Anthropology, Κέμπριτζ, University of Cambridge (αδημοσίευτη).
- Tourtellote Perry A., 1993, 62, Chang Claudia και-
- Welters Linda, 1998, «Women's Traditional Dress in Argolidokorinthia: Local Variations», *Εθνογραφικά*, 11, 133-175.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Μιχάλης Αράπογλου

Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου (19ος-20ός αιώνας)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΟΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΚΟΛΟΥΘΟΥΝ ΤΗ ΜΟΝΙΜΗ ΔΙΑΜΟΝΗ του ανθρώπου σε ένα συγκεκριμένο τόπο κι αυτό είναι φυσικό αποτέλεσμα, είναι όμως βέβαιο ότι μ' αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος αφήνει τα «ίχνη» του στο φυσικό χώρο. Με τον όρο εγκαταστάσεις εννοούμε τα κτίρια, τα μηχανήματα και γενικά όλη την πάγια περιουσία μιας αγροτικής εκμετάλλευσης. Στην ουσία, οι εγκαταστάσεις, με την ευρύτερη γεωγραφική τους έννοια, είναι το αποτέλεσμα μιας ή περισσοτέρων διαδικασιών, οι οποίες εκφράζουν τον τρόπο κατοίκησης ενός χώρου και οι οποίες αποδίδονται γεωγραφικά με τον όρο πληθυσμός ή γεωγραφική κατανομή του. Είναι μια συνθήκη πραγμάτων στο γεωγραφικό χώρο, που δηλώνει, κατ' αρχάς, τη μονιμη κατοίκηση του χώρου και, ταυτόχρονα, ένας ιδιαίτερος και μοναδικός τρόπος που αποκαλύπτει, μεταξύ άλλων, ένα μεγάλο τμήμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι εγκαταστάσεις της βόρειας Πίνδου δεν δηλώνουν μόνο τον εντοπισμό του ανθρώπου στο χώρο και τη μορφή κατοίκησης του αλλά και ερμηνεύουν, σε μεγάλο βαθμό, το παραγωγικό σύστημα, την οργάνωση του χώρου και τις σχέσεις των ανθρώπινων ομάδων με τον γεωγραφικό τους περίγυρο. Ωστόσο, το ουσιώδες ερώτημα που τίθεται βρίσκεται περισσότερο στην ποιότητα αυτών των σχέσεων, και μάλιστα, έτσι όπως αυτές εκφράζονται στην οργάνωση του ορεινού χώρου, παρά στα ποσοτικά χαρακτηριστικά τους. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο επικεντρώνεται το ενδιαφέρον μας, δηλαδή στην οργάνωση του γεωγραφικού χώρου, τόσο στο πρόσφατο παρελθόν όσο και στο παρόν, καθώς και στις ποιοτικές διαφορές των παλιών και νέων εγκαταστάσεων στους ορεινούς όγκους και ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Πίνδου.

Ο γεωγραφικός χώρος της βόρειας Πίνδου δεν είναι άγνωστος στην επιστημονική έρευνα και μελέτη. Ακόμη και σήμερα, ωστόσο, ο ορεινός χώρος παραμένει στη γνώμη των απλών ανθρώπων, αλλά και πολλών ειδικών, ως ένας άγονος τόπος, άρα μη παρα-

γωγικός. Μάλιστα, η θεώρηση αυτή συμπαρασύρει και όλους τους άλλους αντιφατικούς όρους που αναφέρονται σχετικά, όχι μόνο στον αγροτικό ορεινό χώρο αλλά και στην κοινωνία του, την οικονομία και τον πολιτισμό του. Πρόκειται βέβαια για γενικεύσεις που αφορούν, κυρίως, στον τρόπο ζωής των ορεσίβιων ανθρώπινων ομάδων. Σ' αυτές τις αντιλήψεις και γενικεύσεις είναι εμφανής η σκόπιμη ή από άγνοια παραγνώριση των σχέσεων των ορεσίβιων κοινοτήτων με τον γεωγραφικό τους περίγυρο, της οικονομίας τους, του τρόπου ζωής τους, του πολιτισμού τους και φυσικά, πράγμα που μας ενδιαφέρει άμεσα, των εγκαταστάσεων και της οργάνωσης της κοινοτικής έκτασης. Πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτέρως ότι τέτοιου είδους γενικεύσεις παραβλέπουν στην ουσία την ίδια την έννοια της οργάνωσης του χώρου, μια έννοια που αποτελεί το ουσιώδες στοιχείο της ποιότητας και το απαραίτητο εργαλείο για μια βαθιά προσέγγιση των εγκαταστάσεων του ανθρώπου στις ορεινές περιοχές και, επί του προκειμένου, στη βόρεια Πίνδο.

Ο φυσικός πλούτος της βόρειας Πίνδου δεν εξηγεί πλήρως τη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού της αλλά ούτε και η κατανομή των οικισμών της τη φυσική γεωγραφία. Μια ανθρωπογεωγραφική διερεύνηση όμως των αγροτικών εγκαταστάσεων της βόρειας Πίνδου, η οποία βέβαια θα συμπεριλάμβανε όλες τις ουσιώδεις δομές τους, όχι μόνο θα εξηγούσε την παρουσία του ανθρώπου και τη γεωγραφική κατανομή του, αλλά και θα αποκάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα της παραγωγικής δραστηριότητας και, κατά συνέπεια, θα αναδείκνυε όλα τα δομικά και ποιοτικά στοιχεία της οργάνωσης του γεωγραφικού χώρου της. Επιπλέον, μια συγκριτική προσέγγιση των παλιών και των νέων εγκαταστάσεων, πάντοτε στο πλαίσιο της οργάνωσης του φυσικού χώρου της βόρειας Πίνδου, θα προσέφερε τη δυνατότητα της ανάδειξης των σημείων τριβής τους (παλιά και νέα οργάνωση της κοινοτικής έκτασης) και της ποιοτικής διαφοράς τους (παλιές και νέες σχέσεις του ανθρώπου με το χώρο).

Από τις εγκαταστάσεις θα εξαιρέσουμε τα χωριά με τη μορφή της συνεκτικής ή διάσπαρτης δόμησης, έτσι όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί στους νεότερους ιστορικούς χρόνους. Την εξαίρεση αυτή επιβάλλει καθαρά η γεωγραφική αντίληψη της κατανομής του πληθυσμού στο φυσικό χώρο.¹ Εξάλλου, η ίδια η έννοια της οργάνωσης της κοινοτικής έκτασης, ή αλλιώς του γεωγραφικού χώρου, διαχωρίζει το χωριό από τις εγκαταστάσεις. Πέραν τούτου, όμως, ο οικισμός ή η συνεκτικά δομημένη έκταση της κοινότητας ή, ακόμη, η οικιστική έκτασή της, δεν είναι παρά ένα σημείο της συνολικής έκτασής της. Αντίθετα, στις εγκαταστάσεις θα συμπεριλάβουμε και τα μοναστήρια, όχι βέβαια με τη θρησκευτική ή αρχιτεκτονική διάστασή τους, αλλά με την ιδιότητα της ενεργούς συμμετοχής τους στην οικονομία του ορεινού χώρου κατά την κρίσιμη και σημαντική περίοδο των νεότερων ιστορικών χρόνων. Επίσης, αναφορά θα γίνει σ' όλες τις εγκαταστάσεις, είτε αυτές διατηρούνται σήμερα στην ολότητά τους, είτε βρίσκονται σε ερείπια, ή απαντώνται με τη μορφή τοπωνυμίων.

Στην παρούσα προσέγγιση θα αναφερθούμε πρώτα στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η κοινοτική έκταση, στην οποία οι τοπικές κοινωνίες (τοπικές αρχές) έχουν την εδαφική αρμοδιότητα και πώς αναπτύσσονται οι εγκαταστάσεις σε δύο χρονικές περιόδους, στις αρχές και στα τέλη του αιώνα μας. Βέβαια, οι εγκαταστάσεις έχουν μια συνέχεια στο χρόνο και στον τόπο και επομένως τα χρονικά όρια των περιόδων που εξετάζονται έχουν συμβατικό χαρακτήρα και εξυπηρετούν καθαρά τις ανάγκες της παρουσιάσής μας. Είναι, επίσης, αυτονόητο ότι ιδιαίτερα οι γεωργικές και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις έχουν τις ρίζες τους στο απώτατο παρελθόν και ότι υπήρξαν μακρές περίοδοι κατά τη διάρκεια των οποίων ελάχιστες αλλαγές σημειώθηκαν σ' αυτές. Είναι, επίσης, γνωστό ότι ο τρόπος ζωής της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι πολύ παλιός και απαντάται, ακόμη και σήμερα, σε όλες τις παράκτιες και ορεινές περιοχές της μεσογειακής λεκάνης.

ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Πίνδου, μέχρι και τη δεκαετία του '50, από τη μια μεριά οι ελώδεις εκτάσεις στις παράκτιες περιοχές και τις ορεινές λεκάνες της και από την άλλη η μακρά διάρκεια διατήρησης του χιονιού στην υψηλή ζώνη των ορεινών όγκων της περιορίζουν κάπως την ανάπτυξη των εγκαταστάσεων του ανθρώπου σε μια οριζόντια ζώνη, η οποία οριοθετείται στο έδαφος από τις ισούψεις καμπύλες ανάμεσα στα 600 και 1.200 μέτρα. Παράλληλα, η στενότητα των εκτεταμένων πεδινών εκτάσεων στην ευρύτερη περιοχή της ορεινής Ηπείρου μας εξαναγκάζει ώστε οι περισσότερες από τις εγκαταστάσεις να αναπτυχθούν πυκνότερα στα φυσικά κοιλώματα αυτής της ζώνης, δηλαδή στις κοιλάδες και τα λεκανοπέδια (πόλγες)² του ορεινού χώρου, γιατί το εύφορο χώμα, που έχει συγκεντρωθεί από τα γύρω βουνά, τόσο στις παραποτάμιες εκτάσεις όσο και στις ορεινές λεκάνες, καθώς και οι κατασκευασμένοι από τον άνθρωπο αγροί στις πλαγιές των λόφων και των υψωμάτων, προσφέρονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στην ανάπτυξη της γεωργίας και φυσικά της κτηνοτροφίας. Με αυτά τα δεδομένα προκύπτει για τον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου ένα σημαντικό στοιχείο, ο συνδυασμός της γεωργίας με την κτηνοτροφία, που αποτελεί, για πάρα πολλά χρόνια, τη βάση της ηπειρώτικης οικονομίας, πάνω στην οποία στηρίχθηκε και στηρίζεται η τοπική κοινωνία.

Οι φυσικοί καταναγκασμοί, η προσαρμογή του ανθρώπου στις δυσκολίες του ορεινού χώρου αλλά και οι τεχνολογικές γνώσεις και δυνατότητες του ανθρώπου είχαν ως απο-

τέλεσμα τον σχηματισμό τριών ζωνών στο ορεινό έδαφος, στις οποίες η παρουσία του ανθρώπου —και συνεπώς οι εγκαταστάσεις του— είναι κατά τόπους πιο πυκνές ή πιο συγχές. Αυτές οι τρεις εδαφικές ζώνες οριοθετούνται από τα υψόμετρα και τις ισούψείς καμπύλες που τις περικλείουν. Με την έννοια του υψόμετρου και των ισούψών καμπυλών του εδάφους, μπορούμε να πούμε ότι αυτές οι τρεις ζώνες είναι οριζόντιες. Σύμφωνα λοιπόν με τα υψόμετρα, οι τρεις εδαφικές ζώνες καθορίζονται από τις εξής ισούψείς καμπύλες: α) η πρώτη, ή παράκτια ζώνη από τα 0-600 μ., β) η δεύτερη, ή ζώνη της δρυός, από τα 600-1.500 μ. και γ) η τρίτη, ή εξωδασική ζώνη, από τα 1.500 μ. και άνω.

Η μονιμότερη και μεγαλύτερη συγκέντρωση του πληθυσμού σημειώνεται στην ενδιάμεση οριζόντια εδαφική ζώνη, ή ζώνη της δρυός. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η ανάπτυξη και η συγκέντρωση των εγκαταστάσεων στις κοιλάδες των ποταμών και στις ορεινές λεκάνες οφείλεται στους περιορισμούς του κλίματος και της τοπογραφίας της βόρειας Πίνδου. Ωστόσο, τόσο από τα είδη βλάστησης όσο και από τη μορφή των εγκαταστάσεων, προκύπτει ένας συγκεκριμένος τύπος ηπειρωτικού τοπίου, στη δομή του οποίου είναι εμφανείς οι μεταβολές στο ανάγλυφο του εδάφους και οι επιλογές του ανθρώπου στα είδη της χλωρίδας και πανίδας.

Στις κοιλότητες του εδάφους, δηλαδή στις ορεινές κοιλάδες και λεκάνες, η πυκνότητα των εγκαταστάσεων δημιουργεί πιο συνεκτική την εικόνα του τοπίου. Μάλιστα, το τοπίο στη ζώνη της δρυός δίνει την αίσθηση της πυκνότερης κατοίκησης του χώρου. Τόσο τα δομικά υλικά όσο και ο τρόπος κατασκευής των εγκαταστάσεων στη ζώνη αυτή δηλώνουν γενικότερα τη μονιμότητα και προσθέτουν στο τοπίο την αίσθηση της συνεχούς παρουσίας του ανθρώπου στο χώρο. Το τοπίο στη ζώνη της δρυός, που χαρακτηρίζεται από τους περίφρακτους αγρούς, τους φυσικούς όχθους, με θάμνους ή δέντρα, τους τεχνητούς φραχτες από ξερολιθιές και κλαδιά, θάμνους ή δέντρα, περιέχει μια βαθύτερη ουσία, που δεν είναι παρά η αίσθηση του ωραίου, την οποία έχουμε σήμερα, περιδιαβαίνοντας το χώρο. Με δύο λόγια, είναι η αίσθηση του περίφραχτου τοπίου της ζώνης της δρυός. Αντίθετα, το τοπίο στη ζώνη περιοδικής παρουσίας του ανθρώπου, που χαρακτηρίζεται από τα δάση και τους αλπικούς βοσκότοπους, προβάλλει μιαν άλλη εικόνα, μιαν άλλη διάσταση του χώρου, την αίσθηση της απεραντοσύνης. Εν συντομία, είναι η αίσθηση του δασώδους και αλπικού τοπίου στη ζώνη περιοδικής παρουσίας του ανθρώπου. Ούτως ή άλλως, όμως, και στις δυο περιπτώσεις, είναι η αντίληψη του εξανθρωπισμένου τοπίου, που αποκαλύπτει ακόμη και σήμερα, παρά την εγκατάλειψή του, τον πολιτισμό, και όχι μόνο, της ορεσίβιας κοινωνίας.

Μεταξύ άλλων, το αλσώδες ή περίφραχτο τοπίο της βόρειας Πίνδου περιλαμβάνει στην εικόνα του και μια καλά οργανωμένη κοινωνία και οικονομία. Είναι όλα εκείνα τα «ίχνη του ανθρώπου» που αποτυπώθηκαν στο γεωγραφικό χώρο και ενσωματώθηκαν στην εικόνα του. Η αναζήτηση της ερμηνείας του τοπίου βρίσκεται ουσιαστικά στη

γνώση της κοινωνίας και οικονομίας της εποχής, στις ιδιαίτερες δομές τους, καθώς και στην οργάνωσή τους στο χώρο.³ Το τοπίο αποτελεί έναν καλό οδηγό, που μας κατευθύνει σε βαθύτερες κοινωνικές και οικονομικές δομές, αποτέλεσμα των οποίων είναι οι εγκαταστάσεις του ανθρώπου στο χώρο. Είναι αυτονόητο, βέβαια, ότι ο εντοπισμός των εγκαταστάσεων στο χώρο είναι σχετικά εύκολος, πράγμα που διευκολύνει την περαιτέρω μελέτη, έρευνα και ερμηνεία τους. Ωστόσο, επειδή η αντίληψη του χώρου δεν είναι η ίδια για όλους, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι απαιτείται ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο καθώς και μια πολύ καλή εξάσκηση στην παρατήρηση του φυσικού χώρου και του τοπίου.

Η πυκνή εικόνα μιας εγκατάστασης προκύπτει από τη μορφή της διευρυμένης συγγενικής ομάδας, κι αυτό εντοπίζεται εύκολα στο χώρο από εκείνα τα τοπωνύμια που αναφέρονται σε ονόματα οικογενειών. Εν πρώτοις, ο πληθυντικός αριθμός του τοπωνυμίου αποκαλύπτει τον αρχικό «οικιστή», δηλώνει όμως και την εγκαθίδρυση του σε κάποια συγκεκριμένη τοποθεσία και δικαιολογεί —κυρίως από το πλήθος των μελών της οικογένειάς του— την πυκνότητα των εγκαταστάσεων. Η θέση αυτή ενισχύεται από τη μορφή της οικογενειακής εκμετάλλευσης κατά τους νεότερους ιστορικούς χρόνους. Την εποχή αυτή, κάθε οικογένεια διαθέτει μια περιουσία, που περιλαμβάνει ένα σύνολο κτημάτων, ζώων και εγκαταστάσεων. Μια περιουσία, δηλαδή, που συγκροτείται από αγρούς, κλαδερά, αμπέλια, λαχανόκηπους, φορτηγά και άλλα ζώα, καθώς και εγκαταστάσεις και η οποία είναι γνωστή και ως Μπάσταινα.⁴ Η περιουσία αυτή, δηλαδή το σύνολο των ζώων, αγρών και εγκαταστάσεων, ανεξάρτητα από το καθεστώς ιδιοκτησίας της, εξασφαλίζει, στο μέτρο του δυνατού, τη διαβίωση και ανάπτυξη κάθε οικογένειας. Αυτή η μορφή περιουσίας εξαπλώνεται σ' όλο τον ορεινό χώρο της ευρύτερης περιοχής της βόρειας Πίνδου και από την έκταση που παίρνει φαίνεται ότι καθορίζει σημαντικά τόσο τη μορφή της οικογενειακής εκμετάλλευσης όσο και το παραγωγικό σύστημα της εποχής.

Οι εγκαταστάσεις της εποχής αυτής, ως προς τη λειτουργία τους, διαμορφώνουν ένα ορεινό πρότυπο, που είναι ίδιο της τοπογραφίας και των κλιματικών συνθηκών και της κοινωνικής συγκρότησης. Στην αντίληψη και κατανόηση αυτού του προτύπου μας οδηγούν οι ίδιες οι εγκαταστάσεις, οι οποίες ομαδοποιούνται και σχηματίζουν ποικίλες γεωμετρικές μορφές στο φυσικό χώρο, ακολουθώντας τις ισούψεις καμπύλες των ορεινών λεκανών και κοιλάδων του. Οι παραπάνω ιδεατές περιφέρειες και ελλείψεις του χώρου, όχι μόνο ευνοούν αλλά και συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη ομοιογενών και συγγενών κοινωνικών ομάδων, που σχηματίζουν, με τη σειρά τους, ανθρωπογεωγραφικές ενότητες και υποενότητες.⁵ Τα κοινά γεωγραφικά, κοινωνικά, οικονομικά, ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους μετουσιώνονται σε ένα πρότυπο, δηλαδή σε μια συγκεκριμένη και ολοκληρωμένη οργάνωση του φυσικού χώρου.

Η οργάνωση του γεωγραφικού χώρου, για να αποτελέσει ένα ολοκληρωμένο σύνολο, προϋποθέτει, εν πρώτοις, μιαν ιεραρχία¹ ή μια τάξη πραγμάτων και φυσικά συνδέσμους εσωτερικής και εξωτερικής επικοινωνίας. Η ιεραρχία ή τάξη των πραγμάτων, που καταγράφεται έντονα στο χώρο, εξυπηρετεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις ανάγκες καλής λειτουργίας της ίδιας της οργάνωσής του, που χωρίς τους συνδέσμους της δεν θα είχε καμμία αποτελεσματικότητα. Σ' αυτές τις ανάγκες απαντάει ένα πλήρες, ικανό και αποτελεσματικό για την εποχή χερσαίο δίκτυο. Οι εγκαταστάσεις συνδέονται μεταξύ τους με ένα εκτεταμένο οδικό δίκτυο, που δεν εξυπηρετεί μόνο τις ανάγκες επικοινωνίας των ανθρώπων ή των διαφόρων κοινωνικών ομάδων της αλλά προάγει και ενδυναμώνει όλες τις μεταξύ τους σχέσεις, με έμφαση στην τοπική παραγωγή, το εμπόριο και την οικονομία γενικότερα. Παράλληλα, από το πλήθος των δρόμων, γεφυρών και χανιών συνάγεται εύκολα το συμπέρασμα ότι όλες οι εγκαταστάσεις, όσο μικρές κι αν είναι, συνδέονται άμεσα με τις υποδομές της εποχής και συμμετέχουν ενεργά στην οικονομία της ευρύτερης περιοχής και της Βαλκανικής. Κι αυτός ο στέρεος συνδετικός κρίκος, δηλαδή το οδικό δίκτυο και ό,τι το συνοδεύει, που απορρέει καθαρά από την οργάνωση και λειτουργία των εγκαταστάσεων στο χώρο, δεν είναι παρά ένας ποιοτικός σύνδεσμος στις σχέσεις των ανθρώπινων ομάδων με τον γεωγραφικό τους περίγυρο.

Κατά κανόνα, οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου σχηματίζουν ολοκληρωμένα αρχιτεκτονικά σύνολα, που εξυπηρετούν συνδυασμένες ανάγκες της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της δασοπονίας, αλλά και της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Έτσι, οι παραγωγικές σχέσεις εκφράζονται με αρχιτεκτονικά σύνολα συναφών και συμπληρωματικών εγκαταστάσεων, όπως για παράδειγμα: οι γεωργικές καλύβες με τα αλώνια, οι υδρόμυλοι με τα γεφύρια, τα κηπάρια ή κλαδερά με τις ξερολιθιές, οι χορτοκαλύβες με τους στάβλους, τα χάνια με το οδικό δίκτυο, τα καμίνια ή άλλα εργαστήρια με την κατοικία, οι συνοικίες με το χωριό. Παράλληλα, τα πιο πολλά μοναστήρια παρουσιάζονται ως ολοκληρωμένα παραγωγικά σύνολα και περιλαμβάνουν στην αρχιτεκτονική τους σύνθεση όλες εκείνες τις απαραίτητες και αναγκαίες εγκαταστάσεις που εξυπηρετούν: τη γεωργία, με τους υδρόμυλους και τα αλώνια, την αμπελοκαλλιέργεια με τα οινοποιεία και τα βαρελοποιεία, την κτηνοτροφία με τα τυροκομεία και τους αργαλειούς, την υλοτομία με τα πριστήρια και τα καμίνια, καθώς και τη δομική τέχνη με τα σιδηρουργεία και τα λατομεία.

Το νερό και το ξύλο, που αφθονούν στην περιοχή, συνδέονται άμεσα την εποχή αυτή με τις εγκαταστάσεις. Πράγματι, αποτελούν τις βασικές πηγές ενέργειας. Η σχέση τους με τις εγκαταστάσεις είναι άμεση, γι' αυτό και οι περισσότερες βρίσκονται κοντά στα δάση και τα ποτάμια. Τα πριστήρια των ξύλων, για παράδειγμα, γνωστά και ως Πριόνια, καθώς και οι υδρόμυλοι, μείντάνια και νεροτριβές εντοπίζονται πάντο-

τε μέσα στα δάση και δίπλα στο νερό. Επίσης, τα καμίνια για τα ξυλοκάρβουνα και τα τυροκομεία στήνονται μέσα στα δάση πουρναριού και στους αλπικούς βοσκότοπους αντίστοιχα. Ακόμη, οι γεωργικές καλύβες και πολλές φορές τα αλώνια κτίζονται ανάμεσα στις καλλιέργειες, όταν βέβαια οι φυσικές συνθήκες το ευνοούν και οι αποστάσεις από την κατοικία το επιβάλλουν. Με δυο λόγια, ο φυσικός πλούτος και η ενέργεια συνδέονται με τις εγκαταστάσεις, εναρμονίζονται με την οικογενειακή παραγωγή, εντάσσονται στο παραγωγικό σύστημα και φυσικά καθορίζουν την οργάνωση του γεωγραφικού χώρου. Στη βόρεια Πίνδο, όλες αυτές οι σχέσεις παρουσιάζονται ως ένα ομοιογενές, ομοειδές, ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο, μια πολιτισμική ολότητα, στην ουσία της οποίας η ποιότητα είναι αυταπόδεικτη.

Η πολυπλοκότητα και πληρότητα αυτών των σχέσεων οδηγεί με βεβαιότητα στη γενική διαπίστωση ότι η οργάνωση του γεωγραφικού χώρου της βόρειας Πίνδου χαρακτηρίζεται κι από μια οικολογική ποιότητα, η οποία στηρίζεται, μεταξύ άλλων, και στη διασπορά των εγκαταστάσεων στον αγροτικό χώρο. Η διασπορά των εγκαταστάσεων σε όλη την έκταση του φυσικού χώρου έχει ευεργετικές επιπτώσεις στη διατήρηση του φυσικού πλούτου της περιοχής. Το παραγωγικό σύστημα στους νεότερους ιστορικούς χρόνους φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται από μια φυσική ανανέωση. Ως προς αυτή τη διάσταση της οργάνωσης του φυσικού χώρου, υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις, αν και ελάχιστες, γιατί ο φυσικός πλούτος αποτελεί βασική προϋπόθεση διαβίωσης-επιβίωσης του ανθρώπου και οι παρεμβάσεις την εποχή αυτή είναι τέτοιας κλίμακας που η φύση γρήγορα αναλαμβάνει από μόνη της.

Συμπεραίνοντας, λοιπόν, θα λέγαμε ότι στους νεότερους ιστορικούς χρόνους οι εγκαταστάσεις στη βόρεια Πίνδο σχηματίζουν ένα πολυκύτταρο σύνολο με κύριο χαρακτηριστικό τη διασπορά τους στο γεωγραφικό χώρο. Ένα σύνολο εγκαταστάσεων, που παραπέμπει στο παραγωγικό σύστημα της εποχής, στη μορφή της οικογένειας, στις κοινωνικές ομάδες και στις δομές τους. Ένα πρότυπο οργάνωσης του γεωγραφικού χώρου που συνοψίζεται στα παρακάτω σημεία:

Καθορίζει τις χρήσεις γης. Οι δραστηριότητες του πρωτογενή τομέα της οικονομίας ασκούνται σε καλά οριοθετημένες περιοχές της κοινοτικής έκτασης, οι οποίες έχουν καθορισθεί από την τοπική κοινωνία ανάλογα με την καταλληλότητα, τον προσανατολισμό, την υγρασία και το υψόμετρο των εδαφών. Είναι μια από τις βασικές συνθήκες των πραγμάτων στο γεωγραφικό χώρο, που εισάγει, και μάλιστα με ένα θαυμαστό τρόπο για την εποχή, την έννοια της χρήσης της γης στην οργάνωση της κοινοτικής έκτασης.

Διατηρεί το φυσικό πλούτο της περιοχής. Από τον συνδυασμό της οικονομικής δραστηριότητας με την οργάνωση του γεωγραφικού χώρου απορρέουν συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής και προκύπτει ένα παραγωγικό σύστημα που διατηρεί —και σε

πολλές περιπτώσεις βελτιώνει— το φυσικό πλούτο της κοινοτικής έκτασης (π.χ. βακούφικα δάση, κατασκευασμένοι αγροί, αλπικοί βοσκότοποι κλπ.). Κύριο γνώρισμα του παραγωγικού συστήματος είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία, οι οποίες έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα.

Συμμετέχει στην αύξηση της παραγωγής. Η γεωργία συμπληρώνει την κτηνοτροφία και αντίθετα. Ιδιαίτερα η κτηνοτροφία, στην οποία η εποχή μετακίνησης των κοπαδιών συμπίπτει με συγκεκριμένες εργασίες στους αγρούς, συνδυαζόμενη με τη γεωργία, συμμετέχει στη φυσική λίπανση των αγρών και στην αύξηση της παραγωγής. Παράλληλα, τα οπωροφόρα δέντρα και τα κλαδερά, που προστατεύουν τους όχθους και το έδαφος, προσφέρουν ποικιλία στη γεωργική δραστηριότητα και μεγιστοποιούν τη δυνατότητα διατήρησης περισσότερων οικόσιτων και φορτηγών ζώων.

Συμβάλλει στην ανάπτυξη της οικονομίας. Τα κτηνοτροφικά προϊόντα, θεσάια, είναι εκείνα που αποτελούσαν τα κατ' εξοχήν ανταλλάξιμα και εμπορεύσιμα προϊόντα του ορεινού χώρου (μαλλί, υφαντά, τυριά κλπ.). Παράλληλα, ο πληθυσμός του παρουσιάζει μια φυσική αύξηση που παρασύρει την παραγωγή. Ιδιαίτερα ο πρωτογενής τομέας της οικονομίας παρουσιάζει ένα «πλεόνασμα παραγωγής», που μετατρέπεται σε προϊόντα ανταλλάξιμα στην αρχή και εμπορεύσιμα αργότερα.

Αξιοποιεί όλες τις τοπικές πλουτοπαραγωγικές πηγές. Η πολύμορφη οικονομική δραστηριότητα επιβάλλεται στον ορεινό χώρο γιατί αποτελεί, ίσως, τη μόνη δυνατότητα επιβίωσης του ανθρώπου σε τέτοιες περιοχές. Η οργάνωση της κοινοτικής έκτασης κάθε ορεινής κοινότητας περιλαμβάνει όλες τις απαραίτητες εκτάσεις και όλα τα κατάλληλα εδάφη, ώστε να απαντήσει αποτελεσματικά στην αναγκαιότητα διαβίωσης-επιβίωσης της τοπικής κοινωνίας. Έτσι, η παραγωγή οδηγείται αναγκαστικά στην αξιοποίηση κάθε τοπικής πλουτοπαραγωγικής πηγής.

Υποστηρίζει τον καταμερισμό της εργασίας. Το ποσοστό συμμετοχής της γεωργικής γης, της δασικής έκτασης και των βοσκοτόπων δεν είναι το ίδιο στην οργάνωση του γεωγραφικού χώρου κάθε ορεινής κοινότητας. Για παράδειγμα, τα Βλαχοχώρια διαθέτουν στην κοινοτική τους έκταση εκτεταμένους βοσκότοπους και μεγάλες δασικές εκτάσεις. Αντίθετα, οι βοσκότοποι και τα δάση είναι περιορισμένα στη ζώνη της δρυός.

Ενδυναμώνει τις υποδομές. Η αύξηση του πληθυσμού στις ορεινές περιοχές προσανατολίζει τις τοπικές κοινωνίες στην αναζήτηση νέων ασχολιών (π.χ. οικοδομική, ξυλογλυπτική, ζωγραφική, εμπόριο, μεταφορές, εκπαίδευση, ιεροσύνη, μουσική, αρτοποιία, σιδηρουργία, ραπτική, υφαντική, χρυσοχοΐα κλπ.). Η εισαγωγή των νέων ασχολιών στην οργάνωση του γεωγραφικού χώρου ενδυναμώνει τις υποδομές του παραγωγικού συστήματος.

Ενισχύει τους δεσμούς ανάμεσα στις ανθρωπογεωγραφικές ενότητες και υποενότητες της ευρύτερης περιοχής. Μια από τις στερεότερες βάσεις της γεωγραφίας της

βόρειας Πίνδου είναι η οργάνωση της κοινοτικής έκτασης. Σ' αυτό το πρότυπο στηρίζονται όλες οι σχέσεις των κοινωνικών ομάδων της με τον γεωγραφικό τους περίγυρο. Από γεωγραφική άποψη, τόσο η αυτοτέλεια του συστήματος όσο και η ολοκληρωμένη μορφή του, δεν στηρίζει μόνο τους δεσμούς συγγένειας, κουμπαριάς κλπ. της οικογένειας και της κοινωνικής ομάδας, αλλά αναπτύσσει και —κυρίως— ενισχύει τους οικονομικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς και θρησκευτικούς δεσμούς ανάμεσα στις ανθρωπογεωγραφικές ενότητες και υποενότητες.

Αναγγέλλει την προβιομηχανική εποχή. Η διαδικασία οργάνωσης του κοινοτικού χώρου ολοκληρώνεται ουσιαστικά στα τέλη του 18ου αιώνα με τη μεταστροφή της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας στις καινούργιες ασχολίες. Τα διάφορα εργαστήρια μεταλλουργίας, υφαντικής, ραπτικής κλπ., οι υδρόμυλοι, οι μπαρουτόμυλοι, τα γάβια, οι οργανωμένες και κλειστές αγορές κλπ., καθώς και οι οργανωμένες συντεχνίες που ανθούν την εποχή αυτή, όχι μόνο θέτουν τις βάσεις της μεταποιητικής οικονομίας αλλά και προαναγγέλλουν την προβιομηχανική εποχή.

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Η αποσύνθεση του παλιού συστήματος οργάνωσης του γεωγραφικού χώρου της βόρειας Πίνδου αρχίζει ουσιαστικά στα τέλη του 19ου αιώνα. Η διαδικασία της αποδιοργάνωσης είναι αργή. Το παραδοσιακό σύστημα παραγωγής και η οργάνωση του γεωγραφικού χώρου συνεχίζουν να λειτουργούν για πολλά ακόμη χρόνια παράλληλα με τις νέες μορφές των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που αρχίζουν να εμφανίζονται δειλά-δειλά στην ανατολή του νέου αιώνα. Έτσι, οι παλιές εγκαταστάσεις, όπως περιγράφηκαν πιο πάνω, διατηρούνται με την παλιά μορφή και διάταξή τους στο γεωγραφικό χώρο σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι και τη δεκαετία του '50, οι μεταβολές στο γεωγραφικό χώρο της βόρειας Πίνδου, τόσο από περιοχή σε περιοχή όσο και από δεκαετία σε δεκαετία, είναι ελάχιστες και δεν αλλάζουν σημαντικά ούτε την οργάνωση αλλά ούτε και τη μορφή του. Σημαντικές ρήξεις στην οργάνωση του φυσικού χώρου παρουσιάζονται κυρίως μετά τη δεκαετία του '60, όταν αρχίζει μια περίοδος ριζικών αλλαγών στην αγροτική οικονομία, οι οποίες έχουν άμεσες επιπτώσεις στις εγκαταστάσεις και στην οργάνωση του ορεινού χώρου.

Οι βαλκανικοί πόλεμοι, η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών διαμορφώνουν μια νέα κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα. Τα έργα υποδομής και οι θεσμικές αλλαγές που ακολουθούν τα ιστορικά γεγονότα και τις

μετακινήσεις των πληθυσμών, διαμορφώνουν ένα νέο τοπίο στον αγροτικό χώρο. Στις πεδινές εκτάσεις αρχικά, και αργότερα στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας, τα αποστραγγιστικά έργα και οι αναδάσμοι μετατρέπουν το μέχρι τότε πολυσχιδές και αλσώδες τοπίο σε ένα καθαρά γεωμετρικό τοπίο. Ένα νέο τοπίο εμφανίζεται στον αγροτικό χώρο, που στον ορεινό χώρο μάλιστα είναι κακέκτυπο των ανοιχτών αγρών στις πεδινές εκτάσεις της χώρας. Στη γεωργική γη, που προκύπτει από τα αποστραγγιστικά έργα στις ορεινές λεκάνες και στις ελώδεις παράκτιες περιοχές, προτείνονται οι μηχανικές και εντατικές καλλιέργειες, γεγονός που δημιουργεί μια νέα κατάσταση πραγμάτων στον ορεινό και αγροτικό χώρο. Παράλληλα με τις πιο πάνω αλλαγές, η οικονομία του ορεινού χώρου κατευθύνεται γενικότερα σε μια νέα μορφή κτηνοτροφίας, πτηνοτροφίας, χοιροτροφίας και υδατοκαλλιέργειας ψαριών των γλυκών υδάτων, που είναι περισσότερο εντατική παρά εκτατική. Οι νέες προτάσεις, που έρχονται από την κεντρική διοίκηση της χώρας και παίρνουν τη μορφή εξωτερικών πιέσεων, εγκαθιστούν ένα νέο παραγωγικό σύστημα και μια νέα οργάνωση στο χώρο. Η νέα αγροτική πολιτική απαιτεί, ιδιαίτερα για τον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου, νέες μορφές αγροτικών εκμεταλλεύσεων, των οποίων οι εγκαταστάσεις, συγκρινόμενες με τις υπάρχουσες, είναι τελείως διαφορετικές.

Αλλά οι σύγχρονες αγροτικές εκμεταλλεύσεις και οι νέες εγκαταστάσεις τους στον ορεινό χώρο εξαρτώνται κι από ένα πλήθος εξωγενών παραγόντων. Τα ειδικά κτίρια, οι τεχνολογικοί εξοπλισμοί και τα οργανωμένα σφαγεία ή, ακόμη, οι βιομηχανικές ζωοτροφές, τα λιπάσματα και η ηλεκτρική ενέργεια, η επεξεργασία, η τυποποίηση, η συσκευασία, η διαφήμιση και η διακίνηση των νέων αγροτικών προϊόντων, καθώς και η εξειδικευμένη εργασία και η διοίκηση της σύγχρονης αγροτικής εκμετάλλευσης αποτελούν προϋποθέσεις και ανάγκες που καθορίζουν όχι μόνο τη μορφή ή το είδος των νέων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αλλά και τη θέση των εγκαταστάσεών τους στο φυσικό χώρο. Είναι μια νέα συνθήκη πραγμάτων για τη βόρεια Πίνδο, της οποίας οι εγκαταστάσεις δεν σχετίζονται πλέον με τις τοπικές ιδιαιτερότητες αλλά εξαρτώνται από τις οικονομικές προϋποθέσεις, τις τεχνολογικές ανάγκες και τις απαιτήσεις για εντατικοποίηση της παραγωγής. Εξάλλου, η σύγχρονη αγροτική εκμετάλλευση χωροθετείται πλέον κοντά σε κέντρα εμπορίας και κατανάλωσης των προϊόντων της, δηλαδή σε μικρά και μεγάλα αστικά κέντρα και, κατά συνέπεια, χάνει την αμεσότητά της και την ποιοτική σχέση της με τον αγροτικό χώρο. Οι νέες ανάγκες και απαιτήσεις αλλάζουν τη μορφή και τη δομή του ορεινού τοπίου αλλά και τη γεωγραφική κατανομή της αγροτικής εκμετάλλευσης.

Παράλληλα, ο παραδοσιακός τρόπος παραγωγής αποδυναμώνεται σημαντικά και οι εγκαταστάσεις εγκαταλείπονται. Ως προς αυτό αναφέρουμε παραδειγματικά: α) τους υδρόμυλους και τα αλώνια, τα οποία για τελευταία φορά λειτουργούν στα χρόνια

της κατοχής, β) τα νεροπρίονα, τα οποία εγκαταλείπονται οριστικά τη δεκαετία του '60, γ) τα λιθόστρωτα μονοπάτια και τα πέτρινα γεφύρια, που χάνουν τη χρήση τους, όπου κατασκευάζεται νέο οδικό δίκτυο και σύγχρονες γέφυρες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Μεταξύ άλλων, οι σύγχρονες μεταφορές ανθρώπων και προϊόντων, που τώρα πια εκτελούνται με αυτοκίνητα, καταργούν τελείως τα χάνια και μειώνουν αισθητά τον αριθμό των φορτηγών ζώων. Οι γεωργικές εργασίες γίνονται με μηχανικά μέσα και δίνουν τέλος στα φορτηγά και στα ζώα οργώματος. Αλλά και τα μοναστήρια δεν συμμετέχουν πια στο σύγχρονο παραγωγικό σύστημα. Η εγκατάλειψη του οικονομικού ρόλου τους αποδεικνύεται κι από τη διεκδίκηση, ακόμη και σήμερα, των μοναστηριακών γαιών από το Ελληνικό Δημόσιο, αγροκτημάτων τέτοιας εκτάσεως που καταδεικνύει, συν τοις άλλοις, το μέγεθος της συμμετοχής τους στην οικονομία. Τα κτίρια και κυρίως τα κτήματα και οι παραγωγικές εγκαταστάσεις τους εγκαταλείπονται, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση και του αριθμού των μοναχών. Σταδιακά, λοιπόν, όλες οι εγκαταστάσεις του παλιού παραγωγικού συστήματος χάνουν τη χρήση τους και γρήγορα μετά την άλλη εγκαταλείπονται, με αποτέλεσμα την αποσύνθεση των παραδοσιακών σχέσεων παραγωγής και της παλιάς οργάνωσης του χώρου της βόρειας Πίνδου.

Οι σύγχρονες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αφού έχουν πια χάσει την άμεση σχέση με το γεωγραφικό τους περίγυρο, φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι μπορούν να εγκατασταθούν σε οποιοδήποτε σημείο του αγροτικού χώρου. Εκ των πραγμάτων, βέβαια, οι νέες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αναζητώντας τις βέλτιστες ευνοϊκές συνθήκες για τις εγκαταστάσεις τους, επιλέγουν εκείνες τις θέσεις που, κατά το δυνατόν, βρίσκονται πιο κοντά σε πυκνοκατοικημένες περιοχές, δηλαδή στα μεγάλα αστικά κέντρα. Στον ευρύτερο όμως γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, στον οποίο βέβαια συμπεριλαμβάνεται και η βόρεια Πίνδος, αν εξαιρέσει κανείς τα Γιάννινα, ακόμη και σήμερα δεν υπάρχουν μεγάλα αστικά κέντρα. Θα πρέπει να διανύσει κανείς μίαν απόσταση 80-100 χιλιομέτρων ορεινού δρόμου για να συναντήσει ένα σχετικά μεγάλο αστικό κέντρο, γεγονός που δεν επιτρέπει σε νέες αγροτικές εκμεταλλεύσεις να εγκατασταθούν στην περιοχή. Η συγκέντρωση των νέων αγροτικών εκμεταλλεύσεων κοντά στα αστικά κέντρα, που συμπαρασύρει και τους ανθρώπους, δημιουργεί μια νέα δημογραφική και οικονομική κατάσταση στον ορεινό χώρο, ο οποίος, από τη φύση του, στηρίζεται στη διάσπαρτη και όχι στη συγκεντρωτική γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού του. Κατά συνέπεια, η βόρεια Πίνδος, στερούμενη μεγάλων πόλεων, δεν ευνοείται από το νέο παραγωγικό σύστημα.

Οι τεχνικοί και τεχνολογικοί παράγοντες μεταβάλλουν τη μορφή των κτιρίων της σύγχρονης εγκατάστασης, η οποία εκφράζεται στο χώρο σημειακά. Τα ιχθυοτροφεία, τα βουστάσια, τα πτηνοτροφεία και τα ποιμνιοστάσια, αλλά και τα ανθοκήπια και τα διάφορα θερμοκήπια γεωργικής παραγωγής δεν είναι παρά ένα κτίριο, που εκφράζεται

σημειακά στον αγροτικό χώρο και που εισάγει μια νέα λογική στην οργάνωσή του. Τα ορεινά χωριά της βόρειας Πίνδου, όμως, έτσι όπως διαμορφώθηκαν στους νεότερους ιστορικούς χρόνους, αδυνατούν από τη φύση τους να απαντήσουν σ' αυτή τη λογική της μονοσήμαντης μορφής και σημειακής έκφρασης των εγκαταστάσεων στο χώρο. Η σύγχρονη λοιπόν οργάνωση του γεωγραφικού χώρου και οι νέες αγροτικές εκμεταλλεύσεις έχουν ως άμεσα και δυσμενή επακόλουθα για τις ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου την οριστική εγκατάλειψη των παλιών εγκαταστάσεων και την απουσία νέων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, πράγμα που επιβεβαιώνεται δημογραφικά από την πληθυσμιακή συρρίκνωσή τους και στατιστικά από την εγκατάλειψή τους.

Πέρα όμως από τα δημογραφικά και στατιστικά στοιχεία, τα οποία παρουσιάζουν ποσοτικά το πρόβλημα της συρρίκνωσης του αγροτικού χώρου, το τοπίο στη βόρεια Πίνδο καταγράφει βαθύτερες πτυχές του προβλήματος και η ανάγνωσή του προσφέρει καλύτερες εξηγήσεις του φαινομένου. Η ανάκαμψη του δάσους, για παράδειγμα, που παρουσιάζεται τα τελευταία χρόνια στην περιοχή, οφείλεται στις νέες σχέσεις παραγωγής αλλά και στη σταδιακή μείωση ως και την οριστική εγκατάλειψη των παλιών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και εγκαταστάσεων. Το ξύλο και τα ξυλοκάρβουνα παύουν πια να είναι η βασική πηγή ενέργειας. Η κατανάλωσή τους περιορίζεται σημαντικά, με ευεργετικά αποτελέσματα για το δάσος. Η γεωργία αναπτύσσεται πια μόνο στις αποστραγγισμένες ορεινές λεκάνες της περιοχής και οι εγκαταλελειμμένοι αγροί των ορεινών κοινοτήτων καταλαμβάνονται στην ουσία από το δάσος. Ακόμη, η μείωση της μετακινούμενης κτηνοτροφίας επιτρέπει την επέκταση του δάσους στους βοσκότοπους των χωριών, που βρίσκονται στην εξωδασική ζώνη. Μεταξύ άλλων, η εγκατάλειψη της πρακτικής του κλαδερού, που συνδυάζεται άμεσα με τη μείωση της οικόσιτης κτηνοτροφίας και γεωργίας στις κοινότητες της ζώνης της δρυός, παραχωρεί τώρα τους κατασκευασμένους αγρούς (χωράφια σε αναβαθμούς) στο δάσος. Όλες αυτές οι μεταβολές αναδεικνύουν ουσιαστικά τα σημεία τριβής και φυσικά τις ποιοτικές διαφορές μεταξύ του παλιού και του νέου παραγωγικού συστήματος. Επομένως, το τοπίο της βόρειας Πίνδου, που από αλσώδες ή περίφραχτο τα τελευταία τριάντα χρόνια μετατρέπεται σε ένα αμιγές δασικό τοπίο, στο οποίο, μάλιστα, επικρατούν συγκεκριμένα είδη δέντρων που επιλέγονται από τις σύγχρονες μεθόδους υλοτομίας, καταγράφει και αναδεικνύει, με έναν ιδιαίτερο τρόπο, τα σημεία τριβής και τις ποιοτικές διαφορές των παραγωγικών σχέσεων και των εγκαταστάσεων του ανθρώπου στον γεωγραφικό της χώρο.

Η σύγχρονη μορφή των αγροτικών εγκαταστάσεων, η σημειακή έκφρασή τους στο χώρο και η συγκέντρωσή τους αποτελούν πηγές ρύπανσης και επιβαρύνουν το φυσικό περιβάλλον. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος από τη μορφή και το είδος των νέων αγροτικών εκμεταλλεύσεων και εγκαταστάσεων

(π.χ. ένταση παραγωγής, ζωοτροφές, λιπάσματα, απόβλητα διαφόρων εκτροφείων κλπ.), θα μπορούσε να μειωθεί σε σημαντικό βαθμό αν η γεωγραφική κατανομή τους ήταν διάσπαρτη. Αυτό όμως δεν ισχύει για το νέο παραγωγικό σύστημα και τα περιβαλλοντικά προβλήματα που δημιουργεί είναι πολλά, έντονα και παραμένουν στην ουσία χωρίς κάποια ικανοποιητική λύση. Επομένως, η λύση των περιβαλλοντικών προβλημάτων θα πρέπει να αναζητηθεί στα σημεία τριβής των σύγχρονων εγκαταστάσεων με το γεωγραφικό χώρο, δηλαδή στην ποιοτική διαφορά ανάμεσα στην παλιά και νέα οργάνωση του αγροτικού χώρου.

Οι δυσμενείς επιπτώσεις των νέων αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των εγκαταστάσεών τους στον αγροτικό χώρο δεν εντοπίζονται μόνο στα βιολογικά, χημικά ή αισθητικά περιβαλλοντικά προβλήματα. Στην περίπτωση της Ηπείρου, και ειδικότερα της βόρειας Πίνδου, το νέο παραγωγικό σύστημα συμπύσσει τις τρεις οριζόντιες εδαφικές ζώνες, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην πάροδο του χρόνου, σε μια ενιαία εδαφική ζώνη, που αρχίζει από τις ακτές του Ιονίου και φθάνει μέχρι τις υψηλές περιοχές των ορεινών όγκων της. Λόγω του νέου παραγωγικού συστήματος και της νέας οργάνωσης του γεωγραφικού χώρου, η περιοδική παρουσία του ανθρώπου —από τη δεκαετία του '80 και μετά— ελαχιστοποιήθηκε ακόμα και σ' εκείνα τα ορεινά χωριά που εγκαταλείπονταν, κατά παράδοση και κανόνα, τη μακρά περίοδο του ηπειρωτικού χειμώνα. Παράλληλα, οι σύγχρονες τεχνολογικές δυνατότητες και οι νέες οικονομικές ασχολίες, όπως για παράδειγμα ο τουρισμός, επιτρέπουν τη συνεχή διαβίωση του ανθρώπου σε χωριά, που δεν κατοικούνταν στο παρελθόν λόγω καιρικών και οικονομικών συνθηκών. Συνέπεια αυτών των μεταβολών είναι η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, να παρουσιάζει την εικόνα ενός ορεινού χώρου στον οποίο, σε αντίθεση με το παρελθόν, ο άνθρωπος είναι παρών καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Η σύμπτυξη των τριών ζωνών, βέβαια, θα ήταν χωρίς σημασία αν δεν είχε σαν αποτέλεσμα την ομοιομορφία ή —με άλλους όρους— την πολιτισμική ισοπέδωση της Ηπείρου.

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι οι σύγχρονες εγκαταστάσεις στη βόρεια Πίνδο συγκροτούν μια νέα οργάνωση του γεωγραφικού χώρου, η οποία χαρακτηρίζεται από τα πιο κάτω σημεία:

Σηματοδοτεί τη μορφή της αγροτικής εκμετάλλευσης. Οι εγκαταστάσεις των σύγχρονων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τόσο από τις διαστάσεις τους όσο και από τα δομικά υλικά τους, προβάλλουν στο γεωγραφικό χώρο με διαφορετικό και πιο έντονο τρόπο από τις παλιές. Συγχρόνως, η αρχιτεκτονική των νέων εγκαταστάσεων (π.χ. ποιμνιοστάσια, σιλό, αποθήκες, συσκευαστήρια αγροτικών προϊόντων, πριστήρια, μετασχηματιστές ηλεκτρικής ενέργειας κλπ.) σηματοδοτεί με εύληπτο τρόπο τη σημερινή μορφή της αγροτικής εκμετάλλευσης.

Προσδιορίζει το χαρακτήρα της παραγωγής. Η νέα οργάνωση του αγροτικού χώρου παρουσιάζει έντονες γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Μάλιστα, στην υψηλή ζώνη των ορεινών όγκων το φαινόμενο είναι ακόμη εντονότερο. Τα μεγάλα αστικά κέντρα, στην περιφέρεια των οποίων συγκεντρώνονται οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις, βρίσκονται μακριά από τους ορεινούς όγκους και, κατά συνέπεια, οι σύγχρονες εγκαταστάσεις απουσιάζουν από εκτεταμένες περιοχές τους. Το σημερινό τοπίο της βόρειας Πίνδου εμφανίζει την εγκατάλειψη του γεωγραφικού χώρου από τον άνθρωπο και αποκαλύπτει, με έναν αρνητικό τρόπο, την ένταση της παραγωγής που έχει η σύγχρονη αγροτική εκμετάλλευση.

Καθορίζει τη μορφή του τοπίου. Η σύγχρονη οργάνωση του αγροτικού χώρου, που στηρίζεται στην ένταση της παραγωγής, διαφοροποιεί σημαντικά την εικόνα του ορεινού χώρου. Η πυκνότητα του πληθυσμού μειώνεται και επεκτείνεται η ενδοχωρά των αστικών κέντρων. Η εγκατάλειψη των παλιών και η απουσία των νέων εγκαταστάσεων στον ορεινό χώρο δημιουργούν μια νέα μορφή τοπίου. Σήμερα, στη θέση του περιφραχτού τοπίου της βόρειας Πίνδου προβάλλει ένα πιο οαστικό τοπίο.

Προϋποθέτει την εξειδικευμένη εργασία. Η εγκατάσταση και συγκέντρωση των σύγχρονων αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην περιφέρεια των αστικών κέντρων οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στην αναζήτηση της εξειδικευμένης εργασίας. Η λειτουργία των σύγχρονων αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι σχεδόν αδύνατη σε απομακρυσμένες ορεινές περιοχές, όπου απουσιάζει η εξειδικευμένη εργασία.

Απαιτεί τις απαραίτητες υποδομές και υπηρεσίες. Κατά την ίδρυση και λειτουργία της, η σύγχρονη αγροτική εκμετάλλευση εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων που δεν ελέγχονται από τον ίδιο τον αγρότη (π.χ. θεσμικό πλαίσιο, χρηματοδοτήσεις, επιχορηγήσεις, ζωοτροφές, λιπάσματα, διάθεση της παραγωγής κλπ.). Είναι αυταπόδεικτο ότι οι εξωγενείς παράγοντες απαιτούν μια οργάνωση του αγροτικού χώρου, της οποίας οι υποδομές και οι υπηρεσίες ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις προϋποθέσεις ίδρυσης (π.χ. υπηρεσίες γενικότερα, τράπεζες κλπ.) και στις ανάγκες λειτουργίας των σύγχρονων αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των εγκαταστάσεών τους (π.χ. μέσα επικοινωνίας, ενέργεια, μεταφορές).

Χρησιμοποιεί ηλεκτρική ενέργεια ή ορυκτά καύσιμα. Οι σύγχρονες αγροτικές εκμεταλλεύσεις απαιτούν και σύγχρονα δομικά υλικά, εξοπλισμούς και μορφές ενέργειας. Σήμερα, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι αδύνατον να λειτουργήσουν χωρίς ηλεκτρική ενέργεια και ορυκτά καύσιμα, που το επιβάλλει ο σύγχρονος εξοπλισμός τους.

Έχει την ανάγκη βιομηχανικών προϊόντων. Τα λιπάσματα και οι ζωοτροφές είναι τα βασικά βιομηχανικά προϊόντα που έχει ανάγκη η νέα αγροτική εκμετάλλευση. Ωστόσο, υπάρχει και ένα πλήθος βιομηχανικών προϊόντων (π.χ. χημικά ή διάφορα εξαρτήματα ηλεκτρικού, μηχανολογικού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού κλπ.), το οποίο

όχι μόνο αυξάνει τις βασικές ανάγκες της αγροτικής εκμετάλλευσης (λιπάσματα και ζωοτροφές), αλλά και τις επιβαρύνει κοστολογικά, κάνοντας ακριβότερα τα προϊόντα τους.

Αναζητά τα μεγάλα οικιστικά κέντρα. Οι εξωγενείς παράγοντες καθορίζουν τη θέση της σύγχρονης αγροτικής εκμετάλλευσης στη νέα οργάνωση του γεωγραφικού χώρου και τα μεγάλα αστικά κέντρα ευνοούν και εξυπηρετούν καλύτερα τους δυο παραπάνω λόγους.

Δημιουργεί προβλήματα στο περιβάλλον. Τα προβλήματα που δημιουργούν στο περιβάλλον οι σύγχρονες αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν με μικρή σχετικά δαπάνη και τεχνολογία. Η μονοσήμαντη όμως μορφή τους και η συγκέντρωση των εγκαταστάσεών τους αυξάνουν γεωμετρικά το μέγεθος των περιβαλλοντικών προβλημάτων και αλλάζουν σημαντικά τη μορφή τους και, επομένως, την τεχνολογία και το κόστος αντιμετώπισής τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι κατά φυσικό τρόπο οι παλιές εγκαταστάσεις στη βόρεια Πίνδο αφορούν, εν πρώτοις, στις σχέσεις του ανθρώπου με το γεωγραφικό του περίγυρο. Η μορφή και το είδος των εγκαταστάσεων εκφράζει την εποχή και η δομή τους αποτυπώνεται στο χώρο και εγγράφεται στο τοπίο του. Η ποιότητά τους όμως εντοπίζεται στην οργάνωση της κοινοτικής έκτασης του ορεινού χώρου, η οποία διακρίνεται από τη μορφολογική διάσπαση και τη διασπορά των εγκαταστάσεων, σε σύγκριση με τη σύγχρονη οργάνωση, που αναγνωρίζεται από τη συνεκτική μορφή και τη συγκέντρωσή της. Ο γεωγραφικός χώρος οργανώνεται σύμφωνα με το παραγωγικό σύστημα και τα σημεία τριβής των εγκαταστάσεων εντοπίζονται στον τρόπο οργάνωσής του. Οι παλιές εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου ταυτίζονται με ένα συγκεκριμένο τόπο, τοπίο και περιοχή, ενώ οι σύγχρονες εγκαταστάσεις λειτουργούν σ' έναν απρόσωπο οικονομικό χώρο, περιφερειακό, εθνικό ή πολλές φορές και διεθνή. Και στις δύο περιπτώσεις επικρατεί μια λογική οργάνωσης του αγροτικού ορεινού χώρου, η οποία περιέχει και το στοιχείο που χαρακτηρίζει τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων με το γεωγραφικό τους περίγυρο, το οποίο, ανεξάρτητα από την όποια στάση απέναντί του, δεν αξιολογείται ποσοτικά, αλλά ποιοτικά. Η πρώτη λογική συνδέει τον άνθρωπο άμεσα και αρμονικά με το φυσικό του περίγυρο, προσφέροντάς του παράλληλα μια τοπική ιδιαιτερότητα, ενώ η δεύτερη του αφαιρεί αυτή τη δυνατότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Max Derruau, 1987, *Ανθρωπογεωγραφία*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
2. Pierre George, 1974, *Dictionnaire de la Géographie*, Paris, P.U.F..
3. Μιχάλης Η. Αράπογλου, 1981, «Ζαγόρι: μηχανισμοί λειτουργίας ενός ελληνικού ορεινού χώρου», ανέκδοτη διατριβή, Γαλλία, Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre.
4. Κώστας Π. Λαζαρίδης, 1972, *Η ατομική ιδιοκτησία στο Ζαγόρι* (η μια πλευρά του δασικού μας ζητήματος), Γιάννινα, Μικρή Ζαγοριακή Βιβλιοθήκη, αρ. 9.
5. Βασίλης Νιτσιάκος-Μιχάλης Αράπογλου-Κώστας Καρανάτσης, 1998, *Πολιτισμική γεωγραφία του νομού Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
6. Henri Lefebvre, 1974, *La production de l'espace*, Paris, éditions anthropos.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η ιστορικότητα του τόπου. Χρήσεις και μεταμορφώσεις του φυσικού χώρου σε δύο ορεινές κοινότητες της Βαλκανικής: συγκριτική προσέγγιση*

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ-ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ είναι αρκετά παλιά στις κοινωνικές επιστήμες. Αρκεί να θυμίσουμε το διάλογο ανάμεσα στη Γεωγραφία (εκπροσωπούμενη από τον γερμανό Ratzel) και την Κοινωνιολογία (εκπροσωπούμενη από τον γάλλο Durkheim) για τη σχέση «Societe-milieu». Πρόκειται ουσιαστικά για τη γνωστή διαμάχη ανάμεσα στον οικολογικό νετεριανισμό, που θεωρεί ότι το οικολογικό πλαίσιο καθορίζει τον ανθρώπινο πολιτισμό και την αντίθετη άποψη, που θεωρεί ότι ο πολιτισμός επιβάλλει τη λογική του στη φύση και προσδίδει νόημα στο περιβάλλον, μια διαμάχη που λίγο-πολύ, με διαφορετικές μορφές, συνεχίζεται μέχρι σήμερα (Hirsch-O'Hanlon 1995: 1-27). Ενδιαφέρον είναι, επίσης, το γεγονός ότι αυτή η συζήτηση, παρότι κλίνει υπέρ της δεύτερης άποψης και έχει προωθήσει αρκετά τη διαλεκτική αντίληψη για τη σχέση «φύση-πολιτισμός», αναπαράγει ουσιαστικά τη διχοτομία, ακόμα και στο πλαίσιο προωθημένων ανθρωπολογικών θεωριών.

Στην Κοινωνική Ανθρωπολογία έχει επικρατήσει βεβαίως η άποψη περί κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής του περιβάλλοντος αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έχουν λυθεί και όλα τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει κάποιος, όταν καλείται να μελετήσει θέματα σχετικά μ' αυτό το ζήτημα. Πρέπει, επίσης, να πούμε ότι οι διάφορες επιμέρους θεωρήσεις και προσεγγίσεις της σχέσης «φύσης-πολιτισμού», «περιβάλλοντος-κοινωνίας» κ.ο.κ. και στο χώρο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας έχουν αφήσει αρκετά ερωτηματικά που σχετίζονται με την ίδια την άποψη για τον πολιτισμό, ο οποίος συνήθως αντιμετωπίζεται σαν κάτι έξω από τη φύση, ένα μέσο προσαρμογής σ' αυτήν ή —σε κάποιες περιπτώσεις— αποτέλεσμα της διαδικασίας οικειοποίησης της φύσης από τον άνθρωπο. Σε κάθε περίπτωση, οι δύο

* Η παρούσα μελέτη έγινε με τη συνεργασία της Βούλας Παπαπέτρου.

πραγματικότητες φαίνονται να είναι μάλλον ξεχωριστά μεταξύ τους πράγματα, που σχετίζονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, αλληλεπιδρούν, αλληλοκαθορίζονται κλπ.. Αυτό το γεγονός, άλλωστε, τροφοδοτεί τελευταία νέες κριτικές προσεγγίσεις, τόσο στον εν τη γενέσει κλάδο της Οικολογικής Ανθρωπολογίας, όσο και στον κλάδο της Ανθρώπινης και Πολιτισμικής Οικολογίας (Croll-Parkin 1992: 3-36 και Ingold 1992: 39-54). Οι κριτικές αυτές εστιάζονται βασικά στην αναπαραγωγή της διχοτομίας και οι πιο ριζοσπαστικές προτείνουν, μάλιστα, μια σπιριτουαλιστική εκδοχή της οικολογίας, ένα είδος πανθείσμου, στο πλαίσιο του οποίου, εκτός των άλλων, προωθείται και μια ολιστική προσέγγιση του θέματος (Croll-Parkin 1992: 3-9).

Όσον αφορά το τοπίο, ως έννοια έχει βέβαια τις καταβολές του στη ζωγραφική, όπου χρησιμοποιήθηκε από τους ζωγράφους ως τεχνικός όρος (στην αγγλική γλώσσα, για παράδειγμα, εισήχθη στο τέλος του 16ου αιώνα), αλλά προκύπτει ως αντικείμενο μελέτης, έστω και έμμεσα, στις πρώτες ακόμα εθνογραφίες πρωτόγονων λαών που έγιναν από κοινωνικούς ανθρωπολόγους. Οι περιγραφές των χώρων όπου ζουν οι υπό μελέτη κοινωνίες καταλήγουν πάντοτε σε αποδόσεις του τοπίου, όπως αυτό διαμορφώνεται, καθαγιάζεται, συμβολοποιείται και ταυτίζεται με τους ιθαγενείς, αποτυπώνοντας το σύνολο του πολιτισμού τους. Μάλιστα, όπως φαίνεται, ιδίως σε πιο πρόσφατες μελέτες, για τους ίδιους το τοπίο δεν είναι μια τυχαία συνάθροιση στοιχείων του φυσικού τους περιβάλλοντος, αλλά ένα πλαίσιο δομημένο από τη δική τους ιστορία και το συλλογικό τους μύθο, ένας τόπος αξεδιάλυτα συνυφασμένος με τη συλλογική τους υπόσταση (βλ. γενικά Croll-Parkin 1992, Hirsch-O' Hanlon 1995).

Ο Sauer, στη μελέτη του *The morphology of landscape* (1963), υποστήριζε ότι ο πολιτισμός είναι εκείνος που μετατρέπει το φυσικό τοπίο σε πολιτισμικό τοπίο. Αυτή η άποψη μπορούμε να πούμε ότι καθιερώθηκε σε αντιδιαστολή με εκείνη του οικολογικού ντετερμινισμού, ότι δηλαδή το φυσικό περιβάλλον καθορίζει τον πολιτισμό. Βεβαίως, από τότε μέχρι σήμερα τα πράγματα έχουν εξελιχθεί αρκετά στην ανθρωπολογία και το τοπίο δεν αντιμετωπίζεται στατικά, ως αποτέλεσμα της επιβολής του πολιτισμού πάνω στο φυσικό χώρο, αλλά περισσότερο ως μια πολιτισμική διαδικασία (Ingold 1992, Hirsch-O' Hanlon 1995). Επιπλέον, έχει ξεπεραστεί η άποψη που θεωρεί τον πολιτισμό ως μέσο προσαρμογής του ανθρώπου στη φύση, στο γενικότερο πλαίσιο αμφισβήτησης της διχοτομίας «άνθρωπος-φύση», και προωθείται μια ολιστική προσέγγιση, όπου πολιτισμός και περιβάλλον αντιμετωπίζονται ως μέρη ενός συνεχούς, ως αναπόσπαστα στοιχεία μιας ενιαίας διαδικασίας: ο πολιτισμός, δηλαδή, δεν αντιμετωπίζεται ως μια κατάσταση εξωτερική της φύσης, ως ένα μέσο προσαρμογής ή επιβολής σ' ένα φυσικό περιβάλλον που θέτει βέβαια τους δικούς του περιορισμούς.

Να σημειώσουμε, επίσης, ότι η συζήτηση τελευταία έχει προσλάβει διεπιστημονικές διαστάσεις. Ο Ingold, παραδείγματος χάριν, έχει επιστρατεύσει την Κοινωνική

Ψυχολογία του Gibson για να απαντήσει στο πρόβλημα της σχέσης «προσώπου-περιβάλλοντος», με την οποία υποκαθιστά τον γνωστό δυϊσμό «πολιτισμός-φύση» (1992).

Δεν είναι στις προθέσεις μας να μπούμε σε μια τέτοια θεωρητική συζήτηση. Με την παραπάνω εισαγωγή θέλουμε απλά να παρουσιάσουμε, έστω και συνοπτικά, τον θεωρητικό προβληματισμό που διέπει την πραγμάτευση του θέματός μας, που αφορά δύο συγκεκριμένα εμπειρικά παραδείγματα από το χώρο της Βαλκανικής. Θεωρούμε, μάλιστα, σκόπιμο να ξεκινήσουμε παραθέτοντας ένα μικρό απόσπασμα από μια εθνογραφική μελέτη του Keesing, που αφορά βέβαια κάποιους ιθαγενείς μακριά από τη βαλκανική χερσόνησο αλλά, με το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, μας δίνει ένα εξαιρετικό έναυσμα για τη δική μας παρουσίαση.

Το τοπίο του Kwaio φαίνεται σ' ένα ξένο μάτι σαν μια θάλασσα πράσινου, ένα πυκνό δάσος που σπάει περιοδικά από κήπους και την πρόσφατη δευτερεύουσα βλάστηση, και από καμιά περιστασιακή εγκατάσταση... Στα μάτια των Kwaio, αυτό το τοπίο δεν είναι ομηρημένο απλά από αόρατες γραμμές σε επώνυμα κομμάτια γης και σημεία εγκατάστασης· το βλέπουν ως τοπίο δομημένο από την ιστορία (Keesing 1982: 76, πρβλ. Hirsch 1995: 1-2).

Θα σας μιλήσουμε λοιπόν για την ιστορικότητα του τοπίου σε δύο κοινότητες, που ανήκουν σε διαφορετικές χώρες της Βαλκανικής, με βάση μια συγκριτική προσέγγιση των ιστορικών και εμπειρικών εθνογραφικών δεδομένων. Τα εμπειρικά δεδομένα καταγράφηκαν για το μεν Μπουλιαράτι της περιοχής Δρόπολης Αλβανίας στο πλαίσιο επανειλημμένων πολυήμερων επισκέψεων τα καλοκαίρια των ετών 1994 και 1995, για δε την Αρίστη της περιοχής Ζαχόριου Ελλάδας στο πλαίσιο επιτόπιας έρευνας ενταγμένης στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Archaeomedes II», κατά τα έτη 1996-1997. Θα παρουσιάσουμε, συγκεκριμένα, τις μεταμορφώσεις του φυσικού περιβάλλοντος στις δύο αυτές κοινότητες, μεταμορφώσεις που οφείλονται σε συγκεκριμένες ιστορικές εξελίξεις που άλλαξαν στην πορεία του χρόνου ριζικά τη σχέση των τοπικών κοινωνιών με το φυσικό τους περιβάλλον, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη χρήση και διαχείριση της γης και των φυσικών της πόρων.

Η συγκριτική αυτή μελέτη αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον από το γεγονός ότι οι δύο κοινότητες έχουν αρκετά κοινά ιστορικά χαρακτηριστικά, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1940, οπότε οι δύο χώρες, στις οποίες ανήκουν, εντάσσονται σε εντελώς διαφορετικά πολιτικά συστήματα και οι γενικότερες εξελίξεις σηματοδοτούν σημαντικές διαφοροποιήσεις και στις δύο περιπτώσεις. Έχουμε, δηλαδή, δύο συγκεκριμένα παραδείγματα που δείχνουν πώς η μακρο-ιστορία και το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο επηρεάζουν ή καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις των τοπικών κοινωνιών με το περιβάλλον τους και πώς, έτσι, το φυσικό τους τοπίο υφίσταται συγκεκριμένες μεταμορφώσεις.

Ξεκινάμε με το ιστορικό υπόβαθρο. Οι δύο κοινότητες ανήκαν σ' έναν ενιαίο χώρο καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, στο τέλος της οποίας η μεν Αρίστη εντάσσεται στην Ελλάδα με την απελευθέρωση της Ηπείρου το 1913, το δε Μπουλιάρτι, μετά από μια σειρά γεγονότων, εντάσσεται στην Αλβανία ως τμήμα της ελληνικής μειονότητας που προέκυψε μετά τη συγκεκριμένη διευθέτηση των συνόρων και την αναγνώριση —εκ μέρους της Αλβανίας— αυτής της εθνικής μειονότητας το 1921 (Κόντης 1994: 120-151). Παρά τις επιμέρους διαφορές που παρουσιάζουν οι δύο κοινότητες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, που έχουν σχέση κυρίως με τις τοπικές διαφοροποιήσεις ως προς το καθεστώς υποταγής —στο Ζαγόρι, για παράδειγμα, έχουμε καθεστώς αυτοδιοίκησης και απουσία τσιφλικικών σχέσεων, ενώ στη Δρόπολη η τσιφλικοποίηση και η παρουσία τοπικών μπέηδων σφράγισαν την τοπική ιστορία αυτής της περιόδου— μπορούμε να μιλάμε για κάποια κοινά βασικά χαρακτηριστικά πέρα από το γεγονός της ελληνικότητας. Και οι δύο κοινότητες χαρακτηρίζονται ιστορικά από τη μεγάλη κινητικότητα του ανδρικού πληθυσμού, που ασχολείται κυρίως με το εμπόριο σε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα της Βαλκανικής και πέραν αυτής αλλά και από την παρουσία κατά την τελευταία περίοδο μορφωμένων ανθρώπων και επαγγελματιών, ο ρόλος των οποίων συντελεί στην ανάπτυξη ενός κοινωνικού και πολιτιστικού κλίματος διαφορετικού από εκείνο που επικρατούσε σε καθαρά αγροτοποιομενικές κοινότητες και ιδιαίτερα σ' εκείνες που είχαν από ένα σημείο και μετά τσιφλικοποιηθεί (Πέτσας-Σαραλής 1987, Γ.Κ.-Χ.Γ. Καλυβόπουλος 1975).

Αξίζει να σημειώσουμε, επίσης, ότι κατά το 18ο και 19ο αι. ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού κι από τα δύο χωριά βρίσκεται εγκατεστημένο σε άλλα σημεία της Βαλκανικής, από την Αρίστη κυρίως στη Σερβία, ενώ από το Μπουλιάρτι στην Πόλη, ένα φαινόμενο που συνεχίστηκε επεκτεινόμενο αργότερα και στις υπερπόντιες χώρες (κυρίως στις ΗΠΑ). Σημαντική τομή ως προς αυτό υπήρξε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και τα γεγονότα που ακολούθησαν, οπότε κλείνουν τα σύνορα ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες και εκ των πραγμάτων διασπάται οριστικά η ενότητα του χώρου, μια ενότητα που συνέχισε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να υπάρχει ακόμα και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την οριστική χάραξη των συνόρων ανάμεσα στα νεοσύστατα εθνικά κράτη. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, το γεγονός ότι η παροιμία των Αρτσιστινών στη Σερβία, με κύριο κέντρο το Ποζάρεβατς, αποκλείεται σ' αυτό το χώρο και επανασυνδέεται ουσιαστικά μετά την κατάρρευση των προηγούμενων καθεστώτων, όπως επίσης χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα των Σαρακατσάνων ημι-νομάδων κτηνοτρόφων που βρίσκονταν στη Βουλγαρία κατά την εποχή των γεγονότων και έμειναν οριστικά εκεί, καθώς διασπάστηκε ο ενιαίος χώρος στο πλαίσιο του οποίου μετακινούνταν με τα κοπάδια τους.

Το 1950, λοιπόν, αποτελεί ένα σημαντικό χρονικό όριο, διότι είναι η χρονιά αμέσως

μετά τα μεγάλα γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή των κομμουνιστικών καθεστώτων στις περισσότερες χώρες της Βαλκανικής. Ουσιαστικά μόνο η Ελλάδα (αν εξαιρέσουμε και την Τουρκία) έμεινε έξω από αυτό το σύστημα, αφού εδώ ο εμφύλιος πόλεμος χάθηκε από την αριστερή παράταξη. Είναι αρκετά ενδεικτικό το γεγονός ότι στην Ελλάδα γίνεται λόγος για «σιδηρούν παραπέτασμα», που δεν εκφράζει παρά τα αδιάβατα τείχη που υψώθηκαν ανάμεσα σ' αυτή και τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Και ενώ η Ελλάδα συνέχισε κατά τα άλλα να είναι μια χώρα ανοικτή, γνωρίζοντας μάλιστα ένα νέο ρεύμα μετανάστευσης που σημάδεψε τη νεότερη ιστορία της, η Αλβανία οδηγείται σ' έναν αυστηρό απομονωτισμό, σε μια εσωστρέφεια που υπήρξε καθοριστική και για την εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών.

Υιοθετούμε λοιπόν το 1950 ως ένα χρονικό όριο για τη συγκριτική μελέτη ανάμεσα στις δύο κοινότητες, εξετάζοντας και στις δύο περιπτώσεις τις αλλαγές που συνέβησαν στη σχέση κοινωνίας-περιβάλλοντος και πιο συγκεκριμένα τις μεταμορφώσεις του τοπίου που προέκυψαν από τις αλλαγές στις χρήσεις της γης και των φυσικών της πόρων.

Ξεκινάμε με την Αρίστη. Η Αρίστη ανήκει στην ανθρωπογεωγραφική και πολιτισμική ενότητα του Ζαγορίου, μια περιοχή γειτονική της Κόνιτσας και αρκετά κοντά στα Γιάννινα, την πρωτεύουσα της Ηπείρου. Αποτελεί μία κοινότητα με τον διπλανό οικισμό Βίκο, 2 χλμ. βορειοδυτικά. Ο φυσικός της χώρος χαρακτηρίζεται από την επιβλητική παρουσία της κορυφής Γκαμήλα, την εντυπωσιακή χαράδρα του Βίκου και τον ποταμό Βοϊδομάτη που τη διασχίζει, περνά δίπλα από τον οικισμό, για να ανταμώσει τον Αώο στον κάμπο της Κόνιτσας, να διασχίσει τα ελληνο-αλβανικά σύνορα και να χυθεί στην Αδριατική. Γεωγραφικά, η θέση στην οποία είναι κτισμένο το χωριό αποτελεί ένα φυσικό πέρασμα από το βορρά προς το νότο, και αντίστροφα, και χάρη σ' αυτή τη στρατηγική θέση έπαιξε στο παρελθόν σημαντικό ρόλο, γεγονός που έχει αποτυπωθεί στους αρχαιολογικούς του χώρους.

Η κοινοτική έκταση της Αρίστης απλώνεται από τη χαράδρα του Βίκου, που αποτελεί ένα φυσικό όριο προς ανατολάς, μέχρι τις πηγές του ποταμού Καλαμά, νοτιοδυτικά, μια περιοχή 29 χλμ.. Από αυτά, σήμερα τα 23 χλμ. είναι ουσιαστικά βοσκότοποι, ενώ μόνο 2,3 χλμ. χρησιμοποιούνται ως καλλιεργήσιμη γη. Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο 650 μ. και απέχει 50 χλμ. από τα Γιάννινα, το διοικητικό και εμπορικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Βρίσκεται επίσης σε απόσταση 15 χλμ. από την εθνική οδό που ενώνει την Ήπειρο με τη δυτική Μακεδονία.

Ο μόνιμος πληθυσμός του χωριού σήμερα είναι γύρω στα 100 άτομα, ενώ στην επίσημη απογραφή του 1991 φαίνεται να είναι 209. Η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την ημέρα της απογραφής συνηθίζεται κάτοικοι των πόλεων να πηγαίνουν να απογράφονται στα χωριά τους, για να τύχουν έτσι μεγαλύτερης κρατικής οικονομικής υποστήριξης. Παρατηρείται, επίσης, μια διακύμανση του πληθυσμού ανάμεσα στους

χειμερινούς και τους θερινούς μήνες, συγκεκριμένα κατά τους θερινούς μήνες ο πληθυσμός σχεδόν τριπλασιάζεται, καθώς έρχονται να παραθερίσουν αρκετοί χωριανοί της διασποράς στο χωριό. Σύμφωνα με τα στοιχεία των επίσημων απογραφών, η δημογραφική εξέλιξη της Αρίστης από τις αρχές του αιώνα ως το 1991 παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα:

Έτος	Πληθυσμός
1901	871
1928	458
1940	424
1951	438
1961	329
1971	204
1981	227
1991	209

Είναι αρκετά εμφανής η δραστική μείωση του πληθυσμού μεταξύ 1901 και 1928, χρονική περίοδο κατά την οποία απελευθερώθηκε η περιοχή από την οθωμανική κυριαρχία (1913), όπως επίσης είναι σημαντική η πτώση κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μετά δηλαδή τη λήξη του εμφυλίου πολέμου (1946-49), χωρίς σημάδια ανάκαμψης μέχρι σήμερα. Τα δεδομένα γίνονται πιο δραματικά εάν λάβουμε υπ' όψιν την παρατήρηση ότι ο πραγματικός πληθυσμός, όσον αφορά τουλάχιστον τις δύο τελευταίες απογραφές, είναι σχεδόν ο μισός απ' αυτόν που εμφανίζεται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι σε επιτόπια έρευνα που έγινε το 1991 σε 51 χωριά της ευρύτερης περιοχής, ο πληθυσμός που καταγράφηκε ως μόνιμος ήταν 4.446, ενώ στα στοιχεία της ΕΣΥΕ παρουσιάζεται 8.588 (Νιτσιάκος 1995: 151-215).

Γενικά, η Αρίστη είναι μια ορεινή κοινότητα με έντονο δημογραφικό πρόβλημα και οίχως παραγωγικές δραστηριότητες που να επιτρέπουν να συγκρατήσει νεανικό πληθυσμό στο χωριό. Διαθέτει, ωστόσο, δύο συγκριτικά πλεονεκτήματα, το φυσικό περιβάλλον και την πολιτισμική κληρονομιά, τα οποία γίνεται προσπάθεια να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο της αγροτουριστικής και οικοτουριστικής ανάπτυξης, που προωθείται μέσω εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Σημειωτέον ότι ένα τμήμα της κοινοτικής έκτασης είναι μέσα στα όρια του Εθνικού Δρυμού Βίκου-Αώου και ότι από το 1979 ο οικισμός έχει κηρυχτεί παραδοσιακός και διατηρητέος.

Όσον αφορά τις κοινωνικές και πολιτικές δομές, πρέπει να αναφέρουμε ότι η δημογραφική αποψίλωση, η κοινωνική αποσύνθεση και η πολιτισμική και πολιτική αποδύ-

νάμωση της κοινότητας την έχουν οδηγήσει σε μια σχέση πλήρους εξάρτησης από εξωτερικούς μηχανισμούς, σε μια δυσυπόστατη ύπαρξη, αφού ένα τμήμα της ζει και ενεργοποιείται κυρίως στα Γιάννινα και είναι αυτό που ουσιαστικά καθορίζει τις τύχες της. Ανάμεσα στα δύο τμήματα υπάρχουν, μάλιστα, συγκεκριμένες συγγενειακές και πελατειακές σχέσεις, τέτοιες που καθιστούν τον προσδιορισμό των μεταξύ τους ορίων αδύνατο. Αυτό, ανάμεσα στα άλλα, σημαίνει την κυριαρχία πια στο χωριό αστικών ηθών και αντιλήψεων, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτισμικής κληρονομιάς, ένα ζήτημα που προσλαμβάνει και οικονομική διάσταση στο πλαίσιο των νέων μορφών ανάπτυξης και των ποικίλων προγραμμάτων που προωθούνται προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι εξηγούνται, βεβαίως, και οι συγκρούσεις που παρατηρούνται πρόσφατα, κυρίως με τους κτηνοτρόφους της περιοχής, οι οποίοι είναι ίσως οι τελευταίοι εκπρόσωποι του «παλιού κόσμου», φορείς διαφορετικών ηθών και αντιλήψεων.

Το 1950, όπως ήδη αναφέραμε, είναι ένα χρονικό σημείο-τομή, τόσο στην εθνική όσο και στην τοπική ιστορία της περιοχής. Το τέλος του εμφυλίου πολέμου, κατά τον οποίο η Ήπειρος υπήρξε το επίκεντρο των εχθροπραξιών, βρίσκει την περιοχή αυτή με έντονα τα σημάδια της καταστροφής και τον πληθυσμό της, στο μέτρο που δεν εκπατρίστηκε με τη λήξη του πολέμου, να παίρνει στη συνέχεια το δρόμο της μετανάστευσης στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Τα χωριά αρχίζουν να ερημώνουν και οι προηγούμενες κοινωνικές και οικονομικές δομές καταρρέουν. Από τον κανόνα αυτό δεν θα εξαιρεθεί η Αρίστη. Οι νέες πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές εξελίξεις οδηγούν την κοινότητα στην παρακμή και την αποσυνθεση, μια κατάσταση που θα διαρκέσει μέχρι τα τελευταία χρόνια, κατά τα οποία αρχίζει μια νέα —απ' ό,τι φαίνεται— περίοδος, που χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες ανάπτυξης, με άξονα κυρίως τον τουρισμό.

Οι αλλαγές αυτές είχαν σημαντικές επιπτώσεις στη σχέση κοινωνίας-περιβάλλοντος, στο σύστημα γενικά οικειοποίησης του φυσικού χώρου και εκμετάλλευσης των πόρων του, γεγονός που σημαίνει ότι και το ίδιο το τοπίο υφίσταται μια μεταμόρφωση, αφού δεν είναι παρά προϊόν αυτών των σχέσεων, προϊόν της ιστορίας.

Να δούμε λοιπόν τι ακριβώς συνέβη, σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή η μεταμόρφωση του τοπίου, εξαιτίας των αλλαγών σε ό,τι αφορά την κοινωνική του χρήση. Κατά την περίοδο πριν το 1950, που θα την ονομάζουμε στο εξής προπολεμική, επικρατούσε στο χωριό το παρακάτω σύστημα κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης: Στο πλαίσιο μιας σχετικής αυτάρκειας των νοικοκυριών, κάθε οικογένεια κατείχε και καλλιεργούσε κάποιες γεωργικές εκτάσεις, μικρού κατά κανόνα μεγέθους, και εξέτρεφε έναν μικρό αριθμό ζώων. Το εισόδημα από αυτές τις δραστηριότητες συμπληρωνόταν από εκείνο των ξενιτεμένων ανδρών. Η καλλιέργεια της γης δεν περιοριζόταν στα σιτηρά αλλά υπήρχαν και καλλιέργειες αμπελιών και ποτιστικοί κήποι στην περιφέρεια του

οικισμού και μέσα σ' αυτόν, όπου καλλιεργούνται λαχανικά για οικιακή κατανάλωση. Οι καλλιέργειες ήταν στα χέρια των γυναικών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1914 μόνο δύο κάτοικοι δηλώνουν γεωργοί και κανέναν κτηνοτρόφος (Πέτσας-Σαραλής 1982: 265). Οι οικογένειες έσμιγαν τα ζώα τους συγκροτώντας κοινοτικά κοπάδια, τα οποία έβοσκαν μισθωμένοι («ρογιασμένοι») τσομπάνηδες, τρεις συνολικά, ένας τα πρόβατα, ένας τα γίδια κι ένας τα γελάδια.

Μιλάμε δηλαδή για ένα σύστημα μεικτής οικονομίας, με κύριο χαρακτηριστικό τη σχετική αυτάρχεια και τα έσοδα από τον ξενιτεμό του ανδρικού πληθυσμού. Η καλλιέργεια της γης ήταν καθήκον των γυναικών, η βοσκή των κοινοτικών κοπαδιών ανετίθετο σε μισθωτούς τσομπάνηδες, ενώ ανάμεσα στις δύο δραστηριότητες, τη γεωργία και την κτηνοτροφία, υφίστατο η γνωστή συμπληρωματικότητα, με κύριο χαρακτηριστικό τη χρήση των χωραφιών μετά τη συγκομιδή από τα κοπάδια, γεγονός που εξασφάλιζε και τη φυσική λίπανσή τους.

Ως προς τις χρήσεις γης, αυτή την περίοδο διακρίνουμε τους βοσκοτόπους μαζί με τα κλαδερά (συστάδες δέντρων των οποίων το κλαδί χρησιμοποιείται ως τροφή των ζώων το χειμώνα), τις καλλιέργειες των σιτηρών, τα αρπένια και τα κηπάρια. Αυτό το σύστημα αποτυπώνει τη σχέση κοινωνίας-φυσικού χώρου, δείχνοντας και την ισορροπία ανάμεσα στις οικονομικές δραστηριότητες, με βάση τις οποίες οι άνθρωποι εκμεταλλεύοντο το φυσικό τους περιβάλλον. Φαίνεται δε ότι σημαντικό ρόλο στη διατήρηση αυτής της ισορροπίας έπαιξε η ίδια η έξοδος του ανδρικού πληθυσμού, η οποία μάλιστα λειτούργησε και ως ένας σημαντικός μοχλός σταδιακού κοινωνικού και πολιτισμικού μετασχηματισμού της τοπικής κοινότητας. Το φαινόμενο της εξόδου του ανδρικού πληθυσμού από το σύστημα της αγροτοποικιμενικής οικονομίας είναι γενικευμένο στην Ήπειρο, παρουσιάζοντας μια ενδιαφέρουσα ποικιλομορφία στις αναζητήσεις ειδίκευσης, με κύριο χαρακτηριστικό την ανάπτυξη τεχνικών επαγγελμάτων στο πλαίσιο του συστήματος της συντεχνίας (μαστόροι, μαραγκοί, ζωγράφοι κλπ.).

Από το τέλος του εμφυλίου πολέμου και μετά, το όλο σύστημα αλλάζει, εξαιτίας των δημογραφικών, κοινωνικών και πολιτικών συνεπειών του πολέμου, μια αλλαγή που οδηγεί και σε σημαντικές αλλαγές σε ό,τι αφορά τις χρήσεις του φυσικού περιβάλλοντος, τις χρήσεις γης, γεγονός που σημαίνει και μια μεταμόρφωση του τοπίου.

Πρώτα απ' όλα, η δημογραφική αποψίλωση της κοινότητας οδηγεί στην αποσύνθεση του κοινωνικού της ιστού και στην κατάρρευση του τοπικού παραγωγικού συστήματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των προηγούμενων ιστορικών συνθηκών. Οι καλλιέργειες των σιτηρών εγκαταλείπονται, κυρίως λόγω της δραματικής μείωσης του πληθυσμού αλλά και λόγω των γενικότερων αλλαγών στη γεωργία, με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και μεθόδων, τη γενικότερη ανάπτυξη αυτού του τομέα στις πεδινές εκτάσεις σε εθνική κλίμακα και —φυσικά— λόγω της μικρής από-

δοσης των συγκεκριμένων καλλιεργειών. Τα αμπέλια, επίσης, εγκαταλείφθηκαν και τα λίγα που είχαν απομείνει καταστράφηκαν στη δεκαετία του '60 από τη φυλλοξήρα. Τα κηπάρια με τα λαχανικά, που βρίσκονταν στην περιφέρεια του οικισμού, γνώρισαν σταδιακά την ίδια εγκατάλειψη και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι το νερό από τις υπαίθριες βρύσες και πηγές μεταφέρθηκε στο κεντρικό δίκτυο ύδρευσης της κοινότητας. Τα κηπάρια που διατηρήθηκαν εντοπίζονται πια μέσα στον οικισμό, κυρίως στις αυλές των σπιτιών, όπου μαζί με τα λαχανικά υπάρχουν και καλλωπιστικά φυτά. Σήμερα, μόνο δύο κάτοικοι διατηρούν κηπάρια έξω από τον οικισμό.

Η ουσιαστική εγκατάλειψη της συστηματικής καλλιέργειας είχε ως συνέπεια τη μετατροπή των πρώην καλλιεργούμενων εκτάσεων σε βοσκοτόπους και κατ' επέκτασιν την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας ως κυρίαρχης δραστηριότητας αυτών που συνέχισαν να ζουν στο χωριό. Σήμερα, 32 κάτοικοι δηλώνουν κτηνοτρόφοι, από τους οποίους οι 10 διαμένουν στον οικισμό Βίκος και οι 7 στην Καλλιθέα, σε χαμηλό υψόμετρο και κοντά στη μεγάλη έκταση που παλιά καλλιεργείτο και τώρα χρησιμοποιείται κυρίως από τους κτηνοτρόφους. Τις τελευταίες δεκαετίες δεν υπάρχει κοινοτικό κοπάδι, αλλά η οικόσιτη κτηνοτροφία συνεχίζεται από κάποια νοικοκυριά. Ο συνολικός αριθμός ζώων το 1996 ήταν 3.408 μικρά και 308 μεγάλα. Η διάθεση και χρήση των κοινοτικών βοσκοτόπων καθορίζεται κατ' αρχάς με απόφαση του κοινοτικού Συμβουλίου και μεταξύ των ίδιων των κτηνοτρόφων στη συνέχεια. Πύρω από αυτό το ζήτημα προκύπτουν συνήθως έντονες αντιθέσεις και μπορεί κανείς να βρει στο αρχείο της κοινότητας πλούσιο υλικό για τις διαμάχες ανάμεσα στους κτηνοτρόφους, το κοινοτικό Συμβούλιο και τις υπηρεσίες της Νομαρχίας.

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη κατά τη μεταπολεμική περίοδο έχει να κάνει με τις νέες αντιλήψεις σχετικά με το φυσικό περιβάλλον και την κρατική παρέμβαση για την προστασία του. Το 1970 ιδρύεται ο Εθνικός Δρυμός Βίκου-Αώου και ένα μεγάλο μέρος της κοινοτικής έκτασης της Αρίστης εντάσσεται σ' αυτόν με όρους απόλυτης προστασίας, ενώ μια άλλη έκταση ορίζεται ως ζώνη ειδικών χρήσεων. Η νέα αυτή πραγματικότητα τις επόμενες δεκαετίες θα προσλάβει μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της τάσης «επιστροφής στις ρίζες» και θα συνδυαστεί με προγράμματα ανάπτυξης με άξονα τον τουρισμό και ιδιαίτερα τον αγρο- και οικο-τουρισμό, δημιουργώντας καινούργιες συνθήκες σε ό,τι αφορά τη σχέση τοπικής κοινωνίας-φυσικού περιβάλλοντος, με διαφαινόμενη την τάση επικράτησης ενός αστικού ήθους το οποίο εισάγεται απ' έξω τόσο από τους ίδιους τους αστικοποιημένους χωριανούς της διασποράς όσο και από διάφορους πολιτιστικούς ή οικολογικούς συλλόγους και οργανώσεις αλλά, προφανώς, και από το ίδιο τους τους τουρίστες. Η δεκαετία του '80 σημαδεύεται από τα προγράμματα ανάπτυξης του τουρισμού, ενώ η παρούσα δεκαετία από αυτά του οικο-τουρισμού. Όλα αυτά υπαγορεύουν νέες αντιλήψεις και νέες χρήσεις του φυσικού περιβάλ-

λοντος, με έμφαση στην οικολογική προστασία του, γεγονός που προκαλεί βεβαίως νέες συγκρούσεις με τους μόνιμους κατοίκους της κοινότητας και ιδιαίτερα τους «μεγαλοκτηνοτρόφους». Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Πρόγραμμα για την αποκατάσταση της λίμνης στην Καλλιθέα με σκοπό την ανάπτυξη του οικότουρισμού, για την υλοποίηση του οποίου έπρεπε οι κτηνοτρόφοι να στερηθούν μια μεγάλη έκταση που για πολλά χρόνια την εκμεταλλεύοντο παραγωγικά.

Συνολικά, διαπιστώνουμε μια γενική μεταμόρφωση του τοπίου, με κύρια χαρακτηριστικά την εγκατάλειψη των καλλιεργούμενων εκτάσεων και τη μετατροπή τους σε βοσκοτόπους και στη συνέχεια τη μετατροπή ενός τμήματος της κοινοτικής έκτασης σε προστατευόμενη ζώνη στο πλαίσιο ενός εθνικού δρυμού. Οι τάση δε που διαγράφεται για το μέλλον φαίνεται να ευνοεί περισσότερο χρήσεις που συνδέονται με την ορεινότητα και τον τουρισμό και λιγότερο με τις πρωτογενείς παραγωγικές δραστηριότητες.

Ας περάσουμε τώρα στο άλλο παράδειγμα, στην κοινότητα Μπουλιάρáτι στη νότια Αλβανία. Το Μπουλιάρáτι διοικητικά και ανθρωπογεωγραφικά ανήκει στο νομό Αργυροκάστρου και πολιτισμικά στην ενότητα της Δρόπολης, που αποτελεί και επαρχία του παραπάνω νομού. Η Δρόπολη είναι η πλέον γνωστή ενότητα χωριών της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, λόγω της γεωγραφικής της θέσης αλλά και της ιστορίας και των ιδιαίτερων τοπικών παραδόσεών της. Πρόκειται για μια ανθρωπογεωγραφική ενότητα που ορίζεται από μια μακρόστενη κοιλάδα και τα βουνά που την περιχλείουν. Ο γνωστός ως «κάμπος της Δρόπολης» εκτείνεται από βορρά προς νότο σε μήκος 40 περίπου χλμ. και πλάτος μέχρι 8 χλμ., από το Αργυρόκαστρο μέχρι τα βουνά Στουγάρα και Μουργκάνα στην ελληνοαλβανική μεθόριο. Η κοιλάδα αυτή επεκτείνεται βεβαίως και βορρά του Αργυροκάστρου μέχρι τα στενά του Τεπελενίου, αλλά τα χωριά της ελληνικής μειονότητας φτάνουν μέχρι το αλβανικό χωριό Λαζαράτι, που είναι και το τελευταίο χωριό που συναντά κανείς πριν φτάσει στο Αργυρόκαστρο.

Ο κάμπος της Δρόπολης, που διασχίζει ο ποταμός Δρύνος και οι παραπόταμοί του Σάγια και Ξεριά, είναι ζωσμένος δυτικά και ανατολικά από δύσβατα βουνά, μέ αποτέλεσμα η επικοινωνία με τις περιοχές πίσω από αυτά να γίνεται μέσα από τα λιγιστά στενά περάσματα, ένα γεγονός μεγάλης γεωπολιτικής σημασίας, καθώς ο κάμπος αποτελεί ουσιαστικά το αναγκαστικό φυσικό πέρασμα από τη Δύση και το Βορρά προς τον ελλαδικό χώρο (πρόκειται για το γνωστό ιστορικό δρόμο Τεπελένι-Κακαβιά-Καλπάκι). Στο νότο, όπως είπαμε, βρίσκονται τα βουνά Στουγάρα και Μουργκάνα, δυτικά, καθ' όλο το μήκος του λεκανοπεδίου, ορθώνεται η οροσειρά του Πλατοβουνίου (Ακροκεραύνια όρη), που χωρίζει τη Δρόπολη από την περιοχή του Δελβίνου και ανατολικά είναι τα βουνά Μακρύκαμπος και Ζωνάρια, που αποτελούν και το σύνορο με την περιοχή του Πωγωνίου. Από τα δύο περάσματα προς το Πωγώνι, το ένα είναι και το βασικό πέρασμα προς την Ελλάδα, δηλαδή της Κακαβιάς, περίπου ανάμεσα στα δύο

παραπάνω βουνά, και το άλλο είναι της Σούχας, κατά μήκος του ομώνυμου ποταμού, που αποτελεί μια εντυπωσιακή καταπράσινη χαράδρα ανάμεσα στον Μακρύκαμπο, τα βουνά της Λιντζουριάς και τη Νεμέρτσικα στο βάθος. Μέσα απ' αυτό το στενό επικοινωνεί το τμήμα του Πωγωνίου που ανήκει στην Αλβανία με το Αργυρόκαστρο.

Τα χωριά της Δρόπολης είναι παρατεταγμένα κατά μήκος του κάμπου της στις πλαγιές των γύρω βουνών, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και με τρόπο που παρέχει σε κάθε χωριό τη δυνατότητα εκμετάλλευσης μιας ζώνης καλλιεργήσιμης γης στον κάμπο αλλά και μιας αντίστοιχης στο βουνό, έτσι ώστε όλη η λεκάνη να τέμνεται κάθετα από ομοιόμορφες ζώνες και τα χωριά να μπορούν να συνδυάζουν τη γεωργία με την κτηνοτροφία στον κάμπο και στο βουνό αντίστοιχα.

Το Μπουλιαράτι είναι ένα από αυτά τα χωριά, από τα μεγαλύτερα, και βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κάμπου και περίπου στο μέσο. Όπως και τα περισσότερα χωριά, βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού διαθέτοντας μια κοινοτική έκταση επιμήκη από τον κάμπο μέχρι ψηλά στο βουνό, σ' ένα κεντρικό και καίριο σημείο της οποίας βρίσκεται ο οικισμός. Με βάση αυτό το οικολογικό δεδομένο οργανώθηκε ιστορικά η οικονομική ζωή της κοινότητας, αξιοποιώντας με τον καλύτερο τρόπο το συγκεκριμένο φυσικό της περιβάλλον. Ωστόσο, αυτή η σχέση, η σχέση της τοπικής κοινότητας με το φυσικό της περιβάλλον, επηρεαζόταν ή και καθυριζόταν στις διάφορες φάσεις της ιστορίας της από το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο ένταξής της, τις ιστορικές συνθήκες γενικότερα. Για παράδειγμα, η μεγάλη έξοδος, ο «ταξιδιωτισμός» του ανδρικού πληθυσμού κατά την ύστερη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας δεν προέκυψε απλά από κάποια δημογραφική στενότητα, από την αδυναμία του τόπου να εκθρέψει τον πληθυσμό του έτσι γενικά αλλά κυρίως από τις πολιτικές συνθήκες που επέβαλαν στην περιοχή την κυριαρχία οθωμανών γαιοκτημόνων και οδήγησαν τον τοπικό πληθυσμό σε μια κατάσταση κολλιγοποίησης και σε έντονη οικονομική εκμετάλλευση και κοινωνική καταπίεση. Τα ίχνη αυτής της ιστορικής πραγματικότητας είναι, εκτός των άλλων, αποτυπωμένα στο χώρο και τα τοπωνύμια, με κύρια «μνημεία» τις «κούλιες», τα πυργόσπιτα των μπέηδων και τα «κιοτσέκια», τις αποθήκες όπου συγκεντρωνόνταν τα δασύματα σε είδος, οι διάφοροι φόροι που πλήρωναν οι κολλίγοι. Τα κτίρια αυτά, σύμβολα μιας εποχής, γκρεμίστηκαν από τους κατοίκους (στο Μπουλιαράτι η Κούλια γκρεμίστηκε το 1944), έμειναν όμως τα τοπωνύμια αδιάψευστοι μάρτυρες αυτής της πραγματικότητας.

Ας δούμε όμως πιο συγκεκριμένα, σε γενικές πάντως γραμμές, ποια είναι η κοινωνική ιστορία του Μπουλιαρατιού, για να προσδιορίσουμε και την ιστορική τομή, με βάση την οποία θα προσεγγίσουμε τη μεταμόρφωση του τοπίου στο συγκεκριμένο χωριό, σύμφωνα με την αρχική μας πρόταση. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας φαίνεται ότι το Μπουλιαράτι έγινε τιμάριο κάποιου μπέη. Έτσι, οι κάτοικοι

του έγιναν κολλίγοι και οι εκτάσεις του πέρασαν στην κατοχή του. Εξαιρέθηκαν τα «βακούφια», δηλαδή οι εκκλησιαστικές περιουσίες και ως τέτοιες δηλώθηκαν και άλλες, με αποτέλεσμα να εξαιρεθεί ένα σημαντικό μέρος της κοινοτικής περιουσίας από την «τσιφλικοποίηση». Η κολλιγοποίηση πάντως σήμανε μια ιστορική φάση έντονης εκμετάλλευσης, μέσω του συγκεκριμένου φορολογικού συστήματος, και κοινωνική καταπίεση με ποικίλες διαστάσεις. Οι συνθήκες βελτιώθηκαν κάπως γύρω στα μέσα του 18ου αι., μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Το 1800 το χωριό βρίσκεται, σύμφωνα με τις πηγές, στα χέρια του Ταχέρ Μπέη από το Αργυρόκαστρο, φαίνεται μάλιστα ότι κατά την μεταπώληση σ' αυτόν καταγράφηκαν στο Κρατικό Κτηματολόγιο και τα σπίτια του χωριού. Το 1928, που γίνονταν οι ενέργειες για την εξαγορά, βρέθηκε αυτή η καταγραφή, στην οποία γίνεται αναφορά σε 80 «τσιφτσι χανέ», δηλαδή γεωργικά σπίτια (Καλυβόπουλος 1975: 63-85).

Κατά την τελευταία φάση της προηγούμενης ιστορικής περιόδου, γύρω στα 1800, εικάζεται ότι καταστράφηκαν τα δάση του χωριού από την ατυχή ξύλευση των μπέηδων, μια καταστροφή που συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια ακόμα και από ηθελημένες πυρκαϊές. Στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα αρχίζει το «τσιφλικικό» σύστημα να καταρρέει και οι χωρικοί εξαγοράζουν τα χωριά τους με τις αντίστοιχες περιουσίες, μια μεταβατική φάση που διήρκεσε ουσιαστικά μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα γεγονότα που ακολούθησαν, φάση κατά την οποία σταδιακά εξαλείφθηκαν από το χώρο τα σύμβολα της τσιφλικικής κυριαρχίας και αναμορφώθηκε συνολικά το σύστημα οργάνωσης του χώρου. Σύμφωνα με τις πηγές, το 1940 η περιουσία των Μπουλιαρατινών είχε φτάσει τα 2.000 στρέμματα. Πάντως, όλη αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από έντονες διαμάχες ανάμεσα στους χωρικούς και τους μπέηδες γύρω από το ζήτημα της γεωκτησίας και της χρήσης των βοσκοτόπων. Όλα αυτά μέχρι το 1946, που το Κόμμα Εργασίας του Εμβέρ Χότζα προωθεί την αγροτική μεταρρύθμιση. Τότε, κατά την πρώτη φάση η γη διανέμεται στους καλλιεργητές της σύμφωνα με το σύνθημα «η γη σ' αυτούς που την καλλιεργούν» και με βάση την αρχή της ισότητας, κατάσταση που διήρκεσε μέχρι το 1956, οπότε η γη πέρασε στους Συνεταιρισμούς. Αρχικά, κάθε χωριό είχε τον συνεταιρισμό του, ενώ στη συνέχεια έγιναν συνενώσεις (η Άνω Δρόπολη είχε τελικά έναν συνεταιρισμό) (Orjan Sjoberg 1991: 5-104 και Kristaq Pata-Myslym Osmani 1994: 85-89).

Να δούμε, λοιπόν, με όριο αυτές τις εξελίξεις, πώς αλλάζει η διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος και τι αλλαγές σημειώνονται στο τοπίο.

Το σύστημα διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος προπολεμικά χαρακτηριζόταν από την αρχή της συμπληρωματικότητας μεταξύ γεωργίας και κτηνοτροφίας, με μια άρτια εκμετάλλευση τόσο του κάμπου όσο και του βουνού αλλά και τη λογική της αυτοσυντήρησης των νοικοκυριών, που φρόντιζαν να έχουν, συν τοις άλλοις, κηπάρια και

αμπέλια για να καλύπτουν τις ανάγκες της οικιακής οικονομίας. Επίσης, όπως έχει ήδη σημειωθεί, υπήρχε η δυνατότητα εξόδου του ανδρικού πληθυσμού ως απάντηση σε ενδεχόμενη οικονομική στενότητα της εστιακής ομάδας αλλά και της γενικότερης δημογραφικής στενότητας της κοινότητας, έτσι ώστε να μην ασκείται εξαντλητική πίεση στους διαθέσιμους φυσικούς πόρους. Σ' αυτό το σύστημα, λοιπόν, μπορούμε να σχηματίσουμε τη μορφολογία του περιβάλλοντος χώρου, του ίδιου του τοπίου. Η κοινοτική έκταση είναι ουσιαστικά μια επιμήκης ζώνη, που εκτείνεται από την κορυφή του βουνού μέχρι το κέντρο του κάμπου και σε κεντρικό της σημείο, ανάμεσα στο βουνό και τον κάμπο, βρίσκεται ο οικισμός. Στον κάμπο έχουμε τη ζώνη των καλλιεργειών, τα χωράφια ήταν μάλιστα κατακερματισμένα σε περισσότερους από έναν κλήρους ανά οικογένεια, παρουσιάζοντας έτσι μια πολυμορφία και μια ποικιλία στο είδος και την ποιότητα των καλλιεργειών. Στο τέλος της ζώνης αυτής, και κάτω ακριβώς από τον οικισμό, βρίσκονταν τα αμπέλια σε προσήλιο και ξηρό μέρος, όπως ακριβώς χρειάζεται, ενώ γύρω από τον οικισμό υπήρχαν τα κηπάρια, τα αλώνια και μικρές καλλιέργειες καπνού. Στα χαμηλώματα του βουνού και ανατολικά του οικισμού εκτεινόταν το λειβάδι, ένας πολύ καλός βοσκότοπος, βακούφικος (αήκε στον Άι Λια), στον οποίο έβοσκαν ελεύθερα το χειμώνα τα πρόβατα και το καλοκαίρι τα βοοειδή. Πάνω από τον οικισμό, μετά τη ζώνη των κηπαρίων και των αλωνιών, βρίσκονταν τα κοινοτικά βοσκοτόπια, που εκτεινόταν μέχρι την κορυφή του βουνού στα σύνορα με τις άλλες γειτονικές κοινότητες.

Με την ίδρυση των συνεταιρισμών, στους οποίους πέρασε το σύνολο της έγγειας ιδιοκτησίας των κοινοτήτων, εκτός από ένα στρέμμα που δικαιούτο κάθε οικογένεια να διατηρήσει ως δική της ιδιοκτησία, το όλο σύστημα διαχείρισης και εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων αλλάζει, το σύστημα οργάνωσης του χώρου γενικά μεταβάλλεται, με αποτέλεσμα τη μεταμόρφωση του τοπίου.

Πριν περιγράψουμε αυτές τις αλλαγές, είναι χρήσιμες κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Πρώτα απ' όλα, είναι σημαντικό το γεγονός της συνένωσης των συνεταιρισμών σε μια υπερ-κοινοτική βάση, αφού διαμόρφωσε από μόνο του ευρύτερες χωρικές ολότητες υπερβαίνοντας τα παραδοσιακά όρια των κοινοτήτων και συμβάλλοντας έτσι και στην εμπέδωση φυσικά νέων σχέσεων και ίσως μιας διαφορετικής συνείδησης. Έπειτα, ο αποκλεισμός των συνόρων και η ίδια η έμφαση που δόθηκε στην αγροτική παραγωγή σήμανε μια εντατική εκμετάλλευση της γης, η οποία εκφράστηκε χαρακτηριστικά με το κομματικό σύνθημα «να σπείρουμε ακόμα και στην πέτρα». Η εντατικοποίηση της παραγωγής κορυφώθηκε στη δεκαετία του '60 σε όλη τη χώρα με την εφαρμογή εκτεταμένων προγραμμάτων αποξηράνσεων, αποψιλώσεων και διαμόρφωσης «ταρατσών» στα επικλινή ορεινά εδάφη, μια πραγματικότητα που άφησε έντονη τη σφραγίδα της στο τοπίο (Or. Sjober 1991: 82-93, Kr. Pata-M. Osmani 1994: 98).

Ο κάμπος, λοιπόν, της Δρόπολης πέρασε στον αντίστοιχο συνεταιρισμό και έτσι η δομή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων αλλά και τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά άλλαξαν. Έγιναν μεγάλα έργα αναδάσμου και αρδευτικά και η συνολική παραγωγή βασίστηκε στις ανάγκες του συνεταιρισμού και βεβαίως στον γενικότερο προσανατολισμό της κρατικής αγροτικής πολιτικής. Η προηγούμενη πολυμορφία και ποικιλία των καλλιεργειών του κάμπου, με τον ανόλογο πολυτεμαχισμό της γης, έδωσαν τη θέση τους σε μονοκαλλιέργειες και σε μεγάλες καλλιεργητικές ενότητες, μετασχηματίζοντας τη δομή και μεταβάλλοντας την αισθητική του τοπίου. Οι καλλιέργειες αυτές, βασικά σιτηρών, επεκτάθηκαν ακόμα και σε χώρους που πριν χρησιμοποιούντο ως βοσκότοποι, όπως το «λειβάδι» νοτιοανατολικά του χωριού, που οργώθηκε ολόκληρο αλλά «δεν κάρπισε», όπως λένε χαρακτηριστικά οι Μπουλιαρατινοί. Οι υπόλοιποι βοσκότοποι δόθηκαν επίσης στο συνεταιρισμό, που διαχειριζόταν και τα κοινά κηπάδια, και ιδρύθηκε μάλιστα συνεταιρισμός βοσκοτόπων που καθάριζε συστηματικά τους βοσκότοπους από τις ασφάκες και τα άλλα θαμνώδη φυτά, για να αυξάνεται η βοσκήσιμη έκταση, μια τακτική της οποίας οι συνέπειες στη μορφολογία αλλά και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του τοπίου γίνονται εύκολα αντιληπτές. Πρέπει να σημειώσουμε, επίσης, ότι και στους πιο ορεινούς βοσκότοπους, όπου υπήρχε δυνατότητα καλλιέργειας «ψωμότοπων», η γη οργώθηκε, όπως για παράδειγμα στις θέσεις Σέλλωμα και Γράβα. Στα ορεινά αυτά σημεία χρησιμοποιήθηκε το σύστημα της τάρτσας ή πεζούλας, με τη χρήση ξερολιθιάς, ένα σύστημα αρκετά συνηθισμένο σ' όλη τη Μεσόγειο κι όχι μόνο. Όσον αφορά στις εκκλησιαστικές γαίες, τα «βακούφια», και αυτές εντάχθηκαν στο κτήμα του Συνεταιρισμού, κάποια από τα ξωκλήσια δε έγιναν στρατόπεδα, π.χ. ο Άι Λιας και ο Άι Θανάσης.

Η κάθε οικογένεια, όπως είπαμε πιο πάνω, είχε δικαίωμα να κατέχει ένα στρέμμα ιδιόκτητης γης, το οποίο ήταν συνήθως ένα κηπάριο και το αλώνι κοντά στο σπίτι ή στην άκρη του οικισμού. Με την καλλιέργεια αυτής της γης καλύπτονταν οι άμεσες και στοιχειώδεις ανάγκες της οικιακής οικονομίας (λαχανικά, λίγος καπνός, φρούτα, λίγο αμπέλι κλπ.). Μάλιστα, σημειώνεται στη σχετική βιβλιογραφία με χαρακτηριστικό τρόπο, αυτή η μικρή ιδιοκτησία που απέμεινε στα νοικοκυριά μετά την ολοκλήρωση της κολλεκτιβοποίησης το 1967 απετέλεσε σημαντικό παράγοντα επιβίωσης στους χαλεπούς καιρούς που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες. Πρέπει επίσης να τονίσουμε και τη συμβολική και συναισθηματική αξία αυτής της γης, που ήταν η μόνη από την πατρική περιουσία —συνήθως κοντά στο πατρικό σπίτι— που απέμεινε στη διάθεση των οικογενειών για ελεύθερη χρήση.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι το καθεστώς Χότζα, με τις σταδιακές αγροτικές μεταρρυθμίσεις, καταργώντας ουσιαστικά την ατομική έγγεια ιδιοκτησία και δημιουργώντας μεγάλες συνεταιριστικές μονάδες που απετέλεσαν και χωρικές ολότη-

τες, επέβαλε μια εντελώς διαφορετική οργάνωση του χώρου, στο πλαίσιο της οποίας εγκαθίδρυσε συγκεκριμένα συμβολικά στοιχεία για την προώθηση της νέας ιδεολογίας και την εμπέδωση του κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου, μεταμορφώνοντας έτσι συνολικά το τοπίο. Εννοείται ότι στο ίδιο πλαίσιο έγινε προσπάθεια να εξαλειφθούν από το χώρο σύμβολα προηγούμενων καταστάσεων και ιδεολογιών που θεωρήθηκαν «αντιδραστικές». Το παράδειγμα των εκκλησιών, των εικονοστασιών και άλλων «ιερών» τόπων είναι αρκετά διαφωτιστικό. Συχνά, τη θέση τέτοιων στοιχείων οργάνωσης του χώρου καταλαμβάνουν στρατώνες, φυλάκια και κέντρα πολιτισμού με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά και αισθητικά χαρακτηριστικά, που παραπέμπουν στη λογική και την ιδεολογία του συστήματος. Ο χώρος, γενικά, «τετραγωνίζεται», χάνει την ποικιλομορφία του και υποτάσσεται στη λογική ενός ολοκληρωτικού συστήματος που προσπαθεί με κάθε μέσο να διαμορφώσει και να εμπεδώσει τις αρχές μιας «νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας», όπως το ίδιο διακήρυττε. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι με την κατάρρευση του καθεστώτος η οργή του κόσμου ξέσπασε κυρίως πάνω σε δημόσια κτίρια, κατεξοχήν σύμβολά του (Νιτσιάκος 1997: 65-75). Η συμβολική διάσταση του χώρου είναι ένα άλλο κεφάλαιο που απαιτεί ειδική πραγμάτευση.

Βλέπουμε, λοιπόν, από αυτά τα δύο παραδείγματα πώς μετασχηματίζονται το φυσικό περιβάλλον και το τοπίο σε δύο διαφορετικές κοινότητες με βάση την ένταξή τους σε ευρύτερα κοινωνικο-πολιτικά σύνολα και πώς, τελικά, η σχέση των τοπικών κοινωνιών με το φυσικό τους περιβάλλον δεν διαμορφώνεται μόνο στη βάση ενός «διαλόγου» που αναπτύσσεται ανάμεσά τους, αλλά σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται από το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Croll E.-Parkin, D., 1992, *Bush Base: Forest Farm*, London, Routledge.
- Geertz C., 1964, 'The transition to Humanity', στο S. Tax (ed.), *Horizons of Anthropology*, Chicago, Aldine.
- Green S. et al., 1998, 'Landscape Perception in Epirus in the late 20th century', στο *The Archaeomedes Project*, Brussels, The European Communities.
- Hirsch E.-O'Hanlon, M., 1995, *The Anthropology of Landscape*, Oxford, Clarendon Press.
- Ingold T., 1980, *Hunters, Pastoralists and Ranchers*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ingold, T., 1992, 'Culture and the Perception of the Environment', στο Croll E.-Parkin, D., 1992: 40-56.

- Καλυβόπουλος Γ.Κ.-Χ.Γ., 1975, *Μπουλιαράτι, Δερόπολη, Αθήνα*.
- Κόντης Β., 1994, *Ευαίσθητες ισορροπίες, Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Lemon M. et al., 1997, 'Towards a comparative and collaborative framework', στο Winder N. & Van der Leeuw S., 1997, *Environmental Perception and Policy Making (Final Report)*.
- Νιτσιάκος Β., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Νιτσιάκος Β., 1997, «Τόπος, τοπικότητα και εθνική ταυτότητα. Η περίπτωση της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας», στα *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα, Οδυσσεύς.
- Pata K.-Osmani M., 1994, 'Albanian Agriculture: A painful Transition from Communism to Free Market Challenges', *Sociologia Ruralis*, XXXIV, 1: 84-101.
- Πέτσας Φ.-Σαραλής Δ., 1987, *Αρίστη και Δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα.
- Sjoberg O.-Wyzan L.M., 1991, *Economic Change in the Balkan States: Albania, Bulgaria, Romania and Yugoslavia*, London, Pinter Publishers.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η οικονομία στις ακρώρειες του φυσικού της τοπίου

«όποιος σκαρφαλώνει στα πιο ψηλά βουνά,
αυτός γελά για όλες τις τραγωδίες»

ΦΡ. ΝΙΤΣΤΕ¹

ΣΤΗ ΡΟΗ ΤΟΥ ΓΕΩΛΟΓΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ, από την αυγή της γήινης ιστορίας, οι διεργασίες που δημιουργούν τις οροσειρές διαρκούν γεωλογικούς αιώνες και εποχές, τα μεγέθη των οποίων βρίσκονται, για τον μη ειδικό, πέρα από κάθε λογική σύλληψη. Οι πρώτες, για παράδειγμα, πτυχώσεις αλπικής ορογένεσης, η οποία θεωρείται άλλωστε μία από τις νεότερες του είδους της, υπολογίζεται ότι έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του μεσοζωϊκού αιώνα και συγκεκριμένα κατά την κατώτερη κρητιδική περίοδο, δηλαδή πριν 800 περίπου εκατομμύρια χρόνια. Εκπλήσσει δε το γεγονός ότι πρόκειται για ορογένεση τελούσα, ακόμα, σήμερα εν εξελίξει.

Οι πηγές ενέργειας τέτοιων ορογενετικών φαινομένων βρίσκονται κάτω από το φλοιό της γης, στον ανώτερο μανδύα.² Φυσικά, και τα πλέον πανύψηλα όρη υπόκεινται στην λογική των ορέων. Σε όρους φυσιογραφίας και γεωμορφολογίας, η γη δομείται αργά τα όρη και ο ήλιος ανεπαίσθητα τα διαβρώνει. Ωστόσο, αυτή η δόμηση και διάβρωση στελέσθη, έως σήμερα, όχι απλά αδιόρατα και σιωπηλά αλλά και σε μία γεωχρονολογική κλίμακα χιλιάδων εκατομμυρίων και δισεκατομμυρίων ετών.

Το ύψος και η αιωνιότητα των ορέων τους επιτρέπει να θέτουν επί σκηνης τους όρους ύπαρξης της ανθρώπινης ζωής. Το βουνό είναι θέατρο εξαίρετων ανταλλαγών, όπως το αποκαλεί στο ομώνυμο έργο του ο ιστορικός Jules Michelet³ περιγράφοντας τις αισθητές τους κινήσεις. Στη φυσική αυτή θεατρική σκηνή πρωταγωνιστούν και συνδιαλέγονται ατμοσφαιρικά ρεύματα, άνεμοι, υδρατμοί, νέφοι, κεραυνοί. Η κυκλοφορία του στοιχείου της αρχής της ζωής, στην αέρια ή υγρή μορφή, προετοιμάζεται στα όρη, και μέσω αυτών διαμοιράζεται στα χαμηλότερα γήινα τοπία. Τα ρεύματα του νερού, σύμφωνα με ένα παλαιό κινέζικο στίχο, «είναι οι φλέβες του βουνού, τα δε χόρτα και τα δένδρα, η πλούσια κώμη του».⁴ Η διατήρηση της υγείας και του κάλλους αυ-

τής της κώμης εξασφαλίζει τη φυσική καθαρότητα και την επάρκεια των δύο ουσιωδών στοιχείων για την ανθρώπινη παρουσία: του νερού και του αέρα, που φυσώντας ρυθμικά επιτρέπει στην ορεσίβια κώμη να λικνίζεται άλλοτε ήρεμα, άλλοτε αγριωπά, και πάντα αισθησιακά.

Ό,τι είναι εξαιρετικά εύθραστο, το όρος το προφυλάσσει αυτοθυσιαζόμενο. Οι καρστικές πηγές υπάρχουν χάριν της εσωτερικής διάβρωσης των ασβεστολιθικών πετρωμάτων. Τα γνωστά ως κεφαλάρια αναβλύζουν είτε κατ' ευθείαν από την ασβεστολιθική μάζα, είτε πλησίον της επαφής καρστικών διαπερατών ασβεστολιθικών πετρωμάτων και υποκειμένων αδιαπεράτων σχιστολιθικών.

Οι βασικοί όροι ζωής ελέγχονται σχετικά και προστατεύονται από το βουνό. Όχι τυχαία, η παγκόσμια συμβολική σκέψη θεωρεί το όρος —την εικόνα αυτή του ύψους και του κέντρου— σημείο εκκίνησης κάθε πρωτόφαντης δημιουργίας και, συνάμα, πολύσημο ενδιάμεσο μιας επιστροφής στην πρωταρχική πηγή, εκεί όπου επανενώνονται όλες οι διαδικασίες της επιστροφής και της σύγκλισης, μέσα στην αναζήτηση της ενότητας. Εκφράζοντας την έννοια της σταθερότητας και της μονιμότητας, το βουνό εικονίζει όμοια τη δύναμη της άμυνας και της προστασίας απέναντι σε κάθε είδους απειλή και επιδρομή.

Γνωστότατο και πάντα στο επίκεντρο των ανησυχιών, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70, των εθνικών και κοινοτικών περιφερειακών πολιτικών, είναι το φαινόμενο της παρακμής των ορεινών ζωνών. Η διατήρηση του κοινωνικού τους ιστού προβάλλει και σήμερα ως το σταθερό ζητούμενο του συνόλου των εν λόγω πολιτικών. Αλλά, πώς αντιλαμβάνεται άραγε κανείς την πορεία επανάκτησης αυτού του ιστού; Και, παράλληλα, ποιους όρους το ίδιο το όρος θέτει, ώστε να θεωρηθεί όντως ευδόκιμη μία τέτοια πορεία;

ΔΥΣΒΑΤΟΙ ΑΤΡΑΠΟΙ

Κάτω ή πλάι στους ασφαλτοστρωμένους δρόμους που οδηγούν σήμερα στους ορεινούς ελληνικούς οικισμούς, υπάρχουν πιθανόν ακόμα τα ίχνη των χθεσινών δυσκολοδιάβατων ανωφερειών, τις οποίες οι άνθρωποι άνοιγαν, άλλοτε οδηγούμενοι απλά από την ανάγκη και την επιθυμία της ανακάλυψης νέων τόπων κι άλλοτε διωκόμενοι υπό την απειλή σκαιών κατακτητών.

Τα ανηφορικά ορεινά μονοπάτια έχουν πάντα περιγραφεί ως μνηστικοί ατραποί, ως τρόποι πολύτροπης εξάσκησης προς την κορυφή με φόντο τα αμίλητα, αδιατάραχα ό-

ρη, να δίδουν αυτεξούσια και υπαινικτικά μαθήματα αντοχής και αντίστασης. Το όρος, από φαινομενολογική σκοπιά, συμπεριφέρεται ως να έχει ανάγκη και ν' αξιεί από τον άνθρωπο την ενάσκηση ψυχικών αρετών, και δη της θέλησης. Όλα συμβαίνουν ως να επιθυμούσε να καταστήσει αυτήν ιδιαίτερα τη δύναμη της θέλησης, εκεί στην ακρώρεια του πλέον δύστροπου —για οικονομική και κοινωνική δράση— φυσικού τοπίου, υπόδειγμα του ορίζοντα της ανθρώπινης τόλμης.

Η μεταπολεμική ερήμωση του ελληνικού αλλά και του ευρωπαϊκού ορεινού τοπίου δεν έχει προηγούμενο στην οικονομική και κοινωνική ιστορία της —για να περιορίσουμε μόνον σ' αυτήν— Ηπείρου μας. Οσάκις στο παρελθόν σημειώθηκαν φαινόμενα μαζικής αγροτικής εξόδου, αυτά ήταν αποτέλεσμα, ιδίως, ιστορικών και κοινωνικών συγκυριών, με περιορισμένο τοπικά και χρονικά χαρακτήρα.

Στον απόγειο, για παράδειγμα, της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας —κατά την εποχή των Αντωνίνων (τέλος του 1ου και 2ος μ.Χ. αιώνας)— το ιδεώδες της τριφυλής ζωής (*otium*) στις πολυτελείς πόλεις των Καισάρων, οδήγησε στην λιγότερο ή περισσότερο ερήμωση της υπαίθρου. Είναι η εποχή που ο λαός εθίζετο ν' αναζητά ράθυμα, κατά την ευτυχή διατύπωση του Γιουβενάλη, «άρτον και θεάματα» (*Panem e circenses*) (Highet B. 1988: 243). Έρρησαν ωστόσο οι βαρβαρικές επιδρομές του 3ου αιώνα, οι φοβερές λεηλασίες των πόλεων, για να εμπροσθίσει το ρεύμα της εξόδου.⁵ Μαζική εγκατάλειψη στην ευρωπαϊκή υπαίθρο έχουμε επίσης κατά τον 15ο αιώνα, με τις συνέπειες του Εκατονταετούς Πολέμου. Οποτε ο πληθυσμός της υπαίθρου απειλείτο, αυτή εγκατελείπετο. Αλλά τούτη η μορφή εγκατάλειψης είχε κατά κανόνα χαρακτήρα προσωρινό και αντιστρέψιμο. Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, μη αντιστρέψιμο, αντίθετα, χαρακτήρα έχει η τωρινή εγκατάλειψη της μεταπολεμικής υπαίθρου. Γεγονός οφειλόμενο, φυσικά, στη μορφή των τεχνοεπιστημονικών παρεμβάσεων στον πρωτογενή τομέα: η συνεχής μείωση του γεωργικού ενεργά πληθυσμού θεωρείται μοιραία, έκτοτε, η συνθήκη εκ των ων ουκ άνευ της αγροτικής προόδου.

Δεν είναι ανάγκη να επαναλάβουμε ότι οι χώροι της υπαίθρου που αδυνατούσαν να προσαρμοσθούν απόλυτα στις επιταγές αυτής της εξέλιξης καταδικάστηκαν στην περιθωριοποίηση και στην υποβάθμιση. Ο ορεινός οικισμός απορρίφθηκε, τρόπον τινά, ερήμην του, από εξετάσεις σε ανώτερη βαθμίδα εκμοντερνισμού. Οι αναβαθμίδες κρίθηκαν ανεπίδεκτες προσαρμογής στον λόγο του τελευταίου. Η μέγιστη εκσυγχρονιστική γεωργική πρακτική του αναδασμού δεν είχε καμμία δυνατότητα να επιβάλει την ορθολογικότητά της στα μικρά ανυπότακτα σκαρφαλωμένα στους λόφους αγροτεμάχια, που επέμεναν στην αντίληψη «έχουμε λίγο απ' όλα» (*We Have a Little of Everything*).⁶ Ο κατατεμαχισμένος, σε διάφορα επίπεδα του εδάφους, κλήρος αποκλείστηκε αυθαίρετα ως ανάξιος λόγου παράγων παραγωγής διατροφικών αγαθών. Στη μεταφορική γλώσσα, θα λέγαμε ότι τεμάχια της γης των αναβαθμιδών αρνήθηκαν τη μηχα-

νική, και κατά συνέπειαν την έντονη, χημική κακοποίηση, εμμένοντας πιστά στην επίπονη, δύσκολη αλλά παρά ταύτα χαρμόσυνη και αισθητικά ανώτερη διαδοχή των καλλιεργειών (των οσπρίων, των σιτηρών, των καρποφόρων δένδρων και των πάντα άγρυπνων, με την εκστατική μεθυστική διάθεση, αμπελιών) και των αντίστοιχων κατά εποχή του έτους εργασιών.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ανησυχίες, στο πλαίσιο της όλης πορείας του αγροτικού εκσυγχρονισμού, εκκινούν απ' αυτές που προκαλεί η θέα της παρακμής του ορεινού καταρχήν κοινοτικού τοπίου και κορυφώνονται σταδιακά με τους κινδύνους της ρύπανσης και της πρόκλησης, ιδιαίτερα ορατής σήμερα, διαταραχών στον ανθρώπινο οργανισμό. Ό,τι υποσχόταν φθηνή αφθονία γεωργικών προϊόντων, επέφερε, ως γνωστόν, ακριβή τεχνοχημική εξάρτηση, με μη προσδιορίσιμες εγκαίρως και επακριβώς τις επιπτώσεις στα φυσικά στοιχεία και στην ανθρώπινη υγεία. Τα τελευταία χρόνια άρχισαν να πληθαίνουν τα στατιστικά δεδομένα επί των διαφόρων τυπών δηλητηριάσεων. Σε στήλες του ημερήσιου και περιοδικού τύπου, εν είδη φαρμακευτικού ανακοινωθέντος, το κοινό πληροφορείται: ότι οι επιστημονικές έρευνες αποδεικνύουν τη σχέση των χρησιμοποιηθέντων χημικών στην αγροτική παραγωγή με την εμφάνιση καρκίνων, δερματοπαθειών, νευρικών παθήσεων, γενετικών ανωμαλιών. Ότι στην Ελλάδα, συγκεκριμένα, έχουμε ετησίως — σύμφωνα με το κέντρο δηλητηριάσεων — 1.500 περιπτώσεις οξείας δηλητηρίασης από φυτοχημικά, κάποιες δε θανατηφόρες. Ότι η άσκοπη χρήση τους για την εξόντωση, εν πολλοίς αθώων, εντόμων «προκαλεί και 200.000 θανάτους ετησίως σε όλο τον κόσμο».⁷

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κοινοτική περιφερειακή εν γένει πολιτική εδείχθη πάντοτε ευαίσθητος δέκτης — σε θεωρητικό, τουλάχιστον επίπεδο — των ποικιλότροπων μηνυμάτων από την πορεία του αγροτικού εκσυγχρονισμού. Σήμερα, όταν γίνεται απολογισμός των πρακτικών αποτελεσμάτων της Κοινοτικής Αγροτικής Πολιτικής — των τελευταίων τριών δεκαετιών — από υπεύθυνους κοινοτικούς παράγοντες, στα αρνητικά των αποτελεσμάτων καταγράφεται ό,τι άπτεται της οικονομικής, πρωτίστως, μείρας των αγροτικών περιοχών. Έτσι, σε πρόσφατη απολογητική, τρόπον τινά, τοποθέτηση κοινοτικού επιτρόπου, επισημαίνεται η οικονομική αστάθεια των περισσοτέρων αγροτικών περιοχών της Ευρώπης, και φυσικά των ορεινών, αστάθεια που εκδηλώνεται με δημογραφικό μαρασμό, αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας, ΑΕΠ και εισοδήματα ανά κάτοικο χαμηλότερα των 8 έως 30% σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο κτλ.⁸

Βρισκόμαστε στις παραμονές των εξαγγελιών σχετικά με την «εμβάθυνση και την επέκταση της μεταρρύθμισης του 1992», που με άλλη διατύπωση σημαίνει την ώθηση της λογικής του δυαδικού συστήματος στα όριά του. Υπενθυμίζουμε επιγραμματικά τον βασικό άξονα αυτού του συστήματος: Καθεστώς δημιουργίας ανταγωνιστικών τιμών για την ένταξη της αγροτικής οικονομίας των ευνοημένων πεδινών ζωνών στις

στρατηγικές της παγκοσμιοποιημένης αγοράς —μέσω των εντατικών, κυρίως, καλλιεργειών των τριών βασικών κατηγοριών διατροφικών προϊόντων (δημητριακά, κρέατα, γαλακτοκομικά)· και από την άλλη, προώθηση της παραγωγής, στο εσωτερικό των λιγότερο ευνοημένων μεσογειακών, κυρίως, περιοχών, προϊόντων ποιότητας, με περιβαλλοντικούς περιορισμούς.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι, στο πλαίσιο του δυαδικού συστήματος, το στοιχείο προβληματικότητας ενός ορεινού οικισμού —καταλλήλως προσανατολισμένο— δύναται ν' αναδειχθεί σε προνομιακό. Από τη στιγμή ιδίως της διατύπωσης των συνοδευτικών αγροτοπεριβαλλοντικών μέτρων της αναθεώρησης του '92 (Κανονισμός 2078/92), εύκολα αντιλαμβάνονταν κανείς ότι το θεωρούμενο έως σήμερα μέγιστο μειονέκτημα του πολυκερματισμού του αγροτικού ορεινού και ημιορεινού κλήρου, εμφάνιζε, σωστά αξιοποιούμενο, τις ευνοϊκότερες προϋποθέσεις και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για την παραγωγή προϊόντων ποιότητας και την ενάσκηση γενικότερα μιας αειφορικής γεωργίας. Ένας από τους ουσιαστικούς λόγους τούτου του πλεονεκτήματος οφείλεται στο γεγονός ότι υπεράνω του εδάφους του γεωγραφικού τοπίου των μημημονευθέντων κλήρων δεν υπάρχουν άλλες καλλιέργειες βιομηχανικής γεωργίας, όπως συμβαίνει στις πεδινές εκτάσεις, στις οποίες μεταφέρονται, αναπόφευκτα, —όταν υπάρχουν υπερκείμενες γεωγραφικά σύγχρονες αγροτικές εκμεταλλεύσεις— υπολείμματα αγροχημικών, των οποίων η μη διαλυτότητα έχει τις γνωστότατες ρυπαντικές συνέπειες. Η βιοτοξικότητα των εδαφών —η οποία εμποδίζει την εναλλαγή των καλλιεργειών, για πολλά χρόνια— είναι πρόβλημα των περιοχών εντατικής γεωργίας.

Εκτός αυτού, σε ό,τι αφορά τις περιπτώσεις όπου αποφασίζεται το πέρασμα από τη συμβατική στη βιολογική γεωργία, τίθενται, στα όρια της «μειονεκτούσας» ορεινής περιοχής, λιγότερα σχετικά προβλήματα, για το λόγο ότι μία τέτοια περιοχή είναι λιγότερο επιβεβαρυμένη από την υπολειμματική δράση των χημικών στοιχείων. Η προβληματική περιοχή είναι καλύτερα προστατευμένη από τους αγοραίους μηχανισμούς, οι καλλιέργειες σ' αυτήν προϊόντων ποιότητας καθιστούν αναγκαία την απασχόληση περισσότερο εργατικού δυναμικού, εξασφαλίζοντας έτσι την αειφορική αξίωση της χρήσης των πηγών, χωρίς τη διακύβευση των οικονομικών αναγκών των επερχομένων γενεών.

Όλ' αυτά φαντάζουν βέβαια αφελή και ουτοπικά εμπρός, μεταξύ των άλλων, στο αισιόδοξο και καθησυχαστικό λόγο της γεωργικής τεχνολογίας, η οποία προετοιμάζεται να υπηρετήσει το περιβάλλον υποσχόμενη, αυτή τη φορά, μία περαιτέρω αγροτική πρόοδο, απαλλαγμένη των σημερινών δεινών. Με εμφαντικό τρόπο προβάλλεται και από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης ότι η τεχνολογία έρχεται πολλά να διορθώσει από την επικίνδυνη και στυγνά αλόγιστη εκμετάλλευση εδαφών. Παραθέτουμε ένα παράδειγμα τέτοιου παραμυθητικού λόγου: Υπό τον τίτλο «η τεχνολογία στην υπηρεσία του περιβάλλοντος», άρθρο σε ημερήσιο τύπο, κοινολογεί τα εξής:

Μοιάζει σαν μία αλλόκοτη διασταύρωση διαστημικού οχήματος και τρακτέρ. Επικοινωνεί με το δίκτυο των δορυφόρων που χρησιμοποιούσαν οι συμμαχικές δυνάμεις στον Πόλεμο του Κόλπου για να εντοπίζουν τους στόχους τους, αλλά το κάνει με... ειρηνικό σκοπό. Το πειραματικό αυτό αγροτικό μηχάνημα ανιχνεύει την περιεκτικότητα του εδάφους σε άλατα, ώστε η φύτευση και η χρήση των παρασιτοκτόνων να γίνονται με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο...

και συνεχίζει:

Σαν ένα ηλεκτρονικό κυνηγόσκυλο, το νέο μηχάνημα, που έχει ήδη τεθεί σε δοκιμαστική χρήση στις ΗΠΑ, ανιχνεύει την περιεκτικότητα του εδάφους σε άλατα, σε βάθος μέχρι 1,8 μ.. Αυτό γίνεται με ηλεκτρομαγνήτες, που δημιουργούν ένα μαγνητικό πεδίο στο έδαφος. Τα άλατα ή τα άλλα χημικά είναι καλοί αγωγοί του ηλεκτρισμού και το ρεύμα που δημιουργείται καταγράφεται από τους αισθητήρες του οχήματος. Τα στοιχεία στέλνονται στο δίκτυο των δορυφόρων που «χαρτογραφεί» έτσι τεράστιες εκτάσεις. Ανατρέχοντας σε αυτές τις πληροφορίες, ο αγρότης ξέρει ποιες περιοχές της γης του είναι ήδη αρκετά επιβαρυνμένες από τα άλατα ώστε να μεταβάλει αντίστοιχα τη ρυθμική άρδευση. Στην Αγγλία πάλι πειραματίζονται με ένα όχημα ψεκασμού, στην κυριολεξία ικανό να χωρίζει την ήρα από το σιτάρι. Το όχημα διαθέτει μία βιντεοκάμερα, ένα ηλεκτρονικό υπολογιστή και μία ομάδα στοιμίων ψεκασμού. Η βιντεοκάμερα στέλνει στον ηλεκτρονικό υπολογιστή εικόνες του καλλιεργημένου εδάφους, ο οποίος τις αναλύει ώστε να διαχωρίζει τα καλλιεργημένα φυτά από τα ζιζάνια. Έπειτα κατευθύνει αντίστοιχα τα σπρίνκλερ του ψεκασμού ώστε να διοχετεύει στα σωστά σημεία τη σωστή ποιότητα από ζιζανιοκτόνα, εντομοκτόνα και λιπάσματα. Η μείωση της χρήσης τέτοιων ουσιών που θα προκύπτει θα φθάσει το 90%."

Ως μη ειδικοί, δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε το βαθμό επιτυχίας των πειραμάτων τεχνολογικής γεωργίας. Αφήνουμε επίσης κατά μέρος τον αντίλογο σ' αυτήν την πειραματική επιχειρηματικότητα, σύμφωνα με τον οποίο «η τεχνολογία από μόνη της δεν θα διασώσει το μέλλον», και ότι είναι αστείο πρώτα να καταστρέφουμε και ύστερα να δοκιμάσουμε επί των ερειπίων την ευφυΐα μας, κατά τον τρόπο των παιδιών που χαλούν τα παιχνίδια τους για να κοιτάζουν τι κρύβουν μέσα τους.

Εν αναμονή της όποιας εξέλιξης των τεχνολογικών περιβαλλοντικών πειραμάτων, ας στρέψουμε την προσοχή σε αυτά, που τόσο τα άτομα όσο και η αγροτική εθνική και κοινοτική πολιτική ζητούν σήμερα από το ορεινό τοπίο.

GENIUS LOCI

Επισκεπτόμενοι σήμερα οποιοδήποτε ορεινό μας οικισμό, εγκαταλειμμένο ή σύγχρονα αναδιαρθρωμένο, με έντονα ωστόσο τα σημεία της χθεςινής του ιστορίας, αβίαστα με την έκπληξη προβάλλει και η απορία: Πώς κατόρθωσαν οι προηγούμενοι, οι άγραυλοι και οι «απειρόκαλοι» των βραχύτοπων, μέσα στη χθεςινή λιτότητα και τη δίνη ποικίλων περιπετειών, να αναδείξουν τρόπους οικονομίας και κοινωνίας, να οικοδομήσουν αριστοτεχνικά, να φιλοτεχνήσουν αρμονικά και ό,τι έχει περιωθή να εντυπωσιάζει και να ενθουσιάζει.

Πού και πώς άραγε αντλήθηκε η ενεργός δύναμη για την κυοφορία, τη γένεση και την αέναη τροφοδοσία, με νέα στοιχεία μέσα στο χρόνο, αυτού που επεκράτησε να καλείται *genius Loci* —πνεύμα, ψυχή ενός τόπου.¹⁰ Με ποιο τρόπο, εν μέσω αντιξοοτήτων και κοινωνικών αντιφάσεων καθίστατο εφικτό εκείνο το διαισθητικό, συγκινησιακής φύσης, αίσθημα δεσμού με τον περιβάλλοντα κόσμο, και με ιστορικό φόντο τον τόνο των αφηγήσεων και των μεταφυσικών αγγιγμάτων. Με τι μέσα άραγε η κοινοτική αγωγή εμφόρωνε πρότυπα υπευθυνότητας έναντι του τόπου, απ' όπου απέρρευε η αλληλεγγύη και η αίσθηση κοινού συμβολαίου μεταξύ διαδοχικών γενεών.

Ό,τι έχει απομείνει σήμερα ως ζωτικό αποτύπωμα σε έναν ορεινό τόπο από την διαχρονική πολιτιστική του φυσιογνωμία, αποτελεί μέρος, μεταξύ των άλλων, των ποιητικών στοιχείων τα οποία είτε ήδη προσφέρονται, είτε είναι εν δυνάμει διαθέσιμα για την ανάπτυξη νέων μορφών επικοινωνίας, μεταξύ του τοπίου αυτού και των επισκεπτών του —κυρίως από το αστυ. Οι τάσεις απόδρασης από το τελευταίο εντείνονται όσο η τύρβη και οι ατμοσφαιρικοί ρύποι του γίνονται αισθητότερα απειλητικοί.

Υπενθυμίζουμε ότι ο πράσινος τουρισμός, και στα όριά του ο τουρισμός του αγροτικού χώρου (*tourisme rural*) σηματοδότησαν την εποχή της σύγκλισης της παραπάνω απόδρασης και των πρώτων εκδηλώσεων αντίδρασης απέναντι στα αρνητικά του βιομηχανικού τουρισμού, που με την μαζικότητά του και την εμπορευματοποίηση των χώρων υψηλής ιστορικής ή/και φυσικής τουριστικής σημασίας αφαίρεσαν κάτι από την ταυτότητα των τελευταίων, και κατά συνέπεια από την ίδια τους τη σχέση με τον αλλοτινό περιηγητή-προσκυνητή. Νέα έτσι μορφή καταφυγής αναζητάται, σε τόπους φυσικής ομορφιάς, όπου μπορεί ν'ανακαλύψει κανείς, μακριά από τους γνωστούς τουριστικούς θορύβους, την πολιτιστική παράδοση και ό,τι επιπλέον το τοπίο μπορεί να προσφέρει για αναψυχή, σπορ, καλλιέργεια. Από το 1980, κυρίως, και ύστερα, στο πλαίσιο πάντα του πράσινου τουρισμού, προστίθεται και μία άλλη διάσταση περιηγητικής αναζήτησης.

Αναζητώνται τόποι με τα προαναφερθέντα προνόμια και με δυνατότητα παροχής προϊόντων ποιότητας, παρεχόμενα επιπλέον με ένα συνεστιακό κατά προτίμηση τρόπο. Αυτή η περιπλανητική επιθυμία ξέρουμε σήμερα ότι έχει βρει την καλύτερη μορφή ποιοτικής πλήρωσή της σε αγροτουριστικές μονάδες του ορεινού προπάντων ευρωπαϊκού τοπίου.

Πιο συγκεκριμένα, στα όρια αυτού του τοπίου δημιουργήθηκε ένας τομέας οικονομικός, υπό την επίδραση τριών παραγόντων:

– Της ζήτησης, κατ' αρχάς, όπως αναφέρθηκε, μίας νέας μορφής αναψυχής σε τοπία πολυδιάστατα ποιοτικά (φυσική τοποθεσία, προϊόντα ποιότητας, σχέσεις κοινωνίας).

– Της αναζήτησης, εκ μέρους του αγρότη, εξασφάλισης συμπληρωματικού εξωγεωργικού εισοδήματος. Στην περίπτωση αυτή ο αγρότης, υπό την διπλή ιδιότητα, πρέπει, στο πλαίσιο της αγροτουριστικής μονάδας, να είναι υπεύθυνος για την ποιότητα των προϊόντων και την ποιότητα των προσφερομένων υπηρεσιών και

– Των στόχων της αγροτικής πολιτικής —εθνικής και κοινοτικής— για την μέσω των τουριστικών, στον αγροτικό χώρο, μονάδων, μόνιμα επιθυμητή ενίσχυση του οικονομικού και κοινωνικού ιστού, στον απομονωμένο και παρηκμασμένο ορεινό οικισμό.

Υπό την επίδραση λοιπόν των τριών αυτών παραγόντων, εγεννήθη ο λεγόμενος αγροτουρισμός (*agritourisme*). Πρόκειται για τομέα στο πλαίσιο, αφενός, του αγροτικού ή προτιμότερο στα όρια του δυαδικού συστήματος της γεωργίας και, αφετέρου, του μαζικού τουρισμού. Στην οριακή τομή των δύο αυτών παντοδύναμων πεδίων, ο αγροτουρισμός έχει την προνομιακή ιδιότητα των στοιχείων ενός περιθωρίου: από τη θέση του, στα περιθωριακά πλαίσια, το οπτικό πεδίο είναι ευρύτερο για να αναδυθούν κρυφές πτυχές και τάσεις των σημείων του ίδιου του πλαισίου. Και αυτή την προνομιακή θέση την κατέχει όντως από το ύψος του ο ορεινός οικισμός και η όποια αγροτουριστική του δράση.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία σε ευρωπαϊκό επίπεδο, είναι σημαίνουσα η γεωγραφική κατανομή των αγροτουριστικών μονάδων. Όσο πιο βόρεια και σε μεγαλύτερο υψόμετρο πηγαίνουμε, τόσο αυξάνει το ποσοστό τους σε σχέση με το σύνολο των αγροτικών κατά χώρα εκμεταλλεύσεων. Έτσι, στη Σουηδία και στην Ελβετία, το 20% των γεωργών εξασκούν αγροτουριστικές δραστηριότητες, στην Αυστρία 10%, στην Βρετανία 8%, στην πρώην Δ. Γερμανία 4%, στην Γαλλία 2% και στην Ισπανία 0,5%.¹¹ Για την περίπτωση της Γαλλίας, μία πιο λεπτομερής και ακριβής περιγραφή των αντίστοιχων ποσοστών δίδει: υψηλή οροσειρά (*haute montagne*) 9,1%, όρος 3,3%, μη προνομιάχως ζώνη (όχι ορεινή) 2,5%, προνομιάχως ζώνη 1,1%.¹²

Ο ορεινός αγροτουρισμός είναι εκ των πραγμάτων οριακός, όσο κι αν αναπτυχθεί. Ένα μέρος των ορέων έχει θέση για αγροτική εν γένει οικονομία και τουρισμό. Το ότι

είναι διαθέσιμα να προσφέρουν ποιοτικά αγαθά, σε περιορισμένη έτσι κλίμακα, είναι σαν να θέλουν να υπενθυμίσουν ότι η ποιότητα, ως κατανάλωση, έχει όρια. Μόνον ως δημιουργία, η όποια ποιότητα είναι ανεξάντλητη. Εκτεινόμενη στα όριά της, αυτή η υπενθύμιση προϊδεάζει για την τύχη της ποιότητας ως κατανάλωσης στο επίπεδο του όλου δυαδικού αγροτικού συστήματος, μια κατανάλωση με όρια, περιθώρια και αποκλεισμούς. Με διαχωρισμό των εχόντων πλουσίων καταναλωτών ποιότητας και των πενήτων.

Είχαμε την ευκαιρία, στο πλαίσιο ενός ελληνο-γαλλικού προγράμματος για τον αγροτουρισμό, να επισκεφθούμε ορεινές κυρίως περιοχές και στις δύο χώρες της συνεργασίας. Την περιοχή *Aude (Pays Cathare)* και τη ζώνη *Alpes de haute-Provence* στην Γαλλία και στην Ελλάδα την Πέτρα Λέσβου, την περιοχή της ορεινής Βοιωτίας (τον βοιωτικό κυρίως Παρνασσό) και τη λίμνη Πλαστήρα.¹³

Δεν θα μας απασχολήσουν εδώ θέματα σχετικά με τις αναγκαίες διασαφήσεις ως προς το πεδίο της αγροτουριστικής δράσης στην Ελλάδα.¹⁴ Ενδιαφέρει ότι ο ελληνικός ορεινός χώρος είναι τόπος καταφυγής των αποδράσεων εκ του άστεως —όπως όλη η υπαίθρος εξ άλλου—, που μπορεί να εγγυηθεί ποιότητα προσφερομένων αγροτικών προϊόντων σε πολιτιστικό πλαίσιο, ευνοϊκά συνεστιακό. Η φυγή ή έξοδος των σαββατοκύριακων και των εορτών δεν έχει χρεία καμμίας περισπούδαστης ανάλυσης.

Βρισκόμαστε ενδεχόμενα στην εποχή όπου «ο άρτος και τα θεάματα» των πόλεων έχουν δείξει τα όριά τους και κάποιος αναζητά «ποιότητα άρτου και κοινωνίας». Η διαθεσιμότητα του όρους σε ευρωπαϊκό επίπεδο έναντι αυτής της ζήτησης είναι δεδομένη αλλά όχι και οι προϋποθέσεις, οι απόλυτα αναγκαίες προς τούτο.

Στο πλαίσιο του προαναφερθέντος προγράμματος «Πλάτων», η περιοχή με την μεγαλύτερη εμπειρία σε θέματα τουρισμού αγροτικού χώρου ήταν των *Alpes de Haute-Provence* (δημιουργία εκεί το 1955 των πρώτων αγροτικών εστιών: *gites ruraux*) και όχι τυχαία οι εκεί τοπικοί (σχετικά με το θέμα)¹⁵ παράγοντες είχαν να παρουσιάσουν μία σαφώς διατυπωμένη κριτική των προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο ορεινός αγροτουρισμός στην εν λόγω περιοχή.

Αλλά ο πλέον αδαής επί των προβλημάτων των ορεινών ζωνών καταλαβαίνει ότι τα βασικά σημεία της προμνημονευθείσας κριτικής είναι κοινοί τόποι που επαναλαμβάνονται σε διάφορα επίπεδα υπευθύνων (εθνικής και κοινοτικής) πολιτικής και σε διάφορους τόνους:

- ηλικιωμένος αγροτικός πληθυσμός, απουσία νέων από τις ορεινές περιοχές,
- εμπόδια διοικητικά, νομοθετικά ακυρωτικά για τον ίδιο τον αγροτικό και αγροτουριστικό σχεδιασμό,
- η σχέση επενδύσεων/αποδόσεων για τη σύνολη ορεινή αγροτουριστική μονάδα δυσκολότατα αποβαίνει θετική,

— και σχετικά με την ευθύνη του γεωργού για την ποιότητα της προσφοράς προϊόντων και της δημιουργίας συνεστιακού εν γένει περιβάλλοντος, ανακύπτει το ερώτημα: Είναι εις θέσιν ο ηλικιωμένος αγρότης να ανταποκριθεί σ' αυτή τη διπλή του ιδιότητα και έως πότε;

Στην πραγματικότητα, είναι εκπληκτική η ομοιότητα αυτής της κριτικής με τις κριτικές παρατηρήσεις των Ομάδων Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ, παρ. 272, γραπτές παρεμβάσεις), τις οποίες έλαβε το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο στο πλαίσιο εργασίας του Συνεδρίου *Leader II* (Βρυξέλες 9-11/11/1997). Η χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές είναι το μέγιστο θέμα, και όη των ορεινών, και απορεί κανείς γιατί δεν τίθεται με την απαιτούμενη επιτακτικότητα στην κεφαλή μίας αυστηρά δομημένης ιεράρχησης προβλημάτων αυτών των περιοχών.

Στο πλαίσιο του προαναφερθέντος Συνεδρίου, ο Επίτροπος Franz Fischler, αναφερόμενος στη γνωστή ρήση (και στο έργο του Schumacher) «*Small is beautiful*» πρόσθεσε «*small is beautiful but it should also be powerful*» (το μικρό είναι πολύ καλό αλλά με την προϋπόθεση ότι είναι επίσης δυνατό).¹⁶ Και αυτό το «δυνατό» σημαίνει: «προώθηση της προσαρμογής των αγροτικών δομών και ταυτόχρονα της αειφόρου αγροτικής ανάπτυξης». Κατά τον ίδιο επίτροπο «μία ανταγωνιστική γεωργία χρειάζεται ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον, χρειάζονται ακμάζοντες αγροτικούς χώρους».¹⁷ Το δυνατό τα σημαίνει όλα: Και επενδύσεις και τεχνογνωσία και προσφορά υπηρεσιών και ανταγωνισμό και αειφορία. Στην πραγματικότητα, σπάνια το θέμα της αειφορίας προωθήθηκε και συνδέθηκε επίσημα και πειστικά με την ανάγκη ισόρροπης δημογραφικής δομής στις ορεινές ζώνες. Έχει κανείς την εντύπωση ότι υπάρχει τάση υποβάθμισης της σχέσης μεταξύ, π.χ., της καλλιέργειας προϊόντων ποιότητας και της απασχόλησης περισσότερο εργατικού δυναμικού. Μία σχέση, τουλάχιστον έως τώρα, αναγκαστικά προκειμένου ν' αποφευχθεί η διακύβευση αειφορικών αξιών.

Οι επικοινωνιακές ασάφειες συγκαλύπτουν πάντα κραυγαλέες αντιφάσεις ανάμεσα στη θεωρητική σύλληψη και στην πράξη. Στον οριακό τομέα του ορεινού αγροτουρισμού, ό,τι διατίθεται, για παράδειγμα, ποιοτικά — παραγωγή προϊόντων, περιβάλλον, πολιτιστική παράδοση — λειτουργεί, και παίζεται, στο επίπεδο της κατανάλωσης. Τα ευφάνταστα πολύχρωμα, εν πολλοίς συγκινητικά, τουριστικά ενημερωτικά φυλλάδια — δημόσιας ή ιδιωτικής πρωτοβουλίας — που διαφημίζουν τη γαλήνη, τη γραφικότητα και την αυθεντικότητα των ορεινών τοπίων της σύγχρονης Ευρώπης είναι η εύλογη και εύγλωττη έκφραση της κυριαρχίας τούτου του επιπέδου. Με άλλη διατύπωση, πριν παραδοθεί καθένα από τα προμνημονευθέντα ποιοτικά στοιχεία στην καταναλωτική βουλμία, σπάνια προηγείται εκείνο το στάδιο στο οποίο τούτα όφειλαν να λειτουργούν ως πεδία παραγωγικών διεργασιών, δημιουργικών σχέσεων και εκδηλώσεων, προπάντων δε ως τόποι καλλιέργειας της αλληλεγγύης και της αίσθησης κοινού

συμβολαίου μεταξύ διαδοχικών γενεών. Η θλιβερά απύσχα νέα γενιά από τον ορεινό χώρο ακυρώνει εμφανέστατα την όποια ψευδαίσθηση περί ουσιαστικής προώθησης μίας τέτοιας καλλιέργειας. Εκτός αυτού, υπενθυμίζουμε ότι ο ορεινός αγροτουρισμός —στα όρια του δυαδικού αγροτικού μοντέλου και του βιομηχανικού τουρισμού, στο πλαίσιο εν τέλει της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας: των δυσκόλως ελεγχόμενων, από τους εθνικούς θεσμούς, εξουσιών— προαναγγέλλει την τύχη της σύνολης ποιοτικής κατανάλωσης (ήτοι και των διατροφικών προϊόντων και των υπηρεσιών περιβαλλοντικής φύσης) ως αγαθού με όρια, περιθώρια και αποκλεισμούς. Διότι, ό,τι ποιοτικό παράγεται υπό όρους και κατ' εξαίρεσιν καταναλώνεται όμοια υπό όρους και κατ' εξαίρεσιν. Εναπόκειται καταφανώς στον επιστημονικό λόγο να διασαφηνίσει σε ποιο επίπεδο παραβίασης των δικαιωμάτων του πολίτη εγγράφονται τέτοιοι αποκλεισμοί.

ΣΥΝΟΨΗ

Όση ρητορική δεινότητα κι αν δείξουμε για να εξορκίσουμε την παρακμή του ορεινού χώρου, τούτο επιμένει στη λογική του. Αξιοί σωστή ιεράρχηση προβλημάτων και διάκριση αυτών σε πρωτεύοντα και δευτερεύοντα. Επαναλαμβάνει δε επίμονα τα βασικά διδάγματα μιας παιδείας των οριακών καταστάσεων, επειδή σ' αυτές αποκτούμε συνείδηση του είναι των γεγονότων. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας παιδείας, οι βασικοί στόχοι για την αντιμετώπιση της κρίσης του όρους διαγράφονται ως εξής:

— Ως προς τον πληθυσμό: απόλυτη ανάγκη δημογραφικής ισορροπίας, καθότι όλες οι ηλικίες έχουν λόγο ύπαρξης, σε όλους τους χώρους. Η όποια πανουργία επίπλαστης ισορροπίας καθιστά μοιραίο και ορατότατο τον μαρασμό. Η ορεινή οικονομική παραγωγή μπορεί, όπως είδαμε, ευκολότερα να διατηρηθεί ως αειφορική και για το λόγο αυτό είναι περιζήτητη και η προστασία της επιθυμητής. Μια μη αειφορική ορεινή γεωργία προδίδεται εύκολα. Πλήττει τα, ως επί της θεατρικής σκηνής, βασικά στοιχεία ζωής, στην αρχή της πορείας τους. Η φθορά μεταδίδεται αισθητά σε όλα τα κατώτερα στρώματα δράσης των στοιχείων αυτών.

— Οι επενδύσεις και η τεχνογνωσία είναι απαραίτητα, χωρίς ωστόσο να εμποδίζουν τις αγροτικές εργασίες να σφυρηλατούν αξίες και τρόπους συμπεριφοράς. Μέσω αυτών αναπτύσσεται και η διαισθητικο-συγκινησιακής φύσης εμπειρία για την ερμηνεία των όποιων, στην πηγή τους, φυσικών αντιδράσεων. Προς τούτο ο ορεινός τόπος χρειάζεται εμψυχωτές (*animateurs*) και με επιστημονικό —για την παρακολούθηση της υγείας των πηγών— και υπηρεσιακό, διοικητικό πρόσωπο αλλά και εμψυχωτές κατά

τον τρόπο του ελληνολάτρη Ronsard. Αυστηρά αλλά παιδαγωγικά, ο δημιουργός καλούσε τον ξυλοφόρο του δάσους του Gastine να σταματήσει το ανελέητο κτύπημα κατά των δένδρων, επειδή το αίμα των Δρυάδων ξεπεταγόταν οργισμένο από το εσωτερικό του σκληρού τους φλοιού (*Ecoute, bucheron, arrête un peu le bras; / Ce ne sont pas des bois que tu jettes à bas / Ne vois - tu pas le sang lequel degoutte à force / Des nymphes qui vivaient dessous la rude écorce?*).¹⁸

– Στους ταξιδιώτες που ανηφορίζουν ως τις κορυφές του, η εικόνα και μόνον της μεγαλόπρεπης σιωπηλής απαντοχής τους, καθιστά δυνατή τη συνείδηση των ορίων της περιπλάνησης. Καθώς η ανώτερη και η ουσιαστικότερη περιπέτεια είναι πάντα, όπως επαναλαμβάνει ο H. Michaux (1931), εσωτερικής τάξης.

– Το όριο ενός δυνατού και ακμάζοντος χώρου δοκιμάζεται από την προσοχή σου σ' αυτό, στα όποια του στοιχία. Έχει επανειλημμένα διδαχθεί ότι η ποίηση βρίσκεται στα ίδια τα πράγματα. Παραφράζοντας λίγο τον Κοέλο, θα λέγαμε ότι το όριο της χαράς της δημιουργίας μπορούμε να το βρούμε σ' ένα κομμάτι πέτρινης και λαβωμένης από τον καιρό μορφής. Και τούτο, γιατί αυτή η μορφή είναι μία στιγμή όπως της δημιουργίας και το σύμπαν χρειάστηκε χιλιάδες, εκατομμύρια χρόνια, για να την πραγματοποιήσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Νίτσε, 1978, *Τάδε Έφη Ζαρατούστρα*: 73.
2. Σε βάθος άνω των 400 χιλιομέτρων. Οι μετατοπίσεις στο φλοιό που προκαλούν ανυψώσεις πετρωμάτων είναι ιδιαίτερα αργές. Μία ανύψωση 30 περίπου εκατοστών του μέτρου μέσα σε χίλια χρόνια είναι κάτι το σύνηθες, μπορεί όμως να συμβεί και μία μετακίνηση με ταχύτερους ρυθμούς. Τα είδη των μετακινήσεων που ανυψώνουν τα όρη είναι του ίδιου τύπου με αυτές των σημερινών σεισμικών δονήσεων. Βλ. επί αυτών των θεμάτων τα λήμματα: «Geochronologie» και «Sciences de la Terre Sciences», εις M. Serres & N. Farouki, 1997, Paris, Flammarion.
3. Michelet J., (γχ.), *La Montagne*, Paris, Calmann Levy. Βλ. κυρίως το Κεφάλαιο «Le Chateau d'eau de l'Europe»: 44-63.
4. Kuo Hi, Montreynaud, F-Matignon (1990, 167).
5. Βλ. A. Piganiol, 1962, Κεφ. IX, και L. Leroy, 1958.
6. Τίτλος μελέτης του H. A. Forbes, 1976: 236-250.
7. Μάχη Τράτσα, «Τα φυτοφάρμακα σκοτώνουν», *Το Βήμα*, 19/4/98.
8. Από ομιλία του Επιτρόπου Franz Fischler, στο συνέδριο των Βρυξελλών, *Leader Magazine*, 16, Χειμώνας 1997-98: 37.
9. «Και δορυφορικές καλλιέργειες. Αποκλειστικότης *Time* / Καθημερινή, 29 Μαρτίου 1998.
10. Αναλυτικότερα στοιχεία για την έννοια του Genius Loci, βλ. Worringer 1978, Maffesoli 1985 (Κεφ. VIII), Dodds 1973, Jellicoe G. & Jellicoe S. 1991.

11. Βλ. G.Bazin & B.Roux 1997: 339-361.

12. Ο.π., 344.

13. Πρόγραμμα «Πλάτων» (συνεργασία INRA-Πανεπιστήμιο Λιγαίου-ΕΚΚΕ). Μελέτη των Αλληλεπιδράσεων μεταξύ της Επιτόπιας Αξιοποίησης των Γεωργικών Προϊόντων και της Ανάπτυξης του αγροτουρισμού στις Ορεινές και Μειονεκτικές Ζώνες της Μεσογείου.

14. Τι μορφή, π.χ., θα λάβει η τουριστική προσφορά από άποψη συμπληρωματικών παροχών υποδοχής, στέγασης, διατροφής, υπηρεσιών αναψυχής και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Ή τι σημαίνει πολιτική αναβάθμιση των τοπικών προϊόντων καθώς και αναβίωση των παλαιών αγροτικών πρακτικών. Κατά πόσο άραγε οι πρακτικές αυτές, και όη της μη σταυλισμένης κτηνοτροφίας, αποτελούν όντως εμπόδιο για την προσφορά υπηρεσιών που ισχύουν σε άλλες χώρες της ΕΕ (προϊόντα προσφερόμενα από την ίδια την αγροτική εκμετάλλευση, κοινοί δείπνοι κλπ.). Για τις κατευθυντήριες γραμμές του αγροτικού τουρισμού, βλ. «Γνωμοδότηση για μία πολιτική ανάπτυξης του αγροτικού τουρισμού στις περιφέρειες της ΕΕ», Επιτροπή περιφερειών, Βρυξέλλες, 1-2/2/95, CdR/95/5. Για τους διάφορους τύπους τουριστικών υπηρεσιών στην αγροτική Ελλάδα και για τους Γυναικείους Αγροτουριστικούς Συνεταιρισμούς, βλ. Programme Platon (Rapport Aout 1996): Etude des Interactions entre la valorisation locale des produits agricoles et le developpement du tourisme rural dans les zones de montagne et défavorisées méditerranéennes», (Equipe grecque: Anthopoulou Th., Kovani, E, Spilianis I.).

15. Comité Departemental du Tourisme et des Loisirs des Aples de Haute-Provence (C.D.T.L.).

16. Leader's, συνδιαλέγονται με τον Επίτροπο Fischler, εις *Leader magazine*, 16/χειμώνας 1997-98: 12.

17. Για μία νέα κοινοτική πρωτοβουλία για την ανάπτυξη της υπαίθρου. Αποχαιρετιστήρια ομιλία του κ. Franz Fischler, μέλους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, υπευθύνου για τη Γεωργία και την Αγροτική Ανάπτυξη, 1997-98, *Leader magazine*, 161: 37.

18. Pierre de Ronsard 1962: 380.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bazin G. & Roux B., 1997, «L' agritourisme: Un atout pour les zones rurales difficiles méditerranéennes!», στο B. Roux & D. Guerraoui (eds), *Les zones défavorisées méditerranéennes*, Παρίσι, Harmattan: 339-361.

Coelho P., 1996, *Ο Αλχημιστής*, μτφρ. Μ. Χιδίρογλου, Αθήνα, Νέα Σύνορα/Α. Λιβάνης.

Dodds E.R., 1973, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley, University of California Press.

Fischler F., 1997-98, 'Leader II: Η αγροτική ανάπτυξη για την περίοδο 2000-2006. Το συνέδριο καθιερώνει το ρόλο του Leader', *Leader magazine*, 16: 37.

Forbes H.A., 1976, 'We have a Little of Everything: The Ecological Basis of some Agricultural Practices in Methana: Trizina', στο Dimen, M & Friedl, E (eds.), *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspectives on the Ethnography of Greece*, Annals of the New York Academy of Sciences.

Highet B., 1998, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Jellicoe G. & Jellicoes S., 1991, *The Landscape of Man*, Λονδίνο, Thames and Hudson.
- Leroy L., 1958, *Exode ou mise en valeur des Campagnes*, Παρίσι, Flammarion.
- Maffesoli M., 1985, *La connaissance Ordinaire. Précis de Sociologie Compréhensive*, Παρίσι, Librairies de Meridiens.
- Michaux H., 1931, *La nuit remue*, Παρίσι, Gallimard.
- Michelet J., γλ., *La montagne*, Παρίσι, Calmann Levy.
- Montreynaud F. & Matignon F. (eds), 1990, *Kuo Hi; Dictionnaire de citations du monde entier*, Παρίσι, Les usuels du Robert, 167.
- Νίτσε, Φ., 1978, *Έτσι μίλησεν ο Ζαρατούστρα (Τάδε έφη Ζαρατούστρα)*, μτφρ. Άρης Δικταίος, Αθήνα, Δωδώνη.
- Piganiol A., 1962, *Histoire de Rome*, Παρίσι, PUF.
- Ronsard (de, P.), 1962, «Contre les Bûcherons de la forêt de Gastine», στο Ginestier K. & Maillet A. (eds), *Culture et civilisations françaises*, Παρίσι, M. Didier: 380-381.
- Serres M. & Farouki, 1997, *Le Tresor. Dictionnaire des sciences*, Παρίσι, Flammarion.
- Τράτσα Μ., 1998, «Τα φυτοφάρμακα σκοτώνουν», *Το Βήμα*, 19/4/98.
- Worringer W., 1978, *Abstraction et Einföhlung*, Παρίσι, γαλλική μτφρ. Klincksieck.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η οικοτουριστική ανάπτυξη και ο προσδιορισμός της φύσης και της παράδοσης: παραδείγματα από τη βόρεια Ελλάδα

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ σε παγκόσμιο επίπεδο, και για αρκετές χώρες —ανάμεσα σ' αυτές και η Ελλάδα— μια από τις κυριότερες μορφές ανάπτυξης. Στόχος τόσο της τουριστικής, όσο και κάθε είδους ανάπτυξης είναι η παροχή οικονομικής ευημερίας και κοινωνικής προόδου στα μέλη μιας κοινωνίας. Πέρα από αυτήν την κοινά αποδεκτή σημασία της ανάπτυξης ως ευημερίας και προόδου, δεν φαίνεται να υπάρχει πλέον μια κοινή αντίληψη ως προς το ποιο είναι ή θα πρέπει να είναι το περιεχόμενο της ανάπτυξης.¹ Αρχικά η ιδέα της ανάπτυξης ταυτιζόταν με τις έννοιες της δυτικοποίησης, της εκβιομηχάνισης των κοινωνιών και της επέκτασης του συστήματος της καπιταλιστικής αγοράς σε παγκόσμιο επίπεδο. Αργότερα, η ανάπτυξη προσεγγίστηκε μέσα από το πρίσμα της θεωρίας του παγκόσμιου συστήματος, οπότε και η διάκριση ανάμεσα σε αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες κοινωνίες εμφράστηκε ως διάκριση ανάμεσα στις χώρες του κέντρου, της ημι-περιφέρειας και της περιφέρειας, μέσω της λογικής της εξάρτησης. Άσχετα από την οπτική γωνία, στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν κοινά αποδεκτό ότι στόχος της ανάπτυξης ήταν η εξομοίωση με δυτικού τύπου βιομηχανικές κοινωνίες και οικονομίες. Δεδομένης της διαφορετικής οπτικής αναφορικά με τις οικονομικές και πολιτικές αλληλεξαρτήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, η διαφωνία εντοπιζόταν στο πόσο επιτεύξιμη είναι μια τέτοια ανάπτυξη για όλες τις κοινωνίες. Πάνω σ' αυτή τη βάση αναπτύσσονταν οι θετικές και οι αρνητικές κριτικές της ανάπτυξης.

Ως μορφή ανάπτυξης, ο τουρισμός έχει αντίστοιχα υποστηρικτές και πολέμιους.² Οι υποστηρικτές βλέπουν στα θετικά του τουρισμού τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την εισροή κεφαλαίων, τη δημιουργία υποδομών που βελτιώνουν συνολικά μια περιοχή.

Οι πολέμιοι έχουν κατηγορήσει τον τουρισμό για μια σειρά από αρνητικές συνέπειες στις ζωές των μόνιμων κατοίκων. Οι επικριτές επικεντρώνουν στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζονται οι τουριστικές υποδομές, στην ποιότητά τους και στο ποιος είναι ο τελικός αποδέκτης τους, στην κατανομή των κεφαλαίων που εισρέουν από τον τουρισμό, όπως και στην εποχιακότητα των θέσεων εργασίας που δημιουργεί. Μια συνολικότερα κριτική στάση στον τουρισμό θέτει τα ακόλουθα θέματα: τη βιωσιμότητα της τουριστικής ανάπτυξης, την αλλοτρίωση του τοπικού πολιτισμού, τη διάδοση της πορνείας και των ναρκωτικών, την οικονομική εξάρτηση και την πολιτισμική εξαθλίωση των τοπικών κοινωνιών.

Η κριτική στάση στην τουριστική ανάπτυξη αφορά κυρίως τον μαζικό τουρισμό, ο οποίος εντοπίζεται συνήθως σε περιοχές με εύκρατα ή θερμά κλίματα και ζεστές θάλασσες. Σε αντιπαράθεση με τον μαζικό τουρισμό και τις συνέπειές του, ως εναλλακτική μορφή ανάπτυξης συχνά αντιπροτείνονται άλλα είδη τουρισμού. Οι εναλλακτικές μορφές τουριστικής ανάπτυξης θεωρούνται ότι επιτρέπουν στους κατοίκους να διατηρήσουν την αξιοπρέπειά τους και την ανεξαρτησία τους, καθώς οι ίδιοι είναι υπεύθυνοι για τις αποφάσεις που αφορούν την προσωπική τους ζωή. Οι κάτοικοι συμμετέχουν στην τουριστική αγορά, αποφασίζοντας μόνοι τους για το τι θέλουν να αλλάξει στις ζωές τους. Το χαρακτηριστικό της εναλλακτικής τουριστικής ανάπτυξης είναι ότι οι αλλαγές που προκύπτουν στη ζωή των κατοίκων δεν είναι αναγκαστικές.

Ανάμεσα στα είδη που εντάσσονται στον εναλλακτικό τουρισμό είναι ο οικοτουρισμός, ο αγροτουρισμός, ο ιθαγενής ή/και εθνοτικός τουρισμός και ο τουρισμός περιπέτειας. Αυτές οι κατηγορίες τουρισμού δεν αποτελούν αναγκαστικά διαφορετικά είδη τουρισμού. Συχνά η μια κατηγορία, συνηθέστερα αυτή του οικοτουρισμού, συμπεριλαμβάνει και τις άλλες. Προγράμματα οικοτουρισμού συνήθως εντοπίζονται σε ορεινές περιοχές με όαση, ποτάμια και λίμνες. Διαμονή ή κατάλυμα προσφέρεται σε χωριά, τα οποία ή τα ημι-εγκαταλειμμένα ή εντελώς εγκαταλειμμένα και τα οποία από τη στιγμή που επίσημα ή ανεπίσημα χαρακτηρίζονται ως «παραδοσιακά», επανοικούνται. Ο οικοτουρισμός ως εναλλακτική μορφή ανάπτυξης θεωρείται ότι δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους να επιλέξουν την ανάπτυξή τους και, κατά συνέπεια, την πρόοδό τους χωρίς την παρουσία εξωγενών δυνάμεων που θα παρεμβαίνουν αλλοτριωτικά στις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων. Με αυτή την έννοια ο οικοτουρισμός φέρεται να έχει τις ελάχιστες συνέπειες στον τρόπο ζωής των τοπικών κοινωνιών.

Η οπτική γωνία αυτού του άρθρου προσεγγίζει την έννοια της ανάπτυξης γενικά και του οικοτουρισμού ειδικά ως ένα είδος λόγου (discourse) και ως ρητορική. Ακολουθώντας την ανάλυση του Foucault (1972) για το λόγο, η ανάπτυξη ως είδος λόγου αποτελεί κοινωνική πρακτική, που διαμορφώνεται σε συγκεκριμένες συνθήκες εξάσκησης γνώσης και εξουσίας (βλ. Hobart 1993 και Escobar 1995). Ως κοινωνική ρητορική η

οικοτουριστική ανάπτυξη δεν αποτελεί απλώς ένα σχήμα λόγου για το οποίο (και με το οποίο) απλώς γίνεται συζήτηση. Η ρητορική, κατά τον Herzfeld (1987: x), δεν αποτελεί «ένα πλαστό λούστρο πάνω στην πραγματικότητα...», αλλά την προσβάσιμη διάσταση της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας» (βλ. επίσης Herzfeld 1988). Η ρητορική του οικοτουρισμού ως εναλλακτικής ανάπτυξης αποτελεί μια κοινωνική πραγματικότητα που άμεσα διαμορφώνει καταστάσεις και ταυτοχρόνως διαμεσολαβεί στη διαμόρφωση πολλών άλλων —συχνά φαινομενικά άσχετων— καταστάσεων.

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να δείξει ότι ο οικοτουρισμός, παρά το γεγονός ότι επικεντρώνεται στο εγγενές σε μια περιοχή φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, ωστόσο δεν χρησιμοποιεί απλώς αυτό που ήδη υπάρχει, που ήδη βρίσκεται εκεί. Ο οικοτουρισμός αποτελεί κι αυτός έναν ενεργό παράγοντα στη διαδικασία διαμόρφωσης ενός τόπου. Όπως λέει ο Ben-Ari (1995: 205), για τη διαμόρφωση του τόπου «η συζήτηση σχετικά [με έναν τόπο] από διάφορες... ομάδες είναι συστατικό στοιχείο (με την έννοια της πρακτικής πραγματοποίησης ιδεών και εικόνων) αυτού του ίδιου του τόπου». Μ' αυτήν την έννοια ο οικοτουρισμός ταυτοχρόνως κατασκευάζει και προβάλλει εικόνες/αντιλήψεις της «φύσης» και της «παράδοσης», καθώς την ίδια στιγμή αυτές οι εικόνες/αντιλήψεις αποκτούν υλική υπόσταση, γίνονται, δηλαδή, πραγματικά περιβάλλοντα, τα οποία ο κόσμος επισκέπτεται και βιώνει. Στο υπόλοιπο άρθρο αναλύονται οι τόποι και οι πραγματικότητες που κατασκευάζονται μέσω των προγραμμάτων οικοτουρισμού.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΠΩΝ ΦΥΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΤΟΥΡΙΣΜΟ

Η ανάλυση του λόγου του οικοτουρισμού ως εναλλακτικής μορφής ανάπτυξης αποκαλύπτει κατά αρχάς το είδος επέμβασης που αποτελεί ο οικοτουρισμός για τον τόπο υποδοχής,³ ποια είναι τα άτομα ή οι φορείς που αποφασίζουν γι' αυτή τη μορφή της ανάπτυξης σε έναν συγκεκριμένο τόπο, όπως και το τι συνεπάγεται η απόφαση αυτή. Μια σύντομη αναφορά στην ιστορία του εναλλακτικού τουρισμού σκιαγραφεί χοντρικά κάποια στοιχεία από τις ταυτότητες των τουριστών και των κατοίκων και αποκαλύπτει πώς ορίζεται ο τόπος του οικοτουρισμού μέσα από τις αλληλεξαρτώμενες ταυτότητες των τουριστών και των κατοίκων. Ο οικοτουρισμός, που εμφανίστηκε κυρίως μετά το 1960, έχει επίσης αποκληθεί «τουρισμός του τρίτου κόσμου» (Greathouse Amador 1997: 938). Σε αυτόν τον χαρακτηρισμό η διάκριση και η αναγνώριση της ύπαρξης των δύο διαφορετικών κόσμων με αντιστοιχία σε χώρες αποστολής και χώρες υποδοχής τουριστών είναι προφανής (Smith 1977). Οι τουρίστες είναι κατά κύριο λόγο ο πρώτος

βιομηχανικός, αστικός, ηγεμονικός κόσμος (ή όσοι προσβλέπουν να ανήκουν σε αυτόν) που επισκέπτεται τον διαφορετικό τρίτο.

Ο χαρακτηρισμός του οικοτουρισμού ως τουρισμού του τρίτου κόσμου δείχνει πώς η κατασκευή του τουριστικού τόπου είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ταυτότητα του τουρίστα, έτσι όπως αυτή ορίζεται μέσα από το ταξίδι. Ο εναλλακτικός, εθνοτικός τουρίστας είναι αυτός που ενεργά ψάχνει για το εθνοτικά εξωτικό, σε όσο το δυνατόν ανέγγιχτη, αρχέγονη, και αυθεντική μορφή (Cohen 1987, όπως παρατίθεται από την Greathouse Amador 1997), και «[αναζητά] αυθεντικές συναντήσεις με το 'άλλο'. Όσο μεγαλύτερη η ετερότητα του 'άλλου', τόσο πιο ικανοποιητική [είναι] η τουριστική εμπειρία» (Van Den Berghe 1994, όπως παρατίθεται από την Greathouse Amador 1997. Βλ. επίσης Van Den Berghe 1980). Από αυτό φαίνεται ότι η αναζήτηση του εξωτικού για τον οικοτουρισμό βασίζεται κατ' αρχάς στην προϋπόθεση, αλλά και στην πεποίθηση, της διακριτότητας μεταξύ δυτικών και μη δυτικών κοινωνιών.

Στην ιστορία του τουρισμού γενικά, στο σύνολο, δηλαδή, των διάφορων μορφών τουρισμού και όχι μόνο στον οικοτουρισμό και στον πολιτισμικό τουρισμό, ο τουρίστας είναι αυτός που ορίζει άμεσα ή έμμεσα τη διαφορά του ενός χώρου από τον άλλο —το «εδώ» από το «εκεί»—, του χρόνου —της «δουλειάς» από τον «ελεύθερο χρόνο», του «τώρα» από το «τότε»— και της ταυτότητας —το «εμείς» από τους «άλλους». Έτσι, όπου κι αν πηγαίνει κάποιος για τουρισμό, ο τόπος και οι κάτοικοί του αποκτούν, εν μέρει τουλάχιστον, τη σημασία τους μέσω της αντιπαράθεσης με την εργασιακή και οποιαδήποτε άλλη καθημερινότητα των τουριστών, όσο διαφορετικά ή όμοια και αν είναι αυτά τα μέρη μεταξύ τους. Κατ' αυτήν την έννοια, η κίνηση των εναλλακτικών, δυτικοευρωπαίων, κατά κύριο λόγο, ταξιδιωτών είναι κι αυτή μια μετακίνηση στο χώρο και στο χρόνο, απόλυτα συνδεδεμένη με έναν τρόπο ζωής που διακρίνει ανάμεσα στην εργασία και στον ελεύθερο χρόνο.⁴

Από αυτή την αρχή της τουριστικής αντίληψης, οι τόποι υποδοχής (οι τουριστικοί τόποι) αποκτούν ως δομικό χαρακτηριστικό τους τη διαφορά από την κυρίαρχη ταυτότητα των τουριστών: το δυτικό, βιομηχανικό κόσμο. Όσο κι αν αυτή η κατηγορία του δυτικού κόσμου αποτελεί μια ομογενοποιητική αφάιρεση,⁵ πηγάζει, ωστόσο, από τις προϋποτιθέμενες ιδιότητες του «μοντέρνου», βιομηχανικού, αστικού κόσμου, που θεωρούνται ότι είναι ριζικά διαφορετικές από αυτές του υπόλοιπου κόσμου. Αυτή η αντίληψη βρίσκει αντιστοιχία σε εκείνες τις ιδεολογίες και ρητορικές της ανάπτυξης οι οποίες, άσχετα με το αν θεωρούν το «σύγχρονο, δυτικό, βιομηχανικό» κόσμο ως καλό ή κακό, πιστεύουν ότι είναι κυρίαρχος κι αναπόφευκτος και ότι αυτοί που βρίσκονται ήδη εκεί προηγούνται στην πορεία εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών.

Έτσι, οι κοινωνίες και οι τόποι τους οποίους επισκέπτονται οι εναλλακτικοί τουρίστες είναι διαφορετικοί από τους τόπους απ' όπου προέρχονται και όταν δεν είναι, τους

κάνουν να είναι. Έτσι επιτυγχάνεται και η σύγκλιση των εννοιών «εθνοτικού» με την «παράδοση» και τη φύση και εντάσσονται όλα κάτω από κοινές κατηγορίες, όπως αυτή του οικοτουρισμού. Οι κοινωνίες και οι τόποι που επισκέπτονται οι οπαδοί του οικοτουρισμού θεωρούνται ότι είναι σαφώς πιο «φυσικοί» από τις καθαρά «τεχνοκρατικές», βιομηχανικές κοινωνίες.⁶ Όμως, ο οικοτουρισμός ως μια ανάπτυξη που επικεντρώνεται γύρω από την παράδοση και τη φύση στηρίζεται σε μια εσωτερική αντίφαση. Η φύση και η παράδοση ταυτίζονται με το παρελθόν, τη στιγμή που η ανάπτυξη τοποθετείται στο μέλλον, αποτελώντας ένα στόχο προς επίτευξη.⁷ Το παρελθόν, τόσο σαν ανέγγιχτη φύση όσο και σαν παράδοση, γίνεται εργαλείο για την κατασκευή ενός καλύτερου μέλλοντος. Το ζήτημα είναι πώς κατασκευάζεται η εικόνα του τόπου στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον, καθώς το παρόν προβάλλει το παρελθόν του και μ' αυτό κατασκευάζει εξίσου το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του. Μέσα σ' αυτό το σχήμα, η φύση και ο «τοπικός πολιτισμός», η «τοπική παράδοση», τίθενται συνεχώς σε αντιπαράθεση και σε σχέση τομής με τη βιομηχανική κοινωνία.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΦΥΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΤΟΥΡΙΣΜΟ: ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Στα οικοτουριστικά παραδείγματα που ακολουθούν από τον ελλαδικό χώρο φαίνεται πώς τα παραπάνω χαρακτηριστικά διαμορφώνουν τόπους «φύσης» και «παράδοσης».⁸ Οι αναφορές προέρχονται από δύο διαφορετικούς χώρους: από το Νυμφαίο του νομού Φλώρινας και τις Πρέσπες. Τέλος, η αναφορά σε μια τρίτη κοινότητα, στη Νικήτη του νομού Χαλκιδικής, θα προσφέρει σημείο σύγκρισης με την χρήση της έννοιας της παραδοσιακότητας εκτός του οικοτουριστικού πλαισίου. Ένας παράγοντας που συνδράμει στην επιλογή των δύο τόπων για ανάλυση είναι ότι τόσο στο Νυμφαίο, όσο και στις Πρέσπες τα προγράμματα οικοτουρισμού είναι σαφώς θεσμοθετημένα και αναπτυγμένα. Η Εταιρία Προστασίας Πρεσπών, για παράδειγμα, στο απολογιστικό της φυλλάδιο για τα 6 χρόνια δραστηριότητάς της εντάσσει σαφώς τον τουρισμό στα σχέδια ανάπτυξης του τόπου, μαζί με τη γεωργία και την κτηνοτροφία,⁹ βλέποντας στον τουρισμό «πολλαπλά κοινωνικά και οικονομικά οφέλη για τους κατοίκους».

Μια αρχική παρατήρηση αφορά τα φυσικά περιβάλλοντα του οικοτουρισμού, που είναι κατά κύριο λόγο ορεινοί όγκοι. Ακόμα και στην περίπτωση της Νικήτης, που είναι παραθαλάσσιο χωριό, το τμήμα του χωριού που είναι χαρακτηρισμένο ως ιστορικός τόπος και αποκαλείται «παραδοσιακό» είναι ημι-ορεινό, σε αρκετά μεγάλη απόσταση

από τη θάλασσα. Αν και ενδεχομένως όχι συνειδητά, η ταύτιση του οικο-τουρισμού κυρίως με τους ορεινούς όγκους γίνεται μέσω της αντιπαράθεσης με το είδος τουρισμού που προσελκύουν οι θαλάσσιες περιοχές: το μαζικό τουρισμό. Σ' αυτά τα ορεινά περιβάλλοντα οι χώροι παραμονής είναι μέρη που συνήθως αποκαλούνται «παραδοσιακά χωριά».

Τα προγράμματα του οικοτουρισμού που αφορούν τη φύση και τον τοπικό πολιτισμό ως «παράδοση» επικεντρώνονται στα κτιστά περιβάλλοντα των χωριών όπου επανακατασκευάζονται οι παλιότερες, «τοπικές»¹⁰ αρχιτεκτονικές μορφές, σε προγράμματα εκπαίδευσης στη βιοποικιλότητα των περιοχών και στην ανάγκη προστασίας των τοπικών ειδών και της φύσης, σε ανασκαφές για την αποκάλυψη της ιστορίας των περιοχών και σε μορφές διασκέδασης/άθλησης που περιλαμβάνουν περιπάτους στα δάση (trekking), κατάβαση ποταμών (rafting and cannoing) κλπ.. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το απολογιστικό φυλλάδιο της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών, στο οποίο η απαρίθμηση των δραστηριοτήτων περιλαμβάνει την πληροφόρηση των επισκεπτών όσον αφορά τη «γεωγραφία, ιστορία, το φυσικό και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον της Πρέσπας».¹¹ Επιπλέον, στα βιβλία που έχει εκδώσει η εταιρία περιλαμβάνεται και ένα που δίνει «πληροφορίες για τη συντήρηση, επισκευή και εκσυγχρονισμό των παλαιών κτισμάτων της Πρέσπας». Το Νυμφαίο, από την άλλη μεριά, το οποίο περιγράφεται σε ένα από τα φυλλάδιά του ως «ζωντανό μουσείο της ιστορίας και της παρθένας φύσης, της εθνικής κληρονομιάς και της παράδοσης», είναι ενταγμένο στο «Εθνικό Δίκτυο Παράδοσης, Πολιτισμού και Κοινοτικού Βίου... Των Ελλήνων οι Κοινότητες...». Οι αξίες τις οποίες σκοπεύει να «διατηρήσει, αναπτύξει και να προβάλλει» ο σύλλογος αυτός εκφράζουν ακριβώς τις δραστηριότητες και τους στόχους του οικοτουρισμού και είναι: α) «η παράδοση και η αυθεντική λαϊκή αρχιτεκτονική», β) «ο πατρώος πολιτισμός» και γ) «η ήπια και ισόρροπη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη».

Βέβαια, η εικόνα της φύσης που προβάλλεται στα διάφορα προγράμματα οικοτουρισμού δεν είναι πάντα εντελώς ίδια. Οι διαφορές όμως είναι μικρές στο βαθμό που αυτό που τονίζεται σε αντιδιαστολή είναι ότι ο βιομηχανικός, αστικός πολιτισμός είναι καταστροφικός, όπως και η επαφή μαζί του. Έτσι, αυτό που κατηγοριοποιεί όλες τις εικόνες μαζί είναι ότι η αντιπαράθεση της φύσης με το βιομηχανικό πολιτισμό συνοδεύεται από την εξίσωση ότι η φύση, εξ ορισμού, αποτελεί μη ανθρώπινη παρέμβαση. Αυτή η διάκριση ανάμεσα στα πολιτισμικά αστικά, βιομηχανικά περιβάλλοντα και στα φυσικά τοπία που περιλαμβάνουν και τα παραδοσιακά χωριά βασίζεται σε μια συνολικότερη διάκριση ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό. Πάνω στη βάση, ωστόσο, ότι η κάθε ομάδα έχει πολιτισμικά προσδιορισμένες αντιλήψεις για το τι είναι φύση, όπως και για τις σχέσεις της μ' αυτήν, προκύπτει ότι και τα φυσικά τοπία είναι πάντα εξίσου πολιτισμικά κατασκευασμένα και μόνον έτσι γίνονται αντιληπτά.

Ένα παράδειγμα που δείχνει αυτό το συσχετισμό μέσα στο αντιληπτικό σχήμα φύση και παράδοση, σε αντιπαράθεση με τη βιομηχανική κοινωνία, αποτελεί το φυλλάδιο για την αρκούδα-χορεύτρια, που εκδίδει ο Αρχτούρος, η Αστική Εταιρία για την Προστασία και Διαχείριση της Άγριας Ζωής και του Φυσικού Περιβάλλοντος, ο δασικός σταθμός του οποίου εδρεύει στο Νυμφαίο. Στο φυλλάδιο αυτό αναφέρεται σαφώς ότι στο παρελθόν η «συνύπαρξη του ανθρώπου με τη φύση ήταν αρμονική», αντίθετα με τον πολιτισμό του παρόντος που έχει οδηγήσει στην «αποξένωση του ανθρώπου από τη φύση». ¹² Αυτός ο συσχετισμός φύσης και παράδοσης εμφανίζεται και σε επωνυμίες συλλόγων ή οργανώσεων, όπως η Ελληνική Εταιρία Προστασίας Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η οποία είναι ένας από τους ιδρυτικούς φορείς της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι για τον οικοτουρισμό τα απειλούμενα είδη δεν είναι μόνο η χλωρίδα και η πανίδα καθώς και το φυσικό περιβάλλον, αλλά και η τοπική πολιτιστική παράδοση, η «πολιτιστική κληρονομιά». Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο οι σκοποί της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών ορίζονται ως «η προστασία και διατήρηση των φυσικών και πολιτιστικών αξιών της Πρέσπας, καθώς και η προώθηση της ισόρροπης και συμβατής με το περιβάλλον ανάπτυξης».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι για τον οικοτουρισμό η φύση, ως ένα οικοσύστημα στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και οι άνθρωποι, χαρακτηρίζεται στο παρελθόν από μια αρμονικότητα συνύπαρξης και από ισορροπία. Έτσι, η ζωή στα χωριά στο παρελθόν καταλήγει να θεωρείται αν όχι εντελώς «φυσική», σίγουρα «φυσικότερη» από το αστικό παρόν και η παράδοση να γίνεται ένας «φυσικός» πολιτισμός. Η φύση παρουσιάζεται κατ' αρχάς ως ένας χώρος στον οποίο δεν υπήρχε, και γι' αυτό δεν θα έπρεπε να υπάρχει και τώρα, ανθρώπινη παρέμβαση. Αυτό το χώρο ο οικοτουρισμός τον χρησιμοποιεί για διασκέδαση και για άθληση (π.χ. πεζοπορία, κατάβαση ποταμών, ιππασία). Εδώ ακριβώς έγκειται και η αντίφαση, καθώς κι αυτή η φύση αποτελεί μια πολιτισμική χρήση του τόπου και, κατά συνέπεια, μια κατασκευή του με όλες τις έννοιες. Η επιλογή της χρήσης ενός τόπου έτσι, ώστε να φαίνεται αχρησιμοποίητος, είναι προϊόν της συμπεριφοράς και του τρόπου σκέψης συγκεκριμένων πολιτισμικών υποκειμένων.

Η πεποίθηση για την αρμονικότητα συνύπαρξης φύσης και ανθρώπου στο παρελθόν εξηγεί και πώς τα φυσικά τοπία/περιβάλλοντα του οικοτουρισμού καταλήγουν να συμπεριλαμβάνουν και τα παραδοσιακά χωριά, τα οποία εντάσσονται στο παρελθόν. Ο συσχετισμός προκύπτει από το γεγονός ότι τα παραδοσιακά χωριά θεωρούνται πιο φυσικά, καθώς ο πολιτισμός του παρελθόντος ήταν πιο φυσικός, σε αντίθεση με το βιομηχανικό παρόν. Η φυσικότητα του παρελθόντος γίνεται αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής των συγκεκριμένων αγροτικών κοινωνιών του παρελθόντος, που δεν ήταν τόσο επιβαρυντικός για το περιβάλλον. Έτσι, οι αγροτικές κοινότητες γίνονται αντιληπτές ως μια σύζευξη «φύσης» και «πολιτισμού» που ήταν αρμονική στο παρελθόν,

η οποία σήμερα θεωρείται ότι έχει καταστραφεί και που προσπαθεί να πετύχει πάλι αυτό το μοντέλο ανάπτυξης του οικότουρισμού. Στην ουσία οι παραδοσιακοί τόποι συμπαράσύρονται στη φυσικότητά τους από τον τρόπο παραγωγής του παρελθόντος, και μ' αυτόν τον τρόπο ο οικότουρισμός εξιδανικεύει όχι μόνο ένα τρόπο παραγωγής αλλά ένα παρελθόν στο σύνολό του, το οποίο εμφανίζεται ομογενοποιημένο και ανιστορικό.

Η παρουσίαση της οικονομικής ιστορίας των χωριών της περιοχής σε ένα από τα προγράμματα ενημέρωσης επισκεπτών της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών αποτελεί παράδειγμα ενός τέτοιου εξιδανικευμένου παρελθόντος. Η παρουσίαση της ιστορίας του χωριού διέκρινε ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, παρουσιάζοντας ένα ανιστορικό παρελθόν που ήταν μια σταθερή κατάσταση τόσο ως πολιτισμός, όσο και ως ισορροπία με τη φύση. Το πρόβλημα είναι ότι μια τέτοια κοινωνική κατάσταση δεν υπήρξε ποτέ, όχι μόνο στη συγκεκριμένη περίπτωση αλλά γενικά στον κόσμο. Αυτό που κατασκευάζουν τα προγράμματα οικότουρισμού είναι μια εν μέρει πραγματική και εν μέρει πλασματική εικόνα ενός παρελθόντος πριν από την εμφάνιση της βιομηχανικής τεχνολογίας. Οι οργανωτές των οικότουριστικών προγραμμάτων έχουν απόλυτο δίκιο στον ισχυρισμό τους ότι η συγκεκριμένη βιομηχανική τεχνολογία που εφαρμόζεται είναι η πλέον προβληματική τεχνολογία που έχει εμφανιστεί μέχρι τώρα, εφόσον οι συνέπειες στο περιβάλλον συμβαίνουν με ταχύτερο ρυθμό από όλες τις άλλες και είναι οι πλέον σοβαρές και μη αναστρέψιμες.

Αποτέλεσμα, ωστόσο, αυτού του είδους των οικότουριστικών αντιλήψεων είναι η εξιδανίκευση όχι μόνο κάποιων τρόπων παραγωγής, αλλά και συνολικά τρόπων ζωής, απλά και μόνο στη βάση της διαφορετικότητάς τους από το βιομηχανικό. Αντίστοιχα με αυτό που επεσήμανε ο R. Williams για την παρουσίαση των αγροτικών κοινωνιών στην αγγλική λογοτεχνία (1973: 37, 40, 96), ο οικότουρισμός και ο αγροτουρισμός καταλήγουν να παρουσιάζουν τις παραδοσιακές κοινωνίες ως τον μύθο ενός ευτυχέστερου παρελθόντος, την δε εκβιομηχάνιση ως ένα είδος «πτώσης από τον παράδεισο». Αυτή η οπτική, με τη σειρά της, παραπέμπει σε θεωρίες κοινωνικής εξέλιξης που μιλούσαν για την προγενέστερη ύπαρξη μιας «οργανικής» ή «φυσικής» κοινωνίας. Όμως, κατά τον Williams, η εξιδανίκευση μιας αγροτικής, παραδοσιακής, οργανικής κοινωνίας κατασκευάζει στο παρελθόν μια «φυσική» ή «ηθική» οικονομία ως αντίθετη στον καπιταλισμό, επιχειρηματολογώντας με προβληματικό τρόπο ότι στο παρελθόν, πριν από την άφιξη του καπιταλισμού, υπήρχε μια «φυσική» οικονομία αυτάρκειας, η οποία δεν επηρεαζόταν από τις δυνάμεις της οικονομίας της αγοράς. Αν μη τι άλλο, αυτό που αγνοεί αυτή η οπτική είναι ότι η παραδοσιακή καλλιέργεια της γης στην οποία αναφέρονται γινόταν συχνά κάτω από ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες.

Η φυσικοποίηση και η εξιδανίκευση του αγροτικού παραδοσιακού παρελθόντος αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας όσων ορίζουν τις έννοιες αυτές, δηλα-

δή των χωρικά και ταξικά αστών.¹³ Αυτό φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά στην περίπτωση του Νυμφαίου, όπου στην κατασκευή του τόπου συνδυάζονται ο οικουρισμός και η παραδοσιακότητα του χώρου με το αστικό παρελθόν της κοινότητας. Στο Νυμφαίο, αυτοί που ορίζουν το παραδοσιακό της περιοχής, αστοί οι ίδιοι, ορίζουν την ταυτότητα του τόπου ως μια «αστική κώμη», όπου η φυσικότητα εκτείνεται και στις κοινωνικές διαφορές στο παρελθόν. Η ιδιαίτερη υπερηφάνεια με την οποία μιλούν για (και κατασκευάζουν) το παρελθόν τους παρουσιάζει κατ' αρχάς μια ιεραρχική (ταξική) κοινότητα «λαϊκών μαστόρων, ευγενών, πολεμιστών και τεχνιτών», στην οποία δεν υπήρχε εσωτερική σύγκρουση, παρά ισορροπία και γαλήνη. Η κοινότητα παρουσιάζεται ως μια αυτόνομη μονάδα και, θα έλεγε κανείς, σχεδόν αποκομμένη από τον κόσμο, αν μέσω των σχέσεων, των επαφών των μελών της με τον «υψηλότερο» [sic] ευρωπαϊκό πολιτισμό δεν εδραιωνόταν η ανωτερότητα της εμπορικής-αστικής τάξης της κοινότητας.

Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, Η ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Εικόνες της παράδοσης και του τοπικού πολιτισμού όπως οι παραπάνω συχνά παρουσιάζουν το παρελθόν ως μια «αυθεντικότητα» που έχει εξαφανιστεί από τις παρούσες συνθήκες ζωής τόσο των επισκεπτών, όσο και των ντόπιων κατοίκων. Ένα μεγάλο μέρος, όμως, από τις κριτικές που έχει δεχθεί ο εθνοτικός οικουρισμός αφορά το θέμα της αυθεντικότητας και ταυτότητας των κατοίκων.¹⁴ Κατά τον Graham Boynton, στο άρθρο του για τον οικουρισμό 'The Search for Authenticity: On Destroying the village in Order to Save It' στην εφημερίδα *The Nation*, ο οικουρισμός συχνά παρουσιάζεται ως πιθανός σωτήρας της πολιτισμικής διαφορετικότητας και της αυθεντικότητας, οι οποίες απειλούνται με εξαφάνιση με την άφιξη του «μοντέρνου» πολιτισμού. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα από την Αφρική, ο Boynton έθετε ως θέμα τι τελικά θεωρείται και τι δεν θεωρείται «αυθεντικό».

Στη Νότια Αφρική, σ' ένα βουσμανικό χωριό οργανωμένο από έναν Afrikaner, οι τουρίστες που το επισκέπτονται παρατηρούν τους κατοίκους να ζουν όπως πιστεύουν ότι ζούσαν αιώνες τώρα. Όταν φεύγουν όμως οι τουρίστες, οι κάτοικοι φορούν τα καπέλλα του μπείζμπωλ και τα Nike παπούτσια κι ακούνε ραπ μουσική. Η αυθεντική ζωή τους δεν είναι ίδια με την αυθεντικότητα που παρουσιάζουν στους τουρίστες. Μ' έναν αντίστοιχα συνειδητό τρόπο παράστασης παραδοσιακότητας, ο Αστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Νυμφαίου «Η Νύμφη» ετοιμάζει 50 παραδοσιακές φορεσιές για τα μέλη του.

Τα παραδείγματα τέτοιων τουριστικών παραστάσεων «αυθεντικότητας», που είναι διαφορετικές από τη «δυτική αυθεντικότητα» των τουριστών, βρίθουν. Οι κριτικές που ασκούνται τονίζουν ότι αυτό αποτελεί, όπως το αποκαλούν, μια ντισνεοποίηση του πολιτισμού, έναν «ανθρώπινο κήπο» (βλ. Boynton 1997), κατ' αναλογία προς το ζωολογικό κήπο. Αυτό που είναι κοινό στις παραπάνω περιπτώσεις ελληνικής πρακτικής οικοτουρισμού είναι ότι όλοι στοχεύουν στην ανάπτυξη και διατήρηση της διαφορετικότητας, ωστόσο με προφανείς ειδοποιούς διαφορές. Σε περιπτώσεις όπως αυτή του βουσμάνικου χωριού, είναι εύκολο να ισχυριστεί κάποιος ότι αυτή η μορφή τουρισμού είναι μια παράσταση και ότι υπάρχουν προφανείς σχέσεις εξουσίας, εμπλεγμένες σ' αυτή τη μεταμόρφωση ανθρώπινων ζώων σε «κήπους». Για την Ελλάδα, ωστόσο, η «αυθεντική παράδοση» δεν μπορεί εύκολα να θεωρηθεί από τους ίδιους τους Έλληνες ως ντισνεοποίηση.¹⁵

Για το εθνικό κράτος, η παράδοση αποτελεί ένα από τα κύρια μέσα για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας.¹⁶ Αυτή η εθνική ταυτότητα είναι το προϊόν ενός συνόλου περιφερειακών, «τοπικών» παραδόσεων.¹⁷ Κι αυτό δεν συμβαίνει μόνο στο επίπεδο της κυρίαρχης κρατικής κατασκευής της εθνικής παράδοσης. Άσχετα από το αν αποτελεί αποτέλεσμα της επιτυχούς μετάδοσης του κρατικού μοντέλου προς τον κόσμο, είναι βέβαιο ότι κι από τον ίδιο τον κόσμο παράγεται ή αναπαράγεται η αντίληψη ότι η εθνική παράδοση προκύπτει από ένα σύνολο τοπικών παραδόσεων.¹⁸ Στο φυλλάδιο του Νυμφαίου δηλώνεται ξεκάθαρα ότι «ο τόπος είναι αισιωμαμένος ευλαβικά στον Ελληνισμό». Από την άλλη μεριά, όπως δηλώνεται από το Εθνικό Δίκτυο Παράδοσης, Πολιτισμού και Κοινοτικού Βίου «...των Ελλήνων οι Κοινότητες...», οι κοινότητες που συμμετέχουν στο δίκτυο «...χαρακτηρίζονται και συνέχονται από ένα πρότυπο αξιών, που βιώνονται ανέκαθεν απaráλλακτες στον πυρήνα τους και εκφράζουν ένα σημαντικό μέρος της εθνικής κληρονομιάς του Ελληνισμού, της ευρυχωρίας και της πλούσιας ποικιλομορφίας του σε μια πνευματική ενότητα πολιτισμού».

Κάθε σκέψη, λοιπόν, ότι αυτή η εικόνα θα μπορούσε να είναι μια ντισνεοποιημένη, οικοτουριστική κατασκευή του πολιτισμού, στην καλύτερη περίπτωση προκαλεί αισθήματα αμηχανίας, και στη χειρότερη απορρίπτεται αυτόματα, θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο είναι άσχετο μ' «εμάς». Αυτό που δείχνουμε «εμείς» δεν είναι ένας ανθρώπινος κήπος, αλλά ο εθνικός μας εαυτός, η ρομαντική λαογραφία του 19ου αιώνα,¹⁹ με άλλα λόγια ο εαυτός μας πριν από την άφιξη της βιομηχανικής τεχνολογίας. Άσχετα με το με ποια από τις δύο εκδοχές αντίδρασης συντάσσεται κάποιος, είναι βέβαιο ότι και οι δύο αποτελούν εξιδανικεύσεις και οι συγκεκριμένοι τόποι που προκύπτουν είναι εξίσου κατασκευές, δηλαδή πραγματικά προϊόντα ενός τρόπου σκέψης.

Οι αντιδράσεις σ' αυτήν την αντίληψη της αυθεντικής παράδοσης, ωστόσο, ποικίλουν: στο Νυμφαίο, για παράδειγμα, όλος ο χώρος επανακατασκευάζεται για να «μείνει» παλιός. Τα αυτοκίνητα μένουν έξω από το χωριό,²⁰ οι αναστηλώσεις του συνόλου

των οικημάτων γίνονται πάνω στην τοπική μορφή, ο σύλλογος γυναικών παράγει χειροποίητα, παραδοσιακά προϊόντα, τα έσοδα από τα οποία επενδύονται στην ανάπτυξη της κοινότητας. Στις Πρέσπες, όμως, μια βόλτα φανερώνει ότι τα χωριά, αν και χαρακτηρισμένα και με σαφείς οδηγίες τώρα πια για την αρμόζουσα αναστήλωσή τους, φέρουν —ακόμα τουλάχιστον— τα σημάδια μιας αλλαγής από έναν προγενέστερο, αλλά «μοντέρνο», τρόπο ζωής, που για τον οικοτουρισμό δεν είναι επιθυμητά. Είναι δύσκολο να προβλέψουμε πόσο γρήγορα θα εξαφανιστούν αυτά τα σημάδια της αλλαγής.

Αυτό ενδεχομένως αποτελεί και την απάντηση στο ερώτημα γιατί συνήθως επιλέγονται εντελώς ή ημι-εγκαταλειμμένοι οικισμοί για οικοτουριστική ανάπτυξη και όχι οποιοδήποτε χωριό. Σ' αυτά τα χωριά υπάρχει ένα συμβολικό κοινωνικό χρονικό κενό ανάμεσα στην εγκατάλειψη και στην εκ νέου χρήση, στο τέλος της «παράδοσης» και στην «ανάπτυξη». Αυτό το κοινωνικό χρονικό κενό, που στην υλική του μορφή εμφανίζεται ως «πάγωμα στο χρόνο», προσφέρει ένα διαθέσιμο, κατάλληλο υλικό για την απο-ιστορικοποίηση του παρελθόντος και για την κατασκευή τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος με τις επιθυμητές μορφές. Στο Νυμφαίο, αυτή η διαδικασία υπήρξε για πολλούς λόγους πιο εύκολη. Στις Πρέσπες φαίνεται ότι αυτός ο στόχος δεν είναι ακόμα πλήρως επιτεύξιμος και το παρελθόν εξακολουθεί να είναι συμβολικά μiasμένο²¹ από σύγχρονα βιομηχανικά στοιχεία και υλικά, όπως η εγκατάσταση κουφωμάτων αλουμινίου σε παλιά σπίτια.

Στα παραπάνω παραδείγματα η Νικήτη προσφέρει ένα σχετικό αντίλογο. Ο τουρισμός της Νικήτης ανήκει στο κλασικό είδος του οικογενειακού τουρισμού των καλοκαιρινών διακοπών, της καλοκαιρινής παραθέρισης. Για την Νικήτη, ο οικοτουρισμός δεν αποτελεί ένα επιδιωκόμενο μοντέλο ανάπτυξης. Γι' αυτό το λόγο, ενδεχομένως, και η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην παράδοση και την καθημερινότητα είναι ιδιαίτερα σαφής.²² Η παράδοση αφορά το παλιό τμήμα του χωριού, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικός τόπος. Η παραδοσιακότητα του παλιού οικισμού, με τους περιορισμούς που επιβάλλει στη μορφή των σπιτιών, για άλλους κατοίκους αποτελεί μια επιθυμητή μορφή ανάπτυξης και για άλλους έναν περιορισμό στην ελεύθερη επιλογή τους να χρησιμοποιούν τις ιδιοκτησίες τους όπως τους αρέσει. Στη Νικήτη, όπως και στο Νυμφαίο, στις Πρέσπες και αλλού, οι κάτοικοι δεν παρήγαγαν μόνοι τους την αντίληψη της «παράδοσης». Ζώντας στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους, πηγαίνοντας στο σχολείο, στο πανεπιστήμιο, βιώνοντας επίσημα καθορισμένες «χρονιές της παράδοσης» δημιουργείται μια εθνική ταυτότητα που περιλαμβάνει μια «παράδοση». Για τη Νικήτη, όμως, το Παλιό Χωριό, η αυθεντική «παράδοση», δεν απευθύνεται στους μόνιμους κατοίκους του χωριού αλλά στους τουρίστες, σχεδόν όπως στην περίπτωση των Πυγμαίων που έχουν μια ζωή γι' αυτούς και μια άλλη για τους τουρίστες. Μόνο που στην Νικήτη οι κάτοικοι δεν μπαίνουν στον κόπο να παίξουν τους ιθαγενείς και να φορέσουν τις τοπι-

κές φορεσιές του περασμένου αιώνα ή των αρχών του παρόντος. Δεν περιλαμβάνουν τους εαυτούς τους στις τουριστικές ατραξιόν. Αυτοί παραμένουν ίδιοι και προσφέρουν στους τουρίστες ένα «παραδοσιακό» τοπίο για τουριστική ατραξιόν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το 1993, στο πλαίσιο επιτόπιας έρευνας στη Νικήτη, μια Γερμανίδα, που τα καλοκαίρια μένει στο Παλιό Χωριό σχολίασε ότι δεν της άρεσε να πηγαίνει στο καινούριο χωριό, στην παραλία, γιατί τέτοια ζωή με μπαρ και εστιατόρια είχε στο Βερολίνο. Αυτής της άρεσε το παλιό χωριό, όπου μπορούσε να είναι κοντά στη φύση και ο παλιός τρόπος ζωής, ο αληθινός, ο εκτός μαζικού τουρισμού. Αν οι κάτοικοι της Νικήτης ήθελαν να επενδύσουν στον τουρισμό που η Γερμανίδα επιθυμούσε, θα έπρεπε να αλλάξουν την καθημερινότητά τους που μοιάζει με το Βερολίνο, τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και να γίνουν η προσωποποίηση της δομικής νοσταλγίας των τουριστών.²³

Από όλα τα παραπάνω φαίνεται ότι τελικά και ο οικοτουρισμός, με όλες τις καλές προθέσεις του, καταλήγει, κατ' αναλογία με τον Οριενταλισμό που περιέγραψε ο Said (1978), να διαπραγματεύεται και να διαμορφώνει ταυτότητες, να εξωτικοποιεί, δηλαδή, την αγροτική ζωή και τη φύση. Όταν οι διοργανωτές της ανάπτυξης, οι τουρίστες, όλοι οι εμπλεκόμενοι γενικά με τον οικοτουρισμό, ασχολούνται με τη φύση και την παράδοση, αυτό που κάνουν είναι να διαμορφώνουν και να νομιμοποιούν απόψεις, να κατασκευάζουν τόπους. Οι παραδοσιακές κοινότητες, λοιπόν, και η φύση που τις περιβάλλει ως τόποι τουρισμού αποτελούν ετεροτοπίες (Foucault 1986), που ταυτοχρόνως αναπαριστούν, αφισιολογούνται, και ανατρέπουν άλλους τόπους.

Τόσο αυτοί, όσο και οι άλλοι τόποι καθορίζονται και διαμορφώνονται από όσους είναι ενεργά αναμειγμένοι με τον οικοτουρισμό, είτε ως τουρίστες είτε ως διεκδικητές της ανάπτυξης, στη βάση της ύπαρξης μιας ριζικής διαφοράς ανάμεσα στην καθημερινή εμπειρία των «αστών», «δουτικών» επισκεπτών και στην φυσική, παραδοσιακή ζωή του παρελθόντος. Έτσι, η ετεροτοπία της φύσης και της παράδοσης γίνεται εξ ορισμού ο τόπος που επισκέπτονται. Ο τουρισμός, λοιπόν, αποτελεί μια διαμορφώτρια μορφή ισχύος, όπως είπε ο MacCannell (1992: 195) «για την ιδεολογική πλαισίωση της ιστορίας, της φύσης και της παράδοσης, μια μορφή ισχύος που αναμορφώνει τον πολιτισμό και τη φύση σύμφωνα με τις ανάγκες του».

Καθώς, όμως, ο τουρισμός δίνει τη δυνατότητα για βελτίωση των συνθηκών ζωής, κάποιες φορές —ή και συχνά— οι επιλογές που κάνουν οι κάτοικοι για το τι αλλαγές

θέλουν να συμπεριλάβουν στις ζωές τους δεν συμπίπτουν με το ιδανικό που ο οικότουρισμός θέτει για τον πολιτισμό και την παράδοση. Οι κάτοικοι συχνά αλλάζουν τους τόπους τους ή αντιδρούν στους περιορισμούς που θέτουν οι χαρακτηρισμοί, καθώς «αναπτύσσουν» τους εαυτούς τους. Πολλοί επισκέπτες θεωρούν «παράλογο» να μη συντηρεί ο κόσμος «σωστά» αυτό που έχει.

Ο οικότουρισμός, ως μοντέλο ανάπτυξης, ενέχει δύο μείζουσες αντιφάσεις που καταλήγουν σε άλλου είδους από τις προσδοκώμενες ανισότητες. Το κατ' αρχάς λογικό συμπέρασμα για τους υποστηρικτές της ισορροπίας φύσης και πολιτισμού στον παραδοσιακό πολιτισμό θα ήταν πως η κάθε είδους επαφή ανάμεσα σ' αυτούς τους τόπους και στον αστικό, βιομηχανικό τρόπο ζωής εξ ορισμού επιφέρει αλλαγές που δεν είναι επιθυμητές. Η διέξοδος, λοιπόν, για μιαν αλλαγή προς τη κατεύθυνση της συνέχειας της ισορροπίας αυτής και όχι προς αυτήν της αστικής, βιομηχανικής διάβρωσης προσφέρεται μέσω της δημιουργίας αυτών των προστατευμένων καταφυγίων, τα οποία — μαζί με τους κατοίκους τους — καλούνται να αντιπροσωπεύσουν το παρελθόν και την κατάσταση της απομόνωσης.²⁴ Μ' έναν πολύ ενδιαφέροντα τρόπο ο οικότουρισμός, που αποτελεί μια μορφή επαφής, θεωρείται ότι δεν ανατρέπει αυτήν την απομόνωση των παραδοσιακών κοινωνιών, εκλαμβάνεται, δηλαδή, και παρουσιάζεται ως μη-επαφή, καθώς αυτό που συμβαίνει είναι ότι δεν αφήνει σημάδια. Τα σημάδια, ωστόσο, υπάρχουν και μπορούν να διαβαστούν, αν θέλει κανείς να τα δει. Η ανυπαρξία σημαδιών σημαίνει απλώς ότι κάθε τι που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως δείγμα της μοντέρνας, δυτικής, βιομηχανικής κοινωνίας, όπως είναι, για παράδειγμα, συγκεκριμένα δομικά υλικά απαγορεύεται ή κρύβεται από την κοινή θέα. Στο Νυμφαίο, τα καλώδια του ΟΤΕ και της ΔΕΗ έχουν μπει υπόγεια, ενώ αντίθετα στις Πρέσπες ακόμα είναι ορατά. Η κριτική, λοιπόν, που ασκείται για το είδος των υλικών αντικειμένων που ταιριάζουν σ' αυτούς τους τόπους, πέρα από την αισθητική τους «συνέπεια», είναι και ένας μεταφορικός λόγος που αρνείται στους σύγχρονους κατοίκους των την αυθεντικότητα της ύπαρξής τους.²⁵ Έτσι, μέσω του οικότουρισμού δεν διαμορφώνεται μόνο η συγκεκριμένη αντίληψη του παρελθόντος, αλλά και το παρόν των κατοίκων.

Από την άλλη μεριά, στο όνομα της βιώσιμης ανάπτυξης ο εναλλακτικός τουρισμός, αντίθετα προς τον μαζικό τουρισμό, προβάλλει το ιδανικό ότι οι άνθρωποι επιλέγουν ποι-οι και πώς θέλουν να είναι. Στην πραγματικότητα, όμως, όταν διαλέγουν να είναι σαν τους τουρίστες, οι επισκέπτες βλέπουν σ' αυτούς τα θύματα της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού. Και σχεδόν κανείς δεν αναρωτιέται γιατί θα 'πρεπε να διαλέξουν να είναι διαφορετικοί, τη στιγμή που οι επισκέπτες τους μετατρέπουν σε ένα εξωτικό ταξίδι στο χώρο και στο χρόνο. Όπως είπε και ο Hobart (1993: 5), «στο βαθμό που... οι ηγεμονικές αναπαραστάσεις αποτελούν τις συνθήκες εξουσίας, τότε αυτοί οι κριτικοί μπορεί ακούσια να παγιδεύονται στην διατήρηση αυτού που ισχυρίζονται ότι κριτικάρουν».

Τα κίνητρα που έχουν οι διάφοροι διοργανωτές οικοτουριστικών προγραμμάτων, όταν εξιδανικεύουν το παρελθόν ή όταν πιστεύουν ότι οι άνθρωποι στα χωριά ζουν υποχρεωτικά καλύτερα από τους ανθρώπους στις πόλεις, συνήθως είναι αγαθά. Παρ' όλ' αυτά, το αποτέλεσμα είναι ότι οι ανιστορικές παρουσιάσεις της φύσης, του παρόντος και του παρελθόντος μιας ομάδας, αποτελούν εικόνες μιας «ετερότητας», εξωτικοποιήσεις της ομάδας. Η εξωτικοποίηση, όμως, δημιουργεί πάντα ένα πλαίσιο αναφοράς, το οποίο, θέλοντας και μη, περιέχει στοιχεία ανισότητας. Και οι κάτοικοι δεν έχουν κανένα ιδιαίτερο λόγο να παριστάνουν το ρομαντικό παρελθόν που οι επισκέπτες αποζητούν, όταν ξέρουν ότι όσο ρομαντικό και αν είναι, δεν παύει να είναι πίσω από την «πρόοδο» στην οποία τόσο ισχυρά πιστεύει και την οποία τόσο ηγεμονικά εφαρμόζει στην καθημερινότητά του ο αποκαλούμενος δυτικός κόσμος.

Η όλη ανάλυση φαίνεται να οδηγεί σε αδιέξοδο. Ό,τι και να διαλέξει κανείς, να είναι ίδιος με κάποιους άλλους ή να είναι διαφορετικός, να είναι εναλλακτικός ή μαζικός τουρίστας, φέρει μέσα του ένα πλέγμα μηνυμάτων που παράγει-κατασκευάζει τουριστικούς τόπους με άνισες σχέσεις εξουσίας. Στην ανάλυση που έκαναν οι Gupta και Ferguson για τη σχέση ανάμεσα στην κατασκευή τόπων και ασυνεχειών ανάμεσα σε τόπους και στην τοπογραφία της εξουσίας, έθεσαν τα ακόλουθα ερωτήματα: «Πώς εγκαθιδρύονται τα χωρικά νοήματα; Ποιος έχει τη δύναμη να μετατρέψει σε τόπους τους χώρους; Ποιος τα αμφισβητεί; Τι διακυβεύεται;» (1992: 11). Μερική απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα δίδει η παράφραση ενός παλιότερου συνθήματος, ότι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα τόσο στη διαφορά, όσο και στην ομοιότητα. Το ζήτημα είναι να μπορεί κάποιος να δει σε κάθε περίπτωση γιατί διαλέγει κάποιος αντίστοιχα την ομοιότητα ή τη διαφορά. Επίσης, να μπορεί να εντοπίσει πώς τόσο η ομοιότητα, όσο και η διαφορά αποτελούν συστατικά στοιχεία διαπροσωπικών σχέσεων και γι' αυτό όσο οι σχέσεις ενέχουν, εκφρασμένες ή εν δυνάμει, ανισότητες, τόσο η ομοιότητα όσο και η διαφορά θα είναι δυναμικά ενταγμένα συμβολικά συστήματα μορφοποίησης και έκφρασης των ανισοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια κριτική προσέγγιση στην έννοια της ανάπτυξης, βλ. Hobart 1993, Escobar 1995, Wilk 1996.
2. Η βιβλιογραφία για τον τουρισμό αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς. Για τις παρακάτω θέσεις, βλ., ανάμεσα σ' άλλους, Smith 1977, Greenwood 1977, de Kadt 1979, Nash 1981, Graburn 1983, Cohen 1988, Crick 1989, Boissevain 1996.
3. Βλ. Cohen 1987, Craik 1995, Greathouse Amador 1997.
4. Βλ. Smith 1977.

5. Βλ. Carrier 1992, 1995.
6. Εφόσον η ταξινομική διάκριση τίθεται ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό και οι «παραδοσιακές» κοινωνίες είναι «φυσικές», τότε προκύπτει και το εξαιρετικά προβληματικό συμπέρασμα ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες είναι οι «πολιτισμικές» και ίσως και γι' αυτό πιο «πολιτισμένες».
7. Βλ. Deltso 1996.
8. Για ανθρωπολογικές μελέτες του τουρισμού στην Ελλάδα, βλ. Galani-Moutafi 1993, 1994· Γαλιάνη-Μουτάφη 1995· Ζαρκία 1996.
9. Η αναπτυξιακή πρόταση της Εταιρίας, στο πλαίσιο του κοινοτικού προγράμματος Leader I, δεν είχε εγκριθεί από την τότε κυβέρνηση.
10. Για το πώς ορίζεται η τυπικότητα των τοπικών αρχιτεκτονικών μορφών και πώς κατασκευάζονται πολιτισμικές τομές, βλ. Deltso 1995.
11. Είναι ενδιαφέρον πώς η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο φυλλάδιο δημιουργεί στον αναγνώστη την εικόνα ενός αυτόνομου χώρου, ο οποίος έχει το δικό του φυσικό περιβάλλον, το οποίο δεν φαίνεται να είναι αποτέλεσμα, να έχει διαμορφωθεί από συγκεκριμένες κοινωνικές/ιστορικές συνθήκες.
12. Σ' αυτό το κείμενο το μόνο αρνητικό σχόλιο για τον πολιτισμό του παρελθόντος αναφέρεται στη φυλάκιση-σκληριά της αρκούδας-χορεύτριας, που χαρακτηρίζεται ως θύμα μιας «παραδόσης». Τα εισαγωγικά σαφώς δηλώνουν την κακώς ερμηνευόμενη, όπως λέει το φυλλάδιο, «γραφική παράδοση», διαχωρίζοντας έτσι σαφώς την καλή παράδοση της αρμονικής σχέσης με τη φύση από τα — κάποια — κακά στοιχεία που εμπεριείχε. Έτσι, αποβλέπουν να εξασφαλίσουν ότι το εξιδανικευμένο παρελθόν που λέγεται «παραδόση» δεν θα περιέχει «κακά στοιχεία».
13. Και στην περίπτωση της Νικήτης, για την οποία γίνεται αναφορά παρακάτω, η πολιτισμική βιογραφία του παλιού χωριού ορίζεται σ' ένα μεγάλο βαθμό από έλληνες και αλλοδαπούς αστούς, οι οποίοι έχουν αγοράσει παλιά σπίτια. Κι εκεί οι αισθητικές προτιμήσεις των κατοίκων φυσικοποιούν και εξιδανικεύουν το αγροτικό παρελθόν (βλ. Deltso 1995).
14. Η συζήτηση σχετικά με την αυθεντικότητα των τοπικών πολιτισμών και της καταστροφής τους από τον τουρισμό, όπως ελέγχθη και στην αρχή αυτού του κειμένου, ξεκίνησε από τις πρώτες κιόλας μελέτες του τουρισμού. Η συζήτηση, ωστόσο, που αναφέρεται στην παραγωγή μιας «σκηνικής αυθεντικότητας» (staged authenticity) και της «μουσειοποίησης» (museumification) των τοπικών πολιτισμών από τον τουρισμό (βλ. McCannell 1973, 1976, 1992· Cohen 1988, 1989) ξεκινάει από τη βασική πεποίθηση ότι υπάρχουν «αυθεντικοί» και «επινοημένοι» πολιτισμοί (βλ. Hobsbawm & Ranger 1983). Η κριτική στάση σ' αυτή τη διάκριση (βλ. Herzfeld 1991, Handler & Linnekin 1984 κ.ά.) τονίζει ότι η έννοια αυτή δημιουργεί το πρόβλημα της διάκρισης ανάμεσα σε «γνήσιες» και «επινοημένες» παραδόσεις, αγνοώντας το γεγονός ότι όλα τα στοιχεία ενός πολιτισμού είναι στην ουσία τους επινοημένα (Wagner 1975). Οι κριτικές στάσεις στην έννοια της σκηνικής αυθεντικότητας ως εγγενούς χαρακτηριστικού του τουρισμού (βλ., για παράδειγμα, Crick 1989 και Urry 1990) δεν αγνοούν ότι συγκεκριμένες παραστάσεις πολιτισμού γίνονται στο πλαίσιο και χάριν της τουριστικής αγοράς. Θεωρούν όμως ότι κι αυτή είναι εξίσου κατασκευασμένη και αυθεντική με όλες τις υπόλοιπες.
15. Αυτό το γεγονός αποτελεί μια σχετική ειρωνεία, στο βαθμό που η Ελλάδα και οι ευρύτερες «πολιτισμικές περιοχές» της Μεσογείου ή των Βαλκανίων μέσα στις οποίες κατηγοριοποιείται μπορεί να μη θεωρούνται «τριτοκοσμικές» (οπότε και εξωτικοποιήσεις σαν αυτή του βουσμάνικου χωριού να φαίνονται άσχετες με τις ελληνικές συνθήκες), όμως καταλαμβάνουν περιθωριακές θέσεις, καθώς θεωρούνται ότι δεν είναι και ευρωπαϊκές. Για το θέμα, βλ. Herzfeld 1987.
16. Για τη σχέση παρελθόντος και εθνικού κράτους, βλ., για παράδειγμα, Lowenthal 1985· Brow 1990· Hobsbawm 1992· Παπαταξιάρχης 1993.

17. Η κατασκευή μιας εθνικής παράδοσης από ένα σύνολο τοπικών παραδόσεων μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές. Σε επικίνδυνες καταστάσεις, όπως αναφέρει ο Wilk (1995: 128) για την Μπελίτς, η παρουσίαση μιας εθνοτικής ποικιλότητας σ' ένα διαγωνισμό ομορφιάς προσπαθεί να αποκλείσει ένα εν δυνάμει αποσχιστικό ζήτημα, εντάσσοντας την ποικιλότητα στην «ασφαλή ζώνη» του υλικού πολιτισμού. Ο ασφαλής εθνοτικός πολιτισμός είναι διακοσμητικός, ελκυστικός στους τουρίστες, μέρος ενός διεθνούς στυλ, «η Θαυμάσια ετερογένεια του έθνους μας».
18. Αντίστοιχη με αυτό είναι και η διδασκαλία δημοτικών χορών από διάφορα μέρη της Ελλάδας μέσα από τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους. Έτσι επιτυγχάνεται και η καλλιέργεια της γνώσης ότι ο εθνικός πολιτισμός αποτελείται από πολλές διαφορετικότητες. Βλ. Deltsou 1995.
19. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος 1978· Herzfeld 1982· Danforth 1984.
20. Το φυλλάδιο του Νυμφαίου αναφέρει: «εισέρχεσθε πεζή». Είναι ενδιαφέρον το πώς χρησιμοποιείται η γλώσσα, συγκεκριμένα αυτό το υβρίδιο μονοτονικής καθαρεύουσας, στην κατασκευή της εθνικής ιστορικής συνέχειας.
21. Για την έννοια αυτή, βλ. Douglas 1966.
22. Στη Νικήτη οι πρακτικές που χαρακτηρίζονται ως παραδοσιακές προκύπτουν μέσω θεσμοθετημένων φορέων, όπως ο πολιτιστικός σύλλογος και η κοινότητα, και από τους τοπικούς εκφραστές αυτών των φορέων. Για την ανάλυση του θέματος αυτού, βλ. Deltsou 1995.
23. Για την έννοια της δομικής νοσταλγίας, βλ. Herzfeld 1980, 1990.
24. Η αναλογία με την ανθρωπολογία, που προσέγγιζε τις μη δυτικές κοινωνίες που μελετούσε ως σε κατάσταση ισορροπίας, τη στιγμή που εκείνες ταλανίζονταν από την αποικιοκρατία, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Για την ανθρωπολογία, βλ. Fabian 1983.
25. Βλ. Deltsou 1995.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams K. M., 1997, 'Ethnic Tourism and the Renegotiation of Tradition in Tana Toraja (Sulawesi, Indonesia)', *Ethnologist*, 36 (4): 309-320.
- Ben Ari E., 1995, 'Contested Identities and Models of Action in Japanese Discourses of Place-Making', *Anthropological Quarterly*, 68: 203-218.
- Boissevain J. (ed.), 1996, *Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism*, τόμ. 1, Berghahn Books.
- Boynton G., 1997, 'The Search for Authenticity: On Destroying the Village in Order to Save It', *The Nation*, October, 6: 18-20.
- Bro J., 1990, 'Notes on Community, Hegemony, and the Uses of the Past', *Anthropological Quarterly*, 63(1): 1-6.
- Carrier J. G., 1992, 'Occidentalism: The World Turned Upside-Down', *American Ethnologist*, 19: 195-212.
- Carrier J. G., (ed.), 1995, *Occidentalism: Images of the West*, Clarendon.
- Cohen E., 1987, 'Alternative Tourism: A Critique', *Recreation Research*, 12(2): 13-18.
- Cohen E., 1989, 'Authenticity and Commoditization in Tourism', *Annals of Tourism Research*, 15(3): 371-386.

- Cohen E., 1987, "Primitive and Remote": Hill Tribe Trekking in Thailand', *Annals of Tourism Research*, 16(1): 30-61.
- Craik J., 1995, 'Are There Cultural Limits to Tourism?', *Journal of Sustainable Tourism*, 3(2): 87-98.
- Crick M., 1989, 'Representations of International Tourism in the Social Sciences: Sun, Sex, Sights, Savings, and Servility', *Annual Review of Anthropology*, 18: 307-444.
- Danforth L., 1984, 'The Ideological Context of the Search for Continuities in Greek Culture', *Journal of Modern Greek Studies*, 6: 245-260.
- De Kadt E. J., 1979, *Tourism: Passport to Development?*, Oxford U. P.
- Deltsou E., 1995, 'Praxes of Tradition and Modernity in a Village in Northern Greece'. Ph.D. Thesis, Indiana University.
- Deltsou E., 1996, 'Tradition and Modernity: A Discourse of the Past and the Future', «S»: *European Journal for Semiotic Studies*, 8(4): 759-774.
- Douglas M., 1966, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge and Kegan Paul.
- Escobar A., 1995, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton U. P.
- Fabian J., 1983, *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*, Columbia U. P.
- Foucault M., 1972, *The Archeology of Knowledge*, Tavistock.
- Foucault M., 1986, 'Of Other Spaces', *Diacritics*, 16(1): 22-27.
- Galani-Moutafi V., 1993, 'From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender, and Kinship in a Greek Island Village (Part One)', *Journal of Modern Greek Studies*, 11: 241-270.
- Galani-Moutafi V., 1994, 'From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender, and Kinship in a Greek Island Village (Part Two)', *Journal of Modern Greek Studies*, 12: 113-131.
- Γαλάνη-Μουτάφη Β., 1995, «Προσεγγίσεις του Τουρισμού: Το Επινόημένο και το 'Αυθεντικό'». *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 28-39.
- Graburn N. H. H., 1983, 'The Anthropology of Tourism', *Annals of Tourism Research*, 9: 105-125.
- Greathouse Amador L. M., 1997, 'Ethnic, Cultural, and Eco Tourism', *American Behavioral Scientist*, 40(7): 936-943.
- Greenwood D., 1977, 'Culture by the Pound: An Anthropological Perspective on Tourism as Cultural Commoditization', στο Smith, V. (ed.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, Philadelphia: 129-138.
- Gupta A. & J. Ferguson, 1992, "Beyond Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference', *Cultural Anthropology*, 7(1): 6-23.
- Handler R. & J. Linnekin, 1984, 'Tradition, Genuine or Spurious', *Journal of American Folklore*, 97: 273-290.
- Herzfeld M., 1980, 'Honour and Shame: Problems in the Comparative Analysis of Moral Systems', *Man*, 15: 339-351.
- Herzfeld M., 1982, *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, University of Texas Press.
- Herzfeld M., 1987, *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge U.P.

- Herzfeld M., 1988, 'Rhetoric and the Constitution of Social Relations', στο *Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies*.
- Herzfeld M., 1990, 'Pride and Perjury: Time and Oath in the Mountain Villages of Crete', *Man*, 25: 305-322.
- Herzfeld M., 1991, *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton U. P.
- Hobart M., 1993, 'Introduction: The Growth of Ignorance?', στο M. Hobart (ed.), *An Anthropological Critique of Development: The Growth of Ignorance*, Routledge: 1-30.
- Hobsbawm E., 1992, 'Ethnicity and Nationalism in Europe Today', *Anthropology Today*, 8: 3-8.
- Hobsbawm E. & T. Ranger (eds.), 1983, *The Invention of Traditions*, Cambridge U. P.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α., 1978, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας: Κριτική Ανάλυσις*, Σχολή Μωραΐτη.
- Lowenthal D., 1985, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge U. P.
- MacCannell D., 1973, 'Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings', *American Journal of Sociology*, 79(3): 589-603.
- MacCannell D., 1976, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, Schocken Books.
- MacCannell D., 1992, *Empty Meeting Ground: The Tourist Papers*, Routledge.
- Nash D., 1981, 'Tourism as an Anthropological Subject', *Cultural Anthropology*, 22: 461-481.
- Παπαταξιάρχης Ε., 1993, «Εισαγωγή: Το Παρελθόν στα Παρόν. Ανθρωπολογία, Ιστορία και η Μελέτη της Νεοελληνικής Κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια: 13-74.
- Said E., 1978, *Orientalism*, Basic Books.
- Smith V. (ed.), 1977, *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, Blackwell.
- Urry J., 1990, *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, Sage Publications.
- Van den Berghe P., 1980, 'Tourism as Ethnic Relations', *Ethnic and Racial Studies*, 3: 375-392.
- Van den Berghe P., 1994, *The Quest for the Other: Ethnic Tourism in San Cristobal, Mexico*, Seattle.
- Wagner R., 1975, *The Invention of Cultures*, Prentice-Hall.
- Wilk R., 1995, 'Learning to be Local in Belize: Global Systems of Common Difference', στο D. Miller (ed.), *Worlds Apart: Modernity through the Prism of the Local*, Routledge: 110-133.
- Wilk R., 1996, *Economies and Cultures: Foundations of Economic Anthropology*, Westview.
- Williams R., 1973, *The Country and the City*, Oxford U. P.
- Zarkia C., 1996, 'Philoxenia Receiving Tourists —but not Guests— on a Greek Island', στο J. Boissevain (ed.), *Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism*, τόμ. 1, Berghahn Books: 143-173.

Η δόμηση της τοπικής ταυτότητας στη Ραψάνη Ολύμπου

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΣΤΙΑΖΕΙ σε θέματα συλλογικής ταυτότητας όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το δεσμό μιας ομάδας ανθρώπων με έναν ορισμένο τόπο. Η αίσθηση της ταυτότητας των ανθρώπων με τη γη τους είναι ένα από τα φαινόμενα που επανειλημμένα αναφέρονται σε εθνογραφικές αναφορές από διαφορετικά μέρη του κόσμου. Από τους Έντο της Κένυα (Moore 1986) έως τους κατοίκους των Βασιλικών (Friedl 1962) φαίνεται πως η συλλογική ταυτότητα είναι στενά δεμένη με τον τόπο. Έκφραση και έκφραση του δεσμού αυτού αποτελεί το μάρφωμα της κοινότητας, ένα μάρφωμα και μια έννοια που έχει επί μακρόν απασχολήσει κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους. Στην παρούσα ανακοίνωση θα δείξω ότι στην περίπτωση της Ραψάνης η αμπελοκαλλιέργεια αποτελεί την κατ' εξοχήν συμβολική πρακτική για τη δόμηση και συνεχή επιβεβαίωση της ραψανιώτικης ταυτότητας. Ταυτόχρονα, η αμπελοκαλλιέργεια παρέχει και ένα μέσο αντίστασης στην κοινωνική και οικονομική περιθωριοποίηση του χωριού και μία, για πολλούς τη μοναδική, προοπτική ανάκαμψης της κοινότητας.¹

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΩΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ

Τα τελευταία είκοσι χρόνια στην κοινωνική ανθρωπολογία παρατηρείται αύξηση μελετών σχετικά με θέματα ταυτότητας.² Τη δεκαετία 1970 η επικράτηση μιας αυτοκριτικής τάσης στην ανθρωπολογική έρευνα και ο όγκος της σημαντικής θεωρητικής παραγωγής που ακολούθησε, αναθεώρησε και έφερε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μια σειρά εννοιών και κοινών παραδοχών στην ανθρωπολογία. Ο/Η ανθρωπολόγος και η γραπτή του/της αναφορά, η εθνογραφία, καθώς και οι όροι οι οποίοι στηρίζουν την αυθεντία του/της —άμεση εμπειρία του «άλλου» πολιτισμού και σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στο «εμείς» και «οι άλλοι»— έγιναν θέματα κριτικής μελέτης.³

Η μελέτη του/της ανθρωπολόγου ως υπαρκτού προσώπου, παρόντος στην ανθρωπολογική έρευνα, έδωσε το έναυσμα για μια πολύ σημαντική προβληματική όσον αφορά την κατηγορία του προσώπου και του εαυτού σε διαφορετικούς πολιτισμούς.⁴ Αυτό που πλέον έχει γίνει αποδεκτό είναι ότι η κατηγορία του προσώπου δεν αποτελεί παγκόσμια, ιδεολογικά ουδέτερη, κατηγορία αλλά πολιτισμικά δομημένη έννοια. Η δυτική αντίληψη για το πρόσωπο ως σαφώς οριοθετημένο, ενσωματωμένο, συνεχές, σταθερό όλο δεν φαίνεται να έχει απήχηση σε άλλους πολιτισμούς. Εξάλλου, η μελέτη δυτικών βιομηχανικών κοινωνιών αποδεικνύει ότι και σ' αυτούς τους πολιτισμούς ο ορισμός του προσώπου, όπως προαναφέρθηκε, δεν αποτελεί παρά μέρος της δυτικής κυρίαρχης ιδεολογίας και συνυπάρχει με εναλλακτικές ιδέες για το πρόσωπο και το άτομο.⁵

Ένα σημείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία είναι η αντίληψη της ατομικής ταυτότητας ως πολλαπλής, επιδεχόμενης χειρισμών, αντιθετικής, ρευστής οντότητας. Σύμφωνα με την Moore,

Τα άτομα αποτελούν πολλαπλώς παραγόμενα υποκείμενα, και μπορούν, και μάλιστα αυτό πράττουν, να υιοθετήσουν πολλαπλές και αντιτιθέμενες θέσεις μέσα σε ένα φάσμα ρητορικών και κοινωνικών πρακτικών. Μερικές από αυτές τις υποκειμενικές θέσεις θα είναι αντιφατικές και θα συγκρούονται μεταξύ τους. Επομένως, το υποκείμενο στην μετα-δομική σκέψη αποτελείται από, ή υπάρχει ως, ένα σύνολο πολλαπλών και αντιφατικών θέσεων και υποκειμενικοτήτων (1994: 55).

Ο Cohen, στηριζόμενος στον Turner, περιγράφει πιο γλαφυρά το άτομο ως

[...] ουσιωδώς ένα καλάθι εαυτών οι οποίοι αναδύονται στην επιφάνεια σε διαφορετικές κοινωνικές στιγμές καθώς επιβάλλει η αναγκαιότητα της στιγμής. Το καλάθι που περιέχει αυτούς τους εαυτούς είναι η ατομική ταυτότητα (Cohen 1994: 11).

Η σημασία των θέσεων που μόλις εκτέθηκαν βρίσκεται στο ότι φέρνουν στο προσκήνιο τη συμπλοκότητα του θέματος της ταυτότητας. Η πρόσκτηση και διατήρηση της ταυτότητας δεν αντιμετωπίζεται ως κάτι που μοιραία θα συμβεί αλλά ως πρόβλημα που απαιτεί διερεύνηση. Οι παραπάνω μελέτες επιτρέπουν να προσεγγίσουμε την ταυτότητα όχι ως το τελικό προϊόν της διαδικασίας κοινωνικοποίησης αλλά ως μια διαρκή διαδικασία, της οποίας ο πρωταγωνιστής είναι ενεργός, ενήμερος και δημιουργός του εαυτού του. Έχει μεγάλη σημασία για την παρούσα μελέτη ότι η ταυτότητα ως διαδικασία δεν είναι ομαλή, σαφής και μονοσήμαντη αλλά εμπεριέχει αντιφάσεις, ρευστότητα και πολλαπλότητα.

Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ως κοινωνιολογική έννοια, η «κοινότητα» έχει μια ιστορία που υπερβαίνει τα διακόσια χρόνια. Στη διάρκεια των χρόνων αυτών έχουν γίνει πολυάριθμες προσπάθειες ορισμού, αφ' ενός, του περιεχομένου της κοινότητας ως επιστημονικού όρου και, αφ' ετέρου, δημιουργίας μιας τυπολογίας κοινοτήτων. Ο George Hillery Jr. (1955)⁶ εντόπισε και παρουσίασε κριτικά πάνω από ενενήντα ορισμούς οι οποίοι είχαν δει το φως έως τη δεκαετία του '50, από τους οποίους όμως κανείς δεν αναδείχθηκε ως ο απόλυτος ορισμός της κοινότητας. Η «κοινότητα» αποδείχθηκε ένας όρος τόσο δύσκολος να προσδιοριστεί επιστημονικά που η καταλληλότητά του ως επιστημονικού όρου και ως μονάδας επιστημονικής έρευνας αμφισβητήθηκε (π.χ. οι Pahl 1970 και Bell & Newby 1971 απαντούν στις κριτικές αυτές υποστηρίζοντας την επιστημονικότητα του όρου «κοινότητα»).

Ένας παράγοντας που εντείνει τη δυσκολία επιστημονικού ορισμού της «κοινότητας» είναι η χρήση του όρου όχι μόνο από κοινωνιολόγους και κοινωνικούς ανθρωπολόγους αλλά και από μια πληθώρα άλλων: ψυχιάτρων που μιλούν για θεραπευτικές κοινότητες, κοινωνικών λειτουργών, αρχιτεκτόνων και σχεδιαστών ανάπτυξης, μελών θρησκευτικών ομάδων, πολιτικών, πολιτικών αναλυτών, κοινωνικών κριτών και απλών ανθρώπων (Cohen 1985· Νιτσιάκος 1994). Όλοι χρησιμοποιούν τον όρο «κοινότητα» σε διαφορετικό ο καθένας πλαίσιο, με διαφορετικό περιεχόμενο και στόχο, συμβάλλοντας έτσι στην απροσδιοριστία του. Παρ' όλα αυτά, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, η λέξη κοινότητα εμπεριέχει μια αξιολογική κρίση η οποία δέχεται την κοινότητα ως κάτι εγγενώς καλό.⁷

Η αξιολογική κρίση που εμπεριέχει ο όρος «κοινότητα», η οποία υπολανθάνει και στις επιστημονικές μελέτες, συνιστά μία από τις βασικές δυσκολίες στον προσδιορισμό του όρου. Σύμφωνα με τους Bell & Newby,

Η βιομηχανική κοινωνία —και το οικολογικό της παράγωγο, η πόλη— χαρακτηρίζεται από ανταγωνισμό και συγκρούσεις, χρηστικότητα και σχέσεις βασισμένες στο συμβόλαιο· η κοινότητα —και το οικολογικό της παράγωγο, το χωριό ή ακόμη και η κωμόπολη— συνιστούν την αντίθεσή της. Η ανωνυμία της βιομηχανικής κοινωνίας τονιζόταν από τους στενούς προσωπικούς δεσμούς της κοινότητας. Η κοινότητα, με άλλα λόγια, θεωρούνταν ως ο φυσικός χώρος (habitat) του ανθρώπου (1971: 22).

Η συνεισφορά των μεγάλων δασκάλων της κοινωνιολογίας, και κυρίως του Durkheim, με τη διάκριση που εισήγαγε μεταξύ οργανικής και μηχανικής αλληλεγγύης, και του Tonnies, με τους όρους Gemeinschaft και Gessellschaft —οι οποίοι μεταφράζονται ως κοινότητα και κοινωνία—, δημιούργησαν τη βάση για τις σπουδές της κοινότητας α-

πό τον κύριο αντιπρόσωπό τους, τον Robert Redfield και τη σχολή του Σικάγου.

Ο Redfield παρουσιάζει τη δημώδη κοινωνία ως τον αντίποδα της μοντέρνας, πολιτισμένης, αστικής κοινωνίας.⁸ Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η ιδεώδης δημώδης κοινωνία ορίζεται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

[...] μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη δημώδη κοινωνία ως μικρή, απομονωμένη, μη εγγράμματη, και ομοιογενή, με έντονο αίσθημα αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της... η δημώδης κοινωνία αποτελεί από μόνη της έναν μικρό κόσμο... και χαρακτηρίζεται από το δικό της «πολιτισμό»⁹. Η συμπεριφορά στη δημώδη κοινωνία είναι εξαιρετικά συμβατική, το έθιμο διευθετεί τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ατόμων, και η γνώση δεν εξετάζεται κριτικά ούτε δομείται αντικειμενικά και συστηματικά... η συμπεριφορά είναι προσωπική, όχι απρόσωπη. Η δημώδης κοινωνία είναι μία κοινωνία όπου πρωτεύοντα ρόλο έχει η οικογένεια (1947).

Το παραπάνω απόσπασμα δεν παραθέτει το σύνολο των απόψεων του Redfield για τη δημώδη κοινωνία. Περιλαμβάνει, ωστόσο, τα βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Redfield σ' αυτήν.

Ο Cohen, ασκώντας έντονη κριτική στο μοντέλο του Redfield και γενικότερα της σχολής του Σικάγου, αποδεικνύει ως σφαλερές τις βασικές ιδιότητες που αποδίδονται στη δημώδη κοινωνία και τις κοινότητές της. Επιπλέον, παρατηρεί ότι, ενώ το παραπάνω μοντέλο προβλέπει την εξαφάνιση της κοινότητας με την πρόοδο του εκμοντερνισμού και της αστικοποίησης, αυτό δεν συνέβη. Στο έργο του *Η συμβολική Δόμηση της Κοινότητας* (1985)¹⁰ προτείνει τη στροφή του επιστημονικού ενδιαφέροντος από το τι είναι, στο τι σημαίνει η κοινότητα για τους ανθρώπους. Αποσυνδέει τη μελέτη της κοινότητας από τη μελέτη των κοινωνικών δομών και του συγκεκριμένου χώρου και, σε αντίθεση με προηγούμενες προσεγγίσεις, ορίζει την κοινότητα ως

[...] την οντότητα στην οποία κανείς ανήκει, και η οποία είναι μεγαλύτερη από τη συγγένεια, αλλά πιο άμεση από τη γενικότητα που ονομάζουμε «κοινωνία». Είναι η αρένα στην οποία οι άνθρωποι αποκτούν την πιο βασική και ουσιαστική εμπειρία της κοινωνικής ζωής έξω από τα όρια του σπιτιού τους... Η κοινότητα, λοιπόν, είναι ο χώρος όπου κανείς μαθαίνει και συνεχίζει να εξασκεί το πώς να είναι μέρος της κοινωνίας (1985: 15).

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του, αναφέρεται στις κοινότητες ως «δεξαμενές συμβόλων». Η συμβολική διάσταση της κοινότητας, διευκρινίζει, δεν υπάρχει ως αποτέλεσμα κάποιας συμφωνίας μεταξύ των μελών της. Μάλλον, υπάρχει ως πλαίσιο σκέψης για τους ανθρώπους. Τα σύμβολα της κοινότητας αποτελούν νοητικά κατασκευάσματα: παρέχουν στους ανθρώπους τον τρόπο να παράγουν νόημα (όπ.: 19). Στην παρούσα ανακοίνωση ο όρος κοινότητα χρησιμοποιείται ακριβώς σε αναφορά με τη συμβολική κοινότητα και το αίσθημα του ανήκειν.

ΓΙΑ ΤΗ ΡΑΨΑΝΗ

Η Ραψάνη είναι ένα από τα χωριά του Κάτω Ολύμπου. Η πρόσφατη ιστορία της είναι τυπική ενός μεγάλου αριθμού ορεινών κοινοτήτων, οι οποίες επλήγησαν μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο (1945-49) από τα φαινόμενα της αγροτικής εξόδου και της έντονης αστικοποίησης (βλ. Allen 1973· Andromedas 1962· Δαμιανάκος 1987 κ.ά.). Για τη Ραψάνη, η αγροτική έξοδος είχε κύριους αποδέκτες τις πόλεις Λάρισα, Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Η Λάρισα εκτιμάται ότι φιλοξενεί σήμερα τη μεγαλύτερη κοινότητα Ραψανιωτών εκτός χωριού.¹¹ Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία και στην κοινωνική της ζωή.¹² Στο χωριό η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από συνταξιούχους αγρότες. Οι νέες οικογένειες είναι λίγες και είναι αυτές που κατέχουν και τις μη-αγροτικές εργασίες της Ραψάνης,¹³ παράλληλα πάντα με την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση. Τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί μία σημαντική εξέλιξη: μεγάλος οινοπαραγωγός αγόρασε το συνεταιριστικό οινοποιείο Ραψάνης και το δικαίωμα να παραγει κρασί με την επωνυμία «Ραψάνη». Σε τακτική πλέον βάση γεωπόνοι που εργάζονται για τον οινοπαραγωγό επισκέπτονται το χωριό, επιβλέπουν τη διαδικασία παραγωγής των σταφυλιών και συμβουλεύουν τους αμπελουργούς. Επιπλέον, σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση και τους συλλόγους του χωριού, οργανώνονται ενημερωτικές ημερίδες με θέμα την αμπελοκαλλιέργεια, καθώς και εκδηλώσεις γενικότερου ενδιαφέροντος, με στόχο την προβολή και προώθηση του κρασιού της Ραψάνης. Η παρουσία του οινοπαραγωγού στο χωριό έχει ανοίξει λοιπόν έναν κύκλο οικονομικών και άλλων συναλλαγών, αν μη τι άλλο μεγάλης συμβολικής σημασίας για τους κατοίκους.

Η ΡΑΨΑΝΗ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Το να μοιράζεται μια ομάδα ανθρώπων μια ταυτότητα και το αίσθημα του ανήκειν δεν είναι ένα θέμα που αφορά απαραίτητα το εκτός καθημερινότητας τελετουργικό επίπεδο. «Οι άνθρωποι», λέει ο Cohen, «συνειδητοποιούν τον πολιτισμό τους και βιώνουν τη διαφορετικότητά τους, όχι μέσα από την εκτέλεση πολύπλοκων και εξειδικευμένων τελετουργιών, αλλά μέσα από την αποτίμηση των καθημερινών πρακτικών τους» (1982: 6). Εδώ θα δείξουμε ότι για τη Ραψάνη η αμπελοκαλλιέργεια είναι μια δραστηριότητα, βεβαίως όχι η μοναδική, μέσω της οποίας οι άνθρωποι βιώνουν την ταυτότη-

τά τους και συμμετέχουν στη δημιουργία και αναπαραγωγή της συμβολικής τους κοινότητας.¹⁴

Το ραιφανιώτικο κρασί διαφημίζεται από τους χωριανούς ως το νέκταρ των θεών του Ολύμπου, δεν είναι όμως τόσο παλιά η ιστορία του στην περιοχή. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η αμπελοκαλλιέργεια αναπτύχθηκε στη Ραιψάνη τον 18ο αιώνα για να αντικαταστήσει τη φθίνουσα τότε βιοτεχνία κόκκινης βαφής (Σπανός 1997). Στο κατάστιχο του Αγίου Αθανασίου Ραιψάνης (τέλος 18ου αιώνα) αναφέρεται η αγορά κρασιού από άλλα χωριά, διότι πιθανώς δεν επαρκούσε η παραγωγή για τις ανάγκες του χωριού. Στη συλλογική μνήμη, ωστόσο, η ύπαρξη του χωριού ταυτίζεται με την παραγωγή κρασιού. Έτσι, κανείς από τους πληροφορητές μου, άντρες ή γυναίκες, δεν θυμάται και δεν αποδέχεται ότι υπήρχε εποχή που το χωριό δεν διέθετε οινοπαραγωγή γη. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για την αίσθηση συνέχειας που έχουν οι Ραιφανιώτες με το παρελθόν τους. Ισχυρίζονται ότι υπήρξαν πάντα εκεί και η αμπελοκαλλιέργεια είναι ο ζωντανός δεσμός τους με το συνεχές παρελθόν της κοινότητας.

Η ιστορία της αμπελοκαλλιέργειας στο χωριό βρίσκεται ενσωματωμένη στην αρχιτεκτονική του χώρου, όπως και στο φυσικό περιβάλλον της Ραιψάνης. Πραγματικά, στο ισόγειο του παραδοσιακού διώροφου σπιτιού που συναντάμε στο χωριό κάποιος μπορεί να δει τον ειδικό χώρο για τη φύλαξη των βαρελιών. Σκαμμένη μέσα στη γη, στο πιο σκοτεινό και δροσερό σημείο του ισόγειου, βρίσκεται μια υποδοχή στην οποία φυλάγονται τα βαρέλια. Καθώς το χωριό είναι ορεινό, η πλειοψηφία των σπιτιών είναι έτσι χτισμένη που η μία πλευρά του ισόγειου βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της γης. Ο χώρος φύλαξης των βαρελιών βρίσκεται σ' αυτό ακριβώς το σημείο του ισόγειου.

Το φυσικό περιβάλλον της Ραιψάνης αντανακλά τη σημασία της αμπελοκαλλιέργειας, μια που ο κατοικήσιμος χώρος της στην κυριολεξία περιβάλλεται από τους αμπελώνες.¹⁵ Πέρα από τα τελευταία σπίτια του χωριού, οι πλαγιές καλύπτονται στο σύνολό τους από αμπελώνες. Αυτές οι καλλιέργειες αντανακλούν, επιπλέον, όχι μόνο την ιστορία της αμπελοκαλλιέργειας στο χωριό, αλλά και την ιστορία του ίδιου του χωριού γενικότερα. Διακρίνονται τρία είδη αμπελιών: εγκαταλειμμένα αμπέλια, παλιά αμπέλια και τα πιο πρόσφατα και εκμοντερνισμένα γαλλικά, όπως τα αποκαλούν οι ντόπιοι. Πρόκειται για αμπέλια που είναι φυτεμένα σε σειρά, υποστηριζόμενα από πασσάλους, και έχουν οριζόντια ανάπτυξη ώστε να διευκολύνουν τον καλλιεργητή στην εργασία του. Επίσης, έχουν περασμένους σωλήνες ύδρευσης με το σύστημα της σταγόνας. Τα παλιά αμπέλια, σύμφωνα με το γραμματέα του συλλόγου αμπελουργών, ανήκουν σε μεγάλης ηλικίας αμπελουργούς, οι οποίοι δεν έχουν προβεί σε ενέργειες εκσυγχρονισμού του αμπελώνα τους. Πράγματι, η μελέτη των στοιχείων των μελών του συλλόγου αμπελουργών Ραιψάνης υποδεικνύει ότι ο εκσυγχρονισμός του αμπελιού βρίσκεται σε συνάρτηση με την ηλικία του καλλιεργητή και αποτελεί έκφραση της πρό-

θεσής του να επενδύσει στο χωριό. Τα εγκαταλειμμένα αμπέλια, τέλος, παραπέμπουν σε εποχές που η αμπελοκαλλιέργεια γνώρισε άνθιση και που υπήρχε το ανθρώπινο δυναμικό για να αξιοποιήσει τις διαθέσιμες εκτάσεις.

Η ιστορία της αμπελοκαλλιέργειας διαιρείται από τους πληροφορητές μου σε δύο περιόδους: α) πριν τη φυλλοξήρα, μία αρρώστια που προσβάλλει τις ρίζες του αμπελιού και η οποία κατέστρεψε τους αμπελώνες της Ραψάνης το 1937, λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· και β) μετά τη φυλλοξήρα, που συμπίπτει με την περίοδο μετά τον πόλεμο. Έχει σημασία ότι και η τοπική ιστορία διαιρείται στον τοπικό λόγο, αντίστοιχα, σε πριν τον πόλεμο και μετά τον πόλεμο περίοδο (βλ. και Collard 1993).

Πριν τον πόλεμο οι Ραψανιώτες τοποθετούν την περίοδο ακμής του χωριού, ενώ μετά τον πόλεμο τοποθετούν την παρακμή του. Ως σημάδια της ακμής του χωριού οι άνθρωποι της Ραψάνης εστιάζουν στο γεγονός της πληθυσμιακής ακμής, κατ' αρχάς, της οικονομικής ευμάρειας —η οποία δεν ταυτίζεται με την κατοχή αγαθών και χρήματος αλλά με τη δυνατότητα βιοπορισμού μέσω των αγροτικών ενασχολήσεων— και της θέσης που κατείχε η Ραψάνη στην ευρύτερη περιοχή ως πρωτεύουσα του δήμου Ολύμπου.

Σύμφωνα με τους πληροφορητές μου, πριν τον πόλεμο η Ραψάνη ήταν σημαντική αμπελουργική περιοχή. Η οικονομία του χωριού και των οικογενειών του δεν βασιζόταν αποκλειστικά στην αμπελοκαλλιέργεια. Υπήρχαν και άλλα είδη καλλιεργειών¹⁶ καθώς και κτηνοτροφία. Ωστόσο, οι Ραψανιώτες ταυτίζονται με την αμπελοκαλλιέργεια. Η καλλιέργεια των αναγνωρισμένων υψηλής ποιότητας σταφυλιών και η παραγωγή κόκκινου κρασιού είναι πηγή υπερηφάνειας τοπικά και συλλογικά για τους Ραψανιώτες. Το κρασί που παράγεται στη Ραψάνη έχει αποκτήσει τον τίτλο «ονομασίας προέλευσης» από το Ινστιτούτο Κρασιού, που αποτελεί τμήμα του Υπουργείου Γεωργίας. Ο τίτλος στηρίζεται σε ένα σύνολο παραγόντων, οι οποίοι περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τις κλιματολογικές συνθήκες και την ποιότητα του εδάφους. Ο τίτλος αυτός σηματοδοτεί τη δυνατότητα της περιοχής να παράγει κρασί υψηλής ποιότητας.¹⁷

Ωστόσο, οι λαμπρές προοπτικές της αμπελοκαλλιέργειας δεν ευοδώθηκαν λόγω σειράς κακών συγκυριών. Κατ' αρχάς τα αμπέλια του χωριού καταστράφηκαν το 1937 από τη φυλλοξήρα. Όπως θυμούνται οι άνθρωποι, οι αμπελώνες της Ραψάνης καταστράφηκαν ολοσχερώς και χρειάστηκε να φυτευτούν νέα αμπέλια. Όμως, πριν ολοκληρωθεί η προσπάθεια αυτή ξέσπασε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και στη συνέχεια ο ακόμη καταστρεπτικότερος Εμφύλιος Πόλεμος (1945-49). Καθώς οι άντρες έφυγαν για τον πόλεμο, οι αμπελώνες παραμελήθηκαν. Η κατάσταση που επακολούθησε δεν ήταν περισσότερο ενθαρρυντική για την αμπελοκαλλιέργεια. Το κλίμα πολιτικής εχθρότητας προς την αριστερά ανάγκασε μεγάλο αριθμό χωριανών να φύγουν από τη Ραψάνη και να καταφύγουν στη σχετική ανωνυμία των πόλεων. Εκτός των άλλων, αναφέρουν οι πληροφορητές μου, αρνητικό ρόλο έπαιξε και η κρατική πολιτική α-

πέναντι στη γεωργία. Βαρείς φόροι στα προϊόντα που χρησιμοποιούν οι αγρότες, η έλλειψη επενδύσεων στα χωριά και τέλος η χαμηλή τιμή του αγροτικού προϊόντος κατέστησαν την αμπελοκαλλιέργεια και την παραγωγή κρασιού ασύμφορη για τους παραγωγούς.

Με τον παραπάνω τρόπο οι Ραψανιώτες περιγράφουν τις παράλληλες εξελίξεις στην αμπελοκαλλιέργεια και την ιστορία του χωριού. Η αναφορά σε ιστορικά γεγονότα είναι ένας διαδομένος τρόπος εξήγησης της σημερινής κατάστασης στη Ραψάνη, όπως και αλλού στην Ελλάδα. Πραγματικά, όπως και οι Καταλάνοι τους οποίους μελέτησε η Pi-Sunyer, οι Ραψανιώτες «ανέλυαν τον κόσμο στον οποίο ζούσαν με εκπληκτική πολιτική ενημερότητα» (1987).

Το αν η ερμηνεία της τοπικής ιστορίας είναι ορθή με επιστημονικούς όρους ή όχι δεν μας αφορά εδώ. Η αναφορά σε εξελίξεις στην αμπελοκαλλιέργεια οδήγείται από την έμφαση που προσδίδουν οι ίδιοι οι Ραψανιώτες. Ο κύκλος εργασιών που τελειώνει με την παραγωγή κρασιού κατέχει κεντρικό ρόλο στις τοπικές αντιλήψεις. Η στενή συσχέτιση, στο λόγο των Ραψανιωτών, της τοπικής ιστορίας με την ιστορία της αμπελοκαλλιέργειας δεν είναι παρά ένα παράδειγμα.

Καθώς η αμπελοκαλλιέργεια δεν απαιτεί την καθημερινή παρουσία του αγρότη στον αμπελώνα, έχει δοθεί η δυνατότητα σε έναν αριθμό Ραψανιωτών που ζουν στις πόλεις να διατηρούν αμπελώνες στο χωριό. Αυτό κυρίως ισχύει για τους Ραψανιώτες που ζουν στη Λάρισα. Εξασκώντας την αμπελοκαλλιέργεια, οι Ραψανιώτες της πόλης είναι σε θέση όχι μόνο να συνεχίσουν ένα είδος δραστηριότητας που θεωρούν αληθινά ραψανιώτικο αλλά, ταυτόχρονα, συνεισφέρουν στη συνέχιση της αμπελουργικής παράδοσης στο χωριό, αφού με τη συνεχιζόμενη καλλιέργεια διασώζουν τα αμπέλια από το μαρασμό. Επιπλέον, καλλιεργώντας δίπλα-δίπλα με άλλους, εγκατεστημένους στο χωριό Ραψανιώτες, έχουν τη δυνατότητα συμμετοχής στη ζωή του χωριού. Η αμπελοκαλλιέργεια, επίσης, φέρνει τους παραγωγούς στο χωριό όχι μόνο τα Σαββατοκύριακα αλλά, συχνά, ακόμη και στη διάρκεια της εβδομάδας, καθιστώντας έτσι τις επισκέψεις των εγκατεστημένων στην πόλη Ραψανιωτών πιο συχνές. Καθώς η δουλειά στα αμπέλια απαιτεί τη συνεργασία περισσότερων του ενός ατόμων, συχνά φέρνουν και τα μέλη των οικογενειών τους για να βοηθήσουν. Με τον τρόπο αυτό παιδιά που γεννήθηκαν και μεγαλώνουν στην πόλη βιώνουν τη Ραψάνη μέσα από τη συμμετοχή τους σε μια δραστηριότητα υψηλής συμβολικής αξίας για τη ραψανιώτικη ταυτότητα.

Η όλη διαδικασία της αμπελοκαλλιέργειας εκτείνεται στο μεγαλύτερο διάστημα του έτους και, αν και δεν είναι εντατική, απαιτεί τέχνη, προσοχή και χειρωνακτική εργασία πάνω σε κάθε φυτό ξεχωριστά, δεδομένου του μικρού βαθμού εκμηχάνισης της καλλιέργειας. Η αμπελοκαλλιέργεια έχει εκσυγχρονιστεί, ωστόσο, και αυτό είναι εμφανές στους «γαλλικούς» αμπελώνες. Οι παραδοσιακοί αμπελώνες αποτελούνται από φυτά τα οποία

στέκονται ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, δίνοντας την εντύπωση ότι κάποιος τα σκόρπισε στο χωράφι. Οι εκσυγχρονισμένοι αμπελώνες, αντίθετα, διακρίνονται καθαρά καθώς τα φυτά είναι τοποθετημένα σε ευδιάκριτες σειρές. Κάθε σειρά στηρίζεται σε καλώδια, τα οποία υποστηρίζουν τα κλαδιά και βοηθούν την οριζόντια ανάπτυξη του φυτού. Έτσι η δουλειά του αγρότη γίνεται ευκολότερη και οι διάδρομοι που σχηματίζονται ανάμεσα στα φυτά επιτρέπουν την εισαγωγή μηχανών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ωστόσο, πως το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς γίνεται ακόμη με το χέρι. Εδώ είναι που η παράδοση συναντά τον εκσυγχρονισμό.

Η αμπελοκαλλιέργεια αποτελεί ευθύνη κυρίως των ανδρών, υπό την έννοια ότι οι αποφάσεις που αφορούν τον αμπελώνα λαμβάνονται από τους άντρες. Επιπλέον, ένα μεγάλο μέρος των εργασιών στο αμπέλι, και κυρίως εξειδικευμένες εργασίες όπως το κλάδεμα, εκτελούνται από τους άντρες. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι οι γυναίκες εξαιρούνται από την αμπελοκαλλιέργεια. Γυναίκες και άντρες δουλεύουν δίπλα-δίπλα στους αμπελώνες, και οι γυναίκες εκφράζουν την ίδια υπερηφάνεια με τους άντρες τους για την οινοπαραγωγική παράδοση του χωριού. Ένα παράδειγμα μας δίνει μία συζήτηση με την Αγγελική Μάνου,¹⁸ μια ηλικιωμένη Ραψανιώτισσα. Σε μια επίσκεψη, καθώς έκανα ερωτήσεις για την εμπλοκή της οικογένειας στον κύκλο της αμπελοκαλλιέργειας και της οινοπαραγωγής, η Αγγελική παρατήρησε με εμφανή αγανάκτηση: «Ξέρω Ραψανιώτες που πούλησαν τα σταφύλια τους στον Χ (μεγάλο οινοπαραγωγό) και αγόρασαν σταφύλια από αλλού για να κάνουν κρασί. Τι θα πουν για τη Ραψάνη αυτοί που θα πιουν αυτό το κρασί;» Ο γιος και η νύφη της προσπάθησαν να απαλύνουν τις εντυπώσεις από το σχόλιό της, παρατηρώντας ότι είναι πολύ σοβαρές κατηγορίες αυτές, αλλά αργότερα και οι ίδιοι παραδέχτηκαν ότι είχαν ακούσει παρόμοια περιστατικά, τα οποία θεωρούσαν ντροπή για το χωριό.

Ήδη έχω αναφερθεί στο μικρό βαθμό εκμηχάνισης της αμπελοκαλλιέργειας. Παράδοση και εμπειρία που με μόχθο αποκτήθηκαν είναι κρίσιμα για μια επιτυχή αμπελοκαλλιέργεια. Ταυτοχρόνως, η αμπελοκαλλιέργεια έχει ωφεληθεί από τη μεταφορά γνώσης από διαφορετικές αμπελουργικές περιοχές, και κυρίως από τη Γαλλία. Παλιά γνώση, που αποκτήθηκε από παλαιότερες γενιές Ραψανιωτών, και νέα γνώση που μεταδίδεται στους νεώτερους αμπελουργούς από ειδικούς γεωπόνους αποφοίτους Πανεπιστημίων, διαμορφώνουν συχνά το πλαίσιο ενδο- και δια-γενεακών συγκρούσεων: ανταγωνισμός αλλά και συμπληρωματικότητα. Εδώ μας παρουσιάζεται μια πλευρά της σημασίας που προσδίδεται στη σχετική με το χωριό γνώση από ομάδες Ραψανιωτών, που θέλουν να τονίσουν την ταυτότητά τους ως Ραψανιώτες.

Το επόμενο παράδειγμα φωτίζει αυτό το σημείο. Συγκεντρωμένοι σε ένα φιλικό σπίτι για τον εορτασμό της ονομαστικής εορτής του νοικοκύρη βρέθηκαν ηλικιωμένοι και νέοι αμπελουργοί, με αποτέλεσμα η συζήτηση να στραφεί σύντομα στην αμπελουργία.

Ο πατέρας του οικοδεσπότη παρατήρησε γελώντας ειρωνικά:

Λκούσατε τι τους λέει αυτός ο γεωπόνος; Κάνεις λέει καλύτερο κρασί από χαλασμένα σταφύλια.

Ο γιος του προσβλήθηκε και αγνοώντας τον πατέρα του στράφηκε σε ένα συνομήλικό του, τον σύζυγο της ανθρωπολόγου, ξένο στο χωριό:

Αλέκος: Άκου τον πατέρα μου! Ξέρει τι λέει; Αν πάρεις σταφύλια με μια αρρώστια πάνω βγάζεις μεγαλύτερο αλκοολικό βαθμό και παίρνεις καλύτερο κρασί.

Πατέρας: Λκούς τι λες; Το 1960 γνώρισα το Διευθυντή Γεωργίας στη Λάρισα. Το ξέρεις; Δεν υπάρχει άνθρωπος που να ξέρει πιο πολλά για το κρασί. Αυτός μου είπε ότι το σταφύλι πρέπει να είναι γερό για να γίνει καλό κρασί. Τώρα, δε ξέρω τι σαχλαμάρες λες εσύ.

Οι παριστάμενοι χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα: οι γεροντότεροι ενάντια στους νεώτερους. Τότε ένας ηλικιωμένος Ραψανιώτης αφηγήθηκε την εξής ιστορία, θεωρώντας, όπως φάνηκε, ότι θα αποστομώσει τους νεώτερους:

Πριν λίγα χρόνια κάποιος διάσημος έκανε μια δεξίωση. Είχαν τα καλύτερα κρασιά. Τότε κάποιος που ήξερε το κρασί Ραψάνης έκανε κάτι. Πόρειασε ένα από τα ακριβά μπουκάλια και έβαλε μέσα ραψανιώτικο κρασί. Όλοι οι καλεσμένοι έμειναν άφωνοι και ρώτησαν τι κρασί ήταν αυτό που έπιναν. Αργότερα τους είπε αυτός που τους κάλεσε ότι πίσω από την ακριβή ετικέτα κρυβόταν σπιτικό κρασί από τη Ραψάνη.

Παρά τις προθέσεις του αφηγητή, η ιστορία δεν κατόρθωσε να λύσει τη διαφωνία. Οι νεώτεροι έμειναν με την άποψη ότι οι γεροντότεροι δεν μπορούσαν να δεχθούν τίποτε καινούργιο, ενώ οι γεροντότεροι θεωρούσαν ότι οι νέοι δεν έχουν αρκετή εμπειρία για να κατανοήσουν αυτά που τους λένε.

Η κατοχή γνώσης για τη διαδικασία παραγωγής κρασιού είναι για τους γεροντότερους μέρος της διαδικασίας μετάδοσης γνώσεων από πατέρα σε γιο. Καθώς ο ηλικιωμένος Ραψανιώτης που αφηγήθηκε την ιστορία μεγάλωσε στο χωριό σε εποχή όπου αυτού του είδους η συμπυκνωμένη εμπειρία αποτελούσε την κυρίαρχη πρακτική, προέβαλε ο ίδιος την ταυτότητά του ως μέλους της κοινότητας των Ραψανιωτών. Ο νεώτερος Ραψανιώτης, αποδεχόμενος την άποψη του «ξένου», φάνηκε να αποποιείται τη ραψανιώτικη ταυτότητά του. Στην πραγματικότητα, η συμπεριφορά του βρισκόταν σε αρμονία με την επιθυμία που συχνά εξέφραζε, για συμμετοχή στη δημιουργία μιας νέας παράδοσης στο χωριό.

Ωστόσο, οι νεώτεροι Ραψανιώτες δεν θεωρούν κάθε παλιά γνώση λανθασμένη ή ξεπερασμένη. Ο ίδιος ο Αλέκος, που αντιδικούσε έντονα με τον πατέρα του στο προηγούμενο παράδειγμα, αναγνώρισε σε άλλες στιγμές ότι παλαιότερα οι άνθρωποι ήξεραν να φτιάχνουν καλό κρασί. Συζητώντας σε άλλη περίπτωση μαζί μου παρατήρησε: «Έ-

βγαζαν κρασί που δεν ξινίζει. Τώρα το κρασί ξινίζει αμέσως. Οι παππούδες δεν είχαν ούτε λιπάσματα, ούτε χημικά και έβλεπες ότι το κρασί τους ήταν καλύτερο. Κι εγώ τα έχω μειώσει τα χημικά και από 'δώ και μπρος θα βάζω μόνο θειάφι στο χωράφι μου». Με την αναφορά του στο τοπικό αμπελουργικό ιδίωμα, ο νέος άντρας δημοσιοποιεί τη συμμετοχή του στην οινοπαραγωγική παράδοση του χωριού. Έτσι δημοσιοποιεί τη συμμετοχή του στην κοινότητα της Ραψάνης: αυτό, με τη σειρά του, φαίνεται να πιστεύει ότι του δίνει το δικαίωμα να παρέμβει και να μεταβάλλει την τοπική παράδοση. Η αντίθεση μεταξύ γεροντότερων και νεώτερων δεν μπορεί να επιλυθεί. Οι νεώτερες γενιές επιζητούν να πάρουν τα πράγματα στα χέρια τους, ενώ οι γεροντότεροι αντιστέκονται σ' αυτή την αλλαγή στη ζωή του χωριού. Συγχρόνως, η εμπειρία που έχει αποκτηθεί από γενιές Ραψανιωτών οινοπαραγωγών δεν μπορεί να αγνοηθεί ή να υποτιμηθεί από τους νεώτερους.

Η οικογενειακή παράδοση αποτελεί αντικείμενο υπερηφάνειας για τους αμπελουργούς. Η ύπαρξη τέτοιας παράδοσης, όπως και κάθε πλευρά της αμπελουργίας, αποτελούν αντικείμενο αυτο-προβολής για κάθε Ραψανιώτη. Με το πέρασ του κύκλου της καλλιέργειας του σταφυλιού και της παραγωγής κρασιού, κάθε στάδιο και πλευρά της διαδικασίας αυτής αποτελούν αντικείμενο συζήτησης ανάμεσα στους Ραψανιώτες. Η εμπειρία και η αποτελεσματικότητα του αμπελουργού, η επιτυχής αντιμετώπιση όλων των κρίσιμων στιγμών και καλά αποτελέσματα στο τελικό προϊόν, αποτελούν αντικείμενο συγκρίσεων και υπολανθάνοντος ανταγωνισμού ανάμεσα στους χωριανούς. Παραγωγοί που τυχόν δεν έδειξαν τον απαιτούμενο σεβασμό στην τοπική αμπελουργική παράδοση επικρίνονται από όλους.¹¹ Η παραγωγή κακής ποιότητας κρασιού, όταν αυτό φέρει ως ονομασία προσέλευσης τη Ραψάνη, θεωρείται ότι βλάπτει συνολικά τη φήμη του χωριού.

Η παράδοση παραγωγής υψηλής ποιότητας κρασιού είναι πολύ ζωντανή στους σημερινούς Ραψανιώτες. Έξοδα και σκληρή δουλειά δεν πρέπει να υπολογίζονται, όταν πρόκειται να παράγει κανείς κρασί ποιότητας. Σύμφωνα με έναν τοπικό παραγωγό: «Αν έβαζα τιμή στο κρασί μου έπρεπε να κοστίζει 7.000 δραχμές το μπουκάλι». Στη συνέχεια της συζήτησης ανέφερε όλα τα σαββατοκύριακα που αφιέρωσε στον αμπελώνα του, μαζί με όλη του την οικογένεια, όλη τη φροντίδα και τη χειρωνακτική εργασία που αφιέρωσε σε κάθε φυτό.

Τα προϊόντα της αμπελουργίας, το κρασί και το τσίπουρο, κατέχουν σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό ρόλο όχι μόνο για το χωριό αλλά και για τους Ραψανιώτες που έχουν μετακινηθεί στις πόλεις. Σε κάθε σημαντική συγκέντρωση της οικογένειας προσφέρεται σπιτικό κρασί και θεωρείται τιμητικό για τον προσκεκλημένο να του προσφερθεί σπιτικό κρασί από το χωριό. Μπουκάλια κρασιού ή τσίπουρου δίνονται συχνά σαν δείγματα φιλίας ή σαν ανταπόδοση κάποιας εξυπηρέτησης.

Στις κοινότητες των Ραψανιωτών στις πόλεις το σπιτικό κρασί και τσίπουρο δε λείπει. Οι απόδημοι που διατηρούν την ταυτότητά τους ως Ραψανιώτες προμηθεύονται κρασί και τσίπουρο Ραψάνης από φίλους ή συγγενείς. Η κατανάλωση κρασιού από την κοινότητα καταγωγής λειτουργεί ως τρόπος επιβεβαίωσης της ραψανιώτικης ταυτότητας. Η προσφορά ραψανιώτικου κρασιού σε φίλους στην πόλη είναι μία ευκαιρία όπου κάποιος δημόσια επιβεβαιώνει το δεσμό και την πίστη του στο χωριό. Όταν δε προσφέρεται το κρασί ή το τσίπουρο από το χωριό, η προέλευση του ποτού γίνεται γνωστή, ενώ υπολανθάνει η κρίση ότι ο επισκέπτης δέχεται το καλύτερο κέρασμα που διαθέτει ο νοικοκύρης.

Το εισόδημα που αποφέρουν στον παραγωγό τα σταφύλια ή το κρασί είναι επίσης σημαντικό συμπλήρωμα των οικονομικών μιας οικογένειας, στο χωριό ή στην πόλη. Το 1991, στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, τα σταφύλια της Ραψάνης πωλούνταν προς 80 δραχμές το κιλό, τιμή η οποία —σύμφωνα με τους κατρίχους του χωριού— ήταν πολύ καλή. Με δεδομένο ότι η αμπελουργία συνήθως αποτελεί συμπληρωματική δραστηριότητα, το εισόδημα που αποσπά κάποιος από την πώληση σταφυλιών είναι σημαντικό. Η πώληση σταφυλιών είναι μια διαδικασία στην οποία συμμετέχει το σύνολο των Ραψανιωτών. Η πώληση κρασιού ή τσίπουρου είναι λιγότερο διαδεδομένη επειδή, σύμφωνα με τους παραγωγούς, απαιτεί την ύπαρξη δικτύων διανομής και πρόσβασης σε αγορές έξω από τα όρια του χωριού. Είναι μικρός ο αριθμός των παραγωγών στη Ραψάνη που έχουν αναπτύξει τέτοιου είδους δραστηριότητα.

Μια σημαντική εξέλιξη, που εμφανίστηκε στη Ραψάνη κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, ήταν το ενδιαφέρον που επέδειξε μεγάλος οινοπαραγωγός για τα σταφύλια της περιοχής. Ο συγκεκριμένος οινοπαραγωγός είναι ένας από τους μεγαλύτερους της Ελλάδας και, συνεπώς, ένας από τους σημαντικότερους αγοραστές σταφυλιών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Αγοράζοντας το τοπικό οινοποιείο, αγόρασε και το δικαίωμα παραγωγής κρασιού ονομασίας προέλευσης Ραψάνης.

Οι αντιδράσεις σ' αυτή την εξέλιξη δεν ήταν μονοσήμαντες. Ένα μέρος των τοπικών μικροπαραγωγών ένιωσε απειλή από την παρουσία στο χωριό μιας μεγάλης βιομηχανίας οίνου, διότι φοβήθηκαν ότι θα έχαναν τον έλεγχο της παραγωγής κρασιού με απρόβλεπτες συνέπειες. Άλλοι είδαν την ευκαιρία ανάπτυξης για το χωριό, καθώς ο μεγάλος οινοπαραγωγός πλήρωνε, κατά γενική ομολογία, καλές τιμές για τα σταφύλια, γεγονός που θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό κίνητρο να αναπτύξουν οι χωριανοί την αμπελοκαλλιέργεια και να εξασφαλίσουν εισοδήματα που θα μπορούσαν να κρατήσουν τους νέους στο χωριό.

Προς την άνοιξη του 1992, καθώς ξεκίνησαν οι εργασίες στα αμπέλια, ειδικοί γεωπόνοι, υπάλληλοι του μεγάλου οινοπαραγωγού, έκαναν αισθητή την παρουσία τους στο χωριό, οργανώνοντας σεμινάρια και πραγματοποιώντας συχνές επισκέψεις στους α-

μπελώνες, όπου έλεγχαν τις συνθήκες παραγωγής των σταφυλιών και έδιναν συμβουλές επί τόπου. Η εμφάνιση ειδικών και το είδος των τεχνικών οδηγιών που αυτοί έδιναν αντιμετώπιστηκε με αμφιθυμία, όπως δείχνει και το παράδειγμα που προαναφέρθηκε, από το διάλογο μεταξύ του Αλέκου και του πατέρα του. Οι νεώτεροι αμπελουργοί έχουν την ευκαιρία να αποκομίσουν γνώσεις και οικονομικό όφελος, μετασχηματίζοντας έτσι την τοπική παράδοση και συνεισφέροντας το δικό τους μερίδιο στη εξέλιξη του χωριού.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Οι Ραψανιώτες μιλάνε αρκετά για τον εαυτό τους και με διαφορετικούς τρόπους. Τα στερεότυπα που χρησιμοποιούν αντανακλούν τη συλλογική μνήμη του κοντινού παρελθόντος. Η ραψανιώτικη ρητορική μιλά για τον τίμιο αγώνα των πριν τον πόλεμο χρόνων, τη ρήξη που επέφερε ο πόλεμος, τις κακουχίες και τις προσπάθειες για ανάκαμψη που ακολούθησαν. Οι Ραψανιώτες αυτοπροσδιορίζονται ως σκληροί δουλευτάδες, οικονομοί, άξιοι άνθρωποι που άφησαν το χωριό τους χωρίς δραχμή και κατάφεραν να προκόψουν στην πόλη. Οι Ραψανιώτες, σύμφωνα με την τοπική ρητορική, είναι σκληροί, άνθρωποι του βουνού. Δε χαρίζουν γλυκές κουβέντες σε κανέναν. Κατά τη δική τους άποψη, έγιναν αυτοί που είναι μέσα από την προσωπική τους σκληρή δουλειά, την οποία βλέπουν σαν κληρονομία που διατηρείται στο χωριό μέχρι σήμερα. Οι Ραψανιώτισσες, αν και μιλούν λιγότερο για την ταυτότητά τους, αναπαριστώνται στην τοπική ρητορική ως μέτοχοι στα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν και ως άξιες σύντροφοι των αντρών τους στον αγώνα της ζωής.

Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού έχουν κεντρικό ρόλο σ' όλα τα παραπάνω. Όλος ο κύκλος της παραγωγής κρασιού, όπως μου περιγράφηκε, έχει ακολουθήσει, σε ιστορικό και σε συμβολικό επίπεδο, τα γυρίσματα της τοπικής ιστορίας. Το ραψανιώτικο κρασί ενσωματώνει τη διαρκή παρουσία της κοινότητας μέσα από κάθε δεινό και κακουχία. Για τους Ραψανιώτες, αντιπροσωπεύει την ποιότητα, την αξία και την υπερηφάνεια που νιώθουν για την κοινότητά τους. Παράλληλα, με τα αναγνωρισμένης υψηλής ποιότητας σταφύλια, η αμπελουργία αντιπροσωπεύει το μόνο βιώσιμο μέλλον για το χωριό και τους ανθρώπους του. Τα τελευταία χρόνια οι σύγχρονες, γαλλικού τύπου, καλλιέργειες πολλαπλασιάζονται συνεχώς και κάποιοι νεώτεροι άρχισαν να ενδιαφέρονται για την εκμετάλλευση των οικογενειακών αμπελιών. Η παρουσία ισχυρού οινοπαραγωγού στο χωριό, ο οποίος απορροφά τα σταφύλια σε καλές

τιμές²⁰ και παρέχει τεχνογνωσία στους αμπελουργούς, διαμορφώνει μια θετική εικόνα για μελλοντικές προοπτικές.

Στο συμβολικό επίπεδο, ωστόσο, η αμπελοκαλλιέργεια προσφέρει ένα πλαίσιο στο οποίο η ταυτότητα αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Η κατοχή γνώσης της παραδοσιακής διαδικασίας οινοπαραγωγής αποτελεί έναν κώδικα απόφασης για το ποιος είναι Ραψανιώτης, σε ποια γενιά ο συγκεκριμένος Ραψανιώτης μπορεί να ανήκει και ποια είναι η θέση του προς το χωριό. Με τον τρόπο αυτό, το ιδίωμα της αμπελοκαλλιέργειας συνιστά ένα από τα κριτήρια τοπικής ταυτότητας.

Η αμπελουργία, τέλος, κατέχει σημαντικό ρόλο στη διατήρηση δεσμών με το χωριό όσων έχουν μετακινηθεί στις πόλεις και των οικογενειών τους. Τα παιδιά των Ραψανιωτών των πόλεων μαθαίνουν τη ραψανιώτικη ταυτότητά τους μέσω της αμπελουργίας και της κατανάλωσης του σπιτικού κρασιού. Μ' ένα λόγο, φαίνεται ότι η παραγωγή σταφυλιών είναι ένας από τους τρόπους που οι Ραψανιώτες βιώνουν την ταυτότητά τους αλλά και αντιστέκονται στο μαρασμό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η παρούσα μελέτη στηρίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον Οκτώβριο 1991 έως τον Οκτώβριο του επόμενου έτους. Η επιτόπια έρευνα υποστηρίχθηκε από υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών.

2. Με τον όρο αυτό κάποιος μπορεί να αναφέρεται στην ατομική ή στη συλλογική ταυτότητα. Παραδοσιακά η πρώτη αποτελούσε αντικείμενο μελέτης της ψυχολογίας, ενώ η δεύτερη βρισκόταν πλησιέστερα στην ανθρωπολογική μελέτη των κοινωνικών δομών.

3. Αναφέρομαι σε μια πλειάδα μελετών, οι οποίες υιοθέτησαν την αυτοκριτική προοπτική στην ανθρωπολογία, όπως Clifford 1983, Marcus & Fischer 1986, Wagner 1975 κτλ..

4. Αναφέρομαι στη συζήτηση για τις έννοιες που στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία είναι γνωστές ως person και self.

5 Πρέπει να αναφέρω ότι οι απόψεις που εκτίθενται εδώ οφείλουν πολλά στη δουλειά της Moore (1994).

6. Αναφέρομαι στο άρθρο του G.A. Hillery Jr., 1955, 'Definitions of Community: Areas of Agreement', *Rural Sociology*, 20, το οποίο συζητείται στους Bell & Newby 1971.

7. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην ψυχιατρική, όπου η κοινότητα θεωρείται ως συνθήκη που από μόνη της συμβάλλει στη θεραπεία. Βλ. Kooyman 1993.

8. Κατά τον Redfield, η δημώδης και η αστική κοινωνία αποτελούν ιδεατούς τύπους κοινωνίας.

9. Στο πρωτότυπο χρησιμοποιείται η λέξη culture.

10. Τίτλος πρωτοτύπου: *The symbolic construction of community*.

11. Σύμφωνα με την εκτίμηση του γραμματέα της Κοινότητας Ραψάνης, ανθρώπου με βαθιά γνώση του χωριού, η Λάρισα φιλοξενούσε το 1991 περί τους 1.500 Ραψανιώτες στην καταγωγή.

12. Οι σχέσεις των Ραψανιωτών του χωριού με τους απόδημους, κυρίως της Λάρισας, αποτελούν ένα λεπτό και σύμπλοκο θέμα που προσεγγίζω αλλού (Aspraki 1997).

13. Το 1991 στη Ραψάνη λειτουργούσαν οκτώ ταβέρνες και καφενεία, δύο σούπερ-μάρκετ και ένα μπακάλικο, ένας φούρνος, δύο κρεοπωλεία, ένα γαλακτοζαχαροπλασείο και ένα πρατήριο του αγροτικού συνεταιρισμού. Επίσης, λειτουργούσε μία βιοτεχνία ειδών ένδυσης και ένα ξενοδοχείο της Εθνικής Τράπεζας, όπου απασχολούνταν υπάλληλοι από το χωριό. Τέλος, ένας μικρός αριθμός χωριανών εργαζόταν σε θέσεις δημοσίων υπαλλήλων καθώς και σε τεχνικά επαγγέλματα.

14. Η στενή διαπλοκή της αμπελοκαλλιέργειας με τη ραψανιώτικη ιστορία φωτίζει και τη σχέση της τοπικής με την εθνική ταυτότητα και των ρητορικών τους (Aspraki 1997).

15. Υπάρχουν δύο βασικές κατηγορίες σταφυλιών: τα επιτραπέζια, και τα κρασοστάφυλα. Τα πρώτα καταναλώνονται ως φρούτο, ενώ τα δεύτερα χρησιμοποιούνται στην παραγωγή κρασιού. Στη Ραψάνη καλλιεργούνται κρασοστάφυλα. Επομένως, στην παρούσα εργασία, η καλλιέργεια σταφυλιών αναφέρεται στην καλλιέργεια κρασοστάφυλων και την παραγωγή κρασιού και τσίπουρου, που είναι αναπόσπαστα δεμένη μαζί της.

16. Ακόμη και σήμερα συνεχίζουν να καλλιεργούνται σιτηρά, καλαμπόκι και δέντρα με κυριότερη την ελιά.

17. Προβλέποντας τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ο πρώτος νόμος που όρισε τα κριτήρια και τη διαδικασία απονομής του τίτλου «ονομασία προέλευσης» στα ελληνικά κρασιά ψηφίστηκε το 1969. Το 1970-71, σχετικοί νόμοι επικύρωσαν την ύπαρξη είκοσι ένα κρασιών, τα οποία παράγονται σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας και φέρουν τον τίτλο «ονομασίας προέλευσης». Το κρασί Ραψάνης είναι ένα από αυτά. Την ευθύνη του προσδιορισμού των κρασιών «ονομασίας προέλευσης» φέρει αποκλειστικά το Υπουργείο Γεωργίας (Γσακίρης 1995).

18. Όλα τα ονόματα χωριανών που αναφέρονται στην εργασία είναι ψευδώνυμα.

19. Βλ. το παράδειγμα από τη συζήτηση με την Αγγελική Μάνου.

20. Το 1991, τα σταφύλια πουλήθηκαν στον οινοπαραγωγό προς 80 δραχ. το κιλό. Η τιμή θεωρήθηκε πολύ καλή από τους ίδιους τους παραγωγούς, δεδομένου ότι την ίδια περίοδο σταφύλια από άλλες περιοχές πωλήθηκαν προς 30 δραχ. το κιλό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen Peter, 1973, 'Social and Economic Change in a Depopulated Community in Southern Greece', Brown University, D.Phil. thesis.
- Andromedas John., 1962, 'The Inner Maniat Community Type: A Study of the Local Community's Changing Articulation With Society', Columbia University, D.Phil. thesis.
- Aspraki Gabriella, 1997, 'Place and the Politics of Identity: A Study of Karagatsi, Greece', University of Manchester, Ph.D. thesis.
- Bell Colin & Howard Newby, 1971, *Community Studies: An Introduction to the Sociology of the Local Community*, London, Allen & Unwin.
- Clifford James, 1983, 'On Ethnographic Authority', *Representations*, 2 (Spring): 118-146.
- Cohen Antony P. (ed.), 1982, *Belonging: Identity and Social Organisation in British Rural Cultures*, Manchester, Manchester University Press.

- Cohen Antony P., 1985, *The Symbolic Construction of Community*, London, Routledge.
- Cohen Antony P., 1994, *Self Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*, London, Routledge.
- Collard Anna, 1993, «Διευρύνοντας την 'Κοινωνική Μνήμη' στον Ελλαδικό Χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλης. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια: 357-389.
- Δαμιανάκος Στάθης (επιμ.), 1987, *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Friedl Ernestine, 1962, *Vasilika: A Village in Modern Greece*, New York, Holt, Rinehart, & Winston.
- Kooyman Martien, 1993, *The Therapeutic Community for Addicts: Intimacy, Parent Involvement, and Treatment Success*, Amsterdam, Swets & Zeitlinger.
- Marcus George & M. Fischer, 1986, *Anthropology as Cultural Critique*, Chicago, University of Chicago Press.
- Moore Henrietta, 1986, *Space, Text and Gender: An Anthropological Study of the Marakwet of Kenya*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Moore-Henrietta, 1994, *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*, Cambridge, Polity Press.
- Νιτσιάκος Βασίλης, 1995, *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Ηνδου: Στόν απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Pahl R. E., 1970, *Patterns of Urban Life*, London, Longman.
- Pi-Sunyer Oriol, 1987, 'Town, Country and Nation: Studying Culture and Politics in Catalonia', *Anthropological Quarterly*, 60 (4): 167-173.
- Redfield Robert, 1947, 'The Folk Society', *American Journal of Sociology*, LII(4): 293-308.
- Σπανός Κώστας, 1997, «Ιστορικά Στοιχεία για τη Ραψάνη (18ος και 19ος αιώνας)», στο Θ. Δουμακής (επιμ.), *Σελίδες από την Ιστορία της Ραψάνης: Πρακτικά Α' Ιστορικού Συνεδρίου Ραψάνης, 24 Νοεμβρίου 1996*, Λάρισα, Μορφωτικός Σύλλογος Ραψάνης: 23-34.
- Τσακίρης Αργύρης, 1995, *Ελληνική Οινογνωσία: Περιήγηση στα Ελληνικά Κρασιά*, Αθήνα: Οινόγρος.
- Wayner Roy, 1975, *The Invention of Culture*, Chicago, University of Chicago Press.

Πολιτική δημογραφία του νομού Ιωαννίνων, 1961-1991.

Το φαινόμενο των καταγομένων

Ο ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΗΣ ΜΟΥ, ΕΙΠΕ ΚΑΠΟΙΑ ΣΤΙΓΜΗ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ, «αυτό που χρειαζόμαστε είναι κοσμο, ανθρώπους», κι εγώ τον κοίταξα για λίγα δευτερόλεπτα με έκπληξη. Ήταν πριν μερικά χρόνια, όταν έκανα επιτόπια έρευνα σ' ένα από τα Ζαγοροχώρια και μιλούσα μ' έναν από τους λιγιστούς νέους του χωριού. Προσπαθούσα να εκμαιεύσω, στην διάρκεια μιας συνέντευξης, τι θεωρούσε ο συνομιλητής μου ότι έπρεπε να γίνει στο χωριό προκειμένου η ισχνή νεολαία του να μην εγκαταλείψει τον τόπο. Συνειδητοποίησα έτσι, λίγο απότομα, ότι η εποχή που οι κάτοικοι εγκατέλειπαν το χωριό τους λόγω έλλειψης απασχόλησης και οικονομικών πόρων, λόγω πολιτικής καταδίωξης ή λόγω θελκτικών προοπτικών που η πόλη προσέφερε, είχε παρέλθει. Η έλλειψη ανθρώπων, η πτώση, κάτω από τα επίπεδα του ανεκτού της τοπικής κοινωνικής ζωής, αποτελούσε τώρα, ιδίως για τους νέους, έναν από τους βασικότερους λόγους για την ανάπτυξη τάσεων φυγής.

Για τον λόγο αυτό, μιλώντας για τις δυνατότητες ανάπτυξης του χωριού, ο συνομιλητής μου προέκρινε κάθε προοπτική που σχετιζόταν με την αύξηση της κίνησης ανθρώπων. Έτσι προτιμούσε την ανάπτυξη οποιασδήποτε μορφής τουρισμού, από κάθε άλλο αναπτυξιακό σχέδιο, ακόμη κι αν αυτό φαινόταν περισσότερο βιώσιμο και προσοδοφόρο.

Βρισκόμασταν στα τέλη της δεκαετίας του '80 και δεν είχε γίνει ακόμη κατανοητό ότι αυτό που ευχόταν ο συνομιλητής μου, η ανάπτυξη δηλαδή της κοινωνικής ζωής, σε συνδυασμό με την εισροή πόρων, συντελείτο ήδη σε πολλές αγροτικές κοινότητες κατά τρόπο που κανείς δεν είχε σχεδιάσει ή επιχορηγήσει. Για ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού χώρου, η αναζωπύρωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, τα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια, προήλθε από την γεωγραφική κινητικότητα και την πολιτιστική και οικονομική ενεργοποίηση, στον τόπο καταγωγής τους, των μετακινηθέντων στα αστικά κέντρα κατά την μεταπολεμική περίοδο.

Μετά την μεταπολίτευση και καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του '80, οι δεσμοί των εσωτερικών μεταναστών πρώτης και δεύτερης γενιάς με τον τόπο καταγω-

γής τους γνώρισαν ποικίλες και πολύπλευρες μορφές ανάπτυξης. Σ' αυτό συνετέλεσε τόσο ο «απεγκλωβισμός» (Burgel G. 1987) της υπαίθρου —δηλαδή η εξάλειψη της φυσικής και πολιτιστικής απομόνωσης του αγροτικού χώρου με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και των μέσων επικοινωνίας και ενημέρωσης— όσο και η οικονομική ανάπτυξη μέσω του εκσυγχρονισμού της γεωργίας και της διεύρυνσης των τοπικών οικονομιών πέραν του αγροτικού τομέα και της αγροτικής κοινότητας. Το «χωριό» προσέφερε τώρα στους μετέχοντες πλέον στα μικροαστικά στρώματα, πρώην εσωτερικούς μετανάστες, όχι μόνο ευκαιρίες αναψυχής αλλά και ευκαιρίες κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ακόμη δράσης.

Η ανάπτυξη «τουριστικής κίνησης» από τις περιοδικές, κατά την διάρκεια των εορτών και διακοπών, διαμονές των καταγομένων στο χωριό και η συνακόλουθη τόνωση της τοπικής κατανάλωσης, η ανακαίνιση των πατρικών σπιτιών ή η ανοικοδόμηση νέων, η διεύρυνση της τοπικής αγοράς εργασίας και, τέλος, η ανάπτυξη του εμπορίου των τοπικών προϊόντων, υπήρξαν οι κυριότερες οικονομικές συνέπειες της ανάπτυξης των σχέσεων του χωριού με τους «συγχωριανούς» των πόλεων (Ζακοπούλου Ε. 1986 και 1994 και Θεοχαρόπουλος Ι. 1992).

Στο κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, χαρακτηριστική υπήρξε η αύξηση του αριθμού και της δράσης των Συλλόγων καταγομένων, οι οποίοι ανασυγκρότησαν τις τοπικές ταυτότητες και αναζωπύρωσαν την κοινωνική ζωή μέσω της προβολής και αναβίωσης τοπικών εθίμων και παραδοσιακών πολιτιστικών πρακτικών, της διερεύνησης και επαναδιατύπωσης της τοπικής ιστορίας και της επεξεργασίας της συλλογικής μνήμης (Νιτσιάκος Β. 1995, Δαμιανάκος Στ. κ.ά. 1997).¹

Τέλος, στο πολιτικό επίπεδο, γνωστή είναι η αύξηση του αριθμού και της πολιτικής σημασίας των ετεροδημοτών ψηφοφόρων, ο μεσολαβητικός, μεταξύ κεντρικής πολιτικής εξουσίας και τοπικών συμφερόντων, ρόλος που συχνά άσκησαν, η διακλάδωση των πελατειακών δικτύων του χωριού στην πόλη και το αντίστροφο, (Ζακοπούλου Ε. 1986) και η εξάπλωση, τέλος, και στον χώρο αυτό, των νέων, κομματικού τύπου, πελατειακών μορφών πολιτικής ενσωμάτωσης της δεκαετίας του '80.

Η μελέτη των εξελίξεων αυτών σε εθνικό επίπεδο αποκαλύπτει θετικές όσο και αρνητικές πλευρές, στο επίπεδο όμως της αγροτικής κοινότητας ο σχετικός ισολογισμός αποβαίνει σαφέστατα θετικός, ιδίως όσον αφορά τις κοινότητες των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, οι οποίες θα δυσκολεύονταν, ακόμα περισσότερο, να επιδιώσουν στηριζόμενες μόνο στη όψιμη και ισχνή κρατική και ευρωπαϊκή πολιτική εισοδηματικών ενισχύσεων.

Το σύνολο των καταγομένων που συντηρεί δεσμούς με τον τόπο καταγωγής του απετέλεσε, επομένως, ανθρώπινο δυναμικό υψίστης σημασίας για μεγάλο μέρος του αγροτικού χώρου. Η αγροτική κοινότητα διευρύνεται, τρόπον τινά, εκτός των εδαφικών

ορίων της ενσωματώνοντας, στα από κοινού αναγνωριζόμενα ως μέλη της, τους συ-
ντοπίτες του αστικού χώρου. «Εμείς και οι Αθηναίοι», όπως έλεγαν στην Απείρανθο
της Νάξου οι κάτοικοι του χωριού, όταν ήθελαν να διαφοροποιήσουν στο εσωτερικό
των «Απεραθιτών» τους κατοίκους του χωριού απ' αυτούς της πόλης (Zacopoulou
E. 1986).

Με την έννοια αυτή η αποτίμηση του όγκου των εκτός κοινότητας «μελών» της
κοινότητας και η μελέτη της διαχρονικής εξέλιξής του αποτελεί δείκτη της παρου-
σίας, ανάπτυξης ή εξασθένησης, σε μια περιοχή, του σημαντικού και απρόβλεπτου αυ-
τού συντελεστή αγροτικής ανάπτυξης.

Το κείμενο που ακολουθεί έχει στόχο την παρουσίαση των αποτελεσμάτων μιας
προσπάθειας ποσοτικής προσέγγισης του φαινομένου των «καταγομένων» στον Νομό
Ιωαννίνων στην περίοδο 1961-1991.

ΠΗΓΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΣΕΙΣ

Γνωρίζουμε ότι οι έλληνες εσωτερικοί μετανάστες, ιδίως όσοι ενδιαφέρονται να συντη-
ρήσουν δεσμούς με τον τόπο καταγωγής τους, συνηθίζουν να παραμένουν εγγεγραμμέ-
νοι στα δημοτολόγια του χωριού τους, να εγγράφουν εκεί τα νέα μέλη των οικογενειών
τους και να διατηρούν εκεί τα εκλογικά τους δικαιώματα, ακόμη κι αν εδώ και χρόνια
είναι μόνιμοι κάτοικοι άλλων περιοχών.

Σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο, ο έλληνας πολίτης έχει δικαίωμα εγγραφής στα δη-
μοτολόγια του τόπου κατοικίας του μετά την παρέλευση δύο τουλάχιστον ετών μόνιμου
σ' αυτόν διαμονής. Μόνο ένα, όμως, μέρος των μεταναστών στις πόλεις χρησιμοποιεί το
δικαίωμα αυτό. Έτσι, δημιουργείται ο πληθυσμός των ετεροδημοτών, τον οποίο κόμμα-
τα και μέσα μαζικής ενημέρωσης «θυμούνται» κυρίως κατά τις περιόδους των εκλο-
γών. Οι ετεροδημότες επηρεάζουν και αλλοιώνουν την ψήφο των κατοίκων του αγροτι-
κού χώρου ενώ, στο πλαίσιο του συστήματος γεωγραφικής εκπροσώπησης στη βουλή,
συντελούν στην υπερεκπροσώπηση του αγροτικού χώρου και στην υποεκπροσώπηση
του αστικού (Ζαχοπούλου Έ. 1993). Στο πολιτικό επίπεδο, η συντήρηση του πληθυ-
σμού αυτού είναι αποτέλεσμα πολιτικής βούλησης. Άλλωστε, σε περιόδους πολιτικής
κρίσης, όπως αυτή των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, η απαγόρευση της μεταδημό-
τευσης απέτελεσε μέτρο αποφυγής της διάχυσης της αριστερής ψήφου στα αστικά κέ-
ντρα προς τα οποία κατέφυγαν οι εκδιωχθέντες, λόγω πολιτικών συνθηκών, από τον α-
γροτικό χώρο. Η απαγόρευση ίσχυσε από το 1949 έως το 1963 (Meynaud J. 1965).

Ο όρος ετεροδημότης χρησιμοποιείται κι από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Αποτελεί κατηγορία ανάλυσης του πραγματικού πληθυσμού ενός δήμου —δηλαδή των ατόμων που απογράφονται ως κάτοικοι του δήμου την ημέρα της απογραφής— και δηλώνει τους κατοίκους μιας περιοχής οι οποίοι είναι εγγεγραμμένοι σε δημοτολόγια άλλων περιοχών. Η κατηγορία προς την οποία αντιπαραβάλλεται, είναι αυτή των ομοδημοτών, δηλαδή των δημοτών και κατοίκων του δήμου. Οι ετεροδημότες ορίζονται, επομένως, και αποτιμώνται στατιστικά, βάσει του τόπου κατοικίας τους.

Αντίθετα, δεν υπάρχει στατιστικός όρος για τον πληθυσμό των «καταγομένων», δηλαδή των εγγεγραμμένων στα δημοτολόγια ενός δήμου και μη κατοικούντων σ' αυτόν. Γι' αυτούς, η ΕΣΥΕ έχει την κατηγορία «απογραφέντες σε άλλους δήμους και κοινότητες», η οποία αποτελεί κατηγορία ανάλυσης του νόμιμου πληθυσμού, δηλαδή των εγγεγραμμένων στα δημοτολόγια μιας περιοχής. Η ανυπαρξία όρου που να χαρακτηρίζει αυτό τον πληθυσμό δεν είναι όμως η μόνη έλλειψη στα στατιστικά δεδομένα.² Δυστυχώς, η ΕΣΥΕ δεν δημοσιεύει την ανάλυση του νόμιμου πληθυσμού στις υποκατηγορίες του, παρά μόνο στο επίπεδο του νομού και της επαρχίας. Το γεγονός αυτό μας στερεί την δυνατότητα μελέτης της γεωγραφικής διακύμανσης και εξέλιξης του πληθυσμού αυτού στο επίπεδο της κοινότητας. Τόσο όμως οι τοπικές ταυτότητες όσο και οι σχέσεις των κατοίκων του αστικού χώρου με τον αγροτικό, δομούνται και λειτουργούν κατά κύριο λόγο στο επίπεδο της κοινότητας.

Στόχος της ανάλυσής μας είναι η ποσοτική προσέγγιση των «καταγομένων» στον νομό Ιωαννίνων. Τα υπάρχοντα στατιστικά δεδομένα μας δίνουν τη δυνατότητα σύγκρισης του συγκεκριμένου νομού με τους άλλους νομούς της χώρας ως προς το ποσοστό των δημοτών τους που διαμένουν εκτός δήμου ή κοινότητας στην οποία είναι εγγεγραμμένοι. Θέλοντας όμως να διερευνήσουμε την εσωτερική διαφοροποίηση στον νομό, να αποτιμήσουμε, έστω κατά προσέγγιση, τον όγκο των «καταγομένων» ανά κοινότητα και να διερευνήσουμε παράγοντες που μπορεί να συσχετίζονται με την ένταση του φαινομένου, είμαστε υποχρεωμένοι να κατασκευάσουμε νέες στατιστικές κατηγορίες και δείκτες. Η διαδικασία αυτή στηρίχθηκε σε δύο λογικές παραδοχές: α) ότι η διαφορά μεταξύ πραγματικού και νόμιμου πληθυσμού αποτελεί δείκτη του μεγέθους της «δεξαμενής» συμπληρωματικού ανθρώπινου δυναμικού που μια αγροτική κοινότητα έχει σε μια συγκεκριμένη περίοδο και β) ότι η μεταβολή του νόμιμου πληθυσμού, πέραν αυτής που μπορεί να οφείλεται στην μεταβολή του πραγματικού πληθυσμού, αποτελεί δείκτη της τάσης συγκράτησης ή απομάκρυνσης των «καταγομένων» από μια περιοχή.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Βάσει, λοιπόν, της διάκρισης του νόμιμου πληθυσμού σε ομοδημότες, «απογραφέντες σε άλλους δήμους και κοινότητες» και «απουσιάζοντες στο εξωτερικό» των δεκαετών απογραφών της ΕΣΥΕ, υπολογίσαμε, ενώνοντας τις δύο τελευταίες κατηγορίες, το ποσοστό των δημοτών που δεν κατοικούν στο δήμο τους, για κάθε νομό και για το διάστημα 1961-1991. Στην συνέχεια ιεραρχήσαμε τους νομούς βάσει του ποσοστού αυτού. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις διαδοχικές, ανά δεκαετία, ιεραρχήσεις και δίνει την δυνατότητα παρακολούθησης της συγκριτικής, ανά νομό, εξέλιξης του φαινομένου, μέσα από τις διαδοχικές θέσεις που κάθε νομός καταλαμβάνει.

Διαπιστώσαμε ότι η αρχική μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο Νομός Ιωαννίνων παρουσιάζει υψηλά ποσοστά «ετεροδιαμενόντων», επαληθεύτηκε πλήρως. Το 1961 ο Νομός Ιωαννίνων κατέχει την 6η θέση στην κατάταξη των νομών όλης της χώρας και στην συνέχεια καταλαμβάνει και διατηρεί, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1971-1991, τη 2η θέση. Τα ποσοστά δημοτών που διαμένουν εκτός δήμου στον οποίο είναι εγγεγραμμένοι είναι υψηλά: 33,3% το 1961, 42,3% το 1971, 43,4% το 1981 και 41,6% το 1991.

Από το 1971 και μετά, μόνος νομός που παρουσιάζει υψηλότερα ποσοστά, είναι ο νομός Ευρυτανίας, με 45,7%, 47,7% και 45,4% αντίστοιχα. Στην ίδια περίοδο, την 3η θέση κατέχει σταθερά ο νομός Γρεβενών. Η παρατήρηση ότι οι νομοί αυτοί είναι συγχρόνως οι ορεινότεροι της χώρας προκύπτει αυτόματα. Επίσης, στην κατάταξη των γεωγραφικών διαμερισμάτων της χώρας, η Ήπειρος το 1961 έρχεται 2η —μετά τα Νησιά του Αιγαίου— και στις τρεις απογραφές από το 1971 και μετά, έρχεται 1η. Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι: 27,9%, 36,8%, 40,3% και 38%.

Επίσης, στον Πίνακα 1 φαίνεται η γενική τάση εξέλιξης των ποσοστών των «ετεροδιαμενόντων» στο σύνολο της χώρας και σε όλους του νομούς. Παρακολουθώντας τα ποσοστά που αναφέρονται στο σύνολο της χώρας, παρατηρούμε ότι αυτά αυξάνονται μέχρι το 1981 —παρουσιάζοντας την μεγαλύτερη αύξηση μεταξύ 1971 και 1981 (από 25,4% σε 30,1%)— και στην συνέχεια το ποσοστό μειώνεται ελαφρά, παραμένοντας όμως σε επίπεδο υψηλότερο αυτού του 1971 (27,5%).

ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ

Ας δούμε, τώρα, την διαφοροποίηση μεταξύ των τεσσάρων επαρχιών του νομού Ιωαννίνων. Για την ανάλυση δεν θελήσαμε να χρησιμοποιήσουμε τα ανά επαρχία στοι-

Πίνακας 1: Κατάταξη των νομών και διαμερισμάτων της χώρας κατά % νόμιμου πληθυσμού που διαμένει εκτός δήμου στον οποίο είναι εγγεγραμμένος*

Α/Α	1961		1971		1981		1991	
	Νομοί & Διαμ/τα	%	Νομοί & Διαμ/τα	%	Νομοί & Διαμ/τα	%	Νομοί & Διαμ/τα	%
1	Ν. Κυκλάδων	38,7	Ν. Ευρυτανίας	45,7	Ν. Ευρυτανίας	47,7	Ν. Ευρυτανίας	45,4
2	Ν. Κεφαλληνίας	36,1	Ν. Ιωαννίνων	42,3	Ν. Ιωαννίνων	43,4	Ν. Ιωαννίνων	41,6
3	Ν. Φωκίδας	34,8	Ν. Γρεβενών	39,3	Ν. Γρεβενών	43,3	Ν. Γρεβενών	40,7
4	Ν. Ευρυτανίας	34,6	Ν. Κεφαλληνίας	39,2	Ν. Κεφαλληνίας	41,9	Ν. Λευκάδος	38,6
5	Ν. Αρκαδίας	33,4	Ν. Κυκλάδων	38,2	Ν. Αρκαδίας	40,9	Ήπειρος	38,0
6	Ν. Ιωαννίνων	33,3	Ν. Φωκίδας	37,5	Ν. Λευκάδος	40,8	Ν. Άρτης	36,4
7	Ν. Σάμου	32,4	Ήπειρος	36,8	Ν. Καρδίτσης	40,6	Ν. Αρκαδίας	36,1
8	Ν. Χίου	30,3	Ν. Θεσπρωτίας	36,7	Ν. Θεσπρωτίας	40,6	Ν. Καρδίτσης	35,7
9	Ν. Λακωνίας	28,9	Ν. Αρκαδίας	35,6	Ήπειρος	40,3	Ν. Θεσπρωτίας	35,5
10	Νήσοι Αιγαίου	28,2	Ν. Κιλκίς	33,8	Ν. Φωκίδας	40,0	Ν. Κεφαλληνίας	35,2
11	Ν. Ρεθύμνης	28,1	Ν. Ρεθύμνης	32,9	Ν. Τρικάλων	38,3	Ν. Κιλκίς	34,9
12	Ήπειρος	27,9	Ν. Καρδίτσης	32,6	Ν. Άρτης	38,2	Ν. Φωκίδας	34,5
13	Ν. Γρεβενών	27,9	Ν. Άρτης	32,4	Ν. Κιλκίς	37,9	Ν. Σερρών	34,0
14	Ν. Μεσσηνίας	27,9	Ν. Σάμου	32,2	Ν. Κυκλάδων	37,8	Ν. Τρικάλων	33,3
15	Ιόνιοι νήσοι	27,8	Ν. Λασιθίου	31,7	Ν. Ρεθύμνης	37,5	Ν. Δράμας	33,0
16	Ν. Θεσπρωτίας	27,8	Ν. Λευκάδος	31,5	Ν. Μεσσηνίας	37,2	Ν. Ρεθύμνης	33,0
17	Ν. Χανίων	27,3	Ν. Χίου	31,5	Ν. Δράμας	36,4	Ν. Πρεβέζης	32,8
18	Ν. Ζακύνθου	27,1	Ν. Μεσσηνίας	31,0	Ν. Σερρών	35,9	Ν. Χανίων	32,3
19	Ν. Λευκάδος	27,1	Ν. Τρικάλων	30,8	Ν. Λιτωλνίας	35,6	Ν. Μεσσηνίας	32,0
20	Πελοπόννησος	27,0	Ν. Ζακύνθου	30,2	Ν. Ηλείας	35,6	Ν. Κοζάνης	31,6
21	Ν. Ηλείας	26,1	Ιόνιοι νήσοι	30,1	Ν. Πρεβέζης	35,3	Ν. Λιτωλνίας	31,2
22	Ν. Ευβοίας	25,5	Ν. Χανίων	29,7	Ν. Χανίων	35,1	Ν. Κυκλάδων	30,1
23	Ν. Φθιώτιδας	24,9	Ν. Λακωνίας	29,6	Ν. Κοζάνης	34,2	Ν. Λασιθίου	29,4
24	Ν. Κορινθίας	24,9	Ν. Κοζάνης	29,5	Ν. Σάμου	33,8	Θεσσαλία	29,2
25	Ν. Αχαΐας	24,5	Ν. Πρεβέζης	29,2	Ν. Λασιθίου	33,6	Ιόνιοι νήσοι	28,9
26	Περ. πρωτ/σης	24,3	Νήσοι Αιγαίου	29,1	Θεσσαλία	33,0	Ν. Έβρου	28,7
27	Λαπή Στερεά, Εύβοια	24,2	Ν. Δράμας	28,9	Ιόνιοι νήσοι	32,9	Ν. Ηλείας	28,2
28	Ν. Μαγνησίας	24,1	Ν. Ηλείας	28,9	Ν. Χίου	32,8	Ν. Ζακύνθου	28,0
29	Ν. Λασιθίου	24,0	Ν. Λιτωλνίας	28,9	Ν. Φθιώτιδας	32,8	Ν. Λέσθου	27,9
30	Ν. Λέσθου	23,9	Πελοπόννησος	28,0	Ν. Ζακύνθου	32,8	Ν. Λακωνίας	27,9
31	Ν. Κερκύρας	23,9	Θεσσαλία	27,9	Ν. Λακωνίας	32,5	Μακεδονία	27,8
32	Κρήτη	23,7	Ν. Καστοριάς	27,8	Ν. Λέσθου	32,2	Ν. Καστοριάς	27,7
33	Ν. Κιλκίς	23,1	Κρήτη	27,5	Πελοπόννησος	32,0	Ν. Σάμου	27,7
34	Ν. Λιτωλνίας	22,7	Ν. Φθιώτιδας	27,2	Κρήτη	30,7	Κρήτη	27,6
35	Ν. Καστοριάς	22,3	Ν. Σερρών	27,1	Νήσοι Αιγαίου	30,4	Περ. πρωτ/σης	27,6
36	Ν. Άρτης	22,0	Ν. Χαλκιδικής	26,9	Ν. Χαλκιδικής	29,9	Ν. Φλωρίνης	27,3
37	Ν. Τρικάλων	22,0	Ν. Λέσθου	26,6	Ν. Καστοριάς	29,8	Ν. Φθιώτιδας	27,1
38	Ν. Αργολίδος	21,3	Ν. Μαγνησίας	26,4	Ν. Φλωρίνης	29,7	Πελοπόννησος	26,8
39	Ν. Δράμας	21,3	Λαπή Στερεά, Εύβοια	26,2	Λαπή Στερεά, Εύβοια	33,5	Ν. Ξάνθης	26,4
40	Ν. Κοζάνης	21,0	Ν. Ευβοίας	26,1	Μακεδονία	29,3	Ν. Χαλκιδικής	26,2

41	N. Πρεβέζης	20,9	N. Έβρου	26,1	N. Έβρου	29,3	Θράκη	26,1
42	Θεσσαλία	20,6	Μακεδονία	25,6	N. Λαρίσης	28,8	N. Λαρίσης	26,1
43	N. Αττικής (υπόλ.)	20,4	N. Κερκύρας	25,5	N. Ευβοίας	28,5	N. Θεσσαλονίκης	25,7
44	N. Βοιωτίας	19,9	N. Καβάλας	25,4	N. Καβάλας	28,0	N. Χίου	25,5
45	N. Καρδίτσας	19,9	N. Κορινθίας	24,3	Περ. πρωτ/σης	27,5	N. Καβάλας	25,4
46	N. Ηρακλείου	19,6	N. Φλωρίνης	24,2	N. Κορινθίας	27,2	Νήσοι Αιγαίου	24,9
47	N. Χαλκιδικής	19,0	N. Λγαΐας	24,1	N. Κερκύρας	27,0	N. Μαγνησίας	24,4
48	N. Καβάλας	18,9	N. Λαρίσης	23,8	N. Μαγνησίας	26,7	Λακκή Στερεά, Εύβοια	24,4
49	N. Δωδεκανήσου	18,5	N. Θεσσαλονίκης	23,2	N. Βοιωτίας	26,3	N. Κερκύρας	24,1
50	Μακεδονία	18,2	N. Βοιωτίας	22,9	N. Πέλλης	26,1	N. Πέλλης	23,9
51	N. Φλωρίνης	17,8	N. Ηρακλείου	22,8	Θράκη	25,8	N. Ηρακλείου	23,0
52	N. Λαρίσης	17,6	N. Πιερίας	22,8	N. Λγαΐας	25,8	N. Ευβοίας	23,0
53	N. Θεσσαλονίκης	17,2	N. Ξάνθης	22,3	N. Ξάνθης	25,3	N. Πιερίας	22,8
54	N. Ξάνθης	16,0	Θράκη	21,6	N. Ηρακλείου	25,2	N. Ημαθίας	22,5
55	N. Ημαθίας	15,9	N. Αργολίδος	21,5	N. Θεσσαλονίκης	24,6	N. Βοιωτίας	22,2
56	N. Πιερίας	15,9	N. Πέλλης	21,1	N. Πιερίας	23,8	N. Ροδόπης	22,2
57	N. Πέλλης	15,8	N. Ημαθίας	20,1	N. Ημαθίας	23,5	N. Αργολίδος	22,0
58	N. Σερρών	15,0	N. Δωδεκανήσου	20,0	N. Αργολίδος	23,2	N. Κορινθίας	21,8
59	N. Έβρου	14,6	Περ. πρωτ/σης	18,7	N. Ροδόπης	24,5	N. Λγαΐας	21,6
60	Θράκη	13,7	N. Αττικής (υπόλ.)	17,4	N. Δωδεκανήσου	19,9	N. Δωδεκανήσου	17,5
61	N. Ροδόπης	10,4	N. Ροδόπης	15,0	N. Αττικής (υπόλ.)	18,5	N. Αττικής (υπόλ.)	15,6
62	Άγιον Όρος	3,1	Άγιον Όρος	4,3	Άγιον Όρος	3,2	Άγιον Όρος	4,1
	Σύνολο χώρας	23,1	Σύνολο χώρας	23,4	Σύνολο χώρας	30,1	Σύνολο χώρας	27,5

* Ο πληθυσμός απαρτίζεται από τους απογραφέντες σε άλλο δήμο ή κοινότητα απ' αυτόν στον οποίο είναι εγγεγραμμένοι και τους προσωρινά απουσιάζοντες στο εξωτερικό.

Πηγή : ΕΣΥΓΕ, Νόμιμος Πληθυσμός της Ελλάδος (Απογραφές 1961, 1971, 1981, 1991).

χεία της ανάλυσης του νόμιμου πληθυσμού της ΕΣΥΓΕ, διότι δεν θέλαμε να συμπεριλάβουμε την πόλη των Ιωαννίνων. Τα Γιάννενα, αστικός πόλος έλξης εσωτερικών μεταναστών, χαρακτηρίζεται περισσότερο από ετεροδημότες παρά από ετεροδιαμένοντες. Το γεγονός αυτό θα έκανε την σύγκριση μεταξύ επαρχιών αδόκιμη. Εξ άλλου, το κοινωνικό φαινόμενο που μας ενδιαφέρει αφορά τον αγροτικό κυρίως χώρο.

Επομένως, στην ανάλυση αυτή —όπως και στις επόμενες που ακολουθούν— χρησιμοποιούμε τους δύο κατασκευασμένους δείκτες μας: α) τον δείκτη υπεροχής (ποσοστιαία, επί του πραγματικού, διαφορά του νόμιμου από τον πραγματικό πληθυσμό) και β) τον δείκτη συγκράτησης (ποσοστιαία μεταβολή του νόμιμου πληθυσμού, μετά την αφαίρεση της οφειλόμενης στην εξέλιξη του πραγματικού πληθυσμού μεταβολής του). Θετικός δείκτης συγκράτησης σημαίνει ότι ο νόμιμος πληθυσμός παρουσιάζει μικρότερη μείωση ή μεγαλύτερη αύξηση απ' αυτήν που θα παρουσίαζε εάν κατέγραφε μόνο την μεταβολή του πραγματικού πληθυσμού, δηλαδή σημαίνει ότι ο νόμιμος συγκράτησε πληθυσμό από αυτόν που έχασε ο πραγματικός ή/και «κέρδισε» πληθ-

θυσμό, με νέες εγγραφές μη κατοίκων του δήμου. Αρνητικός δείκτης συγκράτησης, αντίθετα, δείχνει ότι ο νόμιμος πληθυσμός παρουσιάζει μεγαλύτερη μείωση ή μικρότερη αύξηση απ' ό,τι η εξέλιξη του πραγματικού πληθυσμού δικαιολογεί.

Στον Πίνακα 2 και 2.1 βλέπουμε τους δείκτες ανά επαρχία. Όσον αφορά στον δείκτη υπεροχής, τα ποσοστά είναι εντυπωσιακά. Το 1981, η υπεροχή του νόμιμου πληθυσμού έναντι του πραγματικού κυμαίνεται από 49% (Επαρχία Πωγωνίου) έως 70% (Επαρχία Κονίτσης). Ακολουθώντας τη γενική τάση που παρατηρήσαμε παραπάνω στο επίπεδο της χώρας, τα ποσοστά υπεροχής μειώνονται ελαφρά το 1991.

Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των επαρχιών είναι σημαντικές και δεν ακολουθούν όλες την ίδια πορεία εξέλιξης. Σύμφωνα με τα δεδομένα της τελευταίας απογραφής, η επαρχία Κονίτσης παρουσιάζεται να κατέχει την 1η θέση ως προς την υπεροχή του νόμιμου έναντι του πραγματικού πληθυσμού της. Ο νόμιμος πληθυσμός της είναι κατά 61% μεγαλύτερος του πραγματικού. Ακολουθούν η επαρχία Δωδώνης με 46%, η επαρχία Μετσόβου με 43% και η επαρχία Πωγωνίου με 35%. Η ίδια ιεραρχική κατάταξη παρουσιάζεται το 1981. Αντίθετα, η εικόνα είναι διαφορετική στις δεκαετίες του '60 και '70. Την εποχή εκείνη, η επαρχία Πωγωνίου παρουσιάζεται να έχει την μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ πραγματικού και νόμιμου πληθυσμού, με δεύτερη την επαρχία Δωδώνης και στις δύο τελευταίες θέσεις τις επαρχίες Κονίτσης και Μετσόβου.

Οι διαφορές αυτές μπορεί να οφείλονται στην διαφορετική πορεία της μετανάστευσης σε κάθε περιοχή αλλά και στη διαφορετική συμπεριφορά των μεταναστών κάθε επαρχίας, όσον αφορά στην τάση παραμονής τους στον νόμιμο πληθυσμό του τόπου καταγωγής τους. Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να δούμε συγκριτικά την παράλληλη εξέλιξη του πραγματικού και νόμιμου πληθυσμού των επαρχιών (δείκτης συγκράτησης).

Οι δείκτες συγκράτησης (Πίνακας 2.1) δείχνουν ότι πράγματι οι συμπεριφορές των επαρχιών είναι σημαντικά διαφορετικές ενώ μπορεί και να μεταβάλλονται διαχρονικά. Η επαρχία Πωγωνίου, παραδείγματός χάριν, παρουσιάζει σταθερή αρνητική τάση καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου· ενώ, αντίθετα, η επαρχία Κονίτσης παρουσιάζει τους υψηλότερους, μεταξύ όλων των επαρχιών, θετικούς δείκτες στην δεκαετία '60 και '70 και μεταβάλλει τη συμπεριφορά της στην δεκαετία '80. Θα πρέπει, επομένως, να συμπεράνουμε ότι παράγοντες που σχετίζονται με την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών επηρεάζουν τη συμπεριφορά των «καταγομένων» κάθε περιοχής.

Η εμφάνιση αρνητικών δεικτών στην δεκαετία του '80, εκ πρώτης όψεως εκπλήσσει. Όλες οι επιτόπιες παρατηρήσεις επιβεβαιώνουν ότι στη δεκαετία αυτή οι σχέσεις μεταξύ των «καταγομένων» και των ιδιαίτερων πατρίδων τους γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι όσο ερχόμαστε σε πιο πρόσφατες περιόδους απομακρυνόμαστε από την εποχή των μεγάλων μεταναστεύσεων, δηλαδή αυ-

Πίνακας 2: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός κατά επαρχία (1961-1991).

	1961			1971		
	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*
Επ. Δωδώνης**	92159	124564	35%	72025	113639	58%
Επ. Κονίτσης	15205	18378	21%	10037	15147	51%
Επ. Μετσόβου	6255	7846	25%	5612	7831	40%
Επ. Πωγωνίου	8980	13245	47%	5886	9688	65%
1981						
1991						
Επ. Δωδώνης	80421	125316	56%	79971	117058	46%
Επ. Κονίτσης	9663	16445	70%	9252	14904	61%
Επ. Μετσόβου	5664	8476	50%	5829	8332	43%
Επ. Πωγωνίου	6727	10056	49%	6442	8668	35%

* Ποσοστιαία υπεροχή του νόμιμου πληθυσμού έναντι του πραγματικού. Διαφορά ως ποσοστό του πραγματικού πληθυσμού.

** Δεν περιλαμβάνεται ο Δήμος Ιωαννίνων.

Πίνακας 2.1: Ποσοστιαία μεταβολή του νόμιμου πληθυσμού μη οφειλόμενη σε αυτή του πραγματικού (δείκτης συγκράτησης).

1961-1971						
	Νόμιμος 1961	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1971		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
Επ. Δωδώνης	124564	-20134	104430	113639	9209	8,8%
Επ. Κονίτσης	18378	-5168	13210	15147	1937	14,7%
Επ. Μετσόβου	7846	-643	7203	7831	628	8,7%
Επ. Πωγωνίου	13245	-3094	10151	9688	-463	-4,6%
1971-1981						
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
Επ. Δωδώνης	113639	8396	122035	125316	3281	2,7%
Επ. Κονίτσης	15147	-374	14773	16445	1672	11,3%
Επ. Μετσόβου	7831	52	7883	8476	593	7,5%
Επ. Πωγωνίου	9688	841	10529	10056	-473	-4,5%
1981-1991						
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
Επ. Δωδώνης	125316	-450	124866	117058	-7808	-6,3%
Επ. Κονίτσης	16445	-411	16034	14904	-1130	-7,0%
Επ. Μετσόβου	8476	165	8641	8332	-309	-3,6%
Επ. Πωγωνίου	10056	-285	9771	8668	-1103	-11,3%

* Πρόκειται για την εκτίμηση του νόμιμου πληθυσμού της επόμενης δεκαετίας, εάν αυτός είχε καθοριστεί μόνο από την εξέλιξη, στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα, του πραγματικού πληθυσμού.

ξάνεται το μέσο χρονικό διάστημα διαμονής στον αστικό χώρο των εσωτερικών μεταναστών. Η δεύτερη ή και η τρίτη γενιά μεταναστών είναι φυσικό να μην έχει την ίδια, με την πρώτη γενιά, συμπεριφορά. Παρά ταύτα, οι μεν αρνητικοί δείκτες συγκράτησης είναι μικροί, ενώ δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η υπεροχή του νόμιμου έναντι του πραγματικού πληθυσμού παραμένει, και το 1991, σε πολύ υψηλά επίπεδα.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΠΗΡΕΑΣΜΟΥ

Στην συνέχεια της ανάλυσής μας θελήσαμε να διερευνήσουμε κατά πόσο γεωγραφικοί ή δημογραφικοί παράγοντες συναρτώνται θετικά ή αρνητικά με τη συντήρηση μεγάλου νόμιμου πληθυσμού. Τα δεδομένα της ΕΣΥΕ μας δίνουν δύο δυνατότητες: α) το συσχετισμό της εξέλιξης των πληθυσμιακών δεδομένων βάσει του υψομέτρου των κοινοτήτων και β) το συσχετισμό βάσει του πραγματικού πληθυσμιακού μεγέθους των κοινοτήτων σε μια δεδομένη στιγμή.

Ο πρώτος συσχετισμός μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, δεδομένου ότι η εγκατάλειψη του ορεινού αγροτικού χώρου αποτελεί ένα από τα βασικά προβλήματα της εποχής μας. Η υπόθεση εργασίας ήταν ότι η ορεινότητα μιας κοινότητας συναρτάται θετικά με τη συγκράτηση του νόμιμου πληθυσμού της.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 3, οι δείκτες υπεροχής του νόμιμου πληθυσμού μειώνονται όσο μειώνεται το υψόμετρο, και αυτό ισχύει καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Από το 1971 και μετά οι κοινότητες με υψόμετρο άνω των 800 μέτρων παρουσιάζουν νόμιμο πληθυσμό σχεδόν διπλάσιο του πραγματικού (94% το 1971, 97% το 1981 και 87% το 1991).

Σε τι βαθμό, όμως, αυτό οφείλεται στην μεγαλύτερη δημογραφική αιμορραγία των περιοχών αυτών σε σχέση με τις λιγότερο ορεινές κοινότητες; Σύμφωνα με τις τιμές του δείκτη συγκράτησης (Πίνακας 3.1), φαίνεται ότι μετά την δεκαετία του '60 οι κοινότητες που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη ικανότητα συγκράτησης του νόμιμου πληθυσμού τους είναι οι κοινότητες της μέσης —για τα δεδομένα του, σχεδόν στο σύνολό του, ορεινού νομού Ιωαννίνων— υψομετρικής ζώνης (600-800 μ.). Η διαπίστωση αυτή αποτελεί ένδειξη της μεγαλύτερης δυνατότητας των περιοχών αυτών να συντηρήσουν τις σχέσεις με το ανθρώπινο δυναμικό που η μετανάστευση τους στέρησε, και άρα μεγαλύτερες πιθανότητες αξιοποίησής του.

Στο πλαίσιο του συσχετισμού συντήρησης και συγκράτησης νόμιμου πληθυσμού και μεγέθους των κοινοτήτων, πήραμε ως βάση το μέγεθος των κοινοτήτων το 1961

Πίνακας 3: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός κατά υψομετρικές κατηγορίες (1961-1991).

Δήμοι και κοινότητες νομού Ιωαννίνων (πλην Δήμου Ιωαννίνων).

		1961			1971		
Υψόμετρο	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	
>800	31645	49254	56%	22267	43188	94%	
600-799	40166	53094	32%	30800	46699	52%	
<600	50788	61122	20%	40493	56418	39%	
		1981			1991		
Υψόμετρο	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	
>800	23124	45565	97%	21048	39334	87%	
600-799	31762	51509	62%	29309	48266	65%	
<600	47589	63219	33%	51137	61362	20%	

* Ποσοστιαία υπεροχή του νόμιμου πληθυσμού έναντι του πραγματικού. Διαφορά ως ποσοστό του πραγματικού πληθυσμού.

Πίνακας 3.1: Ποσοστιαία μεταβολή του νόμιμου πληθυσμού μη οφειλόμενη σε αυτή του πραγματικού (δείκτης συγκράτησης).

1961-1971						
Υψόμετρο	Νόμιμος 1961	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1971		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
>800	49254	-9378	39876	43188	3312	8,3%
600-799	53094	-9366	43728	46699	2971	6,8%
<600	61122	-10295	50827	56418	5591	11,0%
1971-1981						
Υψόμετρο	Νόμιμος 1971	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1981		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
>800	43188	857	44045	45565	1520	3,5%
600-799	46699	962	47661	51509	3848	8,1%
<600	56418	7096	63514	63219	-295	-0,5%
1981-1991						
Υψόμετρο	Νόμιμος 1981	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1991		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
>800	45565	-2076	43489	39334	-4155	-9,6%
600-799	51509	-2453	49056	48266	-790	-1,6%
<600	63219	3548	66767	61362	-5405	-8,1%

* Πρόκειται για την εκτίμηση του νόμιμου πληθυσμού της επόμενης δεκαετίας, εάν αυτός είχε καθοριστεί μόνο από την εξέλιξη, στη αντίστοιχη χρονική διάστημα, του πραγματικού πληθυσμού.

Πίνακας 4: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός κατά μέγεθος κοινότητας το 1961. Δήμοι και κοινότητες νομού Ιωαννίνων (πλην Δήμου Ιωαννίνων).

	1961			1971		
	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*
>1000	23937	27718	16%	23021	27422	19%
500-999	37289	46729	25%	28417	41533	46%
200-499	49711	66771	34%	35121	59486	69%
<200	11662	22252	91%	7001	17864	155%
	1981			1991		
	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*
>1000	25321	30663	21%	27593	30419	10%
500-999	29867	46271	55%	28158	42076	48%
200-499	38159	64481	69%	35238	59938	70%
<200	9128	18878	107%	10505	16529	57%

* Ποσοστιαία υπεροχή του νόμιμου πληθυσμού έναντι του πραγματικού. Διαφορά ως ποσοστό του πραγματικού πληθυσμού.

Πίνακας 4.1: Ποσοστιαία μεταβολή του νόμιμου πληθυσμού μη οφειλόμενη σε αυτή του πραγματικού (δείκτης συγκράτησης).

	1961-1971					
	Νόμιμος 1961	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1971		Δείκτης συγκράτησης
Μέγεθος '61	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
>1000	27718	-316	26802	27422	620	2,3%
500-999	46729	-8872	37857	41533	3676	9,7%
200-499	66771	-14590	52181	59486	7305	14,0%
<200	22252	-4661	17591	17864	273	1,6%
	1971-1981					
	Νόμιμος 1971	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1981		Δείκτης συγκράτησης
Μέγεθος '61	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
>1000	27422	2300	29722	30663	941	3,2%
500-999	41533	1450	42983	46271	3288	7,6%
200-499	59486	3038	62524	64481	1957	3,1%
<200	17864	2127	19991	18878	-1113	-5,6%
	1981-1991					
	Νόμιμος 1981	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1991		Δείκτης συγκράτησης
Μέγεθος '61	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
>1000	30663	2272	32935	30419	-2516	-7,6%
500-999	46271	-1709	44562	42076	-2486	-5,6%
200-499	64481	-2921	61560	59938	-1622	-2,6%
<200	18878	1377	20255	16529	-3726	-18,4%

* Πρόκειται για την εκτίμηση του νόμιμου πληθυσμού της επόμενης δεκαετίας, εάν αυτός είχε καθοριστεί μόνο από την εξέλιξη, στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα, του πραγματικού πληθυσμού.

και κατασκευάσαμε τέσσερις κατηγορίες: άνω των 1.000 κατοίκων, από 500 έως 999, 200 έως 499 και κάτω των 200 κατοίκων. Στους Πίνακες 4 και 4.1 φαίνονται οι δείκτες υπεροχής και συγκράτησης των τεσσάρων αυτών κατηγοριών κοινοτήτων στο διάστημα 1961-1991.

Τα στοιχεία δείχνουν ότι καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου οι μικρές κοινότητες (με πληθυσμό το 1961 κάτω των 500 κατοίκων) είναι αυτές που παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ πραγματικού και νόμιμου πληθυσμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμπεριφορά των πολύ μικρών κοινοτήτων — με πληθυσμό κάτω των 200 κατοίκων. Ενώ μέχρι το 1981 οι δείκτες υπεροχής κυμαίνονται σε υψηλότατα επίπεδα (91%, 155% και 107%), δηλαδή ο νόμιμος πληθυσμός τους είναι σχεδόν διπλάσιος το 1961 και υπερδιπλάσιος στις δεκαετίες του '70 και του '80, το 1991 ο δείκτης μειώνεται απότομα (57%) χωρίς μάλιστα να παρατηρείται παράλληλα μείωση του πραγματικού πληθυσμού τους.

Οι τιμές του δείκτη συγκράτησης για τις πολύ μικρές αυτές κοινότητες δείχνουν ότι οι κοινότητες αυτές οφείλουν τους μεγάλους νόμιμους πληθυσμούς τους στη μεγάλη μετανάστευση της δεκαετίας του '60 και του '70 και όχι στην, συγκριτικά με τις άλλες κοινότητες, μεγαλύτερη ικανότητά τους να συγκρατούν στον νόμιμο πληθυσμό τους μετανάστες. Ο δείκτης συγκράτησης γίνεται αρνητικός ήδη στην δεκαετία του '70 και κατεβαίνει στο -18,4% στην δεκαετία του '80. Αυτό σημαίνει ότι οι πολύ μικρές κοινότητες, για λόγους που θα έπρεπε να διερευνηθούν, αρχίζουν να «εγκαταλείπονται» από τους καταγόμενους απ' αυτές, γεγονός που θα έχει ίσως σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην εξέλιξή τους στο μέλλον.

Αντίθετα, οι λίγο μεγαλύτερες κοινότητες (200-499 κάτοικοι), εκτός του ότι παρουσιάζουν μεγάλους δείκτες υπεροχής, παρουσιάζουν ιδιαίτερα θετικούς δείκτες συγκράτησης (που συγκριτικά καλύτερο στην κατάταξη των δεικτών για τις περιόδους 1961-71 και 1981-91 και τον δεύτερο κατά σειρά για την περίοδο 1971-81).

Οι κοινότητες, επομένως, που φαίνονται να σχετίζονται περισσότερο με το φαινόμενο των «καταγομένων» είναι οι μικρές αλλά όχι οι μικρότερες, και οι ορεινές αλλά όχι οι ορεινότερες. Πρόκειται για τις κοινότητες που έχουν μεν τα δημογραφικά, κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των μικρών ορεινών κοινοτήτων της Ηπείρου αλλά έχουν σε μικρότερο βαθμό τους περιορισμούς που θέτει στην ανάπτυξή τους ο μεγάλος βαθμός ορεινότητας και η δημογραφική κατάρρευση κάτω από ένα ανεκτό για την ανάπτυξη της τοπικής κοινωνικής και οικονομικής ζωής επίπεδο.

Η ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ

Όπως και παραπάνω αναφέραμε, η γενική τάση εξέλιξης του πλεονάσματος του νόμιμου πληθυσμού έναντι του πραγματικού παρουσιάζει, για την πλειονότητα των περιοχών, άνοδο μέχρι το 1981 και μετά μεγαλύτερη ή μικρότερη, ανάλογα με τις περιοχές, πτώση. Η τάση αυτή αφορά το σύνολο της χώρας. Παράλληλα, η προσεκτικότερη μελέτη της περιόδου 1971-1981, δείχνει ότι πρόκειται για μία ξεχωριστή περίοδο. Στην περίοδο αυτή, σε αντίθεση με την προηγούμενη και την επόμενη, ο νόμιμος πληθυσμός παρουσιάζει, για τις περισσότερες περιοχές, αύξηση σε απόλυτους αριθμούς. Έτσι, στην δεκαετία αυτή, οι θετικοί δείκτες συγκράτησης που εμφανίζονται στις περισσότερες περιοχές εκφράζουν μεγαλύτερη του αναμενομένου αύξηση και όχι μικρότερη μείωση, όπως συνέβαινε στην δεκαετία του '60. Αυτό σημαίνει ότι μεταξύ 1971 και 1981 έγιναν και νέες εγγραφές στα δημοτολόγια των κοινοτήτων από πολίτες που διέμεναν ήδη εκτός κοινότητας πριν το 1971. Οι δύο αυτές τάσεις παρουσιάζουν γενικευμένο χαρακτήρα και άρα οι παράγοντες στους οποίους οφείλονται έχουν εθνική και όχι τοπική προέλευση. Τέτοιοι παράγοντες είναι οι παράγοντες που σχετίζονται με την εξέλιξη της πολιτικής ζωής της χώρας.

Είναι γνωστό το «κίνημα επιστροφή στις ρίζες» που κυριάρχησε στην Ελλάδα αμέσως μετά την μεταπολίτευση και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80. Το κίνημα αυτό συνδέεται με την ενεργοποίηση στο πολιτικό επίπεδο των νέων μεσοαστικών στρωμάτων της μεταπολίτευσης, τα οποία αποτελούντο κυρίως από τους εσωτερικούς μετανάστες των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Τα στρώματα αυτά, αδυνατώντας να αναζητήσουν ταυτότητα στο αστικό παρελθόν τους, ανασυγκρότησαν και επαναξιολόγησαν την αγροτική τους ταυτότητα. Η αγροτική τους προέλευση και ο κατεστημένος, μέσω πελατειακών δικτύων, τρόπος πολιτικής ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου, τους έδωσε την δυνατότητα δραστηριοποίησής τους στους ενδιαμέσους κρίκους των αγροτικο-αστικών πελατειακών δικτύων και κυρίως στο πλαίσιο των νέων θεσμών πολιτικής ενσωμάτωσης που ήταν οι, παντός είδους, σύλλογοι και οι εξαπλωνόμενες κομματικές οργανώσεις. Η διόγκωση, επομένως, του νόμιμου πληθυσμού των αγροτικών κοινοτήτων θα πρέπει να συνδέεται και με τις εξελίξεις στην πολιτική οργάνωση και λειτουργία της χώρας.

Το γεγονός αυτό μας προκάλεσε να διερευνήσουμε εάν αγροτικές κοινότητες στις οποίες τα πελατειακά δίκτυα ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένα παρουσιάζουν μεγαλύτερη τάση διόγκωσης του νόμιμου πληθυσμού τους. Η ποσοτική, όμως, αποτίμηση των σχέσεων πελατείας, χωρίς τη χρήση επιτόπιας έρευνας, είναι δύσκολη. Ο μόνος που μέχρι

Πίνακας 5: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός κατά βαθμό αφοσίωσης (1961-1991).
Δήμοι και κοινότητες νομού Ιωαννίνων (πλην Δήμου Ιωαννίνων).

B.A.	1961			1971		
	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*
56+	38553	50339	31%	30456	46489	53%
36-55	46692	62609	34%	35274	55887	58%
35 -	33819	43466	29%	24932	38081	53%
B.A.	1981			1991		
	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*	Πραγματικός	Νόμιμος	Υπεροχή*
56+	32646	51361	57%	32392	48466	50%
36-55	39618	60613	53%	37881	55378	46%
35 -	26859	42083	57%	25655	38902	52%

* Ποσοστιαία υπεροχή του νόμιμου πληθυσμού έναντι του πραγματικού. Διαφορά ως ποσοστό του πραγματικού πληθυσμού.

σήμερα αποπειράθηκε κάτι τέτοιο είναι ο Στάθης Δαμιανάκος, στην μελέτη του «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο» (Δαμιανάκος Στ. 1987). Τα δεδομένα αυτής της μελέτης θελήσαμε να χρησιμοποιήσουμε για την διερεύνηση της παραπάνω σχέσης.

Στην μελέτη αυτή ο Δαμιανάκος αναλύει την σταυροδοσία στον νομό Ιωαννίνων στις εκλογές μεταξύ 1956 και 1964 και προσπαθεί να μετρήσει και να ερμηνεύσει την πίστη των κοινοτικών εκλογικών σωματίων στα πρόσωπα συγκεκριμένων υποψηφίων. Για τον σκοπό αυτό κατασκεύασε έναν δείκτη, τον οποίο ονόμασε «βαθμό αφοσίωσης», ο οποίος μετράει την ύπαρξη και το μέγεθος της συνέπειας με την οποία κάθε κοινότητα ψήφιζε συγκεκριμένους υποψηφίους. Ένας υψηλός «βαθμός αφοσίωσης» σήμαινε την ανάπτυξη ισχυρών πελατειακών δεσμών μεταξύ της κοινότητας και του/των συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων.

Στους Πίνακες 5 και 5.1 παρουσιάζονται οι δείκτες υπεροχής και συγκράτησης τριών κατηγοριών κοινοτήτων που κατασκευάσαμε βάσει του «βαθμού αφοσίωσης»: κοινότητες με βαθμό αφοσίωσης α) > του 56, β) μεταξύ 36 και 55 και γ) < του 35. Με ενδιαφέρον βλέπουμε ότι τόσο τα ποσοστά υπεροχής όσο και αυτά του δείκτη συγκράτησης δεν διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ των τριών κατηγοριών· κι αυτό ισχύει καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Η διαπίστωση αυτή δείχνει ότι ο πολιτικός παράγων, με την μορφή, τουλάχιστον, του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων δεν σχετίζεται με την συγκράτηση των μεταναστών στα δημοτολόγια του τόπου καταγωγής τους.

Η έλλειψη συσχετισμού μπορεί, όμως, να οφείλεται στην ακαταλληλότητα της κατάταξης των κοινοτήτων βάσει ενός δείκτη που αναφέρεται στην εκλογική συμπεριφορά τους στην προ-δικτατορική περίοδο. Η απόπειρα χρήσης του, εκ μέρους μας, στηρίχτηκε στην υπόθεση ότι η ανάπτυξη πελατειακών δικτύων σε μια αγροτική κοι-

Πίνακας 5.1: Ποσοστιαία μεταβολή του νόμιμου πληθυσμού μη οφειλόμενη σε αυτή του πραγματικού (δείκτης συγκράτησης).

1961-1971						
B.A.	Νόμιμος 1961	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1971		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
56+	50339	-8097	42242	46489	4247	10,1%
36-55	62609	-11418	51191	55887	4696	9,2%
35 -	43466	-8887	34579	38081	3502	10,1%
1971-1981						
B.A.	Νόμιμος 1971	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1981		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
56+	46489	2190	48679	51361	2682	5,5%
36-55	55887	4344	60231	60613	382	0,6%
35 -	38081	1927	40008	42083	2075	5,2%
1981-1991						
B.A.	Νόμιμος 1981	Εξέλιξη πραγμ. πληθυσμού	Νόμιμος 1*	Νόμιμος 1991		Δείκτης συγκράτησης
	1	2	3	4	4-3	(4-3)/3
56+	51361	-254	51107	48466	-2641	-5,2%
36-55	60613	-1737	58876	55378	-3498	-5,9%
35 -	42083	-1204	40879	38902	-1977	-4,8%

* Πρόκειται για την εκτίμηση του νόμιμου πληθυσμού της επόμενης δεκαετίας, εάν είχε καθοριστεί μόνο από την εξέλιξη, στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα, του πραγματικού πληθυσμού.

νότητα αποτελεί χαρακτηριστικό της τοπικής πολιτικής κουλτούρας και ταυτότητας και γι' αυτό παραμένει σταθερός διαχρονικά. Αυτή η υπόθεση, όμως, μπορεί να μην επαληθεύεται —ιδίως σε περιόδους σημαντικών πολιτικών αλλαγών σε εθνικό επίπεδο. Πράγματι, ο πολιτικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας στην μεταπολίτευση ήταν ραγδαίος. Ακόμη μεγαλύτερη σημασία δε έχει το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή αλλάζουν ριζικά τα χαρακτηριστικά, οι πηγές προέλευσης και ο τρόπος συγκρότησης και λειτουργίας των πελατειακών δικτύων. Εάν λοιπόν θέλουμε να διερευνήσουμε την πολιτική διάσταση του φαινομένου των «καταγομένων» στο τοπικό επίπεδο, θα πρέπει ο συσχετισμός να γίνει με νέα δεδομένα που θα αφορούν στην εκλογική συμπεριφορά των κοινοτήτων στην περίοδο μετά το 1974.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η απόπειρα ανάδειξης της τάσης συντήρησης των δεσμών των ελλήνων μεταναστών με τον τόπο καταγωγής τους μέσω της ποσοτικής επεξεργασίας πληθυσμιακών δεδομένων αποδείχθη αρκετά δύσκολη. Αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό αναμενόμενο, δεδομένου ότι δεν διαθέταμε το σύνολο των δημογραφικών στοιχείων που ένα τέτοιο εγχείρημα απαιτεί. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο συγκεκριμένο θέμα η ποσοτική προσέγγιση υπόκειται σε έναν περιορισμό που μόνο ποιοτικές προσεγγίσεις μπορούν να αναιρέσουν. Η συντήρηση των δημοτικών δικαιωμάτων στον τόπο καταγωγής αποτελεί απλά ένδειξη ύπαρξης σχέσεων —δεν προδιαγράφει, όμως, τον βαθμό ενεργοποίησής, εκ μέρους του μετανάστη, των σχέσεων αυτών. Οι παραπάνω επιφυλάξεις δεν αναιρούν, πάντως, τα ευρήματα της ανάλυσης. Σύμφωνα μ' αυτήν, το φαινόμενο της ύπαρξης, στις αγροτικές κοινότητες, δυσανάλογων προς τον πραγματικό νόμιμων πληθυσμών, διαφοροποιείται στον χώρο και στον χρόνο και φαίνεται να επηρεάζεται από γεωγραφικούς, δημογραφικούς και πολιτικούς παράγοντες σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Ενώ οι παράγοντες αυτοί μπορούν, εάν υπάρχουν τα κατάλληλα δεδομένα, να διερευνηθούν ποσοτικά, για μία άλλη κατηγορία παραγόντων, όμως, αυτό είναι ανέφικτο. Αναφερόμαστε στον πολιτισμικό παράγοντα, ο οποίος αποδεικνύεται συχνά μεγάλης σημασίας και στην συγκεκριμένη περίπτωση συνδέεται και με τη συναισθηματική διάσταση των δεσμών με τον τόπο καταγωγής.

Προκειμένου για την Ηπειρο, οι πολιτισμικοί παράγοντες θα πρέπει να αναζητηθούν στην μακραίωνη παράδοση απομάκρυνσης και επιστροφής των ορεινών ηπειρώτικων πληθυσμών. Πρόκειται για πληθυσμούς που από πολύ παλιά μετακινούνται για να εργασθούν ή επιτρέφουν περιοδικά, μοιράζονται τον χρόνο μεταξύ δύο τόπων, μεταναστεύουν για να «καζαντίσουν» και να γυρίσουν στην κοινότητα και την οικογένεια. Για τους πληθυσμούς αυτούς είναι αυτονόητο ότι η φυσική απομάκρυνση από τα γεωγραφικά όρια της κοινότητας όχι μόνο δεν συνεπάγεται την απομάκρυνση από την κοινοτική ομάδα αλλά αποτελεί μέσο για την επίτευξη, κάτω από άλλους όρους, της επιστροφής σ' αυτήν καθώς και μηχανισμό εξασφάλισης της ανατροφοδότησης και αναπαραγωγής της.

Το πολιτισμικό αυτό υπόβαθρο φαίνεται να βοηθά και στις νέες σύγχρονες συνθήκες την επιβίωση των ορεινών κοινοτήτων. Αυτό θα πρέπει να ευχόμαστε να συνεχιστεί και, κυρίως, να μην επηρεαστεί αρνητικά από τις εξελίξεις που βρίσκονται προ των πυλών. Τίποτα δεν προμηνύει ότι η ζωή στον αστικό χώρο, τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, θα γίνει στο εγγύς μέλλον ευκολότερη, το αντίθετο. Και με την έννοια αυτή θα μειωθεί, ίσως, η δυνατότητα μεταφοράς ιδιωτικών πόρων

από τον αστικό στον αγροτικό χώρο. Οι ορεινές κοινότητες θα πρέπει, επομένως, να βρουν όσο το δυνατόν αυτόνομους δρόμους ανάπτυξης. Κάτοικοι, τοπικοί φορείς και κρατική πολιτική θα πρέπει να εντείνουν τις προσπάθειές τους κι ας ευχηθούμε προγράμματα όπως ο «Καποδίστριας» να αποβούν αναπτυξιακά ωφέλιμα, μια και από την άλλη πλευρά εμπεριέχουν τον κίνδυνο να αποβούν επιζήμια, μέσω της διάρρηξης παλαιών και δοκιμασμένων κοινωνικών δομών και δεσμών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών ασχολείται τα τελευταία χρόνια με την καταγραφή των εθνοτοπικών (όπως τους ονομάζουν) συλλόγων που έχουν την έδρα τους στον νομό Αττικής. Μέχρι σήμερα έχουν καταμετρηθεί 750 σύλλογοι. Ο αριθμός φαίνεται μάλλον μικρός, εάν λάβουμε υπ' όψιν ότι, σύμφωνα με μία καταγραφή της γράφουσας, το 1990 η Πανεπειρωτική είχε μέλη της 354 συλλόγους καταγομένων από διάφορα χωριά της Ηπείρου με έδρα την Αθήνα, και 38 συλλόγους Ηπειρωτών συγκροτημένων βάσει του τόπου διαμονής τους σ' όλη τη χώρα.

2. Για την κάλυψη του κενού αυτού θα προτείναμε τον όρο «ετεροδιαμένοντες», ο οποίος παρουσιάζει το πλεονέκτημα της παραλληλίας προς τον όρο ετεροδημότες. Το πλεονέκτημα αυτό είναι σημαντικό, δεδομένου ότι πρόκειται για τον ίδιο πληθυσμό, αυτόν δηλαδή που αλλού κατοικεί και αλλού είναι εγγεγραμμένος, οριζόμενος στην μία περίπτωση βάσει του τόπου διαμονής και στην άλλη βάσει του τόπου στον οποίο «ανήκει» ως δημότης. Το θέμα, όμως, μπορεί να θεωρηθεί ανοικτό σε ενδεχόμενες καλύτερες προτάσεις. Ο όρος προτείνεται κυρίως για την αντίστοιχη στατιστική κατηγορία και δεν θεωρείται ο καταλληλότερος για τη σχετική κοινωνιολογική ανάλυση, γι' αυτό δεν υιοθετείται στο κείμενο. Ο όρος «καταγόμενοι» που χρησιμοποιείται απέχει πολύ από το να θεωρείται ικανοποιητικός, ελλείψει άλλου, όμως, προτιμάται, επί του παρόντος, από άλλους όπως «συντοπίτες» ή «συγχωριανοί», γιατί εμπεριέχει τη διάσταση της απόστασης από τον τόπο καταγωγής, και διαφοροποιεί τον αντίστοιχο πληθυσμό από τους συντοπίτες, κατοίκους του δήμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Burgel G., 1987, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα, Αθήνα, ΕΚΚΕ: 29-44.
- Δαμιανάκος Στ., 1987, «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο: τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1956 και 1964», στο Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα, Αθήνα, ΕΚΚΕ: 111-196.
- Δαμιανάκος Στ., 1992, «Η πολιτική διάσταση της αγροτικής κοινότητας», στο Η Ελληνική κοινότητα. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: 133-142.

- Damianakos St., 1996, *Le paysan grec. Défis et adaptations face à la société moderne*, Paris, L' Harmattan.
- Δαμιανάκος Στ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., 1997, *Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον/ΕΚΚΕ.
- Δρεττάκης Μ., 1982, *Βουλευτικές εκλογές 1974, 1977, 1981: Μια συγκριτική ανάλυση*, Αθήνα.
- Δρεττάκης Μ., 1986, *Βουλευτικές εκλογές 1985 και ευρωεκλογές 1984*, Αθήνα.
- Ζακοπούλου Ε., 1988, «Ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση της σχέσης μεταξύ βουλευτή και τοπικού εκλογικού σώματος στο πλαίσιο των μεταπολεμικών προ-δικτατορικών σχέσεων πελατείας. Το παράδειγμα της Νάξου», Αθήνα, *Απεραθίτικα*, 1: 190-197.
- Θεοχαρόπουλος Ι., 1992, «Περθωριστοποίηση των ορεινών περιοχών και δυνατότητες ανάπτυξής τους μετά την ενσωμάτωσή τους στην πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθήνας.
- Kayser B., 1990, *La renaissance rurale. Sociologie des campagnes du monde occidental*, Paris, Ar. Colin.
- Laurent A., 1983, *Espace et comportement électoral, étude à partir des résultats des élections législatives sous la 5ème République dans la Région Nord-Pas-de-Calais*. Thèse de 3ème cycle, Lille II, «C.R.A.P.S..
- Meynaud J., 1965, *Les forces politiques en Grèce*, Lausanne.
- Νιτσιάκος Β., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδος. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Zacopoulou E., (1986), *Les relations de clientèle en milieu rural et en milieu urbain. Localité et relations de clientèle en Grèce: le cas d'un village naxiote et de ses immigrés à Athènes*, Thèse de 3ème cycle, Nanterre, Université Paris X.
- Zacopoulou E., 1993, «Les hétérodoxotes», στον συλλογικό τόμο: Duboscq P., Quantin P. (sous la direction de), *Les paysans du Monde. Electeurs sous influence*, Paris, L' Harmattan: 95-106.
- Zacopoulou E., 1994, «Les communautés de compatriotes: clientélisme, identité et solidarité au service de la renaissance des communes des régions défavorisées», στον τόμο πρακτικών του Συνεδρίου: *Suds et Iles Méditerranéennes. Terres d' initiatives ou terres d' assistance?*, Ajaccio-Corse, Editions Universitaires de Corse: 305-313.

ΠΗΓΕΣ

- ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα των δεκαετών Απογραφών της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας: Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος και Νόμιμος Πληθυσμός της Ελλάδος (1961, 1971, 1981, 1991).
- ΕΣΥΕ, 1974, *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1995, *Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Χουλιάρης Μ., 1976, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. Γ': 1945-1971, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Χουλιάρης Μ., 1988, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΤΟ
ΒΙΒΛΙΟ

Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ:
ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΠΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΑΝ
ΟΙ Β. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ ΚΑΙ Χ. ΚΑΣΙΜΗΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ

ΣΤΟ ΠΛΕΘΡΟΝ

ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2000

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

Δ. ΠΡΙΦΤΗΣ ΚΑΙ ΥΙΟΙ Ο.Ε.

ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ

ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΠΛΕΘΡΟΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

επιμέλεια έκδοσης:
Λουκάς Ρινόπουλος

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΛΕΘΡΟΝ

ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ/ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ

Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός

*

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ (επιμ.)

Θέατρο Σκιών: Παράδοση και νεωτερικότητα

*

LORING M. DANFORTH

Τα Αναστενάρια: Πυροβασία και ορησκευτική θεραπεία

*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου

*

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΕΡΜΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

Το λαϊκό μυθιστόρημα στην Ελλάδα

*

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ, ΕΡΣΗ ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ,
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΑΣΙΜΗΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

*Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά
της Ηπείρου*

*

ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ

*Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και ιστορία στο
Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*

*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ

*«Καταγωγή ακμάζοντα»: Παρέκκληση και πολιτισμική
δημιουργία στον Λάκκο Πρακλείου (1900-1940)*

ΠΛΕΘΡΟΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΛΑΣ

Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία: Κείμενα 1969-1996 (τόμ. Α', Β')

*

ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΣΑΛΙΚΟΓΛΟΥ (επιμ.)

Η Ψυχολογία στην Ελλάδα σήμερα

*

ΝΙΚΟΣ ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ (επιμ.)

Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι

*

ΘΑΝΟΣ ΛΗΠΟΒΑΤΣ

Ψυχανάλυση-Φιλοσοφία-Πολιτική Κουλτούρα: Διαπλεκόμενα Κείμενα

*

ΝΙΚΟΣ Β. ΡΟΤΣΩΚΟΣ

Επανάσταση και εμφύλιος στο εικοσιένα

*

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ

Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής

*

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΟΥΚΟΥΤΣΑΚΗ (επιμ.)

Εικόνες εγκλήματος

*

Χ. ΚΑΣΙΜΠΗΣ-Α. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ (επιμ.)

Ύπαιθρος Χώρα: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα

*

PIERRE BOURDIEU

Πρακτικοί λόγοι: για τη θεωρία της δράσης

*

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Λιμίλιος ή για την εκπαίδευση (τόμ. Α', Β')

*

C. CLASSEN, D. HOWES, A. SYNNOTT

Το άρωμα: η πολιτιστική ιστορία της οσμής

Ο Χαράλαμπος Π. Κασίμης γεννήθηκε το 1954 στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας. Σπούδασε Οικονομικά (B.Sc.) και Βιομηχανική Κοινωνιολογία (M.Phil.) στο Πανεπιστήμιο του Bradford του Ηνωμένου Βασιλείου.

Έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα στην Αγροτική Κοινωνιολογία (Ph.D.) από το ίδιο Πανεπιστήμιο το 1983.

Από το 1986 διδάσκει Αγροτική Κοινωνιολογία στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών όπου σήμερα είναι Καθηγητής.

Από το 1995 είναι Διευθυντής του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας μέλος του Δ.Σ. του ΕΚΚΕ.

Το ερευνητικό και ακαδημαϊκό έργο του καλύπτει τον χώρο της Αγροτικής Κοινωνιολογίας και Ανάπτυξης.

Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί

Η παρούσα έκδοση προέκυψε από το συνέδριο «Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής», που συνδιοργάνωσαν στην Κόνιτσα, το Μάιο του 1998 το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ και ο Δήμος Κόνιτσας.

Χρονικά καλύπτει κυρίως τη νεώτερη και σύγχρονη περίοδο, ενώ γεωγραφικά το πεδίο περιορίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα των Βαλκανίων με προτεραιότητα στον ελληνικό χώρο. Αυτό είναι αποτέλεσμα των πρακτικών δυσκολιών που, τι αφορά την επικοινωνία των επιστημόνων σ' αυτό το πεδίο και όχι κάποιων συγκεκριμένων επιστημονικών επιλογών. Ωστόσο, οι περιπτώσεις μελέτης από αυτό το τμήμα των Βαλκανίων, έχοντας σε ορισμένες περιπτώσεις και τη συγκριτική διάσταση, θέτουν, νομίζουμε, αρκετά αντιπροσωπευτικά ορισμένα κεντρικά ζητήματα που αφορούν τη συγκρότηση του ορεινού χώρου της Βαλκανικής, την ιστορία της σχέσης του ανθρώπου με το συγκεκριμένο αυτό φυσικό περιβάλλον, την ανάπτυξη των ορεινών οικονομικών συστημάτων με κεντρική δραστηριότητα την κτηνοτροφία και τις συναφείς ή συμπληρωματικές παραγωγικές δραστηριότητες, την κοινωνική συγκρότηση με έμφαση στην εστιακή ομάδα, την ταυτότητα των διαφόρων εθνοτικών ομάδων σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του χώρου, και κυρίως με το ίδιο το βουνό ως σύμβολο, το μετασχηματισμό των τοπικών κοινωνιών αλλά και των αντίστοιχων πολιτισμικών συστημάτων και θεαίως του ορεινού τοπίου, την ιδεολογική χρήση του ορεινού χώρου στο πλαίσιο των εθνικών ιδεολογιών αλλά και κάποιων εκδοχών της οικολογίας, σε συνδυασμό με τις νέες μορφές ανάπτυξης όπως ο αγρο-οικοτουρισμός.

